

National
Education
Policy

Indian Industrial Economics

भारतीय औद्योगिक अर्थशास्त्र

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त
तसेच एम.कॉम. (सत्र २) च्या नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

भारतीय औद्योगिक अर्थशास्त्र

INDIAN INDUSTRIAL ECONOMICS

प्रोफेसर (डॉ.) एन. एल. चव्हाण
सेवा निवृत्त प्राध्यापक
(पुणे/फैजपूर)

प्रशांत पब्लिकेशन्स

भारतीय औद्योगिक अर्थशास्त्र
Indian Industrial Economics

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

एप्रिल 2024
978-81-970810-7-1
₹ 410/-

■ अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

DOWNLOAD ► **Prashant Publications app for e-Books**

e-Books are available online at

www.prashantpublications.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. पुस्तकातील प्रत्येक मताशी प्रकाशक सहमत असेलच असे नाही.

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

भारतीय अर्थव्यवस्था ही एक जलद वेगाने आर्थिक विकास साध्य करणारी उदयोन्मुख (Emerging) अर्थव्यवस्था आहे. आर्थिक विकास हा कृषी क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र यांच्या विकास गतीवर अवलंबून असतो. कृषीचा विकास झाला तर औद्योगिक क्षेत्राला पुरेसा कच्चा माल उपलब्ध होतो आणि कृषी बरोबर उद्योग क्षेत्राचा विकास होतो. तसा कृषीचा विकास हा औद्योगिक क्षेत्रावरही अवलंबून असतो. हे दोन्ही क्षेत्र खरेतर परस्परावलंबी असतात. भारतात औद्योगिक विकासाचा खरा पाया दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत रचला गेला. आज भारतीय औद्योगिक क्षेत्राने लक्षणीय प्रगती केली आहे. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्त्व वाढत आहे. भारताचा औद्योगिक विकास हा यंत्रनिर्मित वस्तू (Manufacturing Goods) पर्यंत मर्यादित नसून अभियांत्रिकी, सेवा उद्योग असा विस्तारला आहे.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगावने २०२० च्या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार २०२३-२४ पासून एम.कॉम. या पदव्युत्तर वर्गाच्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना केली आहे. त्यात Industrial Economics हा एक महत्त्वपूर्ण विषय आहे. या विषयाचे सेमिस्टर I साठी Industrial Economics (Principles) आणि सेमिस्टर II साठी Indian Industrial Economics असे विभाजन केले आहे. सदर क्रमिक पुस्तक सेमिस्टर II च्या अभ्यासक्रमानुसार लिहिले आहे. यात भारतातील औद्योगिकीकरण, भारतातील सार्वजनिक व खाजगी उद्योग क्षेत्र, औद्योगिक रुग्णता, प्रादेशिक औद्योगिक असमतोल, भारतीय उद्योगांचे नियमन, भारतीय उद्योगांवरील विनियमनाचा भाग म्हणून खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, भारतीय श्रमिक, त्यांची वैशिष्ट्ये, उत्पादकता, वेतन, सामाजिक सुरक्षा, कामगार कल्याण, कामगार संघटना या महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांची विस्तृत आणि मुद्देसूद मांडणी केली आहे. भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा विकास किंवा प्रगती आणि समस्यांचे योग्य आकलन व्हावे म्हणून सांख्यिकीय माहितीचा वापर केला आहे.

एम. कॉम. या वर्गाच्या अभ्यासक्रमाची गरज हे पुस्तक निश्चितच पूर्ण करेल. माझ्या इतर क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथांप्रमाणेच आपण या क्रमिक पुस्तकाला प्रतिसाद द्याल ही अपेक्षा.

धन्यवाद.

गुढीपाडवा
चैत्र शुद्ध प्रतिपदा
९ एप्रिल २०२४

– प्रो.डॉ.एन. एल. चव्हाण
पुणे (मो.९४२०३४७०८७)

१. **भारताचा औद्योगिक विकास..... ७**
(India's Industrial Development)
  - १.१ औद्योगिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाची भूमिका
  - १.२ भारतातील औद्योगिक विकासाचा आढावा आणि टप्पे
  - १.३ भारताच्या औद्योगिक आकृतीबंधातील परिवर्तन
  - १.४ भारतातील खासगी उद्योग क्षेत्र
  - १.५ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र
  - १.६ भारतातील मोठे उद्योग
  - १.७ भारतातील मध्यम, लघु आणि अती लघुउद्योग क्षेत्र
२. **भारतीय उद्योगांच्या समस्या आणि धोरण..... ६९**
(Problems and Policies of Indian Industry)
  - २.१ भारतातील औद्योगिक विकासाच्या समस्या
  - २.२ भारतातील खासगी क्षेत्रातील उद्योगसंस्थांच्या समस्या
  - २.३ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या समस्या
  - २.४ भारतातील मध्यम, लघु आणि सुक्ष्म उद्योगांच्या समस्या
  - २.५ औद्योगिक रूग्णता
  - २.६ भारतातील संतुलित प्रादेशिक विकासाची समस्या
३. **उद्योगसंस्था आणि उद्योगांवरील सरकारचे नियमन ११९**
(Government Regulation of Firms and Industry)
  - ३.१ नियमन : अर्थ, आवश्यकता आणि साधने
  - ३.२ भारतात औद्योगिक आणि व्यावसायिक नियमन व कायदे
  - ३.३ उद्योग संस्थांचे नियमन (समरूप माहिती अन्तर्गत)
  - ३.४ उद्योग संस्थांचे नियमन (असमरूप माहिती अन्तर्गत)

४. उद्योगसंस्था आणि उद्योगांचे सरकारी विनियमन १६६
(Government Deregulation of Firms and Industry)
- ४.१ विनियमन
४.२ विनियमनाचे लाभ आणि तोटे
४.३ खासगीकरण आणि निर्गुंतवणूक धोरण
४.४ स्पर्धात्मक धोरण
५. जागतिकीकरण आणि भारतीय औद्योगिक क्षेत्र २००
(Globalization and Indian Industrial Sector)
- ५.१ जागतिकीकरण आणि भारतीय औद्योगिक क्षेत्र
५.२ जागतिकीकरणाचा भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम
५.३ विदेशी भांडवल
५.४ विदेशी गुंतवणूक
५.५ बहुराष्ट्रीय कंपन्या
५.६ भारतातील विदेशी सहयोग
५.७ विदेशी खासगी भांडवलावर नियंत्रण
६. औद्योगिक कामगार..... २५७
(Industrial Labour)
- ६.१ औद्योगिक श्रमीक आणि भारतीय औद्योगिक श्रमीकाची वैशिष्ट्ये
६.२ भारतीय श्रमिकांची उत्पादकता आणि ती कमी असण्याची कारणे
६.३ श्रमीक मागणी-पुरवठा वेतन निश्चिती
६.४ सामाजिक सुरक्षा
६.५ भारतात कामगार कल्याण
६.६ भारतातील कामगार वेतन धोरण
६.७ भारतातील कामगार संघटना
६.८ कर्मचारी निकास धोरण आणि संप अधिकार

भारताचा औद्योगिक विकास

(India's Industrial Development)

- १.१ औद्योगिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाची भूमिका
- १.२ भारतातील औद्योगिक विकासाचा आढावा आणि टप्पे
- १.३ भारताच्या औद्योगिक आकृतीबंधातील परिवर्तन
- १.४ भारतातील खासगी उद्योग क्षेत्र
- १.५ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र
- १.६ भारतातील मोठे उद्योग
- १.७ भारतातील मध्यम, लघु आणि अती लघु उद्योग क्षेत्र

ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी भारतात सोन्याचा धूर निघत होता, “भारत एक सोने की चिडीयाँ” अशा उपमा दिल्या जात होत्या. पूर्वी भारतात अत्यंत कुशल कारागिर अस्तित्वात होते. वेगवेगळ्या वस्तूंचे हस्तकलेच्या साह्याने उत्पादन केले जात होते. त्या काळात भारतात अत्यंत तलम कापड उत्पादित केले जात होते. त्याची जगात विविध देशात मागणी होती. भारतीय वस्तूंच्या आकर्षणामुळेच पश्चिमात्य देशातील लोक व्यापार उदिम निमित्ताने भारतात आले. ब्रिटिशांनी भारतात आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. नंतर त्यांनी संपूर्ण देशावर आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले. ब्रिटिशांच्या काळात भारतातील हस्तोद्योग आणि कुटिरोद्योगांचा ऱ्हास झाला. ग्रामीण कारागिरी संपुष्टात आली. कारण ब्रिटनच्या कारखान्यात तयार होणाऱ्या वस्तूंची भारतीय वस्तूंना स्पर्धा करावी लागत होती. या स्पर्धेत भारतीय उद्योग टिकाव धरू न शकल्याने ते संपुष्टात आले. ब्रिटिशांनी भारतात औद्योगिकीकरण व्हावे यासाठी फारसे प्रयत्न केले नाहीत. त्यांनी याकडे हेतुपुरस्सररित्या दुर्लक्ष केले. त्यांनी भारताकडे एक कच्च्या मालाची हक्काची बाजारपेठ आणि पक्क्या मालाच्या विक्रीची हमीची बाजारपेठ यादृष्टिनेच पाहिले.

असे असले तरी भारतात आधुनिक उद्योगांची स्थापना १८५० च्या जवळपास झाली होती. १९१८ च्या औद्योगिक आयोगाच्या अहवालानुसार देशातील काही उद्योगांना विभेदात्मक संरक्षण देण्यात आले. यामुळे सुती कापड, ताग, साखर, लोह-पोलाद, रंग, कागद इ. उद्योगांचा अल्प प्रमाणात विकास झाला. १९१८ ते

१९२९-३० या काळात औद्योगिकीकरणाचा वेग थोडाफार वाढला. १९२९-३० मध्ये जागतिक महामंदी आली. त्याचा फटका भारतीय उद्योगांनाही बसला. १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. महायुद्ध काळात ब्रिटनमधील तयार वस्तूंची आयात कमी झाल्याने भारतातच उद्योगांच्या उभारणीला चालना मिळाली. दुसऱ्या महायुद्ध काळात भारताच्या औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढला. पण महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर हा वेग पुन्हा मंदावला. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळेस थोड्याफार प्रमाणात उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांचा विकास झाला होता. पण भांडवली वस्तू उत्पादनाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष केले गेले होते.

स्वातंत्र्यप्राप्ती वेळेस औद्योगिकदृष्ट्या एक मागास अर्थव्यवस्था, भांडवली वस्तू व काही उपभोग्य वस्तूंच्या बाबत पूर्णतः दुसऱ्यावर अवलंबून असलेली अर्थव्यवस्था, कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था होती. पण आज बऱ्यापैकी औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत असलेली अर्थव्यवस्था म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. जरी भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्णतः औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत नसली तरी औद्योगिक विकासात सातत्य आहे. प्रस्तुत प्रकरणात आपल्याला औद्योगिकरण, त्याची भूमिका, भारताचा औद्योगिक विकास, औद्योगिक विकासाच्या अवस्था, रचना, खासगी व सार्वजनिक क्षेत्र, मोठे, मध्यम व लघु उद्योग आणि भारतातील प्रमुख उद्योग यांचे अध्ययन करायचे आहे.

१.१ औद्योगिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाची भूमिका :

अ) औद्योगिकीकरण (Industrialisation) :

औद्योगिक क्षेत्र म्हटल्यानंतर आपल्या डोळ्यासमोर लहान-मोठे कारखाने उभे राहतात. कारखान्यांमध्ये यंत्र सामग्री, अवजारे आणि मानवी श्रमांचा वस्तूंच्या उत्पादनासाठी वापर केला जातो. कारखान्यांमध्ये या साधनसामग्रीच्या साह्याने कच्च्या मालावर प्रक्रिया करून त्यांचे उपभोग्य किंवा भांडवली वस्तूंमध्ये रूपांतरण केले जाते. यालाच मर्यादित अर्थाने औद्योगिकीकरण असे म्हणता येईल.

पै. कॅंग चॅंग यांच्या मते : “ज्या प्रक्रियेद्वारे उत्पादनफलामध्ये बदल घडवून आणले जातात अशी प्रक्रिया म्हणजे औद्योगिकीकरण होय.”

औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया तीन अवस्थांमध्ये पुढे सरकते.

पहिल्या अवस्थेत प्राथमिक अवस्थेत असलेल्या वस्तू म्हणजे कृषी उत्पादित कच्च्या माल, भूगर्भातील खनिजे, जंगलातील लाकूड इ. वर प्रक्रिया करण्याचे काम केले जाते. यात कापसापासून सूत तयार करणे, धान्याचे पिठात रूपांतरण करणे, प्राण्यांची कातडी रंगविणे, लाकडी वस्तू तयार करणे, तेल बियांपासून तेल

काढणे, खनिजांचे ओतकाम इत्यादी क्रिया चालतात. दुसऱ्या अवस्थेत अर्धपक्क्या वस्तूंचे अंतिम पक्क्या वस्तूत रूपांतरण केले जाते. पीठ किंवा मैद्यापासून ब्रेड, केक तयार करणे, सूतापासून कापड विणणे, कातडीपासून बुट, चप्पल तयार करणे, गवत आणि लाकडापासून कागदाचा लगदा तयार करून कागद तयार करणे तर तिसऱ्या अवस्थेत भांडवली वस्तूंचे उत्पादन म्हणजे यंत्रसामग्री, यंत्राचे सुटे भाग, अवजारे, निर्माण केले जातात.

औद्योगिकीकरणात वस्तूच्या मुलभूत स्वरूपात बदल घडवून आणले जातात. वस्तूंना उपभोगयोग्य केले जाते. हा बदल घडवून आणण्यासाठी यंत्रसामग्री, अवजारे, कारखान्याची इमारत, कामगार, ऊर्जा इत्यादींचा वापर केला जातो. औद्योगिकीकरणात भांडवलाचे गहनीकरण वाढत जाते. उत्पादनात वाढ करण्यासाठी नव-नवीन तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री विकसित केली जाते. शोध संशोधन कार्य वाढते. वाढीव उत्पादनाची विक्री करण्यासाठी बाजारपेठांच्या कक्षा विस्तारल्या जातात, बाजारपेठांचा शोध घेतला जातो. वाहतूक दळणवळण सुविधांचा विकास होत जातो.

देशात जस-जसा औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढत जातो. तसतसा देशात सर्वत्र उद्योगांचा विस्तार होत जातो. उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनाबरोबरच भांडवली वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ होत जाते. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी होऊन औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा वाढत जातो. औद्योगिक क्षेत्रात नव-नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. रोजगारात वाढ होते. लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. उपभोग्य वस्तूंची मागणी वाढते. वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी भांडवल वस्तूंची मागणी वाढते. गुंतवणूकीत वाढ होते. उत्पादन आणि उत्पादनात वाढ होऊन देशातील लोकांचे राहणीमान उंचावते आणि आर्थिक विकास घडून येतो. यालाच औद्योगिकीकरण असे म्हणतात. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सातत्य असते. नेहमीच उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

आज जगातील बहुतांश विकसित देशांत विकास हा औद्योगिकीकरणातूनच झालेला आहे. जोपर्यंत देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात प्राथमिक क्षेत्राचे प्राबल्य जास्त असते तोपर्यंत त्या देशाचा आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो. अशी अर्थव्यवस्था अविकसित मानली जाते. या अर्थाने विचार केल्यास स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळेस भारतीय अर्थव्यवस्था एक अविकसित अर्थव्यवस्था होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः नियोजन काळात भारताच्या औद्योगिकीकरणात वाढ होत आहे. कृषिक्षेत्राचा वाटा कमी होऊन कारखानदारी क्षेत्राचा वाटा वाढत आहे.

ब) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिकीकरणाची भूमिका

(Role of Industrialisation in Indian Economy) :

भारताच्या जलद आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणकडे एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून पाहिले जाते. पंचवार्षिक योजनाकाळात जलद औद्योगिकीकरणावर भर दिला आहे. त्यातूनच आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होते. या दृष्टीने विचार केल्यास औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व किंवा कार्यभाग पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. **सुदृढ आणि संतुलित अर्थव्यवस्थेची स्थापना:** औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत करता येते. अर्थव्यवस्थेचा स्तर उंचावता येतो आणि समतोल निर्माण करता येतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीचा वेळेस भारतीय अर्थव्यवस्था मागास होती. शिवाय मोठ्या प्रमाणातवर प्रादेशिक असमतोल होता. मुख्य व्यवसाय शेती हाच होता. या व्यवसायातील अनिश्चितता विचारात घेता एकट्या कृषी विकासातून जलद आर्थिक विकास साध्य करणे अशक्य होते. शेती व्यवसायाची उत्पादकता कमी असल्याने दरडोई उत्पन्न कमी. त्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा निकृष्ट होता. वाढत्या लोकसंख्येचा कृषी अर्थव्यवस्थेवर ताण पडतो. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो.

आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी, देशातील दारिद्र्याचे दुष्टचक्र छेदण्यासाठी आणि संतुलित विकास करण्यासाठी औद्योगिकीकरण आवश्यक ठरते औद्योगिकीकरण जसजसे वाढत जाते तसतसा देशाचा संतुलित आर्थिक विकास होत जातो. देशातील दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता या तीन प्रश्नांची सोडवणूक करण्यास औद्योगिकीकरण महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते.

२. **कृषी विकासात साहाय्यक :** कृषी क्षेत्रात सुधारणा त्याचे पुर्नसंघटन आणि आधुनिकीकरणासाठी औद्योगिकीकरण महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्र आणि औद्योगिक क्षेत्र एकमेकांना पूरक भूमिका पार पाडतात. कृषी क्षेत्रातून ज्या कच्च्या मालाचे उत्पादन होते. त्यावर प्रक्रिया करण्याचे काम औद्योगिक क्षेत्रात केले जाते. जस-जसे औद्योगिकीकरण वाढत जाते. तस-तशी कृषी उत्पादित कच्च्या मालाची मागणी वाढत जाते. यातून कृषी क्षेत्र प्रभावित होऊन कृषी उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न केले जातात. कच्च्या मालाबरोबरच अन्नधान्य, कडधान्ये, फळे, भाजीपाला यांचीही मागणी औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांकडून वाढत जाते.

शेतकरी वर्गाच्या उत्पन्नात वाढ होते. त्यांचे राहणीमान उंचावते. औद्योगिक क्षेत्रात उत्पादित होणारी यंत्रसामग्री, अवजारे, रासायनिक खते, जलसिंचनासाठी लागणारे साहित्य, किटक नाशके यांची कृषी क्षेत्राकडून मागणी वाढल्यास कृषीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होते.

कृषी अर्थव्यवस्थेवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा मोठा भार असतो. औद्योगिकीकरणामुळे कृषीवरील अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार हलका होतो. लोकांना औद्योगिक क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. थोडक्यात औद्योगिकीकरणामुळे कृषीचा विकास होतो. हा विकास औद्योगिक क्षेत्राला पोषक ठरतो यातून आर्थिक विकास घडून येतो.

३. उत्पादनात वाढ : आर्थिक

विकासासाठी दरडोई उत्पन्नात वाढ करणे आवश्यक असते. कृषी क्षेत्राची उत्पादकता कमी असल्याने या क्षेत्राद्वारे दरडोई उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी औद्योगिकीकरणाचा कार्यभाग महत्वाचा असतो. जसजसे औद्योगिकीकरण वाढत जाते तसतसे श्रम विभागणी आणि विशेषीकरणातून श्रमिकांची उत्पादकता वाढते. उत्पादन प्रक्रियेत स्वयंचलित यंत्राचा वापर केल्याने मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणे शक्य होते. यातून उत्पादनात वाढ घडून येते आणि देशाचा आर्थिक विकास घडून येतो.

४. रोजगारात वाढ : औद्योगिक प्रगतीतून देशात श्रमिकांच्या मागणीत वाढ होते. यामुळे रोजगारात वाढ होऊन बेरोजगारी कमी होते. लोकांचे उत्पन्न वाढते. कृषीच्या तुलनेत औद्योगिक क्षेत्रात अधिक लाभदायक रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. कृषी क्षेत्रात छुपी बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणावर असते. ही बेरोजगारी औद्योगिकीकरणातून दूर करता येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिकीकरणाची भूमिका

- » सुदृढ आणि संतुलित अर्थव्यवस्थेची स्थापना
- » कृषी विकासात साहाय्यक
- » उत्पादनात वाढ
- » रोजगारात वाढ
- » राहणीमानात सुधारणा
- » बचत आणि गुंतवणूकीत वाढ
- » आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ
- » उत्पादनांचे विविधीकरण
- » देशाचे संरक्षण
- » आयात पर्यायीकरणास मदत
- » व्यक्ती आणि समाजाचा बहुमुखी विकास
- » अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल

वाढत्या औद्योगिकीकरणातून वाहतूक, दळणवळण, वित्तीय सेवा, विमा सेवा, व्यापार यांचाही विकास होत जातो. या पायाभूत क्षेत्रातही रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात. जस-जशा रोजगाराच्या संधी वाढत जातात तस-तसा उपलब्ध साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर होऊन उत्पादन आणि उत्पन्नात वाढ होऊन देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढते.

५. **राहणीमानात सुधारणा :** आर्थिक विकासाचा मुळ उद्देश देशातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणून त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हा असतो. जगातील मोजकेच देश सोडल्यास सर्व विकसित देशांचा आर्थिक विकास हा जलद औद्योगिकीकरणामुळेच झाला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. लोकांच्या उपभोगात विविधता येते. जस-जसे उत्पन्न वाढते तस-तशी वस्तू व सेवांची मागणी वाढते. वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी पुन्हा उत्पादनात वाढ घडवून आणावी लागते. उत्पादनात वाढ करण्यासाठी घटकांच्या मागणीत वाढ होते. हे चक्र जोराने फिरू लागते आणि देशातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो. हा दर्जा उंचावणे म्हणजेच आर्थिक विकास होणे होय.
६. **बचत आणि गुंतवणूकीत वाढ :** औद्योगिकीकरणाचा सर्वात महत्त्वाचा फायदा म्हणजे उत्पादनात वाढ झाल्याने लोकांची बचत प्रवृत्ती वाढते. यातूनच भांडवलाची उभारणी होते. बँका व वित्तीय संस्था लोकांच्या बचती गोळा करून औद्योगिक क्षेत्राला भांडवलाचा पुरवठा करतात. यातून भांडवलाची टंचाई दूर होते. बचती वाढल्याने बँकांचे व्याजाचे दर कमी होतात. व्याज दर कमी झाल्याने उत्पादन खर्च कमी होतो. नफ्याचे प्रमाण वाढते. वाढता नफा मिळविण्यासाठी उद्योजक नवीन गुंतवणूक करण्यास प्रेरित होतात. यातून भांडवली वस्तूंची वाढते. उत्पादनात वाढ होते.
७. **आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ :** श्रमविभागणी आणि विशेषीकरणातून तुलनात्मक उत्पादन खर्चात तफावत निर्माण होते. घटक देणग्यांच्या विपुलतेतून उत्पादन खर्च कमी होतो, आणि व्यापारात लाभप्रदता निर्माण होते. देशात एखाद्या वस्तूचे विपुल प्रमाणात उत्पादन होत असेल तर त्यांची निर्यात करून मोठ्या प्रमाणावर विदेशी चलन प्राप्त करता येते. या चलनाच्या साह्याने विदेशातून प्रगत यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान

आयात केले तर औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढतो. आणि यातून उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न वाढून आर्थिक विकासाचा वेग वाढतो.

८. **उत्पादनांचे विविधीकरण** : देशाच्या अर्थव्यवस्थेला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी, देशाचे सार्वभौमत्व अबाधित ठेवण्यासाठी सर्वच वस्तूंचे थोड्याफार प्रमाणात उत्पादन करणे आवश्यक ठरते. मानवनिर्मित आणि निसर्गनिर्मित आपत्तीस तोंड देता यावे या हेतूनेही विविधीकरण उपयुक्त ठरते. औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाबाबत विविधीकरण करून देशाला स्वयंपूर्ण करता येते.
९. **देशाचे संरक्षण** : परकीय आक्रमणापासून देशाचे संरक्षण करणे हे सरकारचे आद्य कर्तव्य मानले जाते. यासाठी विविध युद्ध साहित्याची निर्मिती देशातच होणे आवश्यक ठरते. युद्ध साहित्याच्याबाबत दुसऱ्या देशांवर अवलंबून राहणे हे युद्धकाळात घातक ठरते. यादृष्टिने विचार केल्यास औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून विविध युद्ध साहित्य निर्मिती करणे जास्त हितावह ठरते.
१०. **आयात पर्यायीकरणास मदत** : विदेशातून काही उपभोग्य वस्तूंची आणि यंत्रसामग्रीची आर्थिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर आयात केल्यास आयातीसाठी मोठ्या प्रमाणावर विदेशी चलन खर्च करावे लागते. त्याचा परकीय चलन गंगाजळीवर ताण पडतो. भारतासारख्या विकसनशील देशाला नेहमीच परकीय चलनाची चणचण भासली आहे. औद्योगिकीकरणामार्फत आयात वस्तूंना देशातच पर्याय शोधून परकीय चलनाची चणचण दूर करता येते. यातून देशातील उत्पादनात वाढ होऊन आर्थिक विकासाचा वेग वाढविता येतो.
११. **व्यक्ती आणि समाजाचा बहुमुखी विकास** : व्यक्ती आणि पर्यायाने समाजाच्या बहुमुखी म्हणजेच सर्वांगीण विकासात औद्योगिकीकरणाला महत्त्वपूर्ण कार्य करावे लागते. औद्योगिकीकरणामुळे औद्योगिक संस्कृतीत वाढ होते. कामगारांमध्ये वक्तृशिरपणा वाढतो. शास्त्रीय दृष्टिकोन स्विकारले जातात. शोध संशोधन, कौशल्य, तंत्रज्ञान इत्यादीत होणारे बदल लवकर स्विकारले जातात. या गुणांमुळे व्यक्तीविकास होतो. यातून समाजाचा सर्वांगीण विकास घडून येतो. याउलट कृषी क्षेत्रात सर्वत्र अनिश्चितता आणि अनियमितता असते. यातून आर्थिक विकासात अडथळे येतात.
१२. **अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल** : औद्योगिकीकरणातून

अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल घडून येतात. याच्या प्रभावामुळे उत्पादन प्रक्रियेत सतत बदल घडून येतात. उत्पादन प्रक्रियेतील परिवर्तनात यश मिळविण्यासाठी वाहतूक, दळणवळण, बँका व वित्तीय संस्थी, उर्जा स्रोत, व्यवस्थापन पद्धती यात बदल घडून येतात. पायाभूत सुविधांची यातून निर्मिती होते. याबरोबर औद्योगिकरणामुळे आर्थिक बदलांबरोबरच सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक बदल घडून येतात. परंपरागत दृष्टिकोन बाजूला सारून आधुनिकतेचा स्विकार केला जातो.

वरील सर्व मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते की, देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आणि सुख-समृद्धीसाठी औद्योगिकीकरण अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विचार केल्यास भारताचे राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्न कमी आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणावर आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा अनावश्यक भार शेतीवर पडत आहे. अशा स्थितीत जलद आर्थिक विकास साध्य करणे गरजेचे ठरते. अर्थव्यवस्थेचा स्तर उंचावणे आणि संतुलित विकास करण्यासाठी औद्योगिकीकरणाला आपोआप महत्त्व प्राप्त होते. याचा विचार करून नियोजन काळात औद्योगिकीकरणावर भर देण्यात आलेला आहे.

१.२ भारतातील औद्योगिक विकासाचा आढावा आणि टप्पे

(Review and Phases of Industrial Development in India) :

औद्योगिक विकास (Industrial Development) :

एखाद्या देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि मानवी विकासासाठी औद्योगिक विकास महत्त्वपूर्ण आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळाच्या अगोदरपासुनच भारतात परंपरागत रूपात कुटीरोद्योग आणि गृहउद्योग जसे ढाकाचा मलमल रेशीम उद्योग, मसुलीपट्टमचा चिनटेज उद्योग, कोचिनचा कोलीकोस, रेशमी वस्तू, कलात्मक मातीची भांडे, प्राचीन शिल्प कार्ये जसे महरोलीचा लोहस्तंभ प्रसिद्ध होते.

भारतात आधुनिक औद्योगिक विकासाच्या सुरुवातीच्या अगोदर भारतीय मातीची भांडी, मलमल, रेशीमच्या वस्तुची जगातील वेगवेगळ्या देशाकडून मागणी होती. पण ब्रिटीश आगमनानंतर या उद्योगांचा न्हास झाला.

ब्रिटीशांनी भारतावर साम्राज्य प्रस्थापित केल्यानंतर त्यांनी भारताकडे एक कच्चा मालाची हक्काची बाजारपेठ आणि पक्का माल विक्रीची हमीची बाजारपेठ म्हणूनच पाहिले. भारतातून कापूस, ताग, चामडे, निळ यासारख्या कच्च्या मालाची

ब्रिटनमध्ये निर्यात करायची. ब्रिटनच्या कारखान्याला त्यांच्यावर प्रक्रिया करून पक्का माल भारतात आयात करून विक्री करायची. ब्रिटीशांच्या या धोरणामुळे भारतातील कुटीरोद्योग व हस्तोद्योग लयास गेलेत. १९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर या गंभीर परिदृष्ट्यात काही सुधारणा झाली पण उद्योगांची विकास प्रक्रिया अत्यंत मंद होती.

भारतात एक संघटित रचनेच्या आधारावर आधुनिक औद्योगिक क्षेत्राची सुरुवात १८५४ मध्ये मुख्य रूपात भारतीय भांडवल आणि उद्योगासह मुंबईत सुत गिरणीची स्थापना झाली. १८५५ मध्ये कोलकात्याजवळील हुगळी घाटीत झाली. ज्यात विदेशी गुंतवणूक झाली.

१८५४ मध्ये मुंबई-ठाणे दरम्यान रेल्वे मार्ग सुरू झाला. देशातील पहिला कागद कारखाना १८७० मध्ये बालीगंज (कोलकाता) येथे सुरू झाला. पोलादाची निर्मिती सर्वप्रथम १८७४ मध्ये कुल्टी येथे झाली. टाटा स्टील अँड आयरन कंपनीची सुरुवात १९०७ मध्ये जमशेदपूर येथे झाली. याचा अर्थ असा की, भारतात आधुनिक उद्योगांची सुरुवात १९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर झाली. १९१४-१९१८ काळातील पहिले महायुद्ध आणि १९३९-१९४६ काळातील दुसरे महायुद्ध या काळात भारतीय आधुनिक उद्योगांना गती आली. या काळात लोह-पोलाद, रसायने, सिमेंट, साखर, काच इतर उपभोक्ता वस्तु उद्योगांची सुरुवात झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक धोरणात रोजगार निर्मिती, उच्च उत्पादकता, प्रादेशिक असमतोल दूर करणे, कृषीचा आधार मजबूत करणे, नियोजनमुख उद्योगांना चालना देणे, उपभोक्त्यांचे संरक्षण करणे यासारख्या सामाजिक, आर्थिक उद्दिष्टांच्या प्राप्तीवर भर देण्यात आला. विकासाबाबतचा प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या मागास राज्यात उद्योग स्थापन करण्याचे धोरण आखण्यात आले. १९४८ आणि १९५६ मध्ये औद्योगिक धोरण जाहीर केले. औद्योगिकरण आणि औद्योगिक विकासाची खरी सुरुवात पंचवार्षिक योजना काळात झाली.

भारतात औद्योगिकरण/औद्योगिक विकासाचे टप्पे

(Phases of Industrialisation/Industrial Development in India) :

भारताच्या औद्योगिक विकासाचे वर्णन दोन भागात करावे लागेल. १) स्वातंत्र्यपूर्वकालीन औद्योगिक विकासाचे टप्पे आणि २) स्वातंत्र्योत्तर कालीन/नियोजनकालीन औद्योगिक विकासाचे टप्पे.

अ) स्वातंत्र्यपूर्वकालीन औद्योगिक विकासाचे टप्पे

(Pre-Independence phases of Industrial Development) :

१८१८ ते १९४७ या कालावधीत भारताचा जो औद्योगिक विकास झाला.

त्याचे वर्णन तीन टप्प्यांमध्ये करता येईल.

पहिला टप्पा (१८१८-१८५४) :

या टप्प्यात भारतात उद्योग सुरु करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आलेत. पण ते अयशस्वी ठरलेत. तरीही या टप्प्यात पुढील उद्योगांची स्थापना करण्यात आली.

- » १८१८ : फोर्ट ग्लोस्टर, कोलकात्यात कापड गिरणी.
- » १८२७ : चेन्नईमध्ये लोह-पोलाद उद्योग.
- » १८२९ : अहमदाबाद येथे कापड गिरणी.
- » १८३२ : चेन्नई आणि बालीगंज येथे कागद व लगदा उद्योग.

ब्रिटीशांच्या शोषणकारी आणि दडपशाही धोरणामुळे भारतात उद्योगांची स्थापनाच झाली नाही. ज्यांची झाली ते अपयशी ठरलेत. ब्रिटीशांच्या या धोरणामुळे भारतीय उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले नाही. थोडक्यात पहिल्या टप्प्यात उद्योगांची स्थापना आणि विकास झाला नाही. म्हणून या टप्प्याला गर्भपात टप्पा (Abortive Phase) असे मानले गेले.

दुसरा टप्पा (प्रारंभिक टप्पा) १८५४-१९०७ :

दुसऱ्या टप्प्यात थोड्या उद्योगांची स्थापना गुजराती, मारवाडी, पारसी व्यापाऱ्यांनी केली. या टप्प्याला प्रारंभिक विस्ताराचा टप्पा मानले गेले. यात पुढील उद्योगांची स्थापना झाली.

- » १८५४ : करसनजी देवरजी यांनी पहिली खासगी कापड गिरणी मुंबईत स्थापन केली.
- » १८५५ : रिथरा येथे ज्युट कापड गिरणी स्थापन.
- » १८६३ : अहमदाबाद येथे कापड गिरणी स्थापन.
- » १८७० : बेंगलोर, धारिवाल, कानपूर येथे लोकर कापड गिरणी.
- » १८७५ : ५० पेक्षा जास्त कापड गिरण्यांची स्थापना.
- » १९०७ : जवळ जवळ १२० कापड गिरण्यांची स्थापना. पैकी एकट्या मुंबईत ४६ कापड गिरण्यांची स्थापना.

या प्रमुख उद्योगांव्यतिरिक्त.

- » १८७० : कोलकात्यात पहिला कागद कारखाना.
- » १८५३ : मुंबई-ठाणे पहिली रेल्वे सेवा.
- » १८७४ : कुल्टी (बंगाल) येथे लोह उद्योग.

हुगळी, आणि बिहार क्षेत्रात कागद व कागदाचा लगदा कारखाना, ज्युट उद्योग यावर भर दिला गेला. पश्चिम भारतात (गुजरात, महाराष्ट्र) सुती कापड उद्योगांवर भर दिला गेला.

अशा प्रकारे या अवस्थेत कापूस, ताग या कृषी मालावर आधारित उद्योगांची स्थापना व विकास झाला. पण पायाभूत, मुलभूत आणि अवजड उद्योग अविकसितच होते.

तिसरा टप्पा (पूर्व परिपक्व) १९०७-१९४८ :

दुसऱ्या टप्प्यात देशात कृषीआधारित उद्योग उभे राहिलेत. या टप्प्यात लोहपोलाद उद्योग स्थापना झाली.

- » १९०७ : पहिला लोह-पोलाद उद्योग जमशेदपुर येथे स्थापन. ज्यातून १९१२ मध्ये उत्पादन सुरु झाले. (TATA STEEL)
- » १९१९ : कुल्टी आणि हिरापूर येथे TISCO ची स्थापना.
- » १९२३ : भद्रावती (कर्नाटक) येथे विश्वेशैर्या स्टील प्लँट.

महायुद्ध कालान्तर्गत (Inter War Period) :

जगात १९१४-१९१८ या काळात पहिले महायुद्ध झाले. या काळात जागतिक पातळीवर सैनिक दलांकडून शस्त्रांच्या मागणीत वाढ झाली. ते तयार करण्यासाठी लोहपोलाद मागणी वाढली. याबरोबरच इतर उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत वाढ झाली. जगाची ही वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी ब्रिटिशांनी भारतीय उद्योगांना प्रोत्साहित केले. त्यामुळे अपेक्षेपेक्षाही लवकर उद्योगांची भारतात स्थापना झाली.

१९२१-२२ मध्ये स्थापन झालेल्या भारतीय वित्तीय आयोगाने लोहपोलाद, कापड, सिमेंट, साखर, कागद, धातू उद्योग यांना संरक्षण दिले. त्यामुळे भारतात हे उद्योग स्थापन झालेत. भारतातून कच्चा माल युरोपमध्ये पाठवायचा आणि त्यावर प्रक्रिया करून पक्का माल भारतात परत आणणे युद्ध कारणांनी महाग झाले. त्यामुळे युद्ध काळात ब्रिटीशांनी भारत निर्मित वस्तूबाबत उदार धोरण स्वीकारल्याने भारतात बरेचसे उद्योग नव्याने स्थापन झालेत. मुंबई, अहमदाबादबरोबर देशातील इतर प्रांतातही सुती कापड गिरण्या स्थापन झाल्यात. त्यामुळे भारत सुती कापडाचा एक प्रमुख पुरवठादार देश झाला.

पहिले महायुद्ध आणि दुसऱ्या महायुद्धाच्या कालावधीदरम्यान भारतीय उद्योग समृद्ध झालेत. दुसऱ्या महायुद्धात जपानने उडी घेतल्यानंतर भारतीय उद्योगांसाठी एक नवीन समस्या निर्माण झाली. पण त्या समस्या अल्पकालीन ठरल्यात. युद्धकाळात भारतीय उद्योगांनी विकासाचा वेग धरला. दरम्यानच्या काळात भारतात १९४१ मध्ये अवजड रसायन उद्योग सुरु झालेत. १९४२ मध्ये बेंगलोर येथे विमान कारखाना सुरु झाला. याबरोबर देशाच्या विविध भागात तांबे उद्योग, सिंथेटिक अमोनिया, कास्टीक सोडा, ब्लिचिंग पावडर उत्पादन सुरु झाले. महत्वाचे म्हणजे वीज उपकरणे, प्लॅस्टीक उद्योग, धातू उद्योग, अभियांत्रिकी उद्योग स्थापन झालेत.

दुसरे महायुद्ध आणि फाळणीनंतर :

१९४५ मध्ये दुसरे महायुद्ध संपले. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले, तेव्हा देशाची भारत-पाक फाळणी झाली. याचा परिणाम म्हणुन औद्योगिक निर्मित वस्तूची मागणी कमी झाली. त्यानंतर श्रमिकांची कमतरता, यंत्रावर अधिक काम, वाहतूक समस्या, फाळणीनंतर ४०% कापूस उत्पादक प्रांत व ८०% ज्युट उत्पादक प्रांत पाकिस्तानात गेला आणि कापड व ज्युट गिरण्या भारतात राहिल्या. त्यांना कच्च्या मालाचा सामना करावा लागला. असे असले तरी स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत देशात सुती कापड उद्योग, ज्युट उद्योग, साखर, सिमेंट, कागद, लोहपोलाद, चामडे इत्यादी उद्योगांनी बऱ्यापैकी प्रगती केली. पण भांडवली वस्तू उद्योगांची प्रगती मंद होती.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर तत्कालीन सरकारने १९४८ मध्ये स्वतंत्र भारताचे औद्योगिक धोरण जाहिर केले. या धोरणाने भारतीय उद्योगाची दिशा आणि दशा दोहोत आमुलाग्र बदल घडवून आणलेत.

१९४८ चे औद्योगिक धोरण :

उद्देश :

१. रोजगार निर्मिती करणे.
२. प्रादेशिक असमतोल दूर करणे.
३. सार्वजनिक क्षेत्राला प्रोत्साहित करणे.
४. स्वयंपूर्ण आणि आत्मनिर्भर करणे.

वैशिष्ट्ये :

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेला संमिश्र अर्थव्यवस्था घोषित केले.
२. लघु आणि कुटिरोद्योगांना महत्त्व दिले.
३. विदेशी गुंतवणूकीवर निर्बंध आणलेत.
४. उद्योगांना चार व्यापक क्षेत्रात वर्गीकृत केले.

अ) **व्युहरचनात्मक उद्योग (सार्वजनिक उद्योग) :** यात तीन उद्योगांचा समावेश केला. १) हत्यारे आणि दारू गोळा, २) परमाणू ऊर्जा ३) रेल्वे वाहतूक. या उद्योगात सरकारने आपली मक्तेदारी निर्माण केली.

ब) **पायाभूत/प्रमुख उद्योग (सार्वजनिक सह खासगी क्षेत्र) :** यात सहा उद्योगांचा समावेश करण्यात आला. जसे - कोळसा, लोहपोलाद, विमान निर्मिती, जहाज निर्मिती, टेलिफोन, टेलीग्राफ, व वायरलेस उपकरणे, खनिज तेल.

क) **महत्त्वपूर्ण उद्योग (सार्वजनिकसह खासगी क्षेत्र) :** यात अवजड

रसायने, साखर, सुती कापड, लोकरीचे कापड, सिमेंट, कागद, मीठ, यंत्र उपकरणे, रबर, हवाई व जल वाहतूक, मोटार, ट्रॅक्टर, वीज सह १८ उद्योगांचा यात समावेश केला.

ड) इतर उद्योग (खासगी आणि सहकारी) : वरील तीन व्यतिरिक्त सर्व उद्योगांचा समावेश यात केला. हे क्षेत्र खासगी क्षेत्रासाठी खुले ठेवले.

नियोजनकाळातील औद्योगिक विकासाचे टप्पे

(Phases of Industrial Development in Planning Period) :

१९४८ च्या औद्योगिक धोरणाने भारतीय उद्योगांना आधार निर्माण केला. त्यातून औद्योगिक विकासाने वेग घेतला. भारतात १९५१ पासून पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्यात. एप्रिल १९५१ ते मार्च २०१७ पर्यंत १२ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या. २०१७ नंतरचा काळ हा NITI Aayoga चा काळ आहे. १९५१ ते आजपर्यंत भारताचा जो औद्योगिक विकास झाला. त्याचे वर्गीकरण चार टप्प्यांमध्ये करता येईल.

पहिला टप्पा (१९५१-६५) भक्कम औद्योगिक आधार :

औद्योगिक विकासाच्या पहिल्या टप्प्यात पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजनांचा काळ (१९५१-१९६५) येतो. औद्योगिक विकासाचा हा टप्पा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. कारण यात भविष्यातील औद्योगिक विकासासाठी एक भक्कम आधार तयार करण्यात आला. दुसरी पंचवार्षिक योजना (१९५६-१९६१) ही प्रा. पी. सी. महालनोबिस प्रतिमानावर आधारित होती. यात मुलभूत आणि अवजड उद्योगांची स्थापना आणि विकासावर भर देण्यात आला. म्हणूनच लोहपोलाद, अवजड अभियांत्रिकी, यंत्र निर्मिती उद्योगात प्रचंड प्रमाणावर सरकारी गुंतवणूक करण्यात आली. तिसऱ्या योजनेतही (१९६१-१९६६) गुंतवणुकीची ही रचना कायम ठेवण्यात आली.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत (एप्रिल १९५१- मार्च १९५६) :

औद्योगिक विकासावर ५५ कोटी रुपये एवढा खर्च करण्याचे निश्चित केले. या योजनेत सार्वजनिक क्षेत्रात हिंदुस्तान शिपयार्ड, हिंदुस्तान मशीन्स टुल्स (HMT), सिंदरी फर्टिलायझर, हिंदुस्तान अ‍ॅटीबायोटेक, हिंदुस्तान इंसेक्टिसाईड्स, इंटिग्रल कोच, यु. पी. गव्हर्नमेंट सिमेंट फॅक्टरी, नेफा मिल्स यांची स्थापना करण्यात आली. त्यांच्या उत्पादनाचे लक्ष्य दरवर्षी ७% होते. पण प्रत्यक्षात ६% गाठले गेले.

पहिल्या योजनेत औद्योगिक विकासाचा वृद्धीदर ५.७% होता. यात मुलभूत उद्योग ४.७%, भांडवली उद्योग ९.८%, मध्यवर्ती वस्तू ७.८%, उपभोक्ता वस्तू ४.८% या दराने वृद्धी झाली.

दुसरी पंचवार्षिक योजना (१९५६-१९६१) :

या योजनेत औद्योगिकरणाला प्रथम प्राधान्य दिले गेले. महालनोबिस अतिमानानुसार मुलभूत आणि अवजड उद्योग स्थापनेवर भर देण्यात आला. सर्वात महत्वाचे म्हणजे या योजनेत १९५६ मध्ये सरकारने नवीन औद्योगिक धोरण जाहिर केले. यात सिमेंट, सुती कापड, ज्युट, लोहपोलाद, अलोह धातू, कोळसा, वीज निर्मिती उद्योगावर भर देण्यात आला. या योजनेत औद्योगिक विकासासाठी ९३८ कोटी रूपये खर्च करण्यात आलेत. भिलाई, राऊरकेला, दुर्गापूर येथे सार्वजनिक लोहपोलाद उद्योग सुरु केले. याबरोबरच सार्वजनिक क्षेत्रात लिग्राईट, खते, रेल्वे इंजिन व डब्बे, मशिन टुल्स, रसायने. जहाज बांधणी इत्यादी उद्योग स्थापन झालेत. या योजनेत औद्योगिक विकासदराचे उद्दिष्ट दरवर्षी सरासरीने १०.५% ठेवण्यात आले. पण प्रत्यक्षात ७.२% या दराने वृद्धी झाली. पण पहिल्या योजनेतील वृद्धीदरापेक्षा हा वृद्धीदर जास्त होता. यात मुलभूत उद्योगांचा १२.१% आणि भांडवली वस्तू उद्योगाचा विकास १३.१% दराने झाला. उपभोक्ता वस्तू उद्योगात फक्त ४.४% नी वाढ झाली. जी पहिल्या योजनेतील वृद्धीच्या तुलनेत ०.४% नी कमी होती.

तिसरी योजना (१९६१-६५) :

दुसऱ्या योजनेत जेथे औद्योगिक विकासाचा आधार तयार करण्याचे लक्ष्य होते तेथे तिसऱ्या योजनेत हा आधार मजबूत करणे आणि त्याचा विस्तार करणे हे लक्ष्य निश्चित केले. यात मुलभूत आणि भांडवली उद्योगांच्या विकासावर भर देण्यात आला. या योजनेत औद्योगिक विकासावर १७२६ कोटी रूपये खर्च तरतूद केली होती. औद्योगिक योजनांना सर्वोच्च प्राधान्य दिले होते. या योजनेत मुलभूत आणि अवजड उद्योगांच्या उत्पादन क्षमतेचा विस्तार करण्यासाठी दुसरा प्राधान्यक्रम दिला. पायाभूत खनिजे (अॅल्युमिनियम, रसायने) यांना तृतीय प्राधान्य दिला. उपभोग्य वस्तूंची देशात कमतरता निर्माण होऊ नये म्हणून साखर, कापड, कागद, वनस्पती तेल, गृह निर्माण, जीवनावश्यक औषधे यांच्या उत्पादनात वाढ करण्यावर भर दिला होता. या योजनेत औद्योगिक वृद्धी दराचे जे उद्दिष्ट होते. त्यात २०% नी घट झाली. प्रत्यक्ष वृद्धीदर दरवर्षी सरासरीने ९% होता. या योजनेत पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या तुलनेत भांडवली वस्तू उद्योगाच्या वृद्धीदरात मोठी वाढ झाली. तो दरवर्षी सरासरीने १९.६% होता. मुलभूत वस्तू उद्योगांचा वृद्धीदर दरवर्षी सरासरीने १०.४% होता. जो दुसऱ्या योजनेत १२.४% होता.

दुसरा टप्पा (१९६५-१९८०) यात मंदी व संरचनात्मक प्रतिगमन

(Deceleration and Structural Retrogression in Phase II) :

१९६५ ते १९७६ या काळात औद्योगिक विकासात जलद गतीने घट झाली. औद्योगिक वृद्धीदर तिसऱ्या योजनेत दरवर्षी सरासरीने ९% होता. तो १९६५-७६ या काळात ४.१% पर्यंत घसरला. वास्तवात हा दरही सत्यस्थितीदर्शक नव्हता. १९७६-७७ या वर्षात वृद्धीदर १०.६% पर्यंत वाढला. ह्या वर्षाच्या वृद्धीदराला बाजुला केले तर १९६५ ते १९७५ या काळात औद्योगिक वृद्धीदर सरासरीने ३.७% होता. १९७४-७९ या पाचव्या योजनेत वृद्धीदर सरासरीने ६.१% होता. याचे प्रमुख कारण १९७६-७७ मध्ये झालेला १०.६% औद्योगिक वृद्धीदर हे होते. या टप्प्याच्या शेवटच्या वर्षात औद्योगिक वृद्धीदर १.६% ऋणात्मक होता. यावर्षी औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक १९७८-७९ मध्ये १५०.७% वरून १४८.२% पर्यंत घटला.

औद्योगिक वृद्धीदरातील घटीबरोबरच संरचनात्मक प्रतिगमनही झाले. दीर्घकालीन औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने भांडवली वस्तू उद्योग महत्त्वपूर्ण मानले जातात. याचा वृद्धीदर पहिल्या योजनेत ९.८% दरवर्षी सरासरीने होता. तो दुसऱ्या योजनेत १३.१%, तिसऱ्या योजनेत १९.६% पर्यंत वाढला. ही बाब निश्चितच उल्लेखनीय होती. पण त्यानंतरच्या ११ वर्षात (१९६५-१९७६) याचा वृद्धीदर २.६% इतका खाली आला. जर फक्त पाचव्या योजना कालावधीचा विचार केला तर या योजनेत औद्योगिक वृद्धीदर दरवर्षी सरासरीने ५.७% होता. जो पहिल्या ३ योजनांच्या तुलनेत कमी होता. मुलभूत उद्योगांच्या वृद्धीदराची स्थिती ही घसरणीची होती.

मंदी व संरचनात्मक प्रतिगमनाची कारणे :

१९६५-१९८० या काळात उद्योगांच्या वृद्धीदरातील घसरणीवरून स्पष्ट होते की, या दुसऱ्या टप्प्यात संरचनात्मक प्रतिगमन झाले. याची कारणे पुढीलप्रमाणे :

१. १९६५-१९८० या काळात १९६५ आणि १९७१ मध्ये भारत-पाक युद्ध झाले.
२. १९६५ मध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यानंतरही काही वर्षात दुष्काळाची झळ पोहोचली.
३. वीजनिर्मितीसारख्या व वाहतूक दळणवळणसारख्या पायाभूत संरचनेचा अल्प विकास.
४. १९७३ चे खनिज तेल संकट.
५. कृषीचा अल्प विकासामुळे कच्च्या मालाची टंचाई.

६. सार्वजनिक क्षेत्रातील वास्तव गुंतवणूकीत घट.
७. खासगी गुंतवणूकीला पर्याप्त प्रोत्साहन न देणे.
८. लोकांच्या उत्पन्नात घट झाल्याने मागणीत घट झाली.
९. चुकीचे औद्योगिक धोरण, कडक व किचकट परवाना धोरण, अनावश्यक नियंत्रणे व बंधने, अविवेकपूर्ण संरचना.

तिसरा टप्पा (१९८० चे दशक-१९८०-१९८९) :

औद्योगिक पुनरुज्जीवन काळ (Industrial Recovery) :

भारतीय औद्योगिक विकासाच्या इतिहासात १९८० चे दशक हा काळ औद्योगिक पुनरुज्जीवनाचा काळ मानता येईल. हे १९८०-८१ च्या सुधारित औद्योगिक निर्देशांकातील बदलातून स्पष्ट होते. या बदलांची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे.

तक्ता क्र. १.१ : १९८० च्या दशकातील औद्योगिक उत्पादन वृद्धीदर (आधार १९८०-८१ = १००) (आकडे टक्केवारीत)

क्र.	औद्योगिक समूह	१९८१-८५	१९८५-९०	१९९०-९१
१	मुलभूत उद्योग	८.७	७.४	३.८
२	भांडवली वस्तु उद्योग	६.२	१४.८	१७.४
३	मध्यवर्ती वस्तु उद्योग	६.०	६.४	६.१
४	उपभोक्ता वस्तु उद्योग	५.१	७.३	१०.४
	i) उपभोक्ता टिकाऊ वस्तू	१४.३	११.६	१४.८
	ii) उपभोक्ता टिकाऊतर वस्तू	३.८	६.४	९.४
	सामान्य निर्देशांक	६.४	८.५	८.३

स्त्रोत : मिश्रा, पुरी, भारतीय व्यवस्था पृष्ठ क्र. ३०० तक्ता क्र. २६.२

तक्त्यातील सांख्यिकीय माहितीवरून स्पष्ट होते की, १९८१-८५ या काळात औद्योगिक विकासाचा वृद्धीदर दरवर्षी सरासरीने ६.४% होता. तो १९८५-९० या सातव्या योजनेत ८.५% पर्यंत वाढला. १९९०-९१ मध्ये तो ८.३% राहिला. अनेक तज्ज्ञांच्या मते, हा वृद्धीदर मागील दशकांच्या तुलनेत खुपच चांगला राहिला आहे.

१९८० दशकात औद्योगिक पुनरुज्जीवनाच्या या प्रवृत्तीने अर्थशास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधून घेतले. १९८०-८५ या काळात औद्योगिक निर्मिती क्षेत्राने (Manufacturing

Sector) आपल्या मूल्यवृद्धीत (Value added) लक्षणीय वाढ झाली. जेथे १९६६-६७ ते १९७९-८० या काळात या क्षेत्राच्या मूल्यवृद्धीत दरवर्षी सरासरीने ४.७% ते ५% च्या दरम्यान वृद्धी झाली तर १९९० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात वृद्धीदर ७.५% पर्यंत वाढला. प्रा. अहलुवालिया यांच्या मतानुसार, १९८० च्या दशकात औद्योगिक उत्पादनात मोठी वाढ झाल्याने वृद्धीदरात जी वाढ झाली ते औद्योगिक पुनरुज्जीवनाचे लक्षण आहे. १९६६-६७ ते १९७९-८० या काळात एकूण घटक उत्पादकता ०.२ ते ०.३% इतकी अत्यल्प वाढली तर १९८० च्या दशकात पूर्वार्धात ती ३.४% या दराने दरवर्षी वाढली.

औद्योगिक पुनरुज्जीवनाची कारणे :

१. नवीन औद्योगिक धोरण आणि उदार वित्तीय व्यवस्था : नवीन औद्योगिक धोरण व विदेश व्यापार धोरणातील बदल कारणांनी १९८० च्या दशकात औद्योगिक विकासात जी वृद्धी झाली तेच औद्योगिक पुनरुज्जीवन होते.

औद्योगिक धोरणातील प्रमुख बदल पुढीलप्रमाणे :

१. उद्योगांच्या प्रवेशातील अडथळे दूर केलेत.
२. नवीन तंत्रज्ञान.
३. कच्चा माल व इतर वस्तू आयात करण्याची सुलभ व्यवस्था.
४. स्थापित उत्पादन क्षमतेच्या वापराबाबत लवचिकतेला मान्यता म्हणजेच उत्पादनात मागणीनुसार बदल करण्यास संमती.

उदार वित्तीय धोरणातील मुख्य मुद्दे :

१. वर्षागणिक वाढती अंदाजपत्रकीय तुट. कमी करण्यासाठी प्रयत्न.
२. व्याज दरात कपात.
३. अबचतीकरणात वाढ.

सरकारच्या या धोरणाचा परिणाम म्हणून समग्र मागणी आणि समग्र पुरवठ्यात बदल झालेत.

२. कृषी क्षेत्राचे योगदान : काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, या काळात शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात जलद वाढ झाली. त्यामुळे निर्मित वस्तूंच्या मागणीत वाढ झाली. ग्रामीण भागात कृषेत्तर वस्तूंची मागणी १९६७-६८ मध्ये ३५% होती ती १९८३ मध्ये ४७% पर्यंत वाढली. याबरोबरच शेतकऱ्यांची कृषी आदानांच्या मागणीत (रासायनिक खते, अवजारे, यंत्रसामग्री, सिंचन साहित्य, बी-बियाणे इ.) मोठी वाढ झाल्याने औद्योगिक विकासाचा दर वाढला.

३. **सेवा क्षेत्रावरील वाढता खर्च :** १९८० च्या दशकात सरकारचा संरक्षण आणि सामान्य प्रशासनावरील खर्चात प्रचंड वाढ झाली. त्यामुळे सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या वेतन उत्पन्नात मोठी वाढ झाली. त्यांच्या वास्तव उत्पन्नात त्यामुळे वाढ झाली. १९७५-८० या काळात सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या वास्तव उत्पन्नात दरवर्षी सरासरीने ५०० कोटी रुपयांनी वाढ झाली. त्यात १९८२-८३ पर्यंत दरवर्षी सरासरीने १००० कोटी रुपयांची वाढ झाली. सरकारी कर्मचारी हा एक असा उपभोक्ता वर्ग आहे ज्याच्याकडून टिकाऊ उपभोग्य वस्तूची मागणी केली जाते.
४. **पायाभूत संरचनेचे योगदान :** १९८० च्या दशकात पायाभूत संरचनेत सरकारसह खासगी क्षेत्राने मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली. १९६५-६६ ते १९७५-७६ या काळात या क्षेत्रात दरवर्षी सरासरीने ४.२% नी गुंतवणूक झाली ती १९७९-८० ते १९८४-८५ या काळात ९.७% पर्यंत वाढली. १९८५-८६ मध्ये ती १६% तर १९८७-८८ मध्ये १८.३% झाली. यामुळे औद्योगिक विकासाची गती वाढली.

चौथा टप्पा (१९९१ ते २०१७) :

खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण कालावधी.

१९९० मध्ये भारतात वित्तीय संकट निर्माण झाले. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी जुलै १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण (New Economic Policy- NEP) स्वीकारले. त्याचे खाउजा - खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण (Liberalisation, Privatisation and Globalisation-LPG) अविभिन्न अंग होते. सरकारने जुलै १९९१ मध्ये नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर केले. या धोरणात व्यापक उदारीकरण, खासगीकरण व जागतिकीकरणान्तर्गत. परवाना पद्धती जवळजवळ मुक्त केली. सरकारी नियमन आणि नियंत्रण कमी केलेत, सार्वजनिक उद्योगांची यादी कमी करून राखीव उद्योग खासगी क्षेत्रासाठी खुले केलेत. तांत्रिक सहकार्य करार, थेट विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहित करण्यात आली. सार्वजनिक उद्योगात निर्गुंतवणूक करून खासगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवला. विदेश व्यापार व विनिमय दरावरील नियंत्रणे हटविली. सीमा शुल्क, उत्पादन शुल्क, उत्पन्न कर, कंपनी कर यात कपात केली. यांचा औद्योगिक विकासावर नेमका काय प्रभाव पडला, याचे आकलन पुढील तक्त्यातील माहितीवरून करता येईल.

तक्ता क्र. १.२ :

उदारीकरण पूर्व व नंतरच्या काळातील औद्योगिक उत्पादन वृद्धी दर.

आधार वर्ष २००४-०५ = १०० (वार्षिक सरासरी वृद्धीदर%)

क्र.	औद्योगिक समुह	१९८०-८१ ते १९९१-९२	आठवी योजना १९९२-९३ ते १९९६-९७	नववी योजना १९९७-९८ ते २००१-०२	दहावी योजना २००२-०३ ते २००६-०७	अकरावी योजना २००७-०८ ते २०११-१२ (आधार वर्ष : २००४-०५=१००)	बारावी योजना २०११-१२ ते २०१६-१७ (आधार वर्ष : २००४-०५=१००)
१	मुलभूत उद्योग	७.४	६.८	४.१	६.६	५.४	३.९
२	भांडवली वस्तू उद्योग	७.९	८.९	४.७	१४.४	१४.३	-३.७
३	मध्यवर्ती वस्तू उद्योग	४.९	८.५	५.८	६.२	४.०	२.२
४	उपभोक्ता वस्तू उद्योग	६.०	६.६	५.५	९.६	७.०	-०.१
	टिकाऊ वस्तू	१०.८	१३.४	१०.७	८.८	१५.६	-१.२
	टिकाऊतर वस्तू	५.३	४.८	३.८	१०.०	३.४	१.१
	सामान्य निर्देशांक	७.८	७.४	५.०	८.२	६.९	१.४

स्रोत : १) RBI's - Handbook of Statistics on Indian Economy.

२) Govt of India - Economic Survey.

वरील तक्त्यातील माहितीवरून स्पष्ट होते की,

१) १९८०-८१ ते १९९१-९२ या अकरा वर्षांच्या काळात २००४-०५ या आधार वर्षानुसार औद्योगिक विकास सामान्य निर्देशांकानुसार दरवर्षी सरासरीने ७.८% नी वृद्धी झाली. आर्थिक सुधारणापूर्व या दशकात मुलभूत उद्योगात ७.४%

या दराने वार्षिक वृद्धी झाली. भांडवली उद्योगात ९.४% नी मध्यवर्ती वस्तू उद्योगात ४.९%, उपभोक्ता वस्तू उद्योगात ६% नी वृद्धी झाली. या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिक क्षेत्राचे पुनरुज्जीवन झाले. याचे प्रमुख कारणे : १. नवीन औद्योगिक व उदार वित्तीय धोरण झाले. २. कृषी क्षेत्राची प्रगती. ३. सेवा क्षेत्रावरील वाढता खर्च आणि ४. पायाभूत संरचनेचा विकास ही होती.

२) जुलै १९९१ मध्ये भारतात आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. या धोरणाचा औद्योगिक विकासावर निश्चितच सकारात्मक प्रभाव पडेल, अशी अपेक्षा होती. आर्थिक सुधारणा काळातील १९९२-१९९७ या आठव्या पंचवार्षिक योजना काळात २००४-०५ च्या आधार वर्षानुसार औद्योगिक विकास निर्देशांकानुसार औद्योगिक विकासाचा वृद्धीदर दरवर्षी सरासरीने ७.४% होता. यात मुलभूत उद्योगांची प्रगती ६.८%, भांडवली वस्तू उद्योग ८.९%, मध्यवर्ती उद्योग ८.५% आणि उपभोग्य वस्तू उद्योग ६.६% या वार्षिक दराने वृद्धी झाली. याची तुलना जर १९८०-८१ ते १९९१-९२ या कालावधीतील वृद्धीदराशी केली तर औद्योगिक विकासाच्या वृद्धीदरात ०.४% नी घट झालेली आढळते. याचा अर्थ आर्थिक सुधारणांचा औद्योगिक विकासावर फार मोठा प्रभाव पडला नाही.

या योजनाकाळात वीज निर्मिती यंत्रसामग्री, सुती कापड या उद्योगात जलद वाढ झाली. पण ही वाढ १९९४-९५ व १९९५-९६ या दोन वर्षातच झाली. १९९६-९७ मध्ये औद्योगिक विकास वृद्धीदर मंदावला.

३) १९९७-९८ ते २००१-०२ या नवव्या पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिक विकासाच्या वृद्धीदरात ५% पर्यंत घट झाली. म्हणजे जो दर आठव्या योजनेत ७.४% होता. तो ५% पर्यंत घसरला.

एकंदरीत १९९० च्या दशकात म्हणजे आठव्या आणि नवव्या पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी बरीच चढ-उतारपूर्ण राहिली आहे. म्हणजेच औद्योगिक विकासदरात सातत्य नाही. उदा. १९९२-९३ मध्ये औद्योगिक उत्पादनवृद्धी दर २.३% होता. तो १९९३-९४ मध्ये ६%, १९९५-९६ मध्ये १३% पर्यंत वाढला. १९९६-९७ मध्ये ते ६.१% पर्यंत खाली आला. २००१-०२ मध्ये औद्योगिक वृद्धीदर फक्त २.५% होता.

१९९० च्या दशकात औद्योगिक वृद्धीदरात घट झाली. या दशकात औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी खुपच निराशाजनक होती. याची प्रमुख कारणे :

१. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था खुली झाल्याने विदेशी मालाशी स्पर्धा करावी लागली.

२. उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील सरकारी गुंतवणूक कमी झाली.
  ३. वाहतूक व दळणवळण क्षेत्राचा अपुरा विकास, वीज व इतर ऊर्जा स्रोतांचा मंद विकास यांचा औद्योगिक उत्पादनावर विपरित परिणाम झाला.
  ४. औद्योगिक विकासासाठी वित्तीय साधनांची जुळवा-जुळव करण्यात आलेल्या अडचणी, १९९२ व २००१ मध्ये भांडवल बाजारात झालेला घोटाळा, सार्वजनिक बँका व वित्तीय संस्थांची निराशाजनक कामगिरी, बुडीत कर्जाचे वाढते प्रमाण, Non-Performing assets चे वाढते प्रमाण इत्यादी.
  ५. जागतिक बाजारातील वाढती स्पर्धा, देशांतर्गत वाढता उत्पादन खर्च व सुमार दर्जाचे उत्पादन, १९९७ मध्ये पूर्व आशियन देशात निर्माण झालेले वित्तीय संकट या कारणांनी विदेशी निर्यातीत पुरेशी वाढ न होणे.
  ६. प्रशुल्क/सीमा संरचनेत विसंगती कारणांनी कर व शुल्क करावर मोठा भार होता तर दुसरीकडे आयातीत मोठी सवलत दिल्याने देशान्तर्गत उत्पादनावर विपरित परिणाम झाला. तसेच जुन्या कार, यंत्रसामग्री आयात धोरणातही शिथिलता आणल्याने स्वस्त पर्याय उपलब्ध झाला. त्याचा देशान्तर्गत उत्पादनावर परिणाम झाला.
  ७. या दशकात कृषि; रोजगार व उत्पन्नातील अनिश्चितता कारणांनी उपभोक्त्यांच्या मागणीत मोठी घट झाली.
- ४) २००२-०३ ते २००६-०७ या दहाव्या योजनेच्या काळात औद्योगिक प्रगतीत समाधानकारक वृद्धी झाली. नवव्या योजनेत औद्योगिक वृद्धीदर निर्दे शांकात दरवर्षी सरासरीत ५% वृद्धी झाली होती ती दहाव्या योजनेत ८.२% पर्यंत वाढली. या योजनेत सर्वात जास्त वृद्धी भांडवली वस्तू उद्योगात झाली. जी नवव्या योजनेत ४.७% होती. दहाव्या योजनेत १४.४% पर्यंत वाढली. उपभोक्ता वस्तू उद्योगांचा वृद्धीदर ९.६% इतका होता. या योजनेत औद्योगिक विकासाचा वृद्धीदर समाधानकारक राहिल्याने उद्योगांमध्ये व्यापक अतिरिक्त क्षमता स्थापित करण्यास मदत झाली.
- ५) २००७-०८ ते २०११-१२ या अकराव्या पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिक विकासाच्या वृद्धीदरात ६.९% पर्यंत घट झाली. तो दहाव्या योजनेत ८.२% होता. २०११-१२ च्या आर्थिक सर्वेक्षणात नमुद केले आहे की, या

योजनेत सर्व समुहातील उद्योगांच्या वृद्धीदरात अस्थिरता राहिली आहे. एप्रिल २००६ ते डिसेंबर २०११ या काळात औद्योगिक उत्पादन वृद्धीदर ७.२% ते २०% च्या दरम्यान होता. याच काळात औद्योगिक वृद्धीदर सरासरीने ८.३% होता आणि स्टॅन्डर्ड डेव्हिएशन ६.५% होता. औद्योगिक उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या वस्तू उद्योग समुहात अस्थैर्याचे स्तर वेगवेगळे आहेत पण सर्वात जास्त अस्थैर्य भांडवली वस्तू समुह व मध्यवर्ती उद्योग समुह यात पाहावयास मिळाली. औद्योगिक वृद्धीदरात मोठ्या चढ-उतारामुळे औद्योगिक निरूपण निर्माण होते. अनिश्चितता वाढते आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत भाववाढकारक स्थिती निर्माण होते.

६) २०११-१२ ते २०१६-१७ या बाराव्या पंचवार्षिक योजना काळात : २००४-०५ या आधारवर्षानुसार २०११-१२ ते २०१६-१७ या बाराव्या पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी निराशाजनक आहे. या योजनेत औद्योगिक उत्पादनाचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर फक्त १.४% इतका अत्यंत आहे. २०१३-१४ मध्ये तर तो ०.१% ऋणात्मक होता. २०१६-१७ मध्ये तो एक टक्क्यापेक्षाही कमी ०.७% होता. या योजनेत भांडवली वस्तू उद्योग आणि उपभोक्ता वस्तू उद्योगांची कामगिरी तर ऋणात्मक होती. भांडवली उद्योग सरासरी वार्षिक वृद्धीदर -३.७% तर उपभोग्य वस्तू उद्योगांचा -०.१% होता.

या योजनेत औद्योगिक वृद्धीदरात एवढी घट होण्याचे प्रमुख कारण भांडवली गुंतवणूकीत झालेली मोठी घट हे होय. गुंतवणूकीत घट होण्याची कारणे :

१. वाढता उत्पादन खर्च आणि घटती मागणी कारणांनी उद्योगसंस्थांच्या नफ्यात घट झाली. त्याचा गुंतवणूकीवर विपरित परिणाम झाला.
२. मोठ्या योजनांच्या कार्यान्वयात विलंब, नवीन योजनांच्या संख्येत घट, त्याच्या भांडवली उद्योगांच्या विकासावर प्रतिकूल प्रभाव पडला.
३. रोजगार संधीतील अभावाने व कृषी क्षेत्राच्या अल्प प्रगतीने उपभोक्त्यांच्या क्रयशक्तीत घट झाल्याने उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत घट झाली.

पाचवा टप्पा (एप्रिल २०१७ नंतरचा कालावधी) :

मा. नरेंद्र मोदी सरकारने २०१४ मध्ये नियोजन आयोग बरखास्त करून १ जानेवारी २०१५ रोजी निती आयोगाची स्थापना केली. २०११-१२ ते २०१६-१७ ही बारावी पंचवार्षिक योजना समाप्त झाल्यावर निती आयोगाच्या धोरणानुसार निधीचे राज्यांना हस्तांतरण केले जात आहे. या बदलामुळेच पाचव्या टप्प्यात औद्योगिक विकासाचा वेगळा आढावा घेणे आवश्यक ठरते. शिवाय २०१७ पर्यंत औद्योगिक विकासदराचे मूल्यांकन करण्यासाठी २००४-०५ या आधार

वर्षाच्या श्रृंखलेचा वापर केला जात होता. औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या संरचनात्मक परिवर्तनांचा विचार करून केंद्रीय सांख्यिकीय संघटन (Central Statistics Organisation- CSO) ने २०११-१२ या आर्थिक वर्षाला आधार मानून नवीन औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक तयार केला आणि तो मे २०१७ मध्ये लागू केला. त्यानुसार एप्रिल २०१७ नंतरच्या काळात औद्योगिक विकासाच्या वृद्धीदरात काय परिवर्तन झाले याचे आकलन पुढील तक्त्यातील सांख्यिकीय माहितीवरून करता येईल.

**तक्ता क्र. १.३ : नवीन औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक
(आधारवर्ष २०११-१२=१००) नुसार वृद्धीदर**

वर्ष	प्राथमिक वस्तू	भांडवली वस्तू	मध्यवर्ती वस्तू	पायाभूत/ बांधकाम वस्तू	टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	अ-टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	सामान्य निर्देशांक
२०१७-१८	३.७	४.०	२.३	५.६	०.८	१०.६	४.४
२०१८-१९	३.५	२.७	०.९	७.३	५.५	४.०	३.८
२०१९-२०	०.७	-१३.९	९.१	-३.६	-८.७	-०.१	-०.८
२०२०-२१	-७.०	१८.६	-९.४	-८.७	-१५.०	-२.२	-८.४
२०२१-२२	९.७	१६.९	१५.४	१८.८	१२.५	३.२	११.४
२०२२-२३	७.५	१३.१	३.८	८.४	०.६	०.७	५.२

स्रोत : RBI's Handbook of Statistics of Indian Economy-2022-23

Table No.223 & 224. Page No. 370.

२००४-०५ या आधार वर्षाची जुनी श्रृंखला आणि २०११-१२ या आधार वर्षाची नवीन श्रृंखला यात फरक असा की जुन्या श्रृंखलेत ज्यांना मुलभूत उद्योग म्हटले आहे. त्यात बदल करून नवीन श्रृंखलेत प्राथमिक वस्तू म्हटले आहे तसेच आधारभूत/पायाभूत किंवा बांधकाम वस्तू उद्योग यांचा नव्याने समावेश केला आहे.

२०१७-१८ या वर्षात औद्योगिक विकासाचा वृद्धीदर ४.४% आहे. नंतरच्या वर्षात २०१८-१९ मध्ये ३.८% पर्यंत घटला. २०१९-२० आणि २०२०-२१ तो अनुक्रमे -०.८% आणि -८.४% असा ऋणात्मक आहे. याचे प्रमुख कारण कोविड काळ हे मानावे लागेल. मात्र २०२१-२२ मध्ये त्यात लक्षणीय वृद्धी झाली. तो ११.४% या उच्चांकी पातळीपर्यंत वाढला. नंतरच्या २०२२-२३ या वर्षात तो पुन्हा ५.२% पर्यंत घटला.

अशा प्रकारे १९५१ ते २०२३ या कालावधीत भारताच्या औद्योगिक विकास वृद्धीदरात अनेक चढ उतार निर्माण झालेत. औद्योगिक विकासाचे जे एकूण पाच टप्पे आहेत, त्यात सर्वात जास्त यशस्वी टप्पा हा तिसरा टप्पा आहे. या टप्प्यात औद्योगिक वृद्धीदर ८% पेक्षाही जास्त राहिला आहे. तर सर्वात जास्त अयशस्वी टप्पा हा पाचवा टप्पा मानावा लागेल. या टप्प्यात कोविडची साथ आल्याने त्याचा औद्योगिक विकासावर खूप मोठा प्रभाव झाला. पण या टप्प्यातील २०२१-२२ हे वर्ष सर्वात जास्त यशस्वी मानावे लागेल. यावर्षी सामान्य निर्देशांकात ११.४% इतकी लक्षणीय वाढ झाली. या वाढीत सर्वात मोठा वाटा वाहन उद्योगांचा आहे. त्याबरोबरच उपभोग्य वस्तू उद्योगांची कामगिरीही उंचावली.

१.३ भारताच्या औद्योगिक आकृतीबंधातील परिवर्तन

(Changes in Industrial Pattern of India) :

औद्योगिक विकासातील बदलांचे अध्ययन केल्यानंतर आता नियोजन काळात औद्योगिक आकृतीबंधात झालेल्या बदलांचे अध्ययन पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल.

१. **स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राच्या हिस्स्यात वाढ** : आर्थिक नियोजनकाळात भारताच्या GDP मध्ये औद्योगिक क्षेत्राच्या वाट्यात/हिस्स्यात हळू-हळू वाढ झाली आहे. खाण व उत्खनन. औद्योगिक निर्मिती वस्तू, बांधकाम, वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा या औद्योगिक क्षेत्राचा १९५०-५१ च्या GDP मध्ये १६.६% हिस्सा होता तो १९९०-९१ मध्ये २७.७% झाला. २०१३-१४ मध्ये २६.२% झाला. २०२०-२१ मध्ये २०११-१२ च्या किंमतीनुसार स्थूल मुल्यवर्धित (Gross Value Added-GVA) मध्ये उद्योगांचा हिस्सा २९.३% पर्यंत वाढला. २०२२-२३ हा हिस्सा २२.२५% पर्यंत घटला.
२. **क्षेत्रनिहाय परिवर्तन** : औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकात (IIP) निर्मिती वस्तू, खणन आणि वीज हे तीन क्षेत्र आहेत. १९५५-५६ मध्ये निर्मित वस्तूंना जास्तीत जास्त भारांकन होते. ते ८८.८५% होते. आजही औद्योगिक निर्मित क्षेत्र औद्योगिक उत्पादन क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण आहे. पण त्याचे भारांकन कमी केले आहे. २००४-०५ च्या आधार किंमतीनुसारच्या श्रृंखलेत याचे भारांकन ७५.५३% झाले. २०११-१२ च्या श्रृंखलेत ते ७७.६३% करण्यात आले. खणन क्षेत्राच्या

भारांकनातही काळानुसार वाढ करण्यात आली. १९५५-५६ मध्ये ते ७.४७% होते २०११-१२ च्या श्रृंखलेत ते १४.३७% पर्यंत वाढविले. वीज निर्मिती व वितरण क्षेत्राचे भारांकन १९५५-५६ मध्ये ३.६८% होते ते २०११-१२ च्या श्रृंखलेत ७.९९% पर्यंत वाढविले.

३. अवजड आणि भांडवली वस्तू उद्योगांची निर्मिती/उभारणी

: दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत महालनोबिस प्रतिमानानुसार मुलभूत आणि अवजड व भांडवली उद्योगांच्या उभारणीवर भर देण्यात आला. त्यातूनच देशांची औद्योगिक संरचना मजबुत झाली. सरकारने

लोहपोलाद, अभियांत्रिकी, वीज निर्मिती, इतर धातू उद्योग यात मोठी सार्वजनिक गुंतवणूक केली. याचा परिणाम म्हणून औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकांत भांडवली वस्तू उद्योगांच्या भारांकनातही उल्लेखनीय वाढ झाली. १९५५-५६ मध्ये याचे भारांकन फक्त ४.७१% होते. ते १९८०-८१ मध्ये १६.४३% पर्यंत वाढविले. मात्र २०११-१२ च्या श्रृंखलेत याचे भारांकन ८.८३% इतके कमी करण्यात आले.

४. उपभोक्ता टिकाऊ वस्तू उद्योगांचा जलद विकास : १९८० नंतरच्या दशकात सरकारने औद्योगिक धोरण, विदेश व्यापार धोरण, चलनविषयक धोरण, वित्तीय धोरण यात आमूलाग्र बदल केलेत. त्याचा परिणाम म्हणून देशात टिकाऊ उपभोग्य वस्तूंच्या मागणी आणि उत्पादनात जलद वाढ झाली. १९८१-८५ या काळात या उद्योगाच्या उत्पादनात दरवर्षी सरासरीने १४.४% वाढ झाली. १९८५-९० या काळात दरवर्षी सरासरीने १६.९% नी वाढ झाली. पण १९९१-९२ आणि १९९२-९३ मध्ये या उद्योगाला झटका बसला. पण नंतरच्या काळात जलद वाढ झाली. आठव्या योजनेत १३.४%, नवव्या योजनेत १०.४%, अकराव्या योजनेत १५.६% या दराने दरवर्षी

भारताच्या औद्योगिक आकृतीबंधातील परिवर्तन

- » स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राच्या हिस्स्यात वाढ
- » क्षेत्रनिहाय परिवर्तन
- » अवजड आणि भांडवली वस्तू उद्योगांची निर्मिती/उभारणी
- » उपभोक्ता टिकाऊ वस्तू उद्योगांचा जलद विकास
- » मुलभूत वस्तू उद्योग
- » प्रमुख उद्योगांचे वाढते महत्त्व
- » सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचा विकास

सरासरीने वाढ झाली. टिकाऊ उपभोग्य वस्तू मागणी व उत्पादनात जलद वाढीचे प्रमुख कारण या वस्तू बँक कर्जा, हप्त्याने सहज उपलब्ध होणे हे आहे. टिकाऊ उपभोग्य वस्तूंना औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकात १९८०-८१ मध्ये २.२५%, २००४-०५ मध्ये ८.४६% तर २०११-१२ मध्ये १२.८४% भारांकन होते. म्हणजे भारांकनात लक्षणीय वाढ झाली.

५. **मुलभूत वस्तू उद्योग (Basic goods Industries) :** १९५६ ते २००४-०५ या काळात मुलभूत उद्योगांच्या भारांकनात जवळ-जवळ दुप्पट वाढ झाली. तो २२.२३% वरून ४५.६८% पर्यंत वाढला. २०११-१२ च्या नवीन श्रृंखलेत मुलभूत वस्तू उद्योग हा गट समाप्त केला गेला. त्याची जागा प्राथमिक वस्तू उद्योगाने घेतली. त्यांचा भार २०११-१२ मध्ये ३४.०५% केला. कारण उत्पादनाच्या विविध गटातील विभाजनात बदल झाला. म्हणून निश्चितपणे सांगता येणार नाही की मुलभूत उद्योगांचे महत्त्व कमी झाले की वाढले.
६. **प्रमुख उद्योगांचे वाढते महत्त्व :** कोळसा, कच्चे तेल, नैसर्गिक वायू, रिफायनरी उत्पादन, रासायनिक खते, पोलाद, सिमेंट आणि वीज निर्मिती या आठ प्रमुख (Core Industries) उद्योग ज्यांना पायाभूत संरचना असेही म्हणतात. यांचे भारांकन वाढविण्यात आले. २००४-०५ च्या श्रृंखलेत जे भारांकन ३७% होते ते नवीन २०११-१२ च्या श्रृंखलेत ४०.२७% पर्यंत वाढविले. प्रमुख उद्योगांमध्येही महत्त्वपूर्ण बदल झालेत. रिफायनरी उत्पादनाचा भारांकन २००४-०५ मध्ये १५.६७% होता तो २०११-१२ च्या श्रृंखलेत २८.०४% पर्यंत वाढला. दुसरीकडे वीज भारांकनात जलद घट झाली. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाच्या नव्या श्रृंखलेत (२०११-१२) प्रमुख उद्योगांचा संयुक्त भारांकन ४०.२७% आहे. प्रमुख उद्योगांचा भारांकन १०० घेतला तर त्यात कोळसा १०.३३%, कच्चे तेल ८.९८%, गॅस ६.८८%, रिफायनरी उत्पादन २८.०४%, रासायनिक खते २.६३%, पोलाद १७.९२%, सिमेंट ५.३७% तर वीजेला १९.८५% भारांकन आहे.
७. **सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचा विकास :** स्वातंत्र्यपूर्व काळात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे अस्तित्व जवळजवळ नव्हतेच. सर्व औद्योगिक व्यवसायावर खासगी क्षेत्राचे नियंत्रण होते. नियोजनकाळात सार्वजनिक क्षेत्राचा बराच विस्तार आणि विकास झाला. पहिल्या

पंचवार्षिक योजनेत सार्वजनिक उद्योगांची संख्या फक्त ५ होती आणि त्यात सरकारने २९ कोटी रूपये गुंतवणूक केली होती. त्यांची संख्या ३१ मार्च २०२१ रोजी ३६५ पर्यंत वाढली आणि त्यातील सरकारची गुंतवणूक ३१ मार्च २०१९ पर्यंत १६.४१ लाख कोटी रूपये होती. भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील वीज निर्मिती व वितरण, इंधन उद्योग, पायाभूत उद्योग, रासायनिक खते उद्योग, दुरसंचार उद्योगाने महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे आणि पाडत आहे. पण १९९१ नंतरच्या खासगीकरणाच्या धोरणात सरकारने बऱ्याच उद्योगातून आपल्या भांडवलाची निर्गुंतवणूक करून खासगीकरणाला प्रोत्साहित केले.

१.४ भारतातील खासगी उद्योग क्षेत्र

(Private Industrial Sector in India) :

ज्या कंपनीची मालकी, व्यवस्थापन संचालन व नियंत्रण खासगी व्यक्ती किंवा संस्थेकडे असते, जिचा प्रमुख उद्देश नफ्याचे महत्तमीकरण करण्याचा असतो, ज्यावर सरकारची मालकी नसते अशा कंपनी क्षेत्राला 'खासगी क्षेत्र' असे म्हणतात. यात भांडवल आणि व्यवस्थापन खासगी व्यक्ती किंवा संस्थेचे असते. ही कंपनी खासगी मालकी, भागीदारी, सरकारशी भागीदारी करून अस्तित्वात येते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने संमिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. यात सार्वजनिक क्षेत्र आणि खासगी क्षेत्र यांचे सह अस्तित्त्व असते. ते एकमेकांना पुरक आणि स्पर्धकही असतात. १९४८ च्या औद्योगिक धोरणात-सार्वजनिक क्षेत्र आणि खासगी क्षेत्र यांच्या मर्यादा निश्चित करण्यात आल्यात. या धोरणात औद्योगिक क्षेत्र चार भागात विभाजित करण्यात आले.

- i) तीन उद्योग ज्यात राज्यांचा एकाधिकार असेल.
- ii) सहा उद्योग ज्यात नवीन उद्योग स्थापन करण्याची जबाबदारी. सरकारची असेल. पण यात जे जुने खासगी उद्योग असतील त्यांना आपले कार्य तसेच करता येईल.
- iii) १८ उद्योग जे स्थापन करण्याची जबाबदारी सरकारची नसेल पण त्यावर व्यापक नियंत्रण सरकारचे असेल.
- iv) वरील तीन व्यतिरिक्त उर्वरित उद्योग खासगी क्षेत्राला खुले ठेवण्यात आलेत.

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणात उद्योगांना तीन वर्गात विभाजित करण्यात आले.

- i) Schedule-A (अनुसूची अ) यात १७ उद्योग ठेवण्यात आले. ज्यांच्या विकासाची जबाबदारी सरकारची असेल.
- ii) Schedule-B मध्ये १२ उद्योग जे राज्य सरकार स्थापन करू शकेल. याबरोबरच खासगी क्षेत्रही प्रवेश करू शकतील. ज्या जुन्या कंपन्या असतील ते आपला विस्तारही करू शकतील.
- iii) Schedule -C (अनुसूची 'क') अनुसूची 'अ' आणि 'ब' व्यतिरिक्त उर्वरित उद्योग क्षेत्र खासगीसाठी खुले ठेवले. पण त्यांना १९५१ च्या उद्योग कायद्याचे पालन करावे लागेल. यासंदर्भात १९५६ च्या औद्योगिक धोरण प्रस्तावात नमुद केले आहे की, खासगी क्षेत्रातील कंपन्यांसाठी आवश्यक आहे की, त्यांनी सरकारच्या आर्थिक व सामाजिक ढाच्यात राहून काम करायचे. त्यांनी १९५१ च्या कंपनी कायद्यान्तर्गत काम करावे. पण भारत सरकार हेही मानते की खासगी कंपन्यांनी राष्ट्रीय लक्ष्य आणि उद्देशांचा विचार करून काम करावे त्यासाठी त्यांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य मिळावे. जेथे सार्वजनिक आणि खासगी उद्योग असतील तेथे सरकारने खासगीबाबत भेदभाव करू नये.

सरकारने १९४८, १९५६ आणि १९८० च्या औद्योगिक धोरणात खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहित करण्यासाठी भरपूर प्रयत्न केले आहेत. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणात सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व कमी करून खासगी क्षेत्राला अधिक प्रोत्साहित केले आहे. एक अंदाजानुसार भारतातील एकूण उद्योग क्षेत्रापैकी ८०% क्षेत्र खासगी क्षेत्रात कार्यरत आहे. १९९१ नंतर आर्थिक सुधारणाकाळात खासगीकरणाचा भाग म्हणून सार्वजनिक उपक्रमातील सरकारी भांडवलाचा वाटा कमी करून, निर्गुंतवणूक करून खासगी उद्योगांच्या सहभागाला प्रोत्साहित केले जात आहे.

खासगी क्षेत्राचे उद्देश आणि वैशिष्ट्ये

(Objectives and Characteristics of Private Sector) :

वर्तमान स्थितीत विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही प्रकारच्या देशातील अर्थव्यवस्थांमध्ये खासगीकरणाला प्रोत्साहित केले जात आहे. भारतातही १९९१ च्या औद्योगिक धोरणात सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व कमी करून खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहित केले आहे. या धोरणात खासगीकरणाचे पुढील उद्देश दर्शविले आहेत.

१. राष्ट्रीय आवश्यकतांच्या अनुरूप खासगी क्षेत्राच्या उत्पादन क्रियांना सार्वजनिक क्षेत्रांशी एकीकृत करणे.

२. अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या गरजा पूर्ण करण्याच्या हेतुने आवश्यक वित्तीय संसाधनांची व्यवस्था करणे.
३. स्पर्धेत वाढ करून व्यवस्थापकीय पात्रता आणि कार्यक्षमतेला प्रोत्साहित करणे.
४. उत्पादकतेत वृद्धी आणि परिचालन क्षमतेत वाढ करणे.
५. आयात पर्यायीकरण प्रक्रिया सबल करण्यासाठी नवीन कंपनीची स्थापना करणे.
६. अर्थव्यवस्थेत आधुनिकीकरण, तांत्रिक विकास आणि विवेकीकरण करण्यासाठी औद्योगिक संशोधन आणि विकास कार्यक्रमांला गती देणे.
७. विदेशी कर्जाचा भार कमी करणे.

भारतात खासगी क्षेत्राचे वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत खासगी उद्योगांची काय भूमिका आहे किंवा त्याची वैशिष्ट्ये काय आहेत ते पुढील मुद्द्यातून स्पष्ट होईल.

१. **प्रतिबंधित क्षेत्र/उद्योग :** १९४८, १९५६, १९७७, १९८० च्या औद्योगिक धोरणात काही प्रमुख उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव होती. त्यात उद्योग स्थापन करण्यास खासगी कंपन्यांना परवानगी नव्हती. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणात राखीव उद्योगांची यादी मर्यादित करण्यात आली. त्यात परमाणू ऊर्जा, रेल्वे, संरक्षण साहित्य, कोळसा व लिफ्ट, खनिज तेल, अल्कोहोल, धातु (मॅग्नेज, जिप्सम, गंधक, सोने, हिऱ्याचे खडे, तांबे, जस्त, शिसे इ.) याचा समावेश केला. आता खासगी क्षेत्रासाठी हे उद्योग प्रतिबंधित आहेत. या व्यतिरिक्त उर्वरित सर्व उद्योग खासगी क्षेत्राला खुले करण्यात आले.

२. **उपभोक्ता वस्तु उद्योग :** भारतात खासगी क्षेत्राकडे उपभोग्य वस्तु उद्योग विकास सोपवण्यात आला आहे. याची अनेक कारणे आहेत. जसे -
  - i) प्रमुख उपभोग्य वस्तु जसे सुती कापड, खाद्य तेल. या उत्पादनात अगोदरपासूनच खासगी क्षेत्र कार्यरत आहे.
  - ii) या उद्योगामागील मागणी ही

खासगी क्षेत्राचे वैशिष्ट्ये

- » प्रतिबंधित क्षेत्र/उद्योग
- » उपभोक्ता वस्तु उद्योग
- » विविध उद्योग
- » लघु उद्योगांसाठी मोठी संधी
- » विशाल क्षेत्र
- » नियंत्रित क्षेत्र

अनिश्चित असते.

- iii) हे उद्योग कमी भांडवलातही सुरु करणे शक्य आहे.
- iv) ह्या उद्योगात लवकर लाभ प्राप्त होतात.
- ३. **विविध उद्योग :** खासगी क्षेत्रासाठी जे उपभोग्य वस्तू उद्योग खुले सोडले आहे, त्यात अनेक उद्योगांचा समावेश होतो. जसे रसायने, अभियांत्रिकी, सिमेंट, रबर, कागद, छपाई व प्रकाशन इत्यादी. आज देशात या उद्योगांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास व विस्तार झाला आहे. पण सरकार या उद्योगांवर परवाना धोरणामार्फत नियंत्रण ठेवते.
- ४. **लघु उद्योगांसाठी मोठी संधी :** खासगी क्षेत्राला जेथे मोठ्या प्रमाणावर उद्योग संचलित करण्यावर नियम आणि नियंत्रणाचा सामना करावा लागतो. तेथे लघुउद्योग संचालनासाठी मोठ्या प्रमाणावर सवलती व प्रोत्साहन सरकारकडून दिले जाते. या उद्योगांना कमी व्याज दरावर कर्जे, सवलतीच्या दराने कच्चा माल, यंत्र सामग्री उपलब्ध करणे. वाहतुक व दळणवळणात सुट देणे, करामध्ये सवलत देणे, स्वस्त जागा, वीज, पाणी, गोदामे उपलब्ध करणे इत्यादी माध्यमातून प्रोत्साहित केले जाते. सरकारने जवळजवळ ७९७ वस्तू उत्पादन लघु उद्योगांसाठी राखीव ठेवले आहे. लघु उद्योगातून उपभोग्य टिकाऊ व अटिकाऊ वस्तू, अभियांत्रिकी वस्तू, वाहतूक साधने व त्यांचे सुटे भाग इत्यादीचे उत्पादन घेतले जाते. बरेचसे लघु उद्योग मोठ्या उद्योगांना पुरक वस्तू तयार करतात. लघु उद्योग रोजगार निर्मिती, प्रादेशिक संतुलन, दारिद्र्य निर्मुलन यात मोठे योगदान देतात.
- ५. **विशाल क्षेत्र :** भारतात खासगी क्षेत्र खूप विशाल आणि विस्तृत आहे, मोठे व मध्यम उद्योग, लघु उद्योग, कुटीरोद्योग, व्यापार, हॉटेल व रेस्टॉरंट, बँकींग, वीमा, वाहतूक व दळणवळण कृषीक्षेत्र इत्यादी उद्योग खासगी क्षेत्रामार्फतच संचलित केले जात आहेत. भारत जे उद्योग पूर्वी फक्त सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव होते. त्यातही खासगी क्षेत्राने प्रवेश केला आहे. जसे लहान-मोठे संरक्षण साहित्य, वीज निर्मिती व वितरण, रस्ते, बंदरे व विमानतळे बांधणी व विकास, जीवनावश्यक औषधे, पेट्रोलियम, रिफायनरी, खनिज उत्खनन व शुद्धीकरण इत्यादी.
- ६. **नियंत्रित क्षेत्र :** भारतातील खासगी क्षेत्र कितीही मोठे, विस्तीर्ण असले तरी त्यांना सरकारने ठरवून दिलेल्या चौकटीतच काम करावे

लागते, नियमांचे पालन करावे लागते. यासाठी सरकारने अनेक कायदे व नियम केले आहेत. जसे - औद्योगिक विकास आणि नियमन कायदा - १९५१, आवश्यक वस्तू कायदा - १९५५, आयात निर्यात नियंत्रण कायदा - १९४७, कंपनी कायदा - १९५६, MRTP Act - 1969, FERA - 1973 इत्यादी. या कायद्यामागील उद्देश खासगी क्षेत्राने आर्थिक नियोजनाला पुरक अशी भूमिका पार पाडणे असा होता.

आर्थिक विकासात खासगी क्षेत्राची भूमिका

(Role of Private Sector in Economic Development) :

खासगी क्षेत्राची भूमिका पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधोरेखित करता येईल.

१) सर्वात महत्त्वपूर्ण क्षेत्र (Most Important Sector) : आर्थिक नियोजन काळात सार्वजनिक क्षेत्राची खूप मोठी प्रगती होऊनही भारतीय अर्थव्यवस्थेत खासगी क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

कंपन्यांची मालकी : २००१-०२

क्षेत्र	कंपन्यांची संख्या	रोजगार (हजारात)
सार्वजनिक क्षेत्र	१४९४७ (११.६%)	३४३० (४४.३%)
संयुक्त क्षेत्र	२०४८ (१.६%)	३०९ (४.०%)
खासगी क्षेत्र	११०६३४ (८६.१%)	३९६५ (५१.२%)
इतर	९२० (०.७%)	४६ (०.६%)
एकूण	१२८५४९ (१००%)	७७५० (१००%)

वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की, २००१-०२ मध्ये भारतात कंपन्यांची एकूण संख्या १२८५४९ होती. यात खासगी कंपन्यांची संख्या ११०६३४ इतकी होती. एकूण कंपनीमध्ये यांचा वाटा ८६.१% इतका मोठा होता. २०२२ या वित्तीय वर्षात नोंदणीकृत खासगी कंपन्यांची संख्या १.४९ दशलक्ष इतकी झाली. ही आकडेवारी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील खासगी क्षेत्राचे महत्त्व सांगत आहे.

आर्थिक विकासात खासगी क्षेत्राची भूमिका

- » सर्वात महत्त्वपूर्ण क्षेत्र
- » रोजगार निर्मिती
- » विकासासाठी सहाय्यक
- » सरकारला महसूल प्राप्ती
- » कृषीक्षेत्रात योगदान
- » उद्योगात योगदान

- २) **रोजगार निर्मिती** (Employment Generation) : देशात रोजगार निर्मिती करण्यात खासगी क्षेत्राचे योगदान खूप मोठे आहे. आज देशातील मोठे, मध्यम, लघु व अती सुक्ष्म, कुटीरोद्योग यांची रोजगार क्षमता मोठी आहे. मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत लघु उद्योगांची रोजगार क्षमता चारपट जास्त आहे. वरील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे २००१-०२ मध्ये भारतात एकूण रोजगारापैकी ४४.३% रोजगार सार्व. क्षेत्राने निर्माण केला. खासगी क्षेत्राने ५१.२% तर संयुक्त व इतर क्षेत्राने ४.६% रोजगार निर्माण केला.
- ३) **विकासासाठी सहाय्यक** (Helpful for Development) : शुम्पीटर पीटरच्या मतानुसार खासगी क्षेत्र आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. हे क्षेत्र औद्योगिकरणाची प्रक्रिया वाढवते. सर्व खासगी उद्योग नफ्याच्या अपेक्षेने काम करतात. खासगी क्षेत्र नवीन वस्तू उत्पादन, नवीन तंत्रज्ञान नवीन संयंत्र व उपकरणे, संशोधन आणि विकास यात अग्रणी भूमिका पार पाडते. १९९१ नंतरच्या काळात खासगी क्षेत्राचे आर्थिक विकासातील योगदान वाढले आहे.
- ४) **सरकारला महसूल प्राप्ती** (Revenue for Government) : भारतातील खासगी क्षेत्रातून सरकारला वेगवेगळे कर, शुल्क, दंड या माध्यमातून मोठा महसूल प्राप्त होत आहे. त्याचा उपयोग सरकार राष्ट्र उभारणीसाठी करित आहे म्हणजे खासगी क्षेत्र राष्ट्र उभारणीत अप्रत्यक्ष भूमिका पार पाडत आहे.
- ५) **कृषीक्षेत्रात योगदान** (Contribution to Agriculture) : भारत हा एक कृषीप्रधान देश आहे. भारताच्या स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात कृषीचा वाटा २२% इतका आहे. एकूण कर्त्या लोकसंख्येपैकी ६०% लोकसंख्या रोजगाराबाबत कृषीवर अवलंबून आहे. भारतात कृषी क्षेत्र खासगी क्षेत्राकडे आहे. हे क्षेत्र अर्थ व्यवस्थेत अन्नधान्य, डाळी, तेलबिया, फळे, भाजीपाला, मांस, मासे, दुध या रूपाने भर घालत आहे.
- ६) **उद्योगात योगदान** (Contribution to Industry) : १९५६ च्या औद्योगिक धोरणानुसार, मध्यवर्ती/अर्धपक्क्या वस्तू आणि यंत्रसामग्रीचे उत्पादन करणारे उद्योग खासगी क्षेत्रात स्थापित करता येतील. खासगी क्षेत्राने मोठ्या प्रमाणावर उद्योगांची स्थापना केली. यात उपभोग्य वस्तू जसे कापड, साखर, खाद्यतेल, कागद, टिकाऊ उपभोग्य वस्तू (टि.व्ही., फ्रिज, ए.सी., म्युझिक सिस्टिम, वॉशिंग मशिन) मोटार कार, मोटार सायकल्स, खाद्य पदार्थ, यंत्र सामग्री, लोह पोलाद,

इंजिनिअरींग, रसायने यांचा समावेश होतो. भारताच्या विकासात यांची भूमिका मोठी आहे. १९९१ नंतरच्या उदारीकरणाच्या पहिल्या टप्प्यात काही खासगी उद्योगांचे कार्य खूप वाढले आहे. पुढील तक्त्यात २००४ मध्ये भारतातील १० मोठ्या खासगी उद्योगांच्या निव्वळ विक्री उत्पन्नावरून खासगी क्षेत्राचे महत्त्व लक्षात येईल.

तक्ता क्र. १.५: भारतातील शिर्ष दहा खासगी कंपन्या : २००४ (निव्वळ विक्री)

क्र.	कंपनी	निव्वळ विक्री (२००४) कोटी रूपयात
१)	रिलायन्स इंडस्ट्रीज	७०१९६
२)	टाटा मोटार्स	१३६५४
३)	टाटा स्टील	१११२९
४)	लार्सन अँड टुब्रॉ	१०८४९
५)	हिंदुस्तान लिव्हर	१०८३७
६)	मारुती उद्योग	९४२६
७)	अदानी एक्सपोर्ट	८९२१
८)	हिन्दाल्को	८१९६
९)	IPCL	८०७०
१०)	स्टरलाईन इंडस्ट्रीज	७६९९

आर्थिक उदारीकरणानंतर खासगी क्षेत्राचा विकास

(Private Sector Development in post Liberalisation Phase) :

१९९१ च्या औद्योगिक धोरणात औद्योगिक परवाना धोरण समाप्त करण्यात आले. औद्योगिक क्षेत्रावरील बरीचशी नियंत्रणे व कायदे हटविण्यात आलेत, त्यात शिथिलता आणली गेली. सार्वजनिक क्षेत्र खासगी क्षेत्राला खुले करण्यात आले. कर धोरणात आमुलाग्र बदल केलेत. या सर्वांचा सकारात्मक प्रभाव म्हणून खासगी क्षेत्राचा १९९१ नंतरच्या काळात जलद गतीने विकास झाला. भारतीय अर्थव्यवस्था विदेशी उद्योगांसाठी खुली केल्याने जागतिक स्पर्धा निर्माण झाली. त्याला सामोरे जाता यावे म्हणून खासगी कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणावर संरचनात्मक बदल केलेत. काही कंपन्यांनी विलीनीकरण आणि अधिग्रहण धोरण स्वीकारले. मोठ्या औद्योगिक घराण्यांनी आपल्या व्यवसायाच्या व्युत्पन्नानेच बदल केलेत. टाटा, बिर्ला, रिलायन्स यासारख्या मोठ्या समुहांनी आपल्या पुरक व्यवसायावरील

लक्ष कमी करुन मुख्य व्यवसायावर लक्ष केंद्रीत केले. त्याचा प्रभाव म्हणुन रिलायन्स, टाटा मोटार्स, टी.सी.एस., इन्फोसिस, अदानी यासारख्या उद्योग घराण्यांचा जागतिक ५० कंपन्यांमध्ये समावेश झाला.

तक्त्यात भारतातील १० सर्वात मोठ्या खासगी कंपनी क्षेत्राच्या किंमती व संदर्भातील माहिती दिली आहे. ती २०१७-१८ मधील उत्पन्न व संपत्ती आधारावर वर्गीकृत आहे. या माहितीवरून स्पष्ट होते की, भारतातील सर्वात मोठी कंपनी (उत्पन्न व संपत्तीबाबत) रिलायन्स इंडस्ट्रीज आहे. तिचे २०२०-२१ मध्ये एकूण उत्पन्न ५१४२१७ कोटी रुपये होते. संपत्ती, संचालन नफा आणि निव्वळ नफा या आधारावरही ती सर्वात मोठी कंपनी आहे. तिचा संचालन नफा १०३२२२ कोटी रुपये व निव्वळ नफा ४९१२८ कोटी रुपये होता. दुसरी सर्वात मोठी कंपनी टाटा मोटार्स आहे. २०२०-२१ मध्ये तिचे एकूण उत्पन्न २९४६४६ कोटी रुपये, संचालन नफा २११७० कोटी रुपये होता. तर निव्वळ नफा -१३४५१ कोटी रुपये म्हणजे तेवढा तोटा आहे. तिसरी सर्वात मोठी कंपनी टाटा समुहातील TCS आहे. तिला २०२०-२१ मध्ये निव्वळ नफा ३२४३० कोटी रुपये आहे. चौथी मोठी कंपनी टाटा समुहातीलच टाटा स्टील आहे. तिचा निव्वळ नफा ७४९० कोटी रुपये होता. निव्वळ नफ्याचा विचार करता २०२०-२१ मध्ये सर्वात जास्त निव्वळ नफा प्राप्त करणारी कंपनी रिलायन्स इंडस्ट्रीजच आहे. दुसरी TCS, तिसरी इन्फोसिस, चौथी वेदान्ता, पाचवी L & T आहे.

अलीकडील काळात काही अर्थशास्त्रज्ञांनी उत्पन्न, संपत्ती, निव्वळ विक्री, निव्वळ नफा इत्यादी निकषाऐवजी बाजार भांडवलीकरण (Market Capitalisation) याला महत्त्व दिले आहे. बाजार भांडवलीकरणाचा अर्थ शेअर बाजारातील कंपनी शेअरचे बाजारातील एकूण मूल्य होय. एखाद्या दिवसाचे एखाद्या कंपनीचे बाजार भांडवलीकरण माहित करण्यासाठी त्या दिवशी कंपनीचे एकूण शेअरला त्या दिवसाच्या मूल्याने गुणावे लागते. पण शेअरच्या किंमतीत दररोज चढउतार निर्माण होतात. म्हणून सामान्यपणे एक निश्चित कालावधीसाठी सरासरी बाजार भांडवलीकरण माहित केले जाते. उदा. यासाठी ६ महिन्याची सरासरी किंमत विचारात घेतली जाते. बाजार भांडवलीकरण आधारावर २०१३-१४, २०१४-१५ व २०१५-१६ मध्ये भारतातील सर्वात मोठी कंपनी Tata Consultancy Services-TCS ही होती. २०२०-२१ च्या बाजार भांडवलीकरण आधारावर सर्वात मोठी कंपनी रिलायन्स इंडस्ट्रीज होती. तिचे बाजार भांडवलीकरण १९८७७७७ कोटी रुपये होते. TCS चे स्थान दुसरे होते तिचे बाजार भांडवलीकरण १३२७९६९ कोटी रुपये तर इन्फोसिसचे १३२७९६९ कोटी रुपये होते.

खासगी कंपनी क्षेत्रातील मोठ्या कंपन्या :

तक्ता क्र. १.६ : २०२०-२१ मध्ये खासगी क्षेत्रातील दहा सर्वात मोठ्या कंपन्या (कोटी रूपयात)

क्र.	कंपनी	एकूण उत्पन्न		एकूण संपत्ती		निव्वळ संपत्ती		परिचालन लाभ		निव्वळ लाभ	
		२०२१	वृद्धी	२०२१	वृद्धी	२०२१	वृद्धी	२०२१	वृद्धी	२०२१	वृद्धी
		-२१		-२१		-२१		-२१		-२१	
१)	रिलायन्स इंडस्ट्रीज	५१४२१७	-१६.५	९९५५११	२०.६	६००९१२	३७.८	१०३२२२	५.५	४९१२८	२४.८
२)	टाटा मोटार्स	२९४६४६	-९.८	२२५८५३	४.९	५३६७३	-१३.८	२११७०	१७.०	-१३४५१	**
३)	टाटा कन्सलटन्सी सर्व्हिसेस	१६७३११	३.६	९६४५४	२.९	८४९३०	२.७	४८४६२	३.८	३२४३०	०.३
४)	टाटा स्टील	१५६१७४	३.०	१७८२०१	-१०.५	७०६६२	-०.७	३०६८४	१०५.८	७४९०	३८१.२
५)	L & T	१४७३०३	-०.३	२११५२७	०.०	६३८१७	११.६	३१५७२	१४.५	११५८३	२१.३
६)	हिंदाल्को	१३५४८५	१३.५	१४३९९६	५.३	६६५२३	१४.१	१६५७२	८.९	३४८३	-७.५
७)	भारती एअरटेल	११२३८६	२३.०	२३७६२४	०.९	३६६७९	-२९.७	४१०६४	**	-१५०८४	**
८)	इन्फोसिस	१०२६७३	९.७	८३९५३	१८.०	६४५३५	१४.०	३००९०	२०.०	१९३५१	१६.६
९)	वेदान्ता	९०६५०	५.५	१२८२८६	४.५	४७१४०	२५.६	३००६१	४१७.३	११६०२	**
१०)	JSW Steel	८०७८०	९.०	११२८५०	१०.६	४७३८३	२७.५	२०६५१	७९.२	७९११	९६.३

* कंपनीची रॅकींग एकूण उत्पन्न आधारवर केली.

** दोन्ही वर्षात तोटा

*** तोटा नफ्यात रूपांतरित

स्त्रोत : मिश्रा, पुरी. भारतीय अर्थव्यवस्था (२०२२) तक्ता क्र. ३१.१ पान क्र. ३४९.

भारतातील खासगी क्षेत्राची कार्यनिष्पत्ती

(Performace of Private Sector in India) :

आतापर्यंतच्या विश्लेषण आणि विवेचनावरून एक बाब स्पष्ट होते की, भारतात खासगी क्षेत्र हे एक वरचढ क्षेत्र आहे. एक मोजके पाच-सहा उद्योग वगळता आज सर्वच क्षेत्रात खासगी क्षेत्राने प्रवेश केला आहे. साहजिकच या क्षेत्राच्या कामगिरीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सखोल प्रभाव पडत आहे.

भारतीय खासगी क्षेत्राच्या कार्यनिष्पत्तीचे मापन करण्यासाठी वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी, अभ्यास गटाने वेगवेगळ्या कसोट्यांचा वापर केला आहे. त्या आधारे कार्यनिष्पत्तीचे अवलोकन करता येईल.

Asian Development Bank ने भारतीय खासगी क्षेत्राच्या कार्यनिष्पत्तीचे अध्ययन केले. त्यातील ठळक अंश असे की,

१. खासगी क्षेत्राने भारताच्या GDP मध्ये १९६० च्या दशकात ६६.८%, १९७० च्या दशकात ६२.७%, १९८० च्या दशकात ६५.१%, १९९०-९४ या काळात ७४.१% आणि १९९५-१९९९ च्या काळात ६४.८% नी भर घातली.
२. खासगी क्षेत्राच्या GDP मधील वृद्धीदरात १९६० च्या दशकात दरवर्षी सरासरीने २.५%, १९८० च्या दशकात दरवर्षी सरासरीने ४.५%, १९९०-९४ या काळात ४.९% तर १९९५-१९९९ या काळात ५.३% या दराने वृद्धी झाली.
३. १९६० च्या दशकात एकूण गुंतवणूकीपैकी ५६.४% गुंतवणूक खासगी क्षेत्राने केली. १९७० च्या दशकात ५७.१%, १९८० च्या दशकात ५५.६%, १९९०-९४ या काळात ६१.७% तर १९९५-९९ या काळात ७१.४% गुंतवणूक केली.

१) अभ्यास गटाच्या अध्ययनानुसार,

१. भारतात १९५७ मध्ये खासगी कंपन्यांची संख्या २९२८३ इतकी होती. त्यात त्यांचे Paid up Capital १०१० कोटी रुपये होते. एकूण Paid up Capital मध्ये खासगी क्षेत्राचा वाटा ९३.२% होता. २००० मध्ये खासगी कंपन्यांची संख्या ५४१०५१ इतकी झाली. तर Paid up Capital १७२०५६ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले. मात्र एकूण Paid up Capital मधील हिस्सा ६४.२% पर्यंत घटला.
२. १९८५-१९९५ या कालावधीत खासगी क्षेत्राचा Nominal Sales (नाममात्र/पैशातील) मध्ये दरवर्षी सरासरीने १७.९३% नी वृद्धी

झाली. स्थूल स्थिर मालमत्तेत १८.४% तर व्याज, घसारा आणि करपूर्व नफा दरवर्षी सरासरीने २२% या दराने वाढला.

३. १९८९ मध्ये खासगी संघटीत क्षेत्रात ७४.७० लाख कर्मचारी कार्य करीत होते. एकूण रोजगारात खासगी क्षेत्राचा वाटा २८.७% होता. २००१ मध्ये ८६.५२ लाख लोकांना खासगी क्षेत्राने रोजगार दिला. एकूण रोजगारात याचे प्रमाण ३१.१% पर्यंत वाढले.

१.५ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र (Public Sector in India) :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राने खूपच महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे. सार्वजनिक क्षेत्र हा अर्थव्यवस्थेचा असा हिस्सा आहे की ज्याची मालकी, व्यवस्थापन सरकारकडे असते, ज्याच्या उभारणीसाठी सरकारकडून मोठ्या प्रमाणावर भांडवली गुंतवणूक केली जाते. ज्याचा उद्देश महत्तम सामाजिक आणि आर्थिक हित साध्य करणे असतो. यासाठी मुलभूत, अवजड उद्योगांची स्थापना केली जाते. वस्तुंबरोबरच वाहतूक, दळणवळण, वित्तीय व बँकिंग, वीमा यासारख्या सेवा सुविधा देशातील नागरिकांना पुरविल्या जातात.

स्वातंत्र्यप्राप्तीवेळेस भारतात सार्वजनिक क्षेत्रात जलसिंचन (धरणे व कालवे निर्मिती), दूर संचार, रेल्वे, पोस्ट खाते, माहिती प्रसारण असे मोजकेच उपक्रम चालविले जात होते. पण आर्थिक नियोजन काळात विशेषतः १९५६ औद्योगिक धोरणानुसार मुलभूत व अवजड उद्योगधंदे, पायाभूत संरचना, यांच्यापर्यंत सार्वजनिक उद्योगांचे कार्यक्षेत्र विस्तारण्यात आले.

भारतीय संघराज्यीय व्यवस्थेत केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार या दोहोंमार्फत महत्त्वपूर्ण उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात स्थापित आणि संचालित केले जातात. केंद्र सरकारचे मंत्रालय, विभाग आणि राज्यस्तरिय मंत्रालयामार्फत हे उद्योग चालविले जातात.

सार्वजनिक उद्योगक्षेत्राची उद्दिष्टे (Objectives) :

भारतात सार्वजनिक क्षेत्राच्या उद्देशांना तीन भागात विभाजित करता येते.

१. **सामाजिक उद्देश** : सार्वजनिक क्षेत्राचे लक्ष्य (Target) देशातील नागरिकांना जीवनावश्यक वस्तू व सेवा प्रदान करणे आहे. याबरोबरच यांच्या माध्यमातून रोजगार निर्मिती करणे, आर्थिक विकासाला प्रोत्साहित करणे.
२. **आर्थिक उद्देश** : सार्वजनिक क्षेत्रामार्फत पायाभूत संरचनेची निर्मिती करणे आणि खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहित करणे.

३. **राजकीय उद्देश :** सार्वजनिक क्षेत्रामार्फत समाजातील गरीबांच्या कल्याणात वाढ करणे आणि निर्यातीला प्रोत्साहित करणे.

सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका

(Role of Public Sector in Indian Economy) :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने संमिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. जलद आणि संतुलित विकासासाठी समाजवादी प्रतिमानातील सार्वजनिक क्षेत्राला प्राधान्य दिले. या क्षेत्रामार्फत औद्योगिक, आर्थिक विकासाची अपेक्षा केली जाते. या क्षेत्राची भारतीय अर्थव्यवस्थेतील भूमिका पुढीलप्रमाणे :

१. **भांडवल निर्मिती/गुंतवणुकीतील भूमिका :** आर्थिक नियोजन काळात गुंतवणूक आणि वित्तीय साधनांचे एकीकरण या दृष्टीने सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका किंवा कार्ये महत्त्वपूर्ण ठरते. पहिल्या आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत एकूण गुंतवणूकीपैकी ५४% गुंतवणूक सरकारच्या सार्वजनिक क्षेत्राने आणि उर्वरित ४६% खासगी क्षेत्राने केली होती. तिसऱ्या योजनेत सार्वजनिक क्षेत्राने एकूण गुंतवणूकीपैकी ६०% गुंतवणूक केली. पण नंतरच्या योजनांमध्ये यात घसरण झाली. सातव्या योजनेत या क्षेत्राचा हिस्सा ४५.७% होता. १९९१ नंतरच्या उदारीकरण काळात १९९० च्या दशकात सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीत घट झाली. आठव्या योजनेत हा हिस्सा ३१.७%, नवव्या योजनेत २९.३%, दहाव्या योजनेत २३.६% पर्यंत घसरला. अकराव्या योजनेत २००४-०५ च्या श्रृंखलेनुसार स्थूल देशान्तर्गत भांडवल निर्मितीत सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा २४.०% तर बाराव्या योजनेत २०११-१२ च्या श्रृंखलेनुसार २०.३% इतका घसरला. २०२०-२१ मध्ये ७.२% इतकी स्थूल देशान्तर्गत भांडवल निर्मिती केली.

भांडवल निर्मितीप्रमाणेच स्थूल देशान्तर्गत बचतीबाबतही सार्वजनिक

सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका

- » भांडवल निर्मिती/ गुंतवणुकीतील भूमिका
- » पायाभूत संरचनेचा विकास
- » मजबुत/भक्कम औद्योगिक आधार
- » मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे लाभ
- » आयात पर्यायीकरण आणि निर्यात प्रोत्साहन
- » सरकारी खजिन्यात भर
- » रोजगारातील भूमिका
- » प्रादेशिक संतुलन निर्माण करण्यातील भूमिका
- » आर्थिक शक्तीच्या केंद्रीकरणावर नियंत्रण

क्षेत्राचा वाटा घसरत गेला आहे. सहाय्या योजनेत स्थूल देशान्तर्गत बचतीत सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा २४.४% होता. तो सातव्या योजनेत १५%, आठव्या योजनेत ९.२%, नवव्या योजनेत ८.१%, दहाव्या योजनेत ६.६%, अकराव्या योजनेत ५.६% तर बाराव्या योजनेत ३.६% पर्यंत घसरला.

२. **पायाभूत संरचनेचा विकास :** कृषिक्षेत्रात जलसिंचन रासायनिक खते, वीज पुरवठा, वाहतूक सुविधा ही पायाभूत संरचना आहे तर उद्योगक्षेत्रात वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था, बँकिंग व वीमा, वीज, कोळसा ही शक्ती साधने पायाभूत संरचना आहे. यांच्या विकासाशिवाय कृषी व उद्योगांचा विकास शक्य नाही. याची निर्मिती करण्यासाठी प्रचंड भांडवल लागते. त्या तुलनेत परतावा कमी असतो म्हणून खासगी क्षेत्र यात गुंतवणूक करण्यास फारसे उत्सुक नसते. भारतात रेल्वे, पोस्ट व तारखाते, माहिती प्रसारण, रस्ते, बंदरे, विमानतळे, वीज निर्मिती व वितरण, लोह पोलाद, जलसिंचन व पाणीपुरवठा, रसायने व औषधे, बँकिंग व वीमा, पर्यटन विकास, खनिज तेल व नैसर्गिक वायू इत्यादीमध्ये सरकारने मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करून पायाभूत संरचनेची निर्मिती केली आहे.
३. **मजबुत/भक्कम औद्योगिक आधार :** वर नमुद केल्याप्रमाणे भारत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रात वरील उद्योगांची स्थापना करून औद्योगिकरणासाठी एक भक्कम आधार निर्माण केला. त्यामुळेच आज भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात औद्योगिक क्षेत्राचा (सार्वजनिक व खासगी) हळूहळू वाढत गेला आहे. हे यावरून सिद्ध होते की, घटक खर्चानुसार स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राचा हिस्सा १९५०-५१ मध्ये १६.६% होता. तो २०१३-१४ मध्ये २००४-०५ आधार किंमतीनुसार २६.२% पर्यंत वाढला. २०११-१२ च्या आधार वर्ष श्रृंखलेनुसार स्थूल मूल्यवर्धीत (Gross Value Added- GVA) मध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २०१९-२० मध्ये २९.६% तर २०२०-२१ मध्ये २९.३% होता.
४. **मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे लाभ :** अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तानुसार उत्पादनाचे प्रमाण जेवढे मोठे असेल तेवढ्या अन्तर्गत आणि बाह्य मितव्ययता/बचती प्राप्त होऊन उत्पादन खर्चात बचत होते आणि नफ्याच्या प्रमाणात वाढ होते. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रात स्थापन

झालेल्या कंपन्या ह्या आकारमानाने मोठ्या आहेत. ONGC सारखी कंपनी तर भारतातल्या Top-10 मधील एक आहे.

५. **आयात पर्यायीकरण आणि निर्यात प्रोत्साहन** : आयात वस्तूंना देशातच पर्याय निर्माण करण्यात सार्वजनिक उद्योगांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे. HMT, ONGC, SAIL, BHEL, Hindustan Aeronautics, Bharti Electronics, NTPC Ltd., RCF Ltd. या सार्वजनिक कंपन्यांनी आयात पर्यायीकरणात योगदान दिल्याने मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलनाची बचत केली आहे. दुसरीकडे याच कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करून अतिरिक्त उत्पादनाची निर्यात केली त्यामुळे देशाला मोठ्या प्रमाणावर विदेशी चलन प्राप्त झाले.
६. **सरकारी खजिन्यात भर** : सार्वजनिक कंपन्यांमध्ये सरकारने जी गुंतवणूक केली त्यावर लाभ आणि लाभांश रूपाने केंद्र व राज्यसरकारला महसूल प्राप्त झाला. या व्यतिरिक्त या कंपन्यांनी जे उत्पादन केले त्याच्या उत्पादनावर उत्पादन शुल्क, विक्री कर, मूल्यवृद्धी कर, GST या रूपाने सरकारला महसूल प्राप्त होत आहे. तसेच कंपनी कर रूपानेही महसूल सरकारला प्राप्त होत आहे. शिवाय आयातीवर सीमाशुल्क द्यावे लागते. त्या रूपानेही महसूल प्राप्त होतो. सातव्या योजनेत सार्वजनिक क्षेत्राने ६९४१० कोटी रूपयाचा महसूल सरकारला दिला. तो दहाव्या योजनेत ५५५७४५ कोटी रूपयांपर्यंत वाढला. अकराव्या योजनेत ७७५१९२ कोटी रूपयाचा महसूल सरकारला दिला.
७. **रोजगारातील भूमिका** : सरकारी क्षेत्रातील (Government Sector) रोजगाराचे दोन मुख्य भाग आहेत. १) सरकारी प्रशासन, संरक्षण आणि इतर सेवा जसे आरोग्य, शिक्षण, संशोधन, आर्थिक विकास करण्याच्या प्रक्रिया. २) सार्वजनिक क्षेत्रातील केंद्र व राज्य व स्थानिक स्वराज्य सरकारचे उपक्रम यातील रोजगार. १९७१ मध्ये सरकारी क्षेत्रात एकूण ७१ लाख कर्मचारी कार्य करीत होते. मार्च २००७ मध्ये ही संख्या ८० लाख झाली. एकूण श्रमशक्तीच्या प्रमाणाच्या रूपात हे प्रमाण फक्त ६.५% आहे. पण विशेष लक्ष देण्यासारखी बाब म्हणजे भारतात ९०% श्रमिक असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत आहे. तर फक्त १०% संघटित क्षेत्रात आहेत. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार हा संघटित

क्षेत्रापुरता मर्यादित आहे. सार्वजनिक क्षेत्रात २००७ मध्ये ९३ लाख कर्मचाऱ्यांना रोजगार मिळाला. मार्च २०१३ मध्ये ही संख्या १७.३ लाखपर्यंत घटली. मार्च २०२२ मध्ये ही संख्या १४.६ लाख झाली. आर्थिक उदारीकरणाच्या काळात सार्वजनिक उपक्रमांचे खासगीकरण झाल्याने ही संख्या घटली आहे.

८. **प्रादेशिक संतुलन निर्माण करण्यातील भूमिका** : देशातील राज्या-राज्यांमधील विकासाबाबतचा असमतोल दूर करण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक उपक्रमांचा वापर केला आहे. भिलाई, राऊरकेला, दुर्गापूर, बोकारो हे सार्वजनिक स्टील प्लॉन्ट छत्तीसगड, ओडिशा, पश्चिम बंगाल, झारखंड या मागास राज्यात स्थापन करून प्रादेशिक संतुलन निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. याप्रमाणेच अभियांत्रिकी, रासायनिक खते, मशीन टुल्स, वाहतूक उपकरणे यासारखे उद्योग मागास भागात स्थापन करून संतुलन निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

९. **आर्थिक शक्तीच्या केंद्रीकरणावर नियंत्रण** : भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचे अस्तित्व नसल्यासारखेच असते. अशा स्थितीत ठरावित उद्योगांची मत्तेदारी निर्माण होऊन आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण वाढते, त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढते. पण भारतात सार्वजनिक क्षेत्रामुळे आर्थिक शक्तीच्या केंद्रीकरणावर मर्यादा आली. उत्पन्न विभाजनात समानता निर्माण झाली. सरकारने सार्वजनिक उपक्रमातील नफा व लाभांशाचा वापर गरीबांच्या कल्याणासाठी केला. किंमतभेद धोरणाचा अवलंब करून गरीबांना कमी किंमतीत वस्तू उपलब्ध करून देणे शक्य झाले. लहान उद्योगांना मदत करणे शक्य झाले. वेतनदरात वाढ करून उत्पन्नपातळी उंचावण्यास मदत होते.

सार्वजनिक क्षेत्राची कार्य निष्पत्ती (Performance of Public Sector) :

खाजगी क्षेत्राची कार्य निष्पत्ती जाणून घेण्यासाठी निव्वळ नफा किंवा तोटा या निकषाचा जास्त करून वापर केला जातो. कारण त्यांचा मूळ उद्देश नफा अर्जित करणे हाच असतो. पण जेव्हा सार्वजनिक उद्योगाच्या कार्यनिष्पत्तीचे अवलोकन करायचे असते तेव्हा नफा हा निकष गौण ठरतो. याबरोबरच इतर निकषही महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्याचे वर्णन पुढील तक्त्यात केले आहे.

तक्ता १.७ : केंद्रीय सार्वजनिक उद्योगांची कार्यनिष्पत्ती (कोटी रूपयात)

क्र.	बाबी	२०१२-१३	२०१५-१६	२०२१-२२
१)	सार्वजनिक उ. संख्या	२६०	२९८	३८९
२)	कार्यरत उ. संख्या	२२९	२४४	२७७
३)	एकूण भरणा झालेले भांडवल	१८५२८२	२२८३३४	३.६९ लाख
४)	एकूण वित्तीय गुंतवणूक	८५०५९९	११७१८८४	२२.८१ लाख
५)	नियोजित भांडवल	१५३२००७	१९६८३११	३५.२१ लाख
६)	एकूण स्थूल महसूल	१९४५७७७	१८५४६६७	३१.४५ लाख
७)	निव्वळ नफा	१४३५५९	१४४५२३	२.६४ लाख
८)	निव्वळ तोटा	२८२६०	२८७५९	३.१५ लाख
९)	एकत्रित निव्वळ नफा	११५३००	११५७६७	२.६७ लाख
१०)	राखीव व अतिरिक्त	६८१४०९	७९६४६७	१२.४० लाख
११)	निव्वळ महसूल मूल्य	८६६६९१	१०२०७३७	१५.५८ लाख
१२)	लाभांश	NA	NA	१.१५ लाख
१३)	सरकारी खजिन्यात भर	१६२७६१	२७८०७५	५.०७ लाख
१४)	विदेशी चलन प्राप्ती	१३८१५०	७७२१६	१.५० लाख
१५)	एकूण बाजार भांडवलीकरण	NA	NA	१५.४६ लाख

स्रोत : Public Enterprises Survey-2012-13, 2015-16, 2021-22
Vol. Page 2 & 3.

वरील तक्त्यातील माहितीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे :

- सार्वजनिक उद्योगांची संख्या :** Central Public Sector Enterprises- CPSEs ची संख्या १९५१ मध्ये फक्त ५ होती. ती मार्च २०२२ पर्यंत ३८९ पर्यंत वाढली. यापैकी प्रत्यक्षपणे कार्यरत उद्योगसंस्थांची संख्या २७७ होती.
- भांडवल आणि वित्तीय गुंतवणूक :** केंद्र सरकारच्या मालकीच्या २४६ सार्वजनिक उपक्रमात एकूण भरणा झालेले भांडवल (Paid up Capital) मार्च २००९ मध्ये १३८८४३ कोटी रूपये होते. ते २०१२-१३ मध्ये १८५२८२ कोटी रूपयांपर्यंत वाढले. म्हणजे पाच वर्षात त्यात ३३.४५% नी वाढ झाली. २०२१-२२ मध्ये ते ३.६९

लाखपर्यंत वाढले. म्हणजे १० वर्षात त्यात ९९.१५% नी म्हणजे दुप्पट वाढ झाली आहे.

एकूण वित्तीय गुंतवणूक (शेअर + दीर्घकालीन कर्ज) २०१२-१३ मध्ये ८५०५९९ कोटी रूपयांची होती ती २०२१-२२ मध्ये २२८१००० कोटी रूपयांपर्यंत वाढली. २०१२-१३ ते २०२१-२२ या दहा वर्षांच्या काळात त्यात १६८.१६% नी वाढ झाली.

नियोजित गुंतवणूक (Capital Employed) म्हणजे लाभ मिळविण्यासाठी किंवा व्यवसाय चालविण्यासाठी उपयोगात आणलेले भांडवल होय. ते ज्ञात करण्यासाठी पुढील सुत्रांचा वापर केला जातो. नियोजित भांडवल = एकूण संपत्ती - वर्तमान देणी

किंवा

नियोजित भांडवल = अचल/स्थिर संपत्ती + कार्यशील भांडवल

Capital Employed = Net Block + Working Capital

२००७-०८ मध्ये नियोजित भांडवल ७९४१०५ कोटी रूपये होते. ते २०१२-१३ मध्ये १५३२००७ कोटी रूपये, २०१५-१६ मध्ये १९३८३११ कोटी रूपये, २०२१-२२ मध्ये ३५२१००० कोटी असे सातत्याने वाढत गेले आहे. २००७-०८ ते २०२१-२२ या १५ वर्षांच्या काळात ३४३.३९% नी वाढले.

एकूण भरणा भांडवल, एकूण गुंतवणूक आणि नियोजित भांडवल यांच्यातील वृद्धीतून स्पष्ट होते. सार्वजनिक उपक्रमांची कार्यनिष्पत्ती उल्लेखनिय आहे.

३. एकूण महसूल, निव्वळ नफा/तोटा आणि एकत्रित निव्वळ

नफा : केंद्र सरकारच्या मालकीच्या सार्वजनिक उपक्रमांनी जी उलाढाल (Turnover) केली किंवा एकूण स्थूल महसूल प्राप्त केला तो २००७-०८ मध्ये १२६३४०५ कोटी रूपये होता. तो २०१२-१३ मध्ये १९४५७७७ कोटी रूपये प्राप्त केला. पाच वर्षात यात ५४% नी वाढ झाली. पण २०१५-१६ मध्ये त्यात ४.६८% नी घट झाली. (१८५४६६७ कोटी रूपये) २०२१-२२ मध्ये एकूण स्थूल महसूल ३१९५००० कोटी रूपयांपर्यंत वाढला. २०१५-१६ ते २०२१-२२ या ७ वर्षांच्या काळात त्यात ७२.२७% नी वाढ झाली.

२००७-०८ मध्ये CPSEs चा निव्वळ नफा ९१५७१ कोटी रूपये होता. तो २०१२-१३ मध्ये १४३५५९ कोटी रूपये २०१५-१६

मध्ये १४४५२३ कोटी रुपये आणि २०२१-२२ मध्ये २६४००० कोटी रुपये प्राप्त झाला. २००७-०८ ते २०२१-२२ या १५ वर्षांत निव्वळ नफ्यात १८८.३०% नी वाढ झाली. पण याच काळात काही CPSEs ला तोटा झाला तो २००७-०८ मध्ये १०२५७ कोटी रुपयांवरून २०२१-२२ मध्ये १५००० कोटी रुपयेपर्यंत वाढला.

सर्व CPSE च्या निव्वळ नफ्यातून निव्वळ तोटा बाजुला केल्यानंतर त्यांना २००७-०८ मध्ये निव्वळ प्राप्ती/महसूल मूल्य ५२०९६८ कोटी रुपये होते. ते २०२१-२२ मध्ये १५५८००० कोटी रुपयांपर्यंत वाढले.

उद्योगसंस्थेची प्राप्ती, निव्वळ नफा/तोटा हा तिच्या यशस्वी कामगिरीचा निकष जर मानला तर यानुसार सार्वजनिक उपक्रमांची कार्यनिष्पत्ती उल्लेखनिय मानावी लागेल.

४. **लाभांश (Dividend) :** १९९१ नंतरच्या काळात एक मोजक्या CPSEs वगळता बहुतांशमधील भांडवलाचा हिस्सा सरकारने खासगी क्षेत्राला विकला, त्याचे निर्गुतवणूकीकरण केले. सार्वजनिक उपक्रमांना सरकारने स्वायत्तता दिली. याचा परिणाम म्हणून त्यांच्या कार्यनिष्पत्तीत सुधारणा झाली. त्यांना नफा प्राप्त होऊ लागला. कंपनी नियमानुसार त्या नफ्याचा काही हिस्सा भागधारकांमध्ये लाभांश रूपाने वितरित करावा लागतो. CPSEs ने २०२०-२१ मध्ये भागधारकांना ७३००० कोटी रुपयांचा लाभांश वितरित केला. त्यात २०२१-२२ मध्ये ११५००० कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली. ही वाढ ५७.८८% होती.

५. **सरकारी खजिन्यात भर (Contribution of all CPSEs to Central Exchequer) :** सार्वजनिक उपक्रमांनी उत्पादन शुल्क, सीमा शुल्क, वस्तू आणि सेवा कर (GST), कंपनी कर, सरकारी कर्जावरील व्याज, लाभांश आणि इतर शुल्क रूपाने दरवर्षी सरकारी खजिन्यात मोठी भर घातली आहे. २००७-०८ सार्वजनिक उपक्रमांनी सरकारी खजिन्यात १६५९९४ कोटी रुपयांची भर घातली. त्यात २०१२-१३ मध्ये १६२७६१ कोटी रुपये, २०१५-१६ मध्ये २७८०७५ कोटी रुपये, २०२१-२२ मध्ये ५०७००० कोटी रुपयांची भर घातली आहे. २००७-०८ ते २०२१-२२ या १५ वर्षांच्या काळात यात तिप्पट २०५.४३% नी भर घातली आहे.

६. **विदेशी चलन प्राप्ती :** भारतातील सार्वजनिक कंपन्यांनी वस्तू आणि

सेवांची निर्यात करून मोठ्या प्रमाणावर विदेशी चलन प्राप्त केले आहे. २००७-०८ मध्ये ६७६७८ कोटी रूपयांचे विदेशी चलन प्राप्त केले. २०१२-१३ मध्ये १३८१५० कोटी रूपये २०१५-१६ मध्ये ७७२१६ कोटी रूपये आणि २०२१-२२ मध्ये १५०००० कोटी रूपये प्राप्त केले.

७. **रोजगार आणि वेतन :** २००७-०८ मध्ये केंद्र सरकाराच्या सार्वजनिक उपक्रमात १५.३५ लाख कर्मचारी कार्य करीत होते आणि त्यांच्या वेतन व भत्त्यावर ६४३०० कोटी रूपये खर्च केला होता. २०१५-१६ मध्ये कर्मचाऱ्यांची संख्या १२.३४ लाखपर्यंत घटली आणि वेतन व भत्त्यावर १२८२६३ कोटी रूपये खर्च झाला. रोजगाराच्या दृष्टीने विचार केल्यास CPSEs ची कामगिरी समाधानकारक नाही.

८. **सामाजिक उत्तरदायित्व व संशोधन आणि विकासावरील खर्च :** कंपनी सामाजिक उत्तरदायित्व (Corporate Social Responsibility-CSR) यासाठी २०२०-२१ मध्ये १६० केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रम पात्र होत्या. त्यांनी सामाजिक उत्तरदायित्व (शिक्षण, आरोग्य, परिसर विकास वगैरे) पार पाडण्यासाठी ४४८३ कोटी रूपये उभारले. २०२१-२२ मध्ये ती रक्कम ४६०० कोटी रूपये होती. यात २.६१% नी वाढ झाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील ONGC Ltd., NTPC Ltd., Indian Oil Corporation Ltd., NMDC Ltd., आणि Power Grid Corporation Ltd. या पाच कंपन्यांनी मोठे योगदान दिले.

सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वच कंपन्यांनी संशोधन आणि विकासावर मोठा खर्च केला आहे. २०२०-२१ मध्ये हा खर्च ४८९२ कोटी रूपये होता तो २०२१-२२ मध्ये ६८९४ कोटी रूपये झाला. या खर्चात ४०.९५% नी वाढ झाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील Hindustan Aeronautics Ltd, Chal, Indian Oil Corporation Ltd., Steel Authority of India Ltd., (SAIL) Bharat Heavy Electrical Ltd (BHEL), Oil and Natural Gas Corporation (ONGC) Ltd. या पाच कंपन्यांनी संशोधन आणि विकासावर सर्वात जास्त खर्च केला.

९. **बाजार भांडवलीकरण (Market Capitalisation) :** सार्वजनिक क्षेत्रातील काही प्रमुख कंपन्यांनी भांडवल बाजारात शेअर्सची विक्री करून भांडवलाची उभारणी केली आहे. बाजार भांडवलीकरण म्हणजे शेअरची संख्या × यांची बाजारातील किंमत होय.

२०२०-२१ मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील ६२ कंपन्यांनी भांडवल

बाजारात व्यवहार केले होते. त्यांचे बाजार भांडवलीकरण मूल्य १२.४६ लाख कोटी रुपये होते. ते मार्च २०२२ मध्ये १५.४६ लाख कोटी रुपयांपर्यंत वाढले. या मूल्यात २७% नी वाढ झाली. यात National Aluminium Company Ltd. च्या मूल्यात १२५% Fertilizers and Chemicals (Travancore) Ltd. च्या मूल्यात १२१%, IRCTC Ltd. च्या मूल्यात १२१% तर इतर ५ च्या मूल्यात ५०% पेक्षाही जास्त वाढ झाली.

अशा प्रकारे खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून २००७-०८ ते २०२१-२२ या काळात सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी उंचावलेली आढळून येते.

१.६ भारतातील मोठे उद्योग (Large Scale Industries in India) :

भारतात उद्योगांचे मोठे उद्योग, मध्यम उद्योग आणि लघु उद्योग असे वर्गीकरण त्यांच्यातील भांडवली गुंतवणूक आणि कामगारांची संख्या या आधारावर केले जाते.

१.६.१ मोठे उद्योग अर्थ (Meaning of Large Scale Industry)

सर्वसाधारणपणे ज्या औद्योगिक निर्माण उद्योगात संयंत्र, यंत्रसामग्री आणि उपकरणांमध्ये २५ लाख ते ५ कोटी रुपयांपर्यंत भांडवली गुंतवणूक केले जाते त्यांना लघुउद्योग (Small Scale Industries) म्हणतात. ५ कोटी पेक्षा जास्त आणि १० कोटी रुपयांपेक्षा कमी भांडवली गुंतवणूक केले जाते त्यांना मध्यम उद्योग (Medium Scale Industries) म्हणतात. सहाजिकच १० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवली गुंतवणूक ज्या उद्योगात केली जाते त्याला मोठा उद्योग (Large Scale Industries) म्हणतात. या बरोबरच ज्या उद्योगामध्ये २५० पेक्षा जास्त कामगार काम करतात त्या उद्योगाला मोठा उद्योग असे म्हणतात.

मोठे उद्योग प्रामुख्याने प्रचंड भांडवली असतात. त्यांचे आकारमान, उत्पादन क्षमता, बाजार वाटा, नावलौकिक, भांडवली क्षमता, भांडवल बाजारातील स्थान इत्यादी सर्व बाबतीत मोठे असतात. या उद्योगामागील प्रेरणा मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या अन्तर्गत आणि बाह्य मितव्ययता प्राप्त करून कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त उत्पादन आणि त्यातून महत्तम नफा ही असते.

१.६.२ मोठ्या प्रमाणावरील उद्योगाचे फायदे

- » मोठे उद्योग देशाच्या औद्योगिकरणाला प्रेरणा देतात.
- » मोठे उद्योग प्रामुख्याने भांडवली वस्तू आणि पायाभूत वस्तू जसे

यंत्रसामग्री, अवजारे, रसायने, कागद, सिमेंट, खनिज उत्पादने व शुद्धीकरण उत्पादीत करत असतात. यांना मूलभूत व अवजड उद्योग असेही म्हणतात. या उद्योगाच्या विकासावर देशाचा औद्योगिक विकास अवलंबून असतो.

- » मोठ्या उद्योगाची प्रचंड भांडवली क्षमता असल्याने तंत्रज्ञान विकासासाठी ते संशोधन आणि विकास (Research & Development R&D) यावर प्रचंड खर्च करतात.
- » मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या मितव्ययता प्राप्त करून सरासरी उत्पादन खर्च किमान करतात.
- » मोठ्या उद्योगाच्या विकासामुळे लघुउद्योग व मध्यम उद्योग आपोआप विकसित होऊ लागतात.
- » मोठ्या उद्योगातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होतो.
- » मोठे उद्योग मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करून त्याची निर्यात करतात. त्यातून देशाला विदेशी चलन प्राप्त होते.
- » काही मोठे उद्योग कृषी विकासाला प्रेरक व पोषक ठरतात. जसे साखर उद्योग, कागद उद्योग यांना लागणारा कच्चा माल कृषीतून उत्पादित होतो.

भारतातील प्रमुख मोठे उद्योग

भारतात लोह-पोलाद उद्योग, कापड उद्योग, ताग उद्योग, साखर उद्योग, सिमेंट उद्योग, अभियांत्रिकी उद्योग, कागद उद्योग यांचा समावेश मोठ्या उद्योगांमध्ये केला जातो. त्यांचे अध्ययन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

■ कापड उद्योग (Textile Industry)

कापड उद्योग हा भारतातील सर्वात जुना आणि सर्वात मोठा उद्योग आहे. देशाच्या GDP मध्ये या उद्योगाचा वाटा २% आणि वस्तू निर्माण उद्योगात (Manufacturing Industry) १०% वाटा आहे. या उद्योगातून जवळजवळ ४.५ कोटी लोकांना रोजगार प्राप्त होत आहे आणि एकूण निर्यात उत्पन्नात याचा वाटा १३% आहे.

भारतात पहिली सुती कापड गिरणी १८१८ मध्ये कोलकाता येथे स्थापन झाली. पण खऱ्या अर्थाने या उद्योगाची सुरुवात १८५४ मध्ये मुंबई येथे कापड गिरणी स्थापन झाल्यापासून झाली. भारतात या उद्योगाचे केंद्रीकरण मुंबई आणि अहमदाबाद या शहरात झाले. १९११ मध्ये एकूण कापड गिरण्यांपैकी एकट्या मुंबईत ३३% कापड गिरण्या होत्या. त्यात एकूण कापड गिरणी कामगारांपैकी

४५% कामगार काम करीत होते. अहमदाबाद शहरात १९% कापड गिरण्या आणि १९% कामगार काम करीत होते. मुंबई, अहमदाबाद व्यतिरिक्त सोलापूर, बडौदा, कानपूर, कोलकाता, कोईम्बतूर, इन्दोर या शहरांमध्ये हा उद्योग केंद्रीत झाला. भारतीय कापड उद्योग हा प्रामुख्याने सुती धाग्यावर आधारित उद्योग आहे. एकूण कापड उत्पादनापैकी ५६% कापड उत्पादनात कापूस आणि सुत या कच्च्या मालाचा वापर केला जातो.

कापड उद्योगाचा विकास

भारतात कापड उद्योगाचे दोन भाग आहेत. एक कापड गिरणी क्षेत्र आणि दुसरे विकेंद्रीत क्षेत्र. विकेंद्रीत क्षेत्रामध्ये हातमाग, यंत्रमाग आणि होजिअरी उद्योगांचा समावेश केला जातो. सरकारने बदलत्या काळाबरोबर विकेंद्रीत उद्योगांना अनेक सवलती आणि सुट दिली. परिणाम स्वरूप या उद्योगांचे उत्पादन वाढत गेले आणि कापड गिरणी उद्योगाचे उत्पादन घटत गेले.

भारतात विकेंद्रीत क्षेत्रात यंत्रमाग उद्योगाचा विकास जलद गतीने झाला. परिणामी एकूण कापड उत्पादनात यंत्रमागाचा वाटा ६०% पर्यंत वाढला.

यंत्रमाग उद्योगाचा वेगाने विकास होण्याची अनेक कारणे आहेत.

- » सिंथेटिक धागा (कृत्रिम मानव निर्मित धागा टेरिलिन) कापड उद्योगाकडे सरकारी धोरणाचा कल.
- » बाजार मागणीनुसार यंत्रमाग उद्योगाने मिश्र धाग्याचे (टेरिकॉट) (कॉटन मिश्रीत धागा कापड) निर्माण करण्यास प्राधान्य.
- » श्रमाचा त्याच्या लवचिकतेनुसार वापर करून श्रम खर्च कमी करण्यास यंत्रमाग उद्योग यशस्वी.
- » यंत्रमाग निर्मित कापडाची वाढती निर्यात

आज देशात या उद्योगाचे महाराष्ट्र, गुजरात, उत्तर प्रदेश, तामिळनाडू या राज्यांच्या काही भागांमध्ये केंद्रीकरण झाले आहे. देशात यंत्रमागाची संख्या १३ लाख इतकी आहे.

कापड उद्योगाच्या समस्या (Problems of Textile Industry)

- १) कच्च्या मालाची उपलब्धता : वर उल्लेख केल्याप्रमाणे देशातील एकूण कापड गिरण्यांपैकी ५६% कापड गिरण्या कच्च्या माल म्हणून कापूसापासून तयार केलेल्या सुताचा वापर करतात. कापूस हा कच्चा माल कृषीतून उत्पादित होतो. हवामानाची अनुकूलता असेल तर उत्पादनात वाढ होते. या उलट प्रतिकूलता असेल तर उत्पादनात घट होते. ज्या वर्षी उत्पादन कमी होते त्या वर्षी कापड उद्योगासमोर

कच्च्या मालाची समस्या निर्माण होतो. तिसऱ्या योजनेत ७० लाख कापूस गाठींचे उत्पादन करण्याचे लक्ष्य होते. प्रत्यक्षात ४९ लाख कापूस गाठींचे उत्पादन झाले. नंतरच्या काही योजनांमध्येही अशीच परिस्थिती होती. अलिकडील काळात कापसाच्या संकरीत वाणाचा (बी.टी. कॉटन) वापर होत असल्याने कापूस उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली आहे. २०१६-१७ मध्ये ३३१ लाख कापूस गाठींचे उत्पादन झाले. आता काळजी उत्पादनाची नसून उत्पादन वाढीमुळे किंमतीत होणाऱ्या चढ उतारांची

आहे. किंमतीतील चढ उताराचा प्रभाव विकेंद्रीत क्षेत्रातील कापड गिरण्यांवर पडत आहे. विशेषतः हातमाग क्षेत्रातील विणकरांवर याचा जास्त प्रभाव पडत आहे.

२) **कापसाची निकृष्ट जाती/वाण आणि कमी उत्पादकता** : भारतात बी. टी. कॉटन हा वाण येण्याच्या अगोदर कापूस लागवडीसाठी ज्या देशी वाणाचा वापर केला जात होता, त्याची एक दर हेक्टरी उत्पादकता अत्यंत कमी होती शिवाय त्याचा धागा आखूड होता. त्याचा कापडाच्या प्रतीवर प्रभाव पडत होता. अलिकडे लागवडीसाठी संकरीत लांब धाग्याचे वाण वापरले जात आहे. पण त्यांचीही दरहेक्टरी उत्पादकता कमी आहे. तसेच चीन व इतर देशातील कापसाच्या प्रतीशी तुलना करता याचीही प्रत निकृष्ट आहे. त्याचा कापड उद्योगावर विपरीत परिणाम होतो.

३) **जुनाट संयंत्र आणि यंत्र सामग्री** : भारतातील कापड उद्योग १५० वर्षांपेक्षाही जास्त जुना उद्योग आहे. बऱ्याचशा उद्योगांमध्ये आहे त्याच संयंत्राचा व यंत्रसामग्रीचा वापर केला जातो. जुनाट यंत्रसामग्री व जुनाट तंत्रज्ञानाचा उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होत आहे. शिवाय जुनाट संयंत्र व यंत्र सामग्रीचा देखभाल खर्च वाढला. परिणामी सरासरी उत्पादन खर्चात वाढ झाली. सर्वात महत्वाचे म्हणजे जुनाट यंत्र व

कापड उद्योगाच्या समस्या

- » कच्च्या मालाची उपलब्धता
- » कापसाची निकृष्ट जाती/वाण आणि कमी उत्पादकता
- » जुनाट संयंत्र आणि यंत्र सामग्री
- » कापड गिरणी क्षेत्रात मंदी व आजारपण
- » कामगारांच्या समस्या
- » उत्पादन खर्चाचा प्रश्न
- » सरकारचे कर धोरण व प्रोत्साहन

तंत्राचा कापडाच्या दर्जावर विपरीत परिणाम झाला. काही कापड गिरणी मालकांनी परंपरागत व्यवसायातून बाहेर पडून विकेंद्रीत क्षेत्रात प्रवेश केला पण यामुळे रोजगाराची समस्या निर्माण झाली.

- ४) **कापड गिरणी क्षेत्रात मंदी व आजारपण :** जुनाट यंत्र व तंत्र आणि कामगार समस्या या दोन कारणांनी कापड गिरणी उद्योग अडचणीत आला. काही गिरणी मालकांनी आपला व्यवसाय बंद केला. दुसरीकडे कृत्रिम धाग्याचे स्वस्त आणि दर्जेदार कापड हा पर्याय उपलब्ध झाल्याने सुती कापड मागणी कमी झाली. परिणामी उद्योगात मंदी निर्माण झाली. गिरण्या तोट्यात जावू लागल्यात. शेवटी मालकांसमोर उद्योग बंद करण्याशिवाय पर्याय नव्हता.
- ५) **कामगारांच्या समस्या :** एकीकडे घटता नफा आणि दुसरीकडे कामगारांच्या रास्त असल्या तरी वाढत्या मागण्या यामुळे मालक-कामगार संघर्ष निर्माण होवू लागला. यावर मार्ग काढण्यासाठी सरकारने कापड गिरण्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले. राष्ट्रीयीकरणानंतर ही समस्या सुटली नाही. कामगार मागण्यासाठी अधिक आक्रमक झालेत. याचा उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाला.
- ६) **उत्पादन खर्चाचा प्रश्न :** भारत जगात कापूस उत्पादनात चौथ्या क्रमांकाचा मोठा उत्पादक देश आहे तर सुती धागा उत्पादनात दुसरा मोठा देश आहे. अलिकडील काळात जागतिक बाजारात कृत्रिम धागा कापड मागणी कमी होवून सुती कापड मागणी वाढत आहे. या संधीचा फायदा उचलणे भारताला शक्य आहे. पण यात अडचण अशी की, भारताचे स्पर्धक चीन, पाकिस्तान, तैवान, ब्राझील, इजिप्त या देशांमध्ये कापड उत्पादनासाठी येणाऱ्या खर्चापेक्षा भारतातील उत्पादन खर्च जास्त आहे. कारण चीन, पाकिस्तान या देशात मजुरी दर, वीजेचे दर, भारताच्या तुलनेत खूपच कमी आहेत. शिवाय भारतात कापसाचे दर जास्त आहेत. या सर्वांचा परिणाम भारताच्या स्पर्धाक्षमतेवर होत आहे. या स्पर्धेत भारत मागे पडत आहे.
- ७) **सरकारचे कर धोरण व प्रोत्साहन :** एकीकडे सरकारी करांमुळे संघटीत गिरणी उद्योग अडचणीत आला तर दुसरीकडे सरकारने विकेंद्रीत क्षेत्रातील यंत्रमागाला झुकते माप दिले. प्रोत्साहन दिले. सरकारच्या या धोरणामुळे गिरणी उद्योग निरुत्साही झाला.

अशा प्रकारे भारतीय कापड उद्योगासमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्यात.

■ भारतातील ताग उद्योग (Jute Industry)

भारतातील ताग उद्योग १६० वर्षांपेक्षाही जुना उद्योग आहे. पहिली ताग गिरणी १८५९ मध्ये रिसरा (बंगाल प्रांत) येथे स्थापन झाली. १८७५ पर्यंत देशात एकूण १६ ताग गिरण्या होत्या. स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत या उद्योगाने चांगली प्रगती केली. १९४७ मध्ये भारत-पाक फाळणी झाली. ताग पिकविणारा ७५% प्रदेश पूर्व बंगाल म्हणजे पाककडे गेला (आजचा बांगलादेश) आणि ताग गिरण्या असलेला पश्चिम बंगाल भारताकडे राहिला. यामुळे या उद्योगासमोर कच्च्या मालाची समस्या निर्माण झाली. २०१६-१७ मध्ये भारतात ताग लागवडीखालील क्षेत्र ७ लाख हेक्टर होते. त्यात १०१ लाख गाठींचे उत्पादन झाले. २०१२-१३ मध्ये ताग वस्तू (गोणपाट, पोते, पिशव्या वगैरे) एकूण उत्पादन १.५८ दशलक्ष टन झाले. २०१३-१४ मध्ये ते १.५२ दशलक्ष टन आणि २०१४-१५ मध्ये १.२६ दशलक्ष टन पर्यंत कमी झाले. भारत जगात ताग उत्पादनात सर्वात मोठा देश आणि निर्यातीत दुसरा मोठा देश आहे. ताग लागवडीतून ४० लाख शेतकरी कुटुंबांना रोजगार मिळाला. तसेच प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे या उद्योगात ४ लाख लोक गुंतलेले आहेत. आज देशात एकूण ८९ ताग गिरण्या आहेत. त्यापैकी ६४ गिरण्या एकट्या पश्चिम बंगाल राज्यात आहेत.

ताग उद्योगाच्या समस्या

१) **कच्च्या मालाची समस्या** : वर उल्लेख केल्याप्रमाणे फाळणीनंतर ७५% ताग पिकविणारा प्रदेश बांगला देशात गेला आणि गिरण्या मात्र भारतात होत्या. सहाजिकच स्वातंत्र्योत्तर काळात या उद्योगाला कच्च्या मालाच्या समस्येचा सामना करावा लागला. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने ताग लागवडीसाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहीत केले. पण ताग हे कृषी उत्पादन असल्याने हवामानाचा त्याच्यावर प्रभाव असल्याने ताग उत्पादनात चढ-उतार निर्माण झालेत आणि उद्योगासमोर कच्च्या मालाची समस्या निर्माण झाली.

२) **संयंत्र आणि यंत्रसामग्रीचे आधुनिकीकरण समस्या** : भारतीय ताग उद्योग बराच जुना आहे. त्यात सुरुवातीला बसविलेली साधनसामग्री आज जुनाट झाली आहे. तिची मोठी

ताग उद्योगाच्या समस्या

- » कच्च्या मालाची समस्या
- » संयंत्र आणि यंत्रसामग्रीचे आधुनिकीकरण समस्या
- » पर्यायी वस्तूचा उगम व वापर
- » अनिश्चित वीज पुरवठा
- » तागाच्या कच्च्या मालाच्या किंमतीत वेगाने वाढ

झिज झाली आहे. उद्योजकांनी त्यांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी पुरेसे प्रयत्न केले नाहीत. सरकारने या उद्योगाचे आधुनिकरण करण्यासाठी राष्ट्रीय उद्योग महामंडळाची स्थापना केली. यातून काही प्रमाणात आधुनिकीकरण झाले. पण ते पुरेसे नाही. सरकारने आधुनिकीकरणासाठी १५० कोटी रुपयाच्या पॅकेजची घोषणा केली.

- ३) **पर्यायी वस्तूचा उगम व वापर :** अलिकडील काळात गोणपाटचे पोते, पिशव्या यांना प्लॅस्टीकच्या गोण्या हा स्वस्त पर्याय उपलब्ध झाल्याने पॅकेजिंग उद्योगाकडून ताग वस्तुंची होणारी मागणी प्रचंड प्रमाणावर घटली. परिणामी उद्योग अडचणीत आला.
- ४) **अनिश्चित वीज पुरवठा :** पश्चिम बंगाल राज्यात अनेक वर्षांपासून वीज पुरवठ्याची समस्या गंभीर झाली आहे. ताग उद्योगांना केला जाणारा वीज पुरवठा हा अनियमित आहे. त्यात वेळोवेळी बरीच कपात करण्यात आली आहे. त्याचा उत्पादनावर विपरीत परिणाम होत आहे.
- ५) **तागाच्या कच्च्या मालाच्या किंमतीत वेगाने वाढ:** लागवडीखालील घटत जाणारे क्षेत्र, अनिश्चित उत्पादन यामुळे कच्च्या तागाच्या किंमतीत वेगाने वाढ झाली आहे. २०१४ मध्ये तागाची किंमत २६००० टन होती ती २०१५ मध्ये एकदम ५३००० रुपये टन झाली. याचा परिणाम म्हणून जवळजवळ १४ ते १५ टक्के ताग गिरण्या बंद पडल्या.

अशा प्रकारे ताग उद्योगासमोर वरील प्रमुख समस्या निर्माण झाल्यात.

■ लोह-पोलाद उद्योग (Iron and Steel Industry)

भारतात पहिला लोह-पोलाद कारखाना बाराकर येथे १८७५ मध्ये सुरू झाला. असे असले तरी खऱ्या अर्थाने मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाला सुरुवात १९०७ मध्ये जमशेदपूर येथे जमशेदजी टाटा यांनी टाटा आर्थन अँड स्टील कंपनी (TISCO) स्थापन केल्यानंतर झाली. १९१९ मध्ये बर्नपूर येथे इंडियन आर्थन अँड स्टील कंपनी (IISCO) स्थापन झाली. १९२३ मध्ये पहिली सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी भद्रावती येथे स्थापन झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः आर्थिक नियोजन काळात या उद्योगाच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आलेत. पंचवार्षिक योजनांमध्ये यातील सार्वजनिक गुंतवणुकीला प्राधान्य दिले गेले. पहिल्या योजनेत भिलाई, राऊरकेला, दुर्गापूर येथे १०-१० लाख टन उत्पादन क्षमता असलेले कारखाने स्थापन करण्याचा

निर्णय घेण्यात आला. या व्यतिरिक्त TISCO, IISCO यांची स्थापित उत्पादन क्षमता २० लाख टन व १० लाख टन पर्यंत वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले गेलेत.

१९५९ ते १९६२ या काळात भिलाई, राऊरकेला आणि दुर्गापूर येथील सार्वजनिक क्षेत्रातील कारखाने सुरू झाले. तिसऱ्या योजनेत यांची क्षमता वाढविण्यावर आणि बोकारो येथे नवीन कारखाना सुरू करण्यावर भर दिला गेला. चौथ्या योजनेत सेलम, विजयनगर, विशाखापट्टणम येथे आणखी तीन कारखाने स्थापन्याचा निर्णय झाला. १९७८ मध्ये रशियाच्या सहकार्याने बोकारो कारखान्यात उत्पादन सुरू झाले. १९७२ मध्ये सरकारने IISCO चे व्यवस्थापन हातात घेतले आणि १९७६ मध्ये ती सार्वजनिक क्षेत्रात आणली.

सरकारने १९७३ मध्ये SAIL (Steel Authority of India Limited) ची स्थापना केली. आज सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व कारखान्याचे व्यवस्थापन व मालकी SAIL मार्फत केले जात आहे. राष्ट्रीय पोलाद महामंडळ लिमिटेडचा विशाखापट्टणमच्या कारखान्यात प्रत्यक्ष उत्पादन १९९२ मध्ये सुरू झाले. खासगी क्षेत्रातील Tata Iron and Steel Company - TISCO ही भारतातील सर्वात मोठी कंपनी आहे. या व्यतिरिक्त एस्सार, मुकुंद, लाईडस, जिंदाल, निष्पोन, मारडिया या खासगी क्षेत्रातील मोठ्या स्टील कंपन्या आहेत.

२०१६ मध्ये स्टील उत्पादनात जगात भारताचा क्रमांक तिसरा होता. २०१५-१६ मध्ये तयार स्टीलचे उत्पादन ९१ दशलक्ष टन होते. ते २०१६-१७ मध्ये १०१.३ दशलक्ष टनपर्यंत वाढले. या उद्योगात जवळपास ९०००० कोटी रुपयांची गुंतवणूक झाली आहे. या उद्योगातून ५ लाख लोकांना प्रत्यक्ष आणि २० लाख लोकांना अप्रत्यक्ष रोजगार प्राप्त झाला आहे. देशाच्या GDP मध्ये या उद्योगाचा वाटा २% आहे.

पोलाद विषयक धोरणाचे उदारीकरण

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणात जाहीर करण्यात आले की, सर्व पोलाद उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात स्थापन करण्यात येतील. पण १९७० व १९८० च्या दशकात अभियांत्रिकी उद्योगासाठी पोलाद मागणी प्रचंड प्रमाणावर वाढली. या बरोबरच बांधकाम क्षेत्रातही मागणी वाढली. या कारणाने सरकारने आपल्या धोरणात उदारीकरण आणले. १९८६ मध्ये लोह-पोलादाचे लहान खासगी प्लॅन्ट स्थापन करण्याची परवानगी देण्यात आली. १९८८ मध्ये २,५०,००० टन पर्यंत उत्पादन क्षमता वाढविण्याची परवानगी देण्यात आली. १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात या उद्योगाविषयी आणखी उदारता आणली. हा उद्योग उद्योग आरक्षण यादीतून काढून टाकला. तसेच उद्योग स्थापन्यासाठी परवाना घेण्याची

आवश्यकताही ठेवली नाही. १९९२ मध्ये पोलाद उत्पादन, वितरण आयात-निर्यात आणि किंमतीवरील नियंत्रणेही हटवलीत. सार्वजनिक क्षेत्रातील पोलाद उद्योगातून सरकार निर्गुतवणूक करून खासगी क्षेत्रासाठी ते खुले करत आहे. सार्वजनिक उद्योग स्पर्धाक्षम करण्यासाठी नियंत्रण मुक्त करण्यात येत आहे.

लोह-पोलाद उद्योगाच्या समस्या

भारतातील लोह-पोलाद उद्योग खऱ्या अर्थाने पायाभूत उद्योग आहे. अभियांत्रिकी, बांधकाम, अवजारे, सुटे भाग यात प्रामुख्याने लोह-पोलाद अर्धपक्क्या वस्तू म्हणून वापरले जाते. सहाजिकच लोह पोलाद उत्पादन कमी जास्त झाले तर या उद्योगावर त्याचा विपरित परिणाम होतो. भारतातील लोह-पोलाद उद्योगासमोर पुढील प्रमुख समस्या निर्माण होतात.

१) **भांडवलाची समस्या** : लोह-पोलाद हा प्रामुख्याने प्रचंड भांडवल प्रधान उद्योग आहे. एक कारखाना उभा करण्यासाठी हजारो कोटी रुपये भांडवल लागते. भारतासारख्या विकसनशिल देशात बचतीच्या कमतरतेमुळे भांडवल निर्मितीचा दर कमी आहे. अशा स्थितीत मोठ्या प्रमाणावर भांडवल उभारणे हे एक आव्हान आहे. म्हणूनच असा उद्योग उभा करण्यासाठी भारताला विदेशी भांडवलाची मदत घ्यावी लागते.

लोह-पोलाद उद्योगाच्या समस्या

- » भांडवलाची समस्या
- » कोळसा आणि वीजेची कमतरता
- » तांत्रिक मागासपण
- » कामगार संघटना
- » अकुशल व्यवस्थापन
- » अतिरिक्त साठा निर्माण होणे
- » स्वस्त आयात

२) **कोळसा आणि वीजेची कमतरता** : लोह-पोलाद तयार करण्यासाठी कोळसा, वीज या शक्ती साधनाचा वापर केला जातो. भारतात या दोन्ही साधनांची कमतरता आहे. ही कमतरताच या उद्योगाची समस्या आहे.

३) **तांत्रिक मागासपण** : भारतीय लोह-पोलाद उद्योगात प्रामुख्याने सार्वजनिक लोह-पोलाद उद्योगात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान जुनाट आणि कालबाह्य झाल्याने सार्वजनिक उपक्रमाच्या स्थापित उत्पादन क्षमतेपैकी फक्त ५०% चाच वापर होत आहे. ५०% वाया जात आहे.

४) **कामगार संघटना** : सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांमध्ये कामगार संघटना प्रबळ झाल्या होत्या. संप, धरणे, मोर्चा, जाळ-फोड यामुळे उत्पादनात

व्यत्यय निर्माण होवून एकूण उत्पादनात घट होत गेली. आर्थिक सुधारणा काळात कामगार संघटनांचे प्रस्थ कमी झाले. पण आजही या उद्योगासमोर कामगार ही समस्याच आहे.

- ५) **अकुशल व्यवस्थापन** : सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांमध्ये सरकार व्यवस्थापक, प्रशासकीय अधिकारी यांची नियुक्ती करते. ज्यांची नियुक्ती केली जाते त्यांना अनुभव नसतो, तांत्रिक ज्ञान नसते. त्यामुळे ते योग्य वेळी योग्य निर्णय घेवू शकत नाही. बऱ्याचदा या अधिकाऱ्यांच्या कामात राजकीय हस्तक्षेप केला जातो. याचा कंपनीच्या कामगिरीवर विपरीत परिणाम होतो.
- ६) **अतिरिक्त साठा निर्माण होणे** : गेल्या काही वर्षांमध्ये जागतिक स्पर्धा, देशान्तर्गत मागणीतील घट या कारणांनी लोह-पोलाद मागणी कमी झाली. दुसरीकडे स्थापित उत्पादन क्षमतेचा वापर वाढल्याने उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. मागणी अभावाने अतिरिक्त उत्पादनाचे साठे निर्माण झालेत. त्याचा नफ्यावर आणि नवीन गुंतवणुकीवर परिणाम झाला.
- ७) **स्वस्त आयात** : जागतिक बाजारात पोलाद उत्पादनात प्रचंड वाढ झाल्याने पोलादाच्या किंमतीत जवळजवळ ३०% ते ४०% नी घसरण झाली. सहाजिकच आयात प्राधान्य वाढले आणि देशी पोलादाची मागणी कमी झाली.

■ साखर उद्योग (Sugar Industry)

कृषी उत्पादनावर आधारित कापड उद्योगानंतर साखर उद्योग हा दुसऱ्या क्रमांकाचा मोठा उद्योग आहे. हा उद्योग उत्तर प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये केंद्रीत झालेला उद्योग आहे. जगात सर्वात जास्त साखरेचे उत्पादन ब्राझील या देशात होते. त्यानंतर दुसरा क्रमांक भारताचा लागतो तर उपभोगाबाबत भारताचा क्रमांक पहिला आहे.

१९५०-५१ मध्ये भारतात साखर कारखान्यांची संख्या १३८ होती. २०१३ मध्ये ही संख्या ६९१ पर्यंत वाढली. यात ३२४ कारखाने सहकारी क्षेत्रात (Cooperative Sector) चालणारे होते. ३०५ खासगी आणि ६२ सरकारी कारखाने होते. जून २०१६ मध्ये साखर कारखान्यांची संख्या ७१९ पर्यंत वाढली. भारतात सर्वात जास्त साखर कारखाने महाराष्ट्र राज्यात (१३४) आहेत.

पंचवार्षिक योजना काळात देशात साखर उत्पादनात जलद गतीने वाढ झाली. १९५०-५१ मध्ये साखरेचे उत्पादन ११.३४ लाख टन झाले होते. ते १९८०-८१

मध्ये ५१.४८ लाख टन झाले. १९९१-९२ मध्ये १३२.७७ लाख टन, २०१४-१५ मध्ये २८५ लाख टन झाले.

साखर उद्योगाच्या समस्या

१) ऊसाची कमी उत्पादकता व

साखरेचे कमी प्रमाण : भारतात ऊसाचे प्रती एकर उत्पादन जगातील प्रमुख देशांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. (एकरी - १५ टन) तसेच ऊसात साखरेचे प्रमाणही (Sugar Recovery) ९% ते १०% च आहे. जे जावा व इतर हवाई द्विप समुहात १३% ते १४% आहे. सरकारने २०

ऑगस्ट १९९८ पासून या उद्योगाला परवाना मुक्त केले आहे. सरकार ऊसासाठी किमान आधार किंमत ठरवून देते.

२) **लहान आकारमानाच्या समस्या :** भारतातील काही कारखान्यांची प्रतिदिन गाळप क्षमता २५०० टन इतकी कमी आहे. थाइलँड या देशात ती १०,००० टन इतकी आहे. सहाजिकच आकारमान लहान असल्याने मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या मितव्ययता या कारखान्यांना प्राप्त होत नाही.

३) **जुनाट यंत्रसामग्री :** जुनाट यंत्रसामग्री व कालबाह्य तंत्रज्ञान ही या उद्योगाची मोठी समस्या आहे. भांडवलाच्या अभावाने उद्योजक आधुनिकीकरण करू शकत नाही. परिणामी उत्पादन कमी होत आहे. सरासरी उत्पादन खर्च वाढत आहे.

४) **उत्पादकांचे वाढते नुकसान :** भारतात साखरेचे दर सरकार निश्चित करते. एकीकडे उत्पादन खर्चात वेगाने वाढ होत आहे आणि दुसरीकडे सरकारी दर पुरेसे वाढत नाही. परिणामी उत्पादकांना तोटा सहन करावा लागत आहे. बरेचसे कारखाने दिवाळखोरीत निघाले आहेत.

५) **कच्च्या मालाची समस्या :** भारतात ऊस लागवडीखालील क्षेत्र मोठे आहे. उत्पादनही प्रचंड होत आहे. पण कारखानदार शेतकऱ्यांना ऊसाला योग्य भाव देत नाही, वेळेवर पेमेंट करीत नाही. याला कंटाळून शेतकऱ्याने ऊस लागवड क्षेत्र कमी केले. परिणामी कारखान्यासमोर कच्च्या मालाची समस्या निर्माण होत आहे.

साखर उद्योगाच्या समस्या

- » ऊसाची कमी उत्पादकता व साखरेचे कमी प्रमाण
- » लहान आकारमानाच्या समस्या
- » जुनाट यंत्रसामग्री
- » उत्पादकांचे वाढते नुकसान
- » कच्च्या मालाची समस्या

१.७ भारतातील मध्यम, लघु आणि अती लघुउद्योग क्षेत्र

(Medium, Small and Micro Industries in India) :

भारतातील लघु उद्योग

(Small Scale Industries in India)

भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील उद्योगांचे आकारमानानुसार तीन गटात वर्गीकरण केले जाते. मोठे उद्योग, मध्यम उद्योग आणि लघु उद्योग व अति लघुउद्योग यापैकी आपल्याला लघु आणि अति लघुउद्योगांचा अभ्यास करावयाचा आहे. प्रथम आपण लघु उद्योग म्हणजे काय हे लक्षात घेऊ.

पाश्चिमात्य विकसित देशांचा विचार केल्यास लघुउद्योग क्षेत्र हे मोठ्या आणि मध्यम उद्योगक्षेत्राला पूरक उत्पादन करणारे असते. पाश्चिमात्य औद्योगिक क्षेत्र हे पूर्णतः भांडवलप्रधान असतात. लघुउद्योग क्षेत्रही भांडवलप्रधानच असते. भारतातील लघु उद्योग मात्र संपूर्णतः भांडवलप्रधान नसतो. भारतातील लघु उद्योग क्षेत्रात कमीत कमी यंत्रसामग्रीचा आणि जास्तीत जास्त श्रमाचा वापर केला जातो. पण अलीकडील काळात लघुउद्योग क्षेत्रातही मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाचा वापर होऊन श्रमाचा वापर कमी केला जात आहे.

भारतातील लघु उद्योग क्षेत्रात लघु उद्योगांबरोबरच अतिलघुउद्योग आणि ग्रामिण कुटिरोद्योगांचा समावेश केला जातो. १९५० मध्ये वित्तीय आयोगाने लघुउद्योग आणि कुटिरोद्योगात फरक केला होता. जर एखाद्या उद्योगात फक्त कुटूंबातील सदस्यच काम करत असतील तर त्याला कुटिरोद्योग मानण्यात यावे. याउलट एखाद्या उद्योगात कुटूंबातील सदस्यांबरोबरच १० ते ५० श्रमिक वेतन किंवा मजूरीच्या बदल्यात काम करत असतील तर त्याला लघुउद्योग मानण्यात यावे. यालाच लघुउद्योगाची व्याख्या मानून त्यात काही सुधारणा करून नवीन व्याख्या करण्यात आली.

लघुउद्योगाची व्याख्या

१९५१ च्या औद्योगिक विकास आणि नियंत्रण कायदानुसार, “एखाद्या उद्योगात विजेचा वापर होत असेल आणि श्रमिकांची संख्या ५० पेक्षा कमी असेल किंवा विजेचा वापर होत नसेल आणि श्रमिकांची संख्या १०० पेक्षा कमी असेल तर अशा उद्योगांना लघु उद्योग मानण्यात यावे” या लघु उद्योगांना सुरू करण्यासाठी कोणत्याही परवान्याची गरज नसेल.

या मापदंडाबरोबरच नंतरच्या काळात उद्योगातील स्थिर भांडवल गुंतवणूकीच्या आधारे भारतात लघु आणि कुटिरोद्योगांची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. १९७५ पुर्वी स्थिर भांडवलाच्या गुंतवणूकीची मर्यादा ज्या उद्योगात यंत्रसामग्री व

संयंत्रामध्ये ७.५ लाख रूपयापेक्षा कमी स्थिर भांडवल गुंतवणूक आहे; त्यांना लघु उद्योग मानले जात होते. एखादा उद्योग साहाय्यक असेल तर त्यासाठी स्थिर भांडवल गुंतवणूक मर्यादा १० लाख रूपये होती.

आज स्थिर भांडवल गुंतवणूक हिच कसोटी मानून लघु उद्योगांची व्याख्या केली जाते.

१९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणानुसार लघु उद्योगांचे तीन गटात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. (१) अति लघुउद्योग (२) लघुउद्योग आणि (३) साहाय्यक उद्योग. नवीन औद्योगिक धोरणानुसार स्थिर भांडवल गुंतवणूक मर्यादा पुढीलप्रमाणे होती.

१. **अतिलघु उद्योग** (Tiny Units) - ज्या उद्योगात जमीन, यंत्रसामग्री आणि संयंत्रात स्थिर भांडवल म्हणून ५ लाख रूपयांपर्यंतची गुंतवणूक झालेली आहे. तो उद्योग म्हणजे अतिलघु उद्योग होय. ही गुंतवणूक मर्यादा नंतरच्या काळात वाढत गेलेली आहे. १९९७ मध्ये अबिद हुसेन समितीच्या शिफारशीनुसार ही मर्यादा ५ लाख रूपयांवरून २५ लाख रूपये करण्यात आली. २००० मध्ये लघुउद्योगाबाबत जाहीर केलेल्या धोरणात ही मर्यादा तेवढीच म्हणजे २५ लाख रूपये ठेवण्यात आली.
२. **लघु उद्योग** (Small Scale Industries) - ज्या उद्योगात भांडवल गुंतवणूक ६० लाख रूपयांपर्यंत आहे त्यांना लघुउद्योग मानण्यात यावे. १९९७ च्या अबिद हुसेन समितीच्या शिफारशीनुसार ही मर्यादा तीन कोटी रूपयांपर्यंत वाढविण्यात आली. २००० च्या धोरणात ही मर्यादा ३ कोटी रूपयांवरून १ कोटी रूपयांपर्यंत कमी करण्यात आली. नंतरच्या काळात ही मर्यादा ५ कोटी रूपयांपर्यंत वाढविली.
३. **साहाय्यक उद्योग** (Ancillaries Industries) - जर एखादा लघु उद्योग इतर उद्योगांना साहाय्यक असेल तर भांडवल गुंतवणूक मर्यादा ७५ लाख रूपये केली. नंतर अबिद हुसेन समितीने ही मर्यादा लघुउद्योगांइतकीच म्हणजे ३ कोटी रूपये केली. २००० च्या धोरणात ती १ कोटी करण्यात आली.

२००६ मध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा संमत केल्यानंतर ऑक्टोबर २००६ मध्ये या सर्वांच्या व्याख्येत बदल करण्यात आलेत. याबरोबरच यांचे वर्गीकरण यंत्रनिर्मिती वस्तू आणि सेवा उद्योग अशा दोन भागात केले आहे.

यंत्रनिर्मित वस्तू उद्योग क्षेत्र (Manufacturing Enterprises)

१. **सूक्ष्म उद्योग** (Micro Enterprises) - ज्या उद्योगात प्लॉट यंत्र सामग्री

व उपकरणांमध्ये २५ लाख रूपयांपर्यंत गुंतवणूक केली आहे त्याला सूक्ष्म उद्योग म्हणतात.

२. **लघु उद्योग** (Small Scale Enterprises) - ज्या उद्योगात प्लॉट यंत्रसामग्री व उपकरणांमध्ये २५ लाख ते ५ कोटी रूपयांपर्यंत गुंतवणूक केली आहे त्याला लघु उद्योग म्हणतात.
३. **मध्यम उद्योग** (Medium Enterprises) - ज्या उद्योगात प्लॉट, यंत्रसामग्री व उपकरणांमध्ये ५ कोटीपेक्षा जास्त व १० कोटी रूपयांपेक्षा कमी गुंतवणूक केली आहे त्याला मध्यम उद्योग म्हणतात.

सेवा क्षेत्रातील उद्योग (Service Enterprises)

१. **सूक्ष्म उद्योग** (Micro Enterprises) - ज्यात उपकरणांमध्ये १० लाख रूपयांपर्यंत गुंतवणूक केली आहे.
२. **लघु उद्योग** (Small Scale Enterprises) - ज्यात उपकरणांमध्ये १० लाख ते २ कोटी रूपयांपर्यंत गुंतवणूक केली आहे.
३. **मध्यम उद्योग** (Medium Enterprises) - ज्यात उपकरणांमध्ये २ कोटी ते ५ कोटी रूपयांपर्यंत गुंतवणूक केली आहे.

जुन २०२० मध्ये या व्याख्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल केलेत.

१) अतिलघु/सूक्ष्म उद्योग (Micro Industries) :

- i) असे उद्योग ज्यांच्या संयंत्र आणि यंत्रसामग्रीत १ कोटी रूपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक नाही. (१ कोटी रूपयांपर्यंत)
- ii) ज्यांची वार्षिक विक्री ५ कोटी रूपयांपर्यंत आहे.

२) लघु उद्योग (Small Scale Industries) :

- i) संयंत्र आणि यंत्रसामग्रीत १ कोटी रूपयांपेक्षा जास्त १० कोटी रूपयांपर्यंत वित्तीय गुंतवणूक केली आहे.
- ii) ज्यांची वार्षिक विक्री ५ कोटी रूपयांपेक्षा पण ५० कोटी रूपयांपेक्षा अधिक नाही.

३) मध्यम उद्योग (Medium Scale Industries) :

- i) संयंत्र व यंत्रसामग्रीतील वित्तीय गुंतवणूक १० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त आणि ५० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त नसेल.
- ii) ज्यांची वार्षिक विक्री ५० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त पण २५० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त नसेल.

यात असेही नमुद करण्यात आले आहे की वरील उद्योगांची दोहोपैकी एका कसोटीची उच्चतम सीमा ओलांडली असेल तर त्या उद्योगसंस्थेचा वरच्या/पुढच्या

गटात समावेश होईल. पण दोनपैकी एका कसोटीत खाली आहे तर तिचा समावेश खालच्या गटात होणार नाही. म्हणजे खाली येण्यासाठी दोन्ही सीमा खालच्या पातळीवर आल्या पाहिजेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत मध्यम, लघु, सूक्ष्म उद्योगांची प्रगती आणि कार्यनिष्पत्ती (Progress and Performance of Medium, Small and Micro Industries in India) :

मध्यम, लघु आणि सूक्ष्म उद्योगांच्या व्याख्येत वेळोवेळी बदल करण्यात आलेले आहेत. भारतातील हे एक असे क्षेत्र आहे की ज्याचे उत्पादन, रोजगार, विदेश व्यापार, राष्ट्रीय उत्पन्न यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे. भारतात यांचे दोन गटात वर्गीकरण केले जाते.

- १) संघटीत क्षेत्र (Organised Sector) हे असे क्षेत्र आहे की ज्या उद्योगसंस्थांनी कंपनी कायदानुसार नोंदणी केलेली आहे आणि
- २) असंघटीत क्षेत्र (Unorganised Sector) ज्यांनी नोंदणी केलेली नाही असे उद्योग क्षेत्र.

भारतातील MSMEs (Medium, Small and Micro Enterprises) च्या प्रगतीचे आणि कार्यनिष्पत्तीचे अवलोकन पुढील तक्त्यातील माहितीवरून करता येईल.

तक्ता क्र. १.८ : मध्यम, लघु, सूक्ष्म उद्योगांची कार्यनिष्पत्ती

	एकूण MSMEs GVA (कोटी रू.)	वृद्धीदर (%)	एकूण GVA (कोटी रू.)	GVA मध्ये MSMEs चा वाटा (%)	भारताचा GDP (कोटी रू.)	GDP मध्ये MSMEs चा वाटा (%)
२०१४-१५	३६५८१९६	-	११५०४२७९	३१.८०	१२४६७९५९	२९.३४
२०१५-१६	४०५९६६०	१०.९७	१२५७४४९९	३२.२८	१३७७१८७४	२९.४८
२०१६-१७	४५०२१२९	१०.९०	१३९६५२००	३२.२४	१५३९१६६९	२९.२५
२०१७-१८	५०८६४९३	१२.९८	१५५१३१२२	३२.७९	१७०९८३०४	२९.७५
२०१८-१९	५७४१७६५	१२.८८	१७१३९९६२	३३.५०	१८९७१२३७	३०.२७

स्रोत : Govt. of India MSMEs Annual Report 2020-21 Statement No.2
Page No.22.

- १) **MSMEs ची संख्या** : १९९२-९३ मध्ये भारतात लघु उद्योगांची संख्या ७३.५१ लाख होती. ती २००८-०९ मध्ये २८५.१६ लाखपर्यंत

वाढली. डिसेंबर २०२३ MSMEs ची एकूण संख्या ६३३.९ लाख इतकी होती. त्यात ९९% पेक्षाही अधिक संख्या सुक्ष्म उद्योगांची होती. त्यांची संख्या ६३०.५ लाख होती. ३.३ लाख उद्योगसंस्था ह्या लघु उद्योगसंस्था तर ०.०५ लाख उद्योगसंस्था मध्यम उद्योगसंस्था होत्या.

देशातील MSMEs चे स्थानियीकरण शहरी भागातच जास्त झाले आहे. ६३३.९ लाखपैकी ३०६.४३ लाख सुक्ष्मउद्योग, २.५३ लाख लघुउद्योग आणि ०.०४ लाख मध्यम उद्योग शहरी भागात केंद्रीत झालेले आहेत.

- २) **भांडवली गुंतवणूक :** १९९२-९३ मध्ये MSMEs मध्ये स्थिर भांडवली गुंतवणूक १०९६२३ कोटी रुपयांची होती. ती २००८-०९ मध्ये ६२१७५३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली.
- ३) **उत्पादन व स्थूल मूल्यवृद्धी आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात वाढ :** १९९२-९३ मध्ये MSMEs ने चालू किंमतीनुसार ८४४९३ कोटी रुपये तर ९२२४६ कोटी रुपये १९९३-९४ च्या आधार किंमतीनुसार ८८०८०५ कोटी रुपयांचे उत्पादन केले होते. १९९२-९३ ते २००८-०९ या कालावधीत यांच्या उत्पादनात कमी-जास्त दराने सातत्याने वाढ झाली आहे.

२०१४-१५ मध्ये MSMEs ने स्थूल मूल्यवृद्धी ३६५६१९६ कोटी रुपयांची केली. भारताच्या एकूण स्थूल मुल्यात या उद्योगांचा वाढ ३१.८०% इतका होता. तर स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनात २९.३४% वाढ होता. २०१४-१५ ते २०१८-१९ या पाच वर्षांच्या काळात यांच्या स्थूल मूल्यवृद्धीत सातत्याने वाढ झालेली आहे. त्यामुळे त्यांच्या GVA मधील वाढ आणि स्थूल देशान्तर्गत उत्पादनातील वाढ सातत्याने वाढत गेलेला आढळून येतो. २०१८-१९ मध्ये यांचे GVA ५७४१७६५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले. मागील वर्षाच्या तुलनेत त्यात १२.८८% नी वाढ झाली. भारताच्या GVA मध्ये त्यांचा वाढ ३१.८०% वरून ३३.५०% पर्यंत तर GDP मधील वाढ २९.३४% वरून ३०.२७% पर्यंत वाढला आहे. यावरून स्पष्ट होते की, १९९२-९३ ते २०१८-१९ या काळात मध्यम, लघु आणि सुक्ष्म उद्योगांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

- ४) **रोजगार संधीची निर्मिती :** लघु उद्योग हे असे क्षेत्र आहे की

ज्यात भांडवलाऐवजी श्रमाचा वापर तुलनात्मक जास्त केला जातो. साहजिकच यांची रोजगार निर्मिती क्षमता जास्त आहे. १९९२-९३ मध्ये या क्षेत्रात एकूण १७४.८४ लाख लोकांना रोजगार प्राप्त झाला होता. ही संख्या १९९७-९८ मध्ये २१३.१६ लाख, २००१-०२ मध्ये २४९.३३ लाख, २००८-०९ मध्ये ६५९.३५ लाख, २०१५-१६ मध्ये ११११.३ लाख इतकी प्रचंड वाढली. भारतात कृषी क्षेत्रानंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे रोजगार संधी निर्माण करणारे हे क्षेत्र आहे. MSMEs मध्ये श्रमगहनता मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत जवळजवळ चार पट आहे.

५) **निर्यातीत योगदान :** स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात लघु व मध्यम उद्योगांची संख्या वेगाने वाढली. या उद्योगांनी देशातील गरजा भागविण्याबरोबरच निर्यात माध्यमातून जगातील इतर देशांच्या गरजा भागविल्या आहेत. आज भारतातून या उद्योगांमध्ये तयार होणारे कपडे, दागदागिने, हिरे व मोत्याचे दागिने, चामड्याच्या वस्तू, खेळणी, रसायने, यंत्राचे सुटे भाग, अभियांत्रिकी वस्तू यांची निर्यात केली जात आहे. १९७१-७२ मध्ये या क्षेत्राने १५५ कोटी रूपयांची निर्यात केली होती. ती १९९२-९३ मध्ये १७७८४ कोटी रूपयांपर्यंत वाढली. या काळात निर्यात मूल्यात प्रचंड वाढ झाली. २००२-०३ मध्ये निर्यात मूल्य ८६०१३ कोटी रुपये झाले. निर्यात मूल्यात ३८३.६५% नी वाढ झाली. २००७-०८ मध्ये निर्यात मूल्य २०२०१७ कोटी रुपये होते. त्यात १३४.८७% वाढ झाली. २०१२-१३ मध्ये ते ६७७३१८ कोटी रुपये झाले. भारताला एकूण जे निर्यात मूल्य प्राप्त होते. त्यात MSMEs चा वाटा जवळ जवळ ४५% आहे.

६) **प्रादेशिक संतुलन :** देशातील एकूण MSMEs पैकी जवळजवळ ३०९ लाख उद्योग हे शहरी भागात तर ग्रामीण भागात ३२४.९ लाख उद्योग ग्रामीण भागात लाख उद्योग ग्रामीण भागात स्थापन झाले आहेत. जे उद्योग शहरी भागात आहेत तेही लहान व मध्यम शहरे जास्त आहेत. उद्योगांच्या या स्थानियीकरणामुळे देशात प्रादेशिक संतुलन निर्माण झाले आहे.

भारतीय उद्योगांच्या समस्या आणि धोरण (Problems and Policies of Indian Industry)

- २.१ भारतातील औद्योगिक विकासाच्या समस्या
- २.२ भारतातील खासगी क्षेत्रातील उद्योगसंस्थांच्या समस्या
- २.३ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या समस्या
- २.४ भारतातील मध्यम, लघु आणि सुक्ष्म उद्योगांच्या समस्या
- २.५ औद्योगिक रूग्णता
- २.६ भारतातील संतुलित प्रादेशिक विकासाची समस्या

प्रकरण सातमध्ये भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा विकास आणि कार्यनिष्पत्तीच्या अध्ययनावरील लक्षात येते की, संपूर्ण स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय उद्योग क्षेत्राची स्थिती कभी खुशी कभी गम अशीच राहिली आहे. भारतीय उद्योगांनी जी प्रगती केली ती साध्य करतांना त्यांच्यासमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्यात. त्यांचा प्रभाव त्यांच्या कार्यक्षमतेवर आणि कार्यनिष्पत्तीवर झाला. समस्यामधून काही उद्योगसंस्था सावरल्या तर काही अडचणीत आल्यात. अडचणीत आलेल्यांना सरकारने बऱ्याच अंशी मदत केली. त्यांच्यासाठी औद्योगिक धोरणात बदल केलेत. पण एवढे करूनही काही उद्योगसंस्था आजारी पडल्या. काही बुडाल्या तर काही बंद झाल्यात.

प्रस्तुत प्रकरणात औद्योगिक विकासाच्या समस्या, त्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना, औद्योगिक धोरण, औद्योगिक रूग्णता, औद्योगिक प्रादेशिक असमतोल इत्यादी प्रमुख मुद्द्यांचे अध्ययन करायचे आहे.

२.१ भारतातील औद्योगिक विकासाच्या समस्या

(Problems of India's Industrial Development) :

गेल्या दोन दशकात भारताच्या औद्योगिक विकासाचा दर जरी जास्त नसला तरी तो फार कमीही नाही. या काळात भारताच्या औद्योगिक संरचनेतही बरेच बदल झालेत. पूर्वी ज्या उद्योगांना महत्त्व होते ते आता मागे पडून दुसऱ्या उद्योगांचे महत्त्व

वाढले. पण या विकासात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्यांचा आपण विचार करू.

१. औद्योगिक विकासाचा

अल्पवृद्धिदर : १९८० आणि नंतरच्या दोन दशकात औद्योगिक विकासाचा दर ६% च्या वरच राहिलेला आहे. पण यापूर्वीच्या काळात तो दरवर्षी सरासरीने ४% नीच वाढला. आर्थिक सुधारणा काळात औद्योगिक विकासाचा दर जरी वाढलेला असला तरी ज्या दराने तो वाढायला पाहिजे होता (दरवर्षी सरासरीने ८%) त्या दराने वाढला नाही. औद्योगिक विकासाच्या बाबत जे इष्टांक ठरविण्यात आले होते. ते क्वचितच गाठले गेलेत. दरम्यानच्या काळात देशाच्या लोकसंख्येत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली. वाढत्या लोकसंख्येची वाढती मागणी पूर्ण करण्यास भारतीय औद्योगिक क्षेत्र

अयशस्वी ठरले. मागणीतील कमतरता दूर करण्यासाठी उपभोग्य वस्तू, यंत्रसामग्री यांची विदेशातून आयात करावी लागली.

२. **स्थापित उत्पादन क्षमतेचा अपुरा वापर :** देशातील काही उद्योग संस्थांनीच आपल्या स्थापित उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर केला. वेगवेगळ्या अंदाजानुसार भारतातील औद्योगिक क्षेत्रात २०% पासून ते ७०% पर्यंत क्षमतेचा वापर केला जात नाही. सरासरीने विचार केल्यास ५०% ते ६०% चा स्थापित क्षमतेचा वापर केला जातो. बाकी क्षमता वाया जाते. यामुळे उत्पादन खर्चात वाढ होते. किंमत वाढ होऊन देशात भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होते.

३. **स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील दुय्यम स्थान :** नियोजन काळात भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा वाढत आहे. तो २०१३-१४ मध्ये २६.२% होता. असे असले तरी आजही सर्वात

भारतातील औद्योगिक विकासाच्या समस्या

- » औद्योगिक विकासाचा अल्पवृद्धिदर
- » स्थापित उत्पादन क्षमतेचा अपुरा वापर
- » स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील दुय्यम स्थान
- » उच्च उत्पन्न गटासाठी उत्पादन
- » व्यावसायिक रचनेवर अल्प प्रभाव
- » सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे खासगी क्षेत्राचा लाभ
- » प्रादेशिक असमतोलात वाढ
- » औद्योगिक आजारपण
- » मोठ्या उद्योगांचे वाढते प्रस्थ
- » भविष्यातील आव्हाने

जास्त राष्ट्रीय उत्पन्न कृषी कृषीशी संबंधित व्यवसायातूनच मिळते. जगातील विकसित देशात औद्योगिक क्षेत्रात राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा ३०% ते ५०% च्या दरम्यान असतो. नजीकच्या भविष्यकाळात कृषीचा वाटा कमी होऊन औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा आणि स्थान उंचावण्याची फारशी शक्यता नाही.

४. **उच्च उत्पन्न गटासाठी उत्पादन :** विकासाच्या प्रक्रियेत काही लोकांचे उत्पन्न प्रचंड वेगाने वाढले. नव श्रीमंतांचा नवीन वर्ग निर्माण झाला. या वर्गाच्या उत्पन्नात वाढ झाल्याने साहजिकच त्यांची चैनीच्या वस्तूंची मागणी वाढत गेली. मोटार, कार, स्कूटर, टी. व्ही., फ्रिज, वातानुकूलित यंत्र, माईक्रो ओव्होन, घड्याळे, फर्निचर, मद्यार्कयुक्त पदार्थ, खाद्य पदार्थ इत्यादीची मागणी जलद वेगाने वाढत आहे. या उत्पादनात प्रचंड नफा असल्याने गेल्या २ दशकात या उद्योगातील गुंतवणूक वाढली आहे. मात्र सर्वसामान्य लोकांना लागणाऱ्या उपभोग्य वस्तू उत्पादनाकडे दुर्लक्ष होत आहे. साधन सामग्री आवश्यक वस्तूंकडून चैनीच्या वस्तूंकडे वळवली जात आहे. याला अर्थशास्त्रज्ञ उत्पादन संरचनेतील विकृती मानतात.

५. **व्यावसायिक रचनेवर अल्प प्रभाव :** जसजसा देशाचा औद्योगिक विकास होत जातो तसतसा रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण होतात. देशातील लोकांचे प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी-कमी होत जाते आणि औद्योगिक क्षेत्रावरील अवलंबित्व वाढत जाते. पण भारताच्याबाबत असे फारसे काही घडले नाही. १९५१ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ७२.७% होते. तर औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ९.६% होते. १९९१ मध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ६७.४% आणि १०.८% झाले. ४० वर्षांच्या काळात हे प्रमाण फक्त १.२% नी वाढले.

६. **सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे खासगी क्षेत्राचा लाभ :** समाजवादी समाज रचना निर्माण करण्यासाठी आणि खासगी क्षेत्राला पूरक ठरावे या हेतूने सार्वजनिक क्षेत्राची निर्मिती करण्यात आली. भारताच्या औद्योगिक आणि आर्थिक विकासाला सार्वजनिक क्षेत्राचे योगदान खूपच मोठे आहे. पण गुंतवणूकीच्या मानाने या क्षेत्राची लाभप्रदता खूपच कमी राहिली. त्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. समाजहितासाठी व खासगी क्षेत्राला पुरक ठरण्यासाठी काही उत्पादनाच्या किंमती हेतू

पुरस्सररित्या कमी ठेवल्या जातात. याचा फायदा खासगी क्षेत्राने जास्त घेतला. खासगी उद्योगांना लागणारा कच्च्या माल व अर्धपक्क्या वस्तू सार्वजनिक क्षेत्रामार्फत सवलतीच्या दराने पुरविल्या जातात. त्या मालावर प्रक्रिया करून खासगी उद्योजक मोठ्या प्रमाणावर नफा मिळवितात.

७. **प्रादेशिक असमतोलात वाढ :** भारतातील औद्योगिक विकास काही राज्यांपर्यंतच मर्यादित राहिलेला आहे. हा विकास महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू, कर्नाटक आणि पश्चिम बंगाल राज्यांमध्येच केंद्रीत झाला आहे. उदा. १९८६-८७ मध्ये एकूण कारखानदारी उत्पादनापैकी एकट्या महाराष्ट्रातून २९% उत्पादन झाले होते. तर गुजरात, कर्नाटक, तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल या चार राज्यातून ३४.५% उत्पादन झाले होते. १९९० च्या दशकात सर्वात जास्त गुंतवणूक महाराष्ट्र या राज्यातच झाली. वरील ५ विकसित राज्यांमध्ये जवळजवळ ५३% गुंतवणूक झाली आणि उर्वरित २० राज्यांमध्ये ४७% गुंतवणूक झाली. १९९७-९८ मध्ये महाराष्ट्र, गुजरात आणि तामिळनाडू या तीन राज्यांमध्ये एकूण कारखानदारीपैकी ३९.६% कारखाने केंद्रीत झाले होते. एकूण गुंतवणूकीपैकी ४२% भांडवल गुंतवणूक आणि एकूण उत्पादनापैकी ४४.५% उत्पादन या तीन राज्यातून झाले होते.

देशातील इतर घटक राज्यांचा विचार करता मध्यप्रदेश, बिहार, ओरिसा, पूर्वेकडील घटक आजही औद्योगिकदृष्ट्या मागास आहेत. नियोजन काळात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग या मागास राज्यात स्थापन करण्यात आले तरीही या राज्याचा औद्योगिक विकास झाला नाही. या राज्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यास सरकारने अनेक सवलती दिल्यात पण याचाही फायदा उपयोग झाला नाही.

८. **औद्योगिक आजारपण :** कच्च्या मालाचा तूटवडा, वित्तपुरवठ्याचा अपुरेपणा, सरकारी नियंत्रण, अकार्यक्षम व्यवस्थापन व कामगार, गळेकापू स्पर्धा या कारणांमुळे आज आजारी उद्योगांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. मार्च २००६ पर्यंत देशात १.३१ लाख उद्योगसंस्था आजारी होत्या आणि यात बँका व वित्तीय संस्थांचे ३८.८१९ कोटी रुपये भांडवल अडकून पडले आहे.
९. **मोठ्या उद्योगांचे वाढते प्रस्थ :** नियोजन काळात औद्योगिकीकरणामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा तीव्र गतीने विकास झाला. पण या विकासात

मोठ्या उद्योगांचे प्रस्थ जास्त राहिलेले आहे. मध्यम आणि लघु उद्योगांना तुलनात्मकदृष्ट्या गौण स्थान प्राप्त झाले. १९९७-९८ मध्ये देशात खूप मोठ्या ६४२ उद्योगांमध्ये ४३% उत्पादक भांडवल गुंतविलेले होते. उत्पादन आणि मूल्यवृद्धि त्यांचा वाटा ३२% तर एकूण रोजगारापैकी फक्त १०% रोजगार या उद्योगातून निर्माण झाला. ५३६९ मोठ्या उद्योगात ३५% भांडवल गुंतवलेले होते. यांनी ३२% मूल्यवृद्धि केली आणि रोजगारातील योगदान जवळजवळ २७% होते. या दोन्ही उद्योगांची बेरीज केल्यास एकूण भांडवल गुंतवणूक ७८%, मूल्यवृद्धी ६४% आणि रोजगार ३७% निर्माण केला होता. याउलट मध्यम उद्योग आणि अतिलघु उद्योग यातील भांडवल गुंतवणूक २२% आणि मूल्यवृद्धितील वाटा ३६% तर रोजगार निर्मितीतील वाटा ६३% होता. यावरून स्पष्ट होते की मोठे कारखाने प्रचंड भांडवलप्रधान असून तुलनात्मकदृष्ट्या त्यांची मूल्यवृद्धि आणि रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता कमी आहे. असे असूनही नियोजन काळात याच उद्योगांच्या विकासावर जास्त भर देण्यात आला.

१०. भविष्यातील आव्हाने : भारत आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक व्यापार संघटना यांचा संस्थापक सदस्य आहे. या दोन आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या धोरणाचे भारताला पालन करावे लागते. नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेच्या दबावामुळे भारतात आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. जागतिक व्यापार संघटनेच्या डंकल करारावर भारताने स्वाक्षरी केली आहे. साहजिकच या उदारीकरणामुळे विदेशातून भांडवल, तंत्रज्ञान आयात वाढत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन वाढले आहे. आयातीवर संख्यात्मक निर्बंध काढल्यामुळे देशात खुली आयात होऊ लागली आहे. परिणामी देशी वस्तू आणि विदेशी वस्तूंमध्ये तीव्र स्पर्धा सुरू झाली आहे. या स्पर्धेत भारतीय उद्योगांनी आजच नांगी टाकली आहे. भविष्यात ही स्पर्धा आणखी तीव्र होईल. या स्पर्धेत देशातील लघुउद्योग टिकाव धरू शकणार नाहीत. आज भारतापुढे चीन, कोरिया या दोन देशांनी मोठे आव्हान उभे केले आहे. याच्या वस्तूंच्या किंमती अत्यंत कमी असल्याने भारतीय वस्तूंची मागणी आपोआप कमी होत आहे. भविष्यात या संकटाची तीव्रता आणखी वाढेल.

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या दस्तावेजात नमुद केले आहे की, भारतीय

भांडवली उद्योगांवर चीनच्या वाढत्या स्पर्धेचा विपरित परिणाम होत आहे. भारतीय भांडवली उद्योग दोन तृतीयांश भांडवली यंत्र साधने चीनकडून आयात करीत आहे. भारतीय उद्योगांचे चिनी उद्योगावरील अवलंबित्व वाढतच आहे. वीजनिर्मिती यंत्राची आयात किंमत कमी असल्याने भारतीय उद्योग या चिनी स्पर्धेत टिकाव धरण्यास असमर्थ ठरत आहेत. चीनची स्पर्धा वाढण्यामागे अनेक कारणे आहेत. जसे १. चिनी चलनाचा हेतूतः मूल्य-व्हास, २. चिनी उद्योगांना सरकारकडून दिले जाणारे अनुदान व सवलती, ३. कमी व्याज दर, ४. लवचिक श्रम कायदे, ५. मजबुत पायाभूत संरचना, ६. शिथिल कर धोरण इत्यादी होय. भारतीय उद्योगांना ही कारणेच समस्या म्हणून भेडसावत आहेत.

२.२ भारतातील खासगी क्षेत्रातील उद्योगसंस्थांच्या समस्या :

भारतातील खासगी उद्योग क्षेत्र हे एक वरचढ क्षेत्र आहे. या क्षेत्राने स्थुल मूल्य वृद्धी, स्थुल देशान्तर्गत उत्पादन, रोजगार, प्रादेशिक संतुलन, विदेशी चलनप्राप्ती, महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. पण या क्षेत्राला अनेक समस्यांनाही सामोरे जावे लागत आहे. त्यांच्या प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे :

१. **नियामक प्रक्रिया आणि मान्यतांमध्ये विलंब :** भारताच्या औद्योगिक धोरणात काही प्रमुख क्षेत्रे वगळता उर्वरित सर्व उद्योग खासगी क्षेत्रासाठी खुले ठेवले आहेत. त्यांना उद्योग स्थापन करण्यापासून ते उत्पादन, पुरवठा, विक्री प्रक्रिया पार पाडेपर्यंत सरकारच्या अनेक नियमांचे पालन करावे लागते. उद्योग स्थापन करण्यासाठी नोंदणी करणे म्हणजे परवाना प्राप्त करणे. पर्यावरण संरक्षणाच्या नियमांचे पालन करणे, त्यासाठी प्रदुषण बोर्डाची परवानगी घेणे, वीज, पाणीपुरवठा जोडणीसाठी परवानगी घेणे, ना हरकत पत्र प्राप्त करणे इ. उद्योग स्थापन करण्यापासून ते प्रत्यक्ष उत्पादन होईपर्यंत, त्याची विक्री होईपर्यंत सर्व परवाने, ना हरकतपत्रे प्राप्त करण्यासाठी बराच विलंब लागतो. कधी कधी तर ही प्रक्रिया सहा महिने, वर्ष अशी लांबत जाते. विलंब जितका जास्त तितका काळ उद्योजकाचे भांडवल अडकुन पडते. व्याजाचा भार वाढत जातो, उत्पादनखर्चात वाढ होते, स्पर्धकांची संख्या वाढत जाते.

१९९१ नंतरच्या काळात सरकारने परवाना धोरण शिथिल केले. MRTP, FERA यासारखे कायदे रद्द केलेत. त्याचा परिणाम म्हणून परवाना धोरणात व प्रक्रियेत सरलीकरण आले. असे असले

तरी नोकरशाही, राजकीय व प्रशासकीय भ्रष्टाचार, लाचलुचपत कारणांनी उद्योजक त्रस्त होतात. प्रकल्प मंजुरीला खूप वेळ लागला तर बरेच उद्योजक आपला प्रस्तावच मागे घेतात.

२. **अनावश्यक नियंत्रणे :** भारतात खासगी उद्योगक्षेत्राचे केंद्र व राज्य सरकार, औद्योगिक धोरण, नियामक बॉडीज (SEBI, TRAI, IRDAI), स्पर्धेविषयक नियम, विदेशी गुंतवणूक धोरण, कामगार कायदे, पर्यावरण नियामक, कर आणि कस्टम ड्युटीज, बौद्धिक संपदा अधिकार, दर्जा नियंत्रण प्रमाणपत्रे, विशेष क्षेत्र नियमन इत्यादी मार्फत नियमन आणि नियंत्रण केले जाते. भारतात बरीचशी नियंत्रणे ही जाचक आणि अनावश्यक आहेत. जी औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासात अडथळे ठरतात.

३. **अपर्याप्त विविधीकरण :** खासगी क्षेत्र अपर्याप्त विविधीकरणाने त्रस्त आहे कारण भारत सरकारने त्यांना पायाभूत संरचना, अवजड आणि संरचनात्मक क्षेत्रात सहभाग घेण्याची परवानगी दिली नाही. हे क्षेत्र सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव ठेवले होते. पण १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणा काळात पायाभूत, अवजड आणि संरचनात्मक क्षेत्रात खासगी क्षेत्राला प्रवेश दिला जात आहे.

४. **लघुउद्योग क्षेत्रासाठी राखीव :** विकासाच्या प्रारंभिक टप्प्यात सरकारने लघुउद्योग क्षेत्रासाठी विशेष रूपात काही उत्पादने राखीव ठेवली होती. यामागील उद्देश लघु उद्योगांना मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागु नये हा होता. पण यामुळे देशात भेदभाव निर्माण झाला. लघु उद्योगांना अनेक सवलती प्रदान केल्यात, त्या मोठ्या उद्योगांना दिल्या नाहीत. परिणामी मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे अन्तर्गत व

भारतातील खासगी क्षेत्रातील उद्योगसंस्थांच्या

- » नियामक प्रक्रिया आणि मान्यतांमध्ये विलंब
- » अनावश्यक नियंत्रणे
- » अपर्याप्त विविधीकरण
- » लघुउद्योग क्षेत्रासाठी राखीव
- » पायाभूत संरचनेची कमतरता
- » भांडवलाची कमतरता
- » सरकारची धोरणे
- » लाभ/परताव्याचा अल्प दर
- » तीव्र स्पर्धा
- » कामगार कायदे व कामगार संघटना
- » कामगार कौशल्य
- » मत्केदारी आणि केंद्रीकरण
- » औद्योगिक ऋणता

बाह्य बचतीचा त्याग करुन मोठे उद्योग लघु उद्योगांकडे वळले. यामुळे साधन सामग्रीचा अपव्यय वाढला.

५. **पायाभूत संरचनेची कमतरता :** सुमार दर्जाची वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था, वीज व शक्ती साधनांची कमतरता, अपुरा वित्तपुरवठा, बाजार माहितीतील अडथळे इत्यादी बाबी खाजगी उद्योगक्षेत्राच्या विकासात अडथळे ठरत आहेत. पण अलीकडील काळात सरकारने पायाभूत संरचना निर्माण करण्यासाठी खासगी-सार्वजनिक-भागीदारी (Private-Public-Partnership-PPP) प्रोत्साहित करुन हा अडथळा दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि त्यात बऱ्याच अंशी यश येत आहे.
६. **भांडवलाची कमतरता :** खासगी उद्योग क्षेत्र भांडवलाबाबत नाणेबाजार आणि भांडवल बाजारावर अवलंबुन असतात. नाणेबाजारात बँका व वित्तीय संस्था कर्जे देऊन भांडवल उभारणीस मदत करतात. मोठ्या व नामांकित उद्योगसंस्थांना बँका व वित्तीय संस्था सहज कर्जे देतात. व्याज दरातही सवलत देतात. पण नवीन उद्योगसंस्था, लहान उद्योगसंस्था यांना कर्जे मिळविण्यात अडचणी येतात. तसेच भांडवल बाजारात शेअर्स, डिबेंचर्सची विक्री करुन भांडवल उभारणी केली जाते. पण हा मार्ग सर्वच उद्योगसंस्था स्वीकारतातच असे नाही. मोठी व नावलौकिक असलेली उद्योगसंस्था भांडवल बाजारातून सहज भांडवल उभारतात, त्यांना प्रतिसादही चांगला असतो. पण आकारमानाने लहान, नवीन उद्योगसंस्थांना भांडवल बाजारात प्रतिसाद मिळत नाही.
७. **सरकारची धोरणे :** सरकार अर्थव्यवस्थेचे नियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी वित्तीय धोरण (कर-खर्च), चलनविषयक धोरण (व्याज दर), विदेश व्यापार धोरण (सीमा शुल्क, आयात निरुत्साह, निर्यात प्रोत्साहन) यांचा वापर करते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत कधी-कधी ताठरता निर्माण होते. जसे व्याज दर वाढविणे, करांचे दर वाढविणे, सीमा शुल्क वाढविणे, निर्यात प्रोत्साहन कमी करणे यामुळे उद्योग क्षेत्रावर विपरित परिणाम होतो.
८. **लाभ/परताव्याचा अल्प दर :** खासगी क्षेत्राची एक महत्त्वपूर्ण समस्या म्हणजे त्याचा निव्वळ लाभाचा दर अत्यंत कमी असतो. भारतात खासगी क्षेत्रात निव्वळ लाभ/नफा आणि उलाढाल गुणोत्तर

१९९४-९५ मध्ये ६.१% होते ते १९९६-९७ मध्ये ३.२% आणि १९९७-९८ मध्ये २.३% असे घटत गेले. गुंतवणूकीवर एवढा अत्यल्प परतावा असेल तर खासगी क्षेत्र निरुत्साही होते. नवीन गुंतवणूक वाढत नाही. १९९४-९५ मध्ये गुंतवणूकीवर निव्वळ नफा १५.२% होता तो १९९६-९७ मध्ये ६.५% आणि १९९७-९८ मध्ये ४.७% असा घटत गेला.

९. **तीव्र स्पर्धा :** भारतातील खासगी क्षेत्रातील कंपन्या आपापसात तीव्र स्पर्धा करतात. कधी-कधी तर किंमत युद्ध पुकारले जाते. तीव्रस्पर्धेचे प्रभाव कमी करण्यासाठी सरकारने प्रयत्नही केलेत. देशान्तर्गत स्पर्धेबरोबरच विदेशी स्पर्धकांशीही स्पर्धा करावी लागते. या तीव्र स्पर्धेत मोठा मासा लहान माशांना गिळंकृत करतो.
१०. **कामगार कायदे व कामगार संघटना :** भारतीय संमिश्र अर्थव्यवस्थेत कामगार संरक्षण आणि कल्याणावर सरकारने अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यातच कामगारांच्या संघटना कामगार हितासाठी जागृत आहेत. पण हेच कामगार कायदे, कामगार संघटना मालक-कामगार यांच्यात संघर्ष निर्माण करतात. त्यातूनच औद्योगिक कलह निर्माण झालेत. भारतात कामगारांच्या बाजुन संप, धरणे, मोर्चा काम बंद इत्यादी आंदोलने केली जातात. तर मालक वर्ग टाळेबंदी जाहिर करून उद्योग बंद करतात. यामुळे कामगार आणि मालक दोहोंचे नुकसान होते. श्रम तास वाया जातात. साधन सामग्रीचा अपव्यय होतो.
११. **कामगार कौशल्य :** भारतीय शिक्षण पद्धतीतील उणिवांमुळे कामगारांचे कौशल्य पुरेसे विकसित होत नाही. कौशल्य नसल्याने कामगारांची कार्यक्षमता कमी असते. अलीकडील काळात माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात बऱ्याचशा कंपन्या कामगारांना प्रशिक्षण देऊन कौशल्य विकसित करतात. पण हेच कुशल कामगार नंतर दुसऱ्या उद्योगाकडे स्थलांतरण करतात. यामुळे खासगी कंपन्यासमोर प्रश्न निर्माण होतो की कौशल्य विकसित करावे की नाही.
१२. **मक्तेदारी आणि केंद्रीकरण :** स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय खासगी औद्योगिक क्षेत्रातील बड्या औद्योगिक घराण्यांनी बाजारशक्तीच्या बळावर बाजारात मक्तेदारी निर्माण केली. त्यांच्याकडे संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले. याला आळा बसविण्यासाठी सरकारने १९६९ मध्ये मक्तेदारी आणि नियंत्रण व्यापार व्यवहार कायदा (Monopolistic

and Restrictive Trade Practices Act MRTP-Act-1969) केला. १९७० मध्ये MRTP कमिशन स्थापन केले. पण १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात या कायद्याचे महत्त्व कमी केले. पुन्हा देशात मक्तेदारी आणि आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण वाढले. देशात २०२०-२१ मध्ये १० मोठ्या औद्योगिक कंपन्यांची एकूण संपत्ती. २४१४२५५ कोटी रूपयांची होती.

१३. **औद्योगिक ऋणता** : वीज कपात, वीज पुरवठ्यात अनियमितता, कच्चा माल, मागणीचा अभाव, सरकारचे धोरण, ही बाह्य कारणे आणि नियोजन आणि निर्माण अवस्थेत दोष, दोषपूर्ण संयंत्र, वित्तीय अडचणी, उपक्रमशिलतेचा अभाव, व्यवस्थापकीय आणि कामगारविषयक समस्या या अंतर्गत कारणांनी भारतीय उद्योगांमध्ये ऋणतेची प्रवृत्ती निर्माण झाली. मार्च २०१६ मध्ये देशात ४८०२८० उद्योगसंस्था आजारी होत्या. त्यात बँकांचे ३२६२४ कोटी रूपयांचे भांडवल अडकून पडले.

अशा प्रकारे भारतात खासगी उद्योग क्षेत्राच्या विविध समस्या आहेत. ज्या सोडविण्यासाठी सरकारने औद्योगिक-वित्तीय आणि चलनविषयक धोरणामार्फत प्रयत्न केले आहेत.

२.३ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या समस्या

(Problems of Public Sector Enterprises in India) :

भारतीय सार्वजनिक उद्योगांच्या समस्या आणि उणिवा पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) **प्रचंड भांडवली गुंतवणूक** : १९५१ मध्ये सार्वजनिक उद्योगात सरकारने २९ कोटी रूपये गुंतवणूक केली होती. ही २०१२ मध्ये ७२९२२८ कोटी रूपयांपर्यंत वाढली. टीकाकारांच्या मते भारतीय सार्वजनिक उद्योगात अति भांडवलीकरण झाले आहे. बऱ्याचदा उद्योगांमध्ये आदान-प्रदान गुणोत्तर प्रतिकूल आहे. हे गुणोत्तर ३:१ ते ६:१ च्या दरम्यान आहे. याचा अर्थ एक रूपयाच्या किंमतीचे उत्पादन करण्यासाठी ३ ते ६ रूपयांपर्यंत गुंतवणूक झाली आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशाला भांडवलाचा असा अपव्यय करणे कालांतराने महाग पडले आहे.
- २) **प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब** : बरेचसे सार्वजनिक उद्योग निर्धारित वेळेत पूर्ण झाले नाहीत. प्रकल्प पूर्ण होण्यास १८ ते २४ महिने जास्त

लागले. निर्धारित वेळेत प्रकल्प पूर्ण झाले असते तर निर्धारित खर्चातच त्यांची उभारणी झाली असती. परंतु प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब झाल्याने मध्यंतरीच्या काळात प्रकल्प उभारणीसाठी लागणाऱ्या साधन सामग्रीच्या किंमतीत वाढ झाल्याने प्रकल्पावरील खर्चात वाढ झाली. ही वाढ १०% ते १०% पर्यंत झाली.

- ३) **अयोग्य ठिकाणी स्थाननिश्चिती** : अर्थशास्त्रीय सिध्दांतानुसार जेथे कच्च्या माल, कामगार, वाहतूक व दळण-वळणाची साधने, बाजारपेठेचे सान्निध्य इत्यादी सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असतात, तेथे उद्योगधंद्याची उभारणी केली जाते.

यामुळे अंतर्गत आणि बाह्य खर्चात बचती निर्माण होवून नफ्यात वाढ होते. परंतु सरकारने उद्योगाचे स्थान निश्चित करतांना स्थानियीकरणावर परिणाम करणाऱ्या घटकांकडे दुर्लक्ष करून प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी अयोग्य ठिकाणी उद्योगांची उभारणी केली. तसेच राजकीय प्रभावामुळेही अयोग्य ठिकाणी उद्योगांची उभारणी केली. तसेच राजकीय प्रभावामुळेही अयोग्य ठिकाणी स्थानियीकरण झाले. साहजिकच सार्वजनिक उद्योगांच्या उत्पादन खर्चात वाढ होत राहिली.

- ४) **अतिरिक्त नोकर भरती** : सार्वजनिक उद्योगांना नेमक्या किती कामगारांची गरज आहे. तंत्रज्ञानाची गरज आहे, व्यवस्थापकांची गरज आहे याचा योग्य अभ्यास न करता राजकीय दबावामुळे बहुतांश सार्वजनिक उद्योगांमध्ये अतिरिक्त कामगार भरती झाली. त्यातही असे कामगार घेतले गेले की त्यांनी कोणतेही शिक्षण-प्रशिक्षण घेतले नव्हते. त्यामुळे श्रमिकांचा दर्जा सुमार होता. अतिरिक्त कामगारांच्या वेतन, भत्ते, बोनस, निवास व्यवस्था व इतर सवलतींवर प्रचंड खर्च होत राहिल्याने उत्पादन खर्चात वाढ होत गेली.

- ५) **स्थापित उत्पादन क्षमतेचा अपूर्ण वापर** : स्थापित उत्पादन

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या समस्या

- » प्रचंड भांडवली गुंतवणूक
- » प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब
- » अयोग्य ठिकाणी स्थाननिश्चिती
- » अतिरिक्त नोकर भरती
- » स्थापित उत्पादन क्षमतेचा अपूर्ण वापर
- » अकार्यक्षम व्यवस्थापन
- » अयोग्य किंमतविषयक धोरण
- » इतर समस्या
- » वाढता तोटा

क्षमतेचा पूर्ण वापर न होणे हे सार्वजनिक उद्योगाच्या तोट्याचे एक प्रमुख कारण आहे. १९८३-८४ मध्ये १७२ उद्योगांपैकी ८८ उद्योगांनी ७७% स्थापित क्षमतेचा वापर केला. म्हणजे त्यांची २५% स्थापित क्षमता वाया गेली. ४९ उद्योगांनी ५०% ते ७५% वापर केला. तर ३५ उद्योगांनी ५०% पेक्षाही कमी वापर केला. २००५-०६ मध्ये २२३ पैकी १०३ उद्योगांनी ७५% पेक्षा जास्त, ३३ उद्योगांनी ५०% ते ७५% दरम्यान आणि ६७ उद्योगांनी ५०% स्थापित क्षमतेचा वापर केला. उर्वरित स्थापित क्षमता वाया गेली.

६) **अकार्यक्षम व्यवस्थापन :** औद्योगिक क्षेत्राचे यशापयश कुशल व्यवस्थापकावर अवलंबून असते. उत्पादन आणि विक्रीविषयक निर्णय योग्य वेळेवर आणि त्वरित घेतल्यास यश हमखास येते. यासाठी प्रशिक्षित, अनुभवी कुशल व्यवस्थापकाची गरज असते. व्यवस्थापकाबरोबरच अनुभवी संचालक मंडळ आणि अध्यक्षाची गरज असते. भारतीय सार्वजनिक उद्योगाबाबत असा अनुभव आहे की संचालक मंडळ आणि अध्यक्षाची गरज असते. भारतीय सार्वजनिक उद्योगाबाबत असा अनुभव आहे की, संचालक मंडळ, अध्यक्ष यांची निवड राजकीय हेतूने प्रेरित होऊन केली जाते. त्यांना उद्योग संचालनाचा कोणताही अनुभव नसतो. त्यांच्यात निर्णय क्षमता नसते तसेच व्यवस्थापकीय संचालक, प्रमुख अधिकारी (CEO) यांची नियुक्ती सरकारकडूनच केली जाते. सरकारच्या प्रशासकीय सेवेतील (IAS) अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली जाते. त्यांना उद्योगाचा कोणताही अनुभव नसतो. अनुभवाच्या आभावाने ते उत्पादन वाढ करण्यासाठी पुरेसे प्रयत्न करीत नाही. बऱ्याचदा एखाद्या अधिकाऱ्याला उद्योगाची बऱ्यापैकी माहिती झाल्यावर त्याची बदली केली जाते. त्यामुळे त्यांना आपली कार्यक्षमता दाखविण्यास वाव मिळत नाही.

७) **अयोग्य किंमतविषयक धोरण :** सार्वजनिक उद्योगातून निर्माण होणाऱ्या वस्तू व सेवांचे मुल्य खूल्या बाजारातील मागणी पुरवठा या शक्तीच्या संघर्षातून न ठरविता सरकार निश्चित करते. सार्वजनिक उद्योगाचा उद्देश नफा कमावणे हा नसून समाजहित हा आहे. समाजहितासाठी बऱ्याच उत्पादन व सेवांच्या किंमती उत्पादन खर्चापेक्षा कमी आकारल्या जातात असे जीवनावश्यक औषधे, किटक नाशके, रासायनिक खते काही उत्पादन व सेवांच्या किंमती उत्पादन

खर्चापेक्षा जास्त आकारून किमान नफा मिळविला जातो. १९९१ नंतरच्या काळात बऱ्याच सार्वजनिक उत्पादन व सेवांच्या किंमती बाजारातील शक्तीनुसार ठरविल्या जात आहेत. बऱ्याच उत्पादनावरील किंमत नियंत्रणे हटविण्यात आली.

- ८) **इतर समस्या :** सार्वजनिक उद्योगांवर सरकारचे संपूर्ण नियंत्रण असल्याने शासकीय यंत्रणेतील सर्व दोष या उद्योगांमध्ये शिरलेत. निर्णय घेण्यातील विलंब, लालफीतीचा कारभार, अंमलबजावणीतील विलंब, स्वायत्ततेचा अभाव, राजकीय शक्तीचा प्रभाव, नोकर भरती उत्पादन विक्रीतील भ्रष्टाचार इत्यादीमुळे सार्वजनिक उद्योगासमोर समस्या निर्माण झाल्या आहेत.
- ९) **वाढता तोटा :** वरील सर्व उणिवा व समस्यांचा अंतिम परिणाम म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रातील बरेच उद्योग तोट्यात चालत आहेत. १९८०-८१ मध्ये सार्वजनिक उद्योगांचा एकूण तोटा २०३ कोटी रुपये होता. तो १९९० मध्ये ६३६७ कोटी पर्यंत वाढला. आर्थिक सुधारणा काळात सार्वजनिक उद्योगांनी समाधानकारक प्रगती केल्याने तोट्यात घट झाली. २०००-०१ मध्ये एकूण सार्वजनिक उद्योगांपैकी ११० उद्योग तोट्यात चालत होते. ती संख्या २००५-०६ मध्ये ५८ पर्यंत कमी झाली. २०००-०१ मध्ये तोटा १२८४१ कोटी रुपयांचा होता तो २००५-०६ मध्ये ५९५२ कोटी रुपयांपर्यंत कमी झाला. अर्थात तोटा कमी होण्याचे कारण सरकारने किंमतीवरील नियंत्रण हटविणे आणि किंमत वाढ करणे हे आहे.

२.४ भारतातील मध्यम, लघु आणि सूक्ष्म उद्योगांच्या समस्या

(Problems of Medium, Small and Micro Enterprises in India) :

- १) **वित्त पुरवठ्याची समस्या :** भांडवलाचा अभाव ही लघु उद्योगांची प्रमुख समस्या आहे. लघुउद्योगापेक्षाही कुटिर आणि ग्रामोद्योगांची परिस्थिती जास्त खराब आहे. लघु उद्योगांचा भांडवली आधार मुळात कमकुवत असतो. कारण लघु उद्योगांचे संघटन एकतर सहकारी असते किंवा वैयक्तिक मालकीचे असते. ग्रामीण आणि कुटिरोद्योग चालविणारे आपल्याजवळ जेवढे भांडवल असते त्यावरच काम भागवतात. जास्त अडचण आली तर ग्रामीण भागातील सावकार आणि व्यापाऱ्यांकडून कर्ज घेतात. या वर्गाकडून ग्रामीण कारागिरांचे

शोषण केले जाते. ग्रामीण आणि कुटिरोद्योगांना वित्त पुरवठा करण्यात बँका व वित्तीय संस्था फारशा उत्सुक नसतात. कारण या वर्गातील उद्योजक व कारागिरांकडे तारण देण्यासाठी पुरेशी मालमत्ता नसते.

कुटिर व ग्रामोद्योगांपेक्षा लघु उद्योगांची भांडवलाची गरज मोठी असते. जमीन, कारखान्यांची इमारत, यंत्रसामग्री, कच्च्या माल, कामगार पगार, इंधन, वाहतूक व दळणवळण, मालाची साठवणूक, विक्री इत्यादी कारणासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची गरज असते. एवढे भांडवल लघु उद्योजकाकडे नसते. मोठ्या व मध्यम उद्योगाप्रमाणे भांडवल बाजारातून भांडवल उभारण्याची त्यांची क्षमता नसते. अशा स्थितीत त्यांच्यासमोर बँका आणि वित्तीय

संस्था हा एकच मार्ग असतो. बँका व वित्तीय संस्थांकडून पुरेसा, वेळेवर आणि सवलतीच्या व्याजदरावर वित्त पुरवठा मिळविण्यात अनेक अडचणी येतात. पहिली अडचण तारणाची आणि भरभक्कम जामिनदार व हमीदारांची निर्माण होते.

आज मात्र व्यापारी बँक, सहकारी बँक, वित्तीय महामंडळ, भारतीय लघुउद्योग विकास बँक व महामंडळ, औद्योगिक विकास बँका, ग्रामीण भागात नाबार्ड यांच्यामार्फत बराच वित्त पुरवठा केला जात आहे. पण ही समस्या पूर्णपणे सुटलेली नाही.

- २) **कच्च्या मालाची समस्या :** बहुतांश कुटिरोद्योग कच्च्या मालाबाबत स्थानिक स्रोतांवर अवलंबून असतात. हातमाग कारागिर स्थानिक पातळीवरील सूताच्या व्यापाऱ्यांवर अवलंबून असतात. हे व्यापारी काही अटीवर त्यांना कच्च्या माल पुरवतात. विणलेले कापड त्यांनी आपल्यालाच द्यावे असे त्यांना वाटते. हे व्यापारी विणकरांचे दुहेरी

भारतातील मध्यम, लघु आणि सुक्ष्म उद्योगांच्या समस्या

- » वित्त पुरवठ्याची समस्या
- » कच्च्या मालाची समस्या
- » ऊर्जेची समस्या
- » जुनाट आणि परंपरागत यंत्र सामग्री व तंत्रज्ञान
- » उत्पादनक्षमतेच्या अपुऱ्या वापराची समस्या
- » विपणनविषयक समस्या
- » औद्योगिक आजारपण समस्या
- » मोठ्या उद्योगांकडून शोषण
- » अकार्यक्षम व्यवस्थापक आणि कामगार
- » जागतिकीकरणाचे परिणाम

शोषण करतात. एकतर ते कच्च्या मालाची जास्त किंमत आकारतात. आणि दुसरे म्हणजे तयार मालाला किंमत कमी देतात. जोपर्यंत लघु उद्योगाचा आकार लहान असतो तोपर्यंत कच्च्या माल मिळविण्यात फारशी अडचण येत नाही. परंतु आधुनिक लघुउद्योगांसमोर कच्च्या मालाच्या अनेक समस्या आहेत. कृषी उत्पादित मालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना हंगामात कच्च्या माल मिळतो. हंगामात कच्च्या माल स्वस्त असतो. यात काही शेतमाल नाशवंत असतो. उदा. फळे, भाजीपाला, मांस, मासे यावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांसमोर माल साठवण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. यंत्राचे लहान मोठे सुटे भाग बनविणाऱ्या लघु उद्योजकांसमोर लोखंड-पोलाद, अ‍ॅल्युमिनियम, जस्त या सारख्या धातूच्या उपलब्धतेविषयी समस्या निर्माण होतात. काही लघु उद्योजकांना उत्पादनासाठी आयात कच्च्या माल लागतो. आयातील अडचणी निर्माण झाल्या तर कच्च्या माल वेळेवर उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे उत्पादनात व्यत्यय निर्माण होतात.

३) **ऊर्जेची समस्या :** कुटिर आणि ग्रामोद्योगात ऊर्जेची म्हणजे वीज, कोळसा, पेट्रोल, डिझेल, रॉकेल यांची फारशी गरज भासत नाही. हातमाग, हात कागद, हस्तशिल्प तयार करण्यासाठी मानवी श्रमाचाच वापर केला जातो. पण जेव्हा लघु उद्योगात श्रमाऐवजी यंत्राचा वापर केला जातो तेव्हा ती यंत्रे चालविण्यासाठी ऊर्जा साधनांची गरज भासते. आज बहुतांश यंत्रे विजेवर चालतात. भारतात वीज पुरवठ्यात अनियमितता आणि अनिश्चितता असल्याने उत्पादनात व्यत्यय निर्माण होतात. त्यामुळे पूर्ण कार्यक्षमतेने उत्पादन केले जात नाही. उत्पादन कमी होते, उत्पादनाचा सरासरी खर्च वाढतो आणि नफ्याचे प्रमाण कमी होते.

४) **जुनाट आणि परंपरागत यंत्र सामग्री व तंत्रज्ञान :** भारतातील बऱ्याचशा औद्योगिक क्षेत्रात आणि लघु उद्योगात जी यंत्र सामग्री वापरली जाते. ती बरीच जुनाट झालेली आहे. काही लघु उद्योगात तर मुळातच सुरुवात जुन्या भंगार यंत्र सामग्रीपासून केली जाते. जुनाट यंत्र उत्पादनात बरेच व्यत्यय निर्माण करतात. कारण त्यांच्या भागांची झिज झालेली असते. नवीन सुटे भाग योग्य किंमतीत मिळत नसल्याने आहे त्या स्थितीतच उत्पादन केले जाते. या जुनाट यंत्रापासून तयार होणाऱ्या वस्तू सुमार दर्जाच्या असतात. तसेच लघु उद्योगांमध्ये बाजारातील

परिस्थितीनुरूप उत्पादनात बदल केले जात नाही. परंपरागत वस्तूंचेच उत्पादन केले जाते. भांडवलाच्या अभावाने आधुनिकीकरणात अडचणी येतात.

यंत्राबरोबरच यात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान जुनाट आणि परंपरागत असते. या तंत्राचा उत्पादनाच्या दर्जावर विपरीत परिणाम होतो. सुमार दर्जाच्या वस्तू बाजारातील स्पर्धेत टिकाव धरू शकत नाहीत. जुनाट तंत्र आणि यंत्रामुळे उत्पादनात घट होते. वस्तूंचा दर्जा निकृष्ट असल्याने किंमत योग्य मिळत नाही. आज बऱ्याच लघु उद्योगांमध्ये आधुनिक यंत्र आणि तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. यंत्र आणि तंत्रज्ञानाची आयात केली जात आहे. पण हे सारे खर्चिक आहे. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे इच्छा असूनही उद्योजक आधुनिकीकरण करू शकत नाहीत.

- ५) **उत्पादनक्षमतेच्या अपुऱ्या वापराची समस्या :** जुनाट आणि परंपरागत यंत्र सामग्रीच्या वापरामुळे मुळात स्थापित उत्पादन क्षमता कमी असते. त्यात यांत्रिक आणि तांत्रिक बिघाड झालेत. वीज पुरवठ्यात व्यत्यय आलेत. कच्च्या माल वेळेवर मिळाला नाही. बाजारात पुरेशी मागणी नसेल तर उत्पादन कमी करावे लागते. त्यामुळे स्थापित क्षमतेचा पुरेसा वापर होत नाही. स्थापित क्षमता वाया गेल्याने सरासरी उत्पादन खर्चात वाढ होते. भारतातील काही लघु उद्योगांमध्ये तर निम्यापेक्षाही कमी स्थापित क्षमता उपयोगात आणली जाते.
- ६) **विपणनविषयक समस्या :** भारतीय लघु उद्योगांसमोर एक मोठी समस्या आहे ती म्हणजे विपणनाची, उत्पादित माल विक्री करण्यासाठी त्यांच्याकडे प्रभावी यंत्रणा नसते. शिवाय लघु उद्योजकांना मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागते. मोठ्या उद्योगात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केले जाते त्यांना मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळतात. मालाचा दर्जा उच्च असतो. किंमत कमी असते म्हणून बाजारात मोठ्या उद्योजकांच्याच वस्तूंचा खप जास्त असतो. या स्पर्धेत लघु उद्योग टिकाव धरू शकत नाहीत. उदा. हातमागावर विणलेले कापड जाडे-भरडे आणि महागडे असते. याउलट यंत्रमागावर तयार झालेली कापड सफाईदार आणि किंमतीने कमीही असते. म्हणून ग्राहक हातमाग कापडाऐवजी यंत्रमाग कापडाला प्राधान्य देतात.

ग्रामीण भागातील कुटिरोद्योगांना बाजारविषयक माहितीचा

अभाव असतो. शहरातील ठोक व्यापारी त्यांच्याकडून अल्प किंमतीत माल खरेदी करतात. त्याचप्रमाणे वाहतूक व दळणवळण साधनांच्या अल्प प्रसारामुळे ग्रामीण कारागिरांना आपल्या वस्तू विकण्यात अनेक अडचणी येतात.

- ७) **औद्योगिक आजारपण समस्या :** देशात ३१ मार्च २०१३ पर्यंत २४९९०३ लघुउद्योग संस्था आजारी होत्या. त्यात बँकांचे १२८०० कोटी रुपये भांडवल अडकून पडले आहे.
- ८) **मोठ्या उद्योगांकडून शोषण :** बरेचसे मोठे उद्योजक लघु व कुटिरोद्योगाकडून यंत्राचे सूटे भाग किंवा अर्ध पक्क्या वस्तू खरेदी करतात. लघु उद्योगात तयार झालेल्या या वस्तूंना मोठा उद्योजक हा एकमेव ग्राहक असतो. त्यांची मक्तेदारी निर्माण होते. तो देईल ती किंमत स्विकारावी लागते. या व्यतिरिक्त वस्तूचा दर्जा निकृष्ट आहे या नावाखाली किंमतीत आणखी कपात करतो. त्यांच्याकडून उधारीने वस्तू खरेदी करतो. बऱ्याचदा ठरलेल्या वेळेत तो लघु उद्योजकांना त्यांच्या मालाची किंमत देत नाही. अशा वेळेस लघुउद्योजक जास्त अडचणीत येतात.
- ९) **अकार्यक्षम व्यवस्थापक आणि कामगार :** लघु व कुटिरोद्योगांचे व्यवस्थापन बहूदा मालकाच्या हातातच असते. कुटिरोद्योगातील व्यवस्थापक बऱ्याचदा अशिक्षित किंवा अल्पशिक्षित असतात. त्यांना बाजारपेठेची फारशी माहिती नसते. श्रमविभागणी आणि विशेषीकरण करण्यात तो अयशस्वी ठरतो. कच्च्या मालाच्या बाजारपेठाची फारशी माहिती नसते. त्यामुळे तो व्यवसायात फारसा यशस्वी ठरत नाही.

जे आधुनिक लघु उद्योग असतात, त्यांच्यातही मालकच व्यवस्थापकाची जबाबदारी पार पाडतात. पगारदार कुशल व्यवस्थापक नियुक्त करणे आर्थिकदृष्ट्या त्यांना परवडत नाही. अकुशल व्यवस्थापकांबरोबरच कामगारही बिगर प्रशिक्षित असतात. कामामधील कौशल्य त्यांच्याकडे फारसे नसते. कुटूंबातील लोकच कामगार म्हणून काम करतात. ते परंपरागत तंत्रानेच काम करतात. अकार्यक्षम व्यवस्थापक आणि कामगारांमुळे लघु व कुटिरोद्योगांची कार्यक्षमता कमी असते. उत्पादकता कमी असते. पण उत्पादन खर्च मात्र जास्त असतो.

- १०) **जागतिकीकरणाचे परिणाम :** भारतात १९९१ पासून आर्थिक

उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचे प्रयोग सुरू आहेत. नवीन आर्थिक धोरणात अर्थव्यवस्था खुली करणे, परवाना पद्धती रद्द करणे, आरक्षण कमी करणे, मुक्त आयात-निर्यातद्वारे देशी व विदेशी उद्योगात स्पर्धा निर्माण करणे, विदेशी भांडवल आमंत्रित करणे इत्यादी प्रयत्न करण्यात आले आहेत. याचा गंभीर परिणाम भारतीय लघु उद्योग क्षेत्रावर झाला आहे आणि होत आहे. बऱ्याच उद्योग संस्थांना खूल्या स्पर्धेला तोंड न देता आल्याने आपले उपक्रम बंद करावे लागले आहेत. काहींनी इतरांमध्ये विलीनीकरण केले. काहींचे अधिग्रहण झाले. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बरेच उद्योग टिकाव धरू न शकल्याने औद्योगिक विकासाच्या समस्या वाढल्या आहेत.

२.५ औद्योगिक रूग्णता (Industrial Sickness in India) :

ज्याप्रमाणे मानवी शरीर हे विविध अंग, मांस, रक्त, पेशी पासून तयार झाले आहे. त्यातील एखाद्या भागात/अंगात बिघाड झाला तर शरीर आजारी पडते. वेळेवर उपचार नाही झाले तर शरीराच्या संपूर्ण भागात आजार पसरून प्रसंगी मृत्यू होतो. त्याचप्रमाणे उद्योगसंस्था, उद्योगक्षेत्र हे विविधांगी असते. त्यात अनियमितता निर्माण झाली तर उद्योगसंस्था आजारी पडते म्हणजे तिच्या उत्पादन, वितरण कार्यात व्यत्यय येतात, त्याचा नफ्यावर प्रभाव पडतो. नफा कमी होणे वा न होणे हीच आजाराची लक्षणे असतात. औद्योगिक आजारपण/रूग्णता ही भारतीय उद्योगातील एक मोठी समस्या आहे.

औद्योगिक रूग्णतेच्या व्याख्या (Definition of Industrial Sickness) :

औद्योगिक रूग्णतेच्या वित्तीय आणि वित्तीयेतर सिद्धान्ताच्या/तत्वाच्या आधारावर अनेक व्याख्या करण्यात आल्या आहेत. त्यातील प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) : “कंपनीला एका वर्षात रोख तोटा आणि आगामी दोन वर्षात सतत रोख तोटा होण्याची शक्यता असणाऱ्या कंपनीला रूग्ण मानले जाते. अर्थात जेव्हा नफ्याच्या स्थानावर स्थायी/स्थिर भांडवलाचे भक्षण होऊ लागले आणि ती प्रक्रिया सतत चालू राहिली तर उत्पादन घटते आणि कंपनी रूग्ण गणली जाते.”

प्रा. व्ही. एन. नाडकर्णी : “एका गुंतवणूकदारासाठी ती कंपनी रूग्ण आहे जी लाभांश देत नाही. एका उद्योजकासाठी ती कंपनी रूग्ण आहे जी नफा प्राप्त करित नाही आणि बंद होण्याच्या मार्गावर आहे. एका बँकर्ससाठी ती कंपनी रूग्ण

आहे जी मागील एका वर्षापासून तोटा सहन करीत आहे आणि चालू व आगामी वर्षात त्याचीच पुनरावृत्ती होण्याची शक्यता असेल.”

वाल्टर आणि डोनाल्डन : “औद्योगिक रूग्णता ही एक तांत्रिक कमतरता आहे. जेव्हा एखादी कंपनी आपली वाढती मागणी पूर्ण करण्यास असमर्थ असते आणि जेव्हा संपत्ती दायित्वांमुळे कमी होत जात असेल तर त्या कंपनीला रूग्ण घोषित केले जाते.”

रूग्ण औद्योगिक कंपनी (विशेष तरतूद) कायदा-१९८५ : ही कंपनी कायदा पास होण्याअगोदर औद्योगिक रूग्णतेच्या व्याख्येबाबत तज्ज्ञांमध्ये एकमत नव्हते. भारतीय रिझर्व्ह बँक, मोठ्या वित्तीय संस्था, स्टेट बँक यांनी रूग्णतेचे वेगवेगळे निकष वापरलेत. पण १९८५ च्या कायद्यानंतर मतभिन्नता दुर झाली. या कायद्यानुसार रूग्ण कंपनीची तीन वैशिष्ट्ये/लक्षणे असतात.

- जिची नोंदणी होऊन कमीत-कमी सात वर्ष झालेले असतील.
- जिला चालू वर्षात आणि पुढील वर्षीही रोख तोटा होणार असेल.
- जिची निव्वळ मालमत्ता (Net Worth) संपली असेल.

जर मागील पाच वर्षांपैकी कोणत्याही वर्षी, कोणत्याही कंपनीची निव्वळ मालमत्ता ५०% पेक्षा कमी झाली असेल तर तिला प्रारंभिक रूग्ण कंपनी मानले जाईल. सुरुवातीला हा नियम खासगी कंपन्यांना लागू केला पण नंतर डिसेंबर १९९१ पासून तो सार्वजनिक कंपन्यांनाही लागू केला. १९९२ मध्ये १९८५ च्या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. त्यात नोंदणी वर्ष ७ वरून ५ वर्ष करण्यात आले आणि रोख तोटा सोडून देण्यात आला.

डिसेंबर २००२ मध्ये संमत केलेला कंपनी कायद्यात (दुसरी सुधारणा): रूग्ण कंपनीच्या व्याख्येत बदल करण्यात आलेत. या कायद्यानुसार अशा कंपनीला रूग्ण मानता येईल.

- जिचा विचाराधीन वर्षात एकूण संचित तोटा मागील चार वर्षांतील सरासरी ही निव्वळ मालमत्तेच्या ५०% पेक्षा जास्त असेल.
- कर्जदाराने (बँकर्स) कर्जाची परत करण्याची मागणी करूनही सतत तीन तीमाही (Three Consecutive quarters) मध्ये कर्जाची परतफेड केली नसेल.

कंपनी कायदा २०१३ नुसार जर एखाद्या औद्योगिक कंपनीच्या ५०% पेक्षाही जास्त शिल्लक कर्जाची (Outstanding debt) धनकोने कर्जाची रक्कम परत मागूनही ती परत केली नाही किंवा धनकोला समाधानकारक उत्तर देऊ शकली नाही तर ती कंपनी रूग्ण मानावी.

अशा प्रकारे आता संचित तोटा ऐवजी शिल्लक कर्जावर भर दिला जात आहे आणि परत करण्याचा कालावधी कमी करून तो फक्त ३० दिवस करण्यात आला.

लघु उद्योगक्षेत्र :

१ नोव्हेंबर २०१२ रोजी रिझर्व्ह बँकेने लघु व सूक्ष्म उद्योगातील रूग्णता माहित करण्यासाठी नवीन दिशा निर्देश जाहिर केलेत. त्यानुसार - “कोणतीही लघु किंवा सूक्ष्म उद्योगसंस्था तेव्हा रूग्ण मानावी जेव्हा तिचे कर्ज उचल खाते (Borrowal Account) तीन महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीपर्यंत अनुत्पादक मालमत्ता (Non Performing Assets- NPA) झाली असेल किंवा तिच्या निव्वळ संचित तोट्यामुळे निव्वळ मालमत्तेत ५०% किंवा त्यापेक्षा जास्त घट झाली असेल. यात अट अशी की कंपनी व्यावसायिक उत्पादनात कमीत कमी दोन वर्ष टिकून राहिली पाहिजे. रिझर्व्ह बँकेच्या या व्याख्येमुळे रूग्ण कंपनीची ओळख करणे सहज शक्य आहे.

औद्योगिक रूग्णतेची लक्षणे (Symptoms of Industrial Sickness) :

वरील व्याख्याच्या आधारे रूग्ण कंपनीची लक्षणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **कार्यकारी भांडवल व्यवस्थापन स्तरात घसरण** : कंपनीच्या चालू प्रमाणात (Current ratios), शीघ्र प्रमाणात (Quick ratios) मध्ये हळूहळू घट होणे, प्राप्तीमध्ये वृद्धी अथवा दोषपूर्ण काल क्रम सूची (Ageing Schedule), माल सूची उलाढाल इत्यादीत निरंतर घट होणे.
२. **रोकड व्यवस्थापनात अडचणी** : रोख बाह्य प्रवाहात स्थिरता, पण अन्तर प्रवाहात सतत घट. त्याचा परिणाम म्हणून रोकडचा स्तर पर्याप्त बिंदूच्या खाली येणे आणि शेवटी रोकड हिन होणे. म्हणजे रोख पैसा जवळ नसणे.
३. **वैधानिक देयतेच्या पूर्तीत त्रुटी** : कमकुवत रोकड स्थिती कारणाने वेगवेगळ्या प्रकारच्या कर भरणात टाळाटाळ, कर्मचाऱ्यांच्या भविष्य निर्वाह निधी व ग्रॅज्युएटीमध्ये कपात, कर्मचाऱ्यांच्या राज्य वीमामध्ये

औद्योगिक रूग्णतेची लक्षणे

- » कार्यकारी भांडवल व्यवस्थापन स्तरात घसरण
- » रोकड व्यवस्थापनात अडचणी
- » वैधानिक देयतेच्या पूर्तीत त्रुटी
- » बँक-ग्राहक संबंधात घसरण
- » विक्रीत क्रमशः घट
- » संपत्ती रचनेत दोष
- » भांडवल रचनेचे दोष
- » इतर लक्षणे

कपात, घोषित लाभांश आणि कर्जावर देय व्याजाच्या हप्ते देण्यात टाळाटाळ इ.

४. **बँक-ग्राहक संबंधात घसरण** : कर्जाचे हप्ते वेळेवर न भरल्याने बँक-ग्राहक संबंध खराब होणे, ओव्हरड्राफ्ट प्राप्त करण्यात अडचण येणे, त्यावर जास्त विसंबुन राहणे, वित्तीय स्थितीची बँकेला पुरेशी माहिती न देणे, बँकेकडे अधिक कर्जाची मागणी करणे.
५. **विक्रीत क्रमशः घट** : रूग्ण कंपनीकडून मालाची विक्री वाढविण्यासाठी ग्राहकांना वेगवेगळी प्रलोभने (सुट, उधारीने वस्तू, हप्त्यांमध्ये वाढ) देऊनही विक्री वाढ न होणे. विक्री साखळीतील लोकांशी विवाद होणे.
६. **संपत्ती रचनेत दोष** : स्थिर मालमत्तेची योग्य देखरेख, दुरुस्ती व देखभाल न होणे, भांडवल प्रतिस्थापनकडे दुर्लक्ष करणे, दोषपूर्ण घसारा धोरण, संपत्तीच्या लेखामूल्याच्या (Book Values) तुलनेत वास्तव मुल्यात (Real Values) सतत घट होणे, स्थिर मालमत्ता (यंत्रसामग्री) ची विक्री करणे इत्यादी.
७. **भांडवल रचनेचे दोष** : बाजाराच्या दृष्टीने कंपनीच्या निव्वळ मालमत्तेत घट होणे, भांडवल बाजारात शेअरचे मूल्य घसरणे. अति भांडवलीकरण दिशेने व्यवसायाची घसरण होणे.
८. **इतर लक्षणे** : यात अनेक प्रकारचे लक्षणे असतात. जसे भागधारकांच्या रचनेत बदल, व्यवस्थापन मंडळात बदल, कार्यकारी संचालकात, व्यवस्थापकात बदल इ.

भारतातील औद्योगिक रूग्णतेचा आकार

(Magnitude of Industrial Sickness in India) :

भारतात औद्योगिक रूग्णता ही एक मोठी समस्या आहे. त्यामुळे संसाधनांची हानी होते. त्याचा सुदृढ औद्योगिक विकासावर विपरित परिणाम होतो. भारतात गेल्या अनेक वर्षांत रूग्ण उद्योगसंस्थांची संख्या वाढत गेली आहे. त्यात बँका व वित्तीय संस्थांचे भांडवल मोठ्या प्रमाणावर अडकून पडले आहे. त्याचे वर्णन पुढील तक्त्यात केलेले आहे.

तक्ता क्र. २.१

रूग्ण कंपन्यांचा आकार	भारतातील औद्योगिक रूग्णता									
	रूग्ण कंपन्यांची संख्या					बँकांचे शिल्लक कर्ज (कोटी रू.) (Outstanding Debt)				
	१९८०	१९९०	२००१	२००३	२०१०	१९८०	१९९०	२००१	२००३	२०१०
मोठ्या व मध्यम	१४०१	२२६९	३३१७	३३९६	३७२०	१५०२	६९२६	२१२७०	२९११०	३५७५०
लघु	२३१४९	२१८८२८	२४९६३०	२५००००	३१००००	३०६	२४२७	४५०६	५७०६	१२२२०
एकूण	२४५५०	२२१०९७	२५२९४७	२५३३९६	३१३७२०	१८०९	९३५३	२५७७५	३४८१६	४७९७०

वरील तक्त्यातील सांख्यिकीय माहितीवरून स्पष्ट होते की, १९८० मध्ये रूग्ण कंपन्यांची संख्या २४५५० इतकी होती. यात मोठ्या व मध्यम १४०१ आणि लघु उद्योगसंस्था २३१४९ इतकी होती. एकूण रूग्ण कंपन्यांमध्ये एकट्या लघु उद्योगांचे प्रमाण ९४.३०% होते. यात बँकांचे ३०६ कोटी रुपये अडकुन पडले तर मोठ्या व मध्यम उद्योगात १५०२ कोटी रुपये अडकुन पडले. म्हणजे रूग्ण लघु उद्योगांची संख्या जरी मोठी असली तरी त्यात बँकांची १६.९२% Outstanding होती. तर मध्यम व मोठ्या उद्योगात ८३.०८% Outstanding होते. २०१० मध्ये रूग्ण कंपन्यांची संख्या ३१३७२० इतकी प्रचंड वाढली. १९८० ते २०१० या ३० वर्षात रूग्ण कंपन्यांच्या संख्येत जवळ जवळ १३ पट वाढ झाली आहे. एकूण रूग्ण कंपन्यांपैकी मोठ्या व मध्यम कंपन्यांचे प्रमाण फक्त १.१९% तर लघु उद्योगांचे प्रमाण ९८.८१% इतके होते. यांचा अर्थ रूग्ण लघु उद्योगांच्या संख्येत व प्रमाणात प्रचंड वाढ झाली. २०१० मध्ये रूग्ण मोठे व मध्यम उद्योगांकडे बँकांचे ३५७५० कोटी रुपये तर लघु उद्योगांकडे १२२२० कोटी रुपये Outstanding होते. Outstanding मध्ये लघु उद्योगांचे प्रमाण २५.४७% तर मोठ्या व मध्यम कंपन्यांकडे ७४.५३% होते. म्हणजे एकूण Outstanding मधील प्रमाण कमी झाले तर लघु उद्योगांचे वाढले.

२०१६ च्या शेवटी रूग्ण लघु व सूक्ष्म उद्योगांची संख्या ४८०२८० पर्यंत वाढली. त्यात बँकांचे ३२६२४ कोटी रुपये भांडवल अडकुन पडले. यातील बऱ्याचशा कंपन्या गंभीर रूग्ण होत्या. त्यांना पुन्हा उभे करणे जवळ जवळ अशक्य होते.

औद्योगिक उष्णतेची कारणे (Causes of Industrial Sickness) :

भारतीय औद्योगिक रूग्णतेची अनेक कारणे आहेत. त्यांचे अन्तर्गत कारणे व बाह्य कारणे असे वर्गीकरण करून अध्ययन करता येईल.

अ) अन्तर्गत कारणे (Internal Causes) :

औद्योगिक रूग्णतेची अंतर्गत कारणे ही उद्योगसंस्थेच्या पातळीवर निर्माण होतात म्हणून त्यांची सोडवणूक उद्योगसंस्थेला स्वतः करावी लागते. ही कारणे उत्पादन, व्यवस्थापन आणि वित्तीय व्यवस्थेमुळे निर्माण होतात. यामुळे तोट्यात वाढ होत जाते. एखाद्या रूग्ण उद्योगासाठी अंतर्गत कारणे पुढीलप्रमाणे :

१. नियोजन आणि निर्माण अवस्थेत

दोष : सदोष नियोजन आणि निर्माण किंवा उभारणी हे रूग्णतेचे कारण ठरू शकते. या अवस्थेत अनेक दोष निर्माण होऊ शकतात. जसे - पहिला दोष हा स्थानियीकरण संदर्भात निर्माण होतो. कंपनी चुकीच्या ठिकाणी स्थापन केली तर वाहतूक, दळणवळण, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, बँकिंग व वित्त पुरवठा याबाबत अडचणी निर्माण होतात.

त्यामुळे उत्पादनखर्चात वाढ होते. दुसरा दोष : बाजाराचे विश्लेषण न करण्याचा असु शकतो. बऱ्याचशा लहान व सूक्ष्म कंपन्या बाजार हिस्सा, मागणीचे पूर्व अंदाज न करता थेट उत्पादन सुरु करतात. अपेक्षेप्रमाणे विक्री झाली नाही तर उत्पादनाचे साठे पडून असतात. त्यांची विक्री करण्यासाठी नफ्याचे प्रमाण कमी करावे लागते. प्रसंगी तोटाही सहन करावा लागतो. येथुनच रूग्णतेची लागण होते. काही कंपन्या आपल्या उत्पादन, विक्रीच्या योजना तयार करत नाही. काहींची भांडवली संरचनाच चुकीची असते. काही आपल्या प्रकल्प खर्चाचे आकलन चुकीचे करतात. जर खर्च कमी गृहित धरला आणि प्रत्यक्षात जास्त झाला. अनावश्यक खर्च केला, अनुत्पादक खर्च केला, प्रकल्प प्रत्यक्ष सुरु होण्यास विलंब झाला, उत्पादन कार्यात अडथळे निर्माण झालेत. तर यामुळे कंपनीचे संतुलन बिघडते आणि ती रूग्ण होत जाते.

औद्योगिक उष्णतेची कारणे

अ) अन्तर्गत कारणे

- » नियोजन आणि निर्माण अवस्थेत दोष
- » दोषपूर्ण यंत्रसामग्री आणि संयंत्र
- » वित्तीय समस्या
- » उद्योजक पात्रता
- » व्यवस्थापनासंबंधीच्या समस्या
- » श्रमिक समस्या
- » इतर कारणे

आ) बाह्य कारणे

- » वीज कपात
- » कच्च्या मालाचा अनियमित पुरवठा
- » मागणीतील अनियमितता
- » उपभोग्य कर्ज धोरण
- » सरकारी धोरण

२. **दोषपूर्ण यंत्रसामग्री आणि संयंत्र :** लहान उद्योजक उद्योग सुरु करण्याअगोदर योग्य संयंत्र व यंत्रसामग्रीची निवड न करणे, योग्य मार्गदर्शन न प्राप्त करणे ह्या चुका करतात. जर यात चुका झाल्या तर उत्पादन कार्यात अडथळे निर्माण होतात. सदोष यंत्रसामग्री तोट्याला जबाबदार ठरते. काही उद्योजक उत्पादन खर्च वाचविण्यासाठी कालबाह्य यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करतात. जे कालानुरूप नसते. त्यामुळे वस्तुंचा दर्जा निकृष्ट असतो. त्यामुळे बाजार मागणी निर्माण होत नाही.
३. **वित्तीय समस्या :** अनेक उद्योगसंस्थांना प्रकल्प अस्तित्वात आणणे, क्रियान्वित करणे, मालसूची करणे या कारणासाठी भांडवलालाची कमतरता भासत असते. एक तर यांच्याकडे स्वतःचे पुरेसे भांडवल नसते, कंपनीचा आकार लहान असल्याने भांडवल बाजारात शेअर विक्री करून भांडवल उभारणीत अडचणी येतात, योग्य तारण जामीनदार अभावाने बँका व वित्तीय संस्था पुरेसा आणि वेळेवर वित्त पुरवठा करीत नाही. एखाद्या कंपनीने शेअर विक्री करून, कर्ज घेऊन भांडवल उभारणी केली. जर खराब कामगिरी झाली तर बाजारात शेअरच्या किंमती घसरतात, कर्जाचे हप्ते वेळेवर परत न केल्याने बँक खाते NPA होते. अशा परिस्थितीत बँक नवीन कर्जे देण्यास, कर्ज रक्कम वाढविण्यास तयार नसते. त्यामुळे वित्तीय अडचण आणखी वाढते.
४. **उद्योजक पात्रता :** उद्योग व्यवसाय सुरु करणाऱ्या व्यक्तीकडे व्यवसायाचे पुरेसे ज्ञान/माहिती असावी लागते. कामाचा अनुभव असावा लागतो. यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञानाची माहिती असावी लागते. पण बऱ्याच उद्योजकांकडे या बाबींचा अभाव असतो. केवळ थोडेफार भांडवल आहे म्हणून उद्योग साहस केले तर तो उद्योजक यशस्वी होऊ शकत नाही.
५. **व्यवस्थापनासंबंधीच्या समस्या :** औद्योगिक रूग्णतेच्या अन्तर्गत कारणात रूग्णतेचे प्रमुख कारण व्यवस्थापकीय समस्या होय. व्यवस्थापन मंडळाकडून प्रकल्प मंजुरी, प्रकल्प सुरु करणे, उत्पादन व विपणन, वित्त पुरवठा, कर्मचारी इत्यादीबाबत योग्य निर्णय व्यवसायाला भारी देते. पण बऱ्याच लघु उद्योगात या निर्णयाबाबत घाई, दिरंगाई, चुका, मतभेद होतात आणि त्याचा फटका व्यवसायाला बसतो. उदा. मालसाठ्याचे योग्य व्यवस्थापन न करणे, यंत्रसामग्री

देखभाल व दुरुस्तीकडे लक्ष न देणे, मालाचा दर्जा सुधारणाकडे लक्ष न देणे इत्यादी उत्पादनक्षेत्रातील अयोग्य व्यवस्थापनाचे लक्षण आहेत. याबरोबरच कार्यकारी भांडवलाचे योग्य नियोजन न करणे, कर्मचारी भरती, त्यांचे वेतन व भत्ते, त्यांची पदोन्नती याबाबत योग्य निर्णय न घेणे हे अयोग्य व्यवस्थापनाचे लक्षण आहे. ह्या बाबीही कंपनीच्या कार्यनिष्पत्तीवर प्रभाव टाकतात.

६. **श्रमिक समस्या :** कर्मचारी कार्यक्षमता व कौशल्य, कामाचे तास, वेतन व मजुरी, वेतनवाढ, भविष्य निर्वाहनिधी, वीमा संरक्षण, वेगवेगळे भत्ते इत्यादीबाबत मालक आणि कामगार यांच्यात संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. यामुळे मालक कामगार कपात, कामाच्या तासात वाढ, वेतन कपात ह्या धोरणाचा वापर करतात. प्रसंगी टाळेबंदी जाहीर करतात. तर कामगार या धोरणाविरुद्ध धरणे, मोर्चा, संप याचा वापर करतात. यामुळे कामाचे तास वाया जातात, उत्पादन खर्चात वाढ होते आणि तोटा निर्माण होतो.

७. **इतर कारणे :**

- कंपनी मालकाची स्वार्थी व भेदभावी वृत्ती, आपापसातील मतभेद.
- कंपनीचा निधी इकडून तिकडे वळविणे.
- अनावश्यक व अनुत्पादक खर्च करणे.
- वरखर्च (Overheads) जास्त करणे.
- घसारा निधीची योग्य तरतूद न करणे.

आ) बाह्य कारणे (External Causes) :

कंपनीच्या बाह्य परिस्थितीमुळे रूग्णतेची समस्या निर्माण होते. त्यावर कंपनीचे नियंत्रण नसते. जसे तेजी-मंदीची परिस्थिती, आर्थिक व सामाजिक पर्यावरण, राजकीय स्थैर्य, आंतरराष्ट्रीय प्रतिकूलता इत्यादी. बाह्य कारणात प्रमुख कारण पुढीलप्रमाणे :

१. **वीज कपात :** कंपनीतील यंत्रसामग्री संचलित करण्यासाठी आणि पूर्ण कार्यक्षमतेने उत्पादन होण्यासाठी वीजेचा अखंड, नियमित पुरवठा होणे आवश्यक आहे. पण भारतात वीजेच्या मागणीपेक्षा पुरवठा नेहमीच कमी राहिला आहे. त्यातही वीज पुरवठाबाबत कृषिक्षेत्राला प्राधान्य देण्यात आले आहे. साहजिकच उद्योगक्षेत्राला पुरेसा, वेळेवर वीज पुरवठा होत नाही. मागणी जास्त पुरवठा कमी म्हणून वीज वाहिन्यावर ताण येतो. त्यामुळे पुरवठ्यात बिघाड निर्माण होतो, दिवसाला ६ ते ८

तासच वीजपुरवठा होतो. या अनियमिततेचा उत्पादनावर प्रभाव पडतो. स्थापित क्षमता पूर्ण उपयोगात न आल्याने उत्पादन खर्चात वाढ होते, साधनांचा अपव्यय होतो.

२. **कच्च्या मालाचा अनियमित पुरवठा :** बऱ्याच कंपन्यांना कच्च्या मालाच्या अनियमित आणि अपुऱ्या पुरवठ्याच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. कृषी मालावर आधारित उद्योगांना ही समस्या जास्त येते. हवामानाची अनुकूलता-प्रतिकूलता कृषी उत्पादन व कच्च्या माल पुरवठ्यावर प्रभाव टाकते. काही उद्योगसंस्थांना आयात कच्च्या मालावर अवलंबून राहावे लागते. तो वेळेवर झाला नाही तर उद्योग अडचणीत येतो. कच्च्या माल विशिष्ट प्रांतात असतो. तेथून तो वाहतूक साधनांद्वारे उद्योगापर्यंत पोहचवावा लागतो. त्यात अडथळे आले तर कच्च्या माल पुरवठा अपुरा पडून उद्योगाच्या अडचणी वाढतात.
३. **मागणीतील अनियमितता :** उत्पादित मालाला बाजारात नियमित मागणी असेल तर अडचण निर्माण होत नाही पण बऱ्याचदा उपभोक्त्यांची आवड निवड, फॅशन्स, जाहिरात यात बदल झाल्याने जुन्या वस्तूंची मागणी कमी होते. तसेच मंदीच्या काळातही मागणी मंदावते. अतिरिक्त उत्पादनाचे साठे निर्माण होतात. त्यामुळे तोटा होऊन रूग्णता निर्माण होते.
४. **उपभोग्य कर्ज धोरण :** बऱ्याचशा श्वेत वस्तू (White goods) जसे टि.व्ही, फ्रीज, ए.सी., म्युझिक सिस्टीम, वाशिंग मशिनस, डिश वॉशर्स, ओव्होन इ. याबरोबरच मोटार सायकल्स, मोटार कार, ट्रक्स, ट्रॅक्टर्स इत्यादी वस्तूंच्या किंमती जास्त असल्याने त्या एकरकमी खरेदी करणे शक्य नसते. अशा वेळेस बँका व वित्तीय संस्था उपभोग्य कर्जे देऊन खरेदीला प्रोत्साहन देतात, पण सरकारने भाववाढीचा दर नियंत्रित करण्यासाठी वस्तूवरील करांचे दर वाढविले. मध्यवर्ती बँकेने उपभोग्य कर्जाचे नियंत्रण केले तर वरील वस्तूंची मागणी कमी होऊन अतिरिक्त उत्पादन साठे निर्माण होतात.
५. **सरकारी धोरण :** सरकारचे औद्योगिक परवाना धोरण, चलनविषयक धोरण, कर व खर्चविषयीचे वित्तीय धोरण, विदेश व्यापार धोरण यात अचानक बदल केल्याने कोणतीही सुदृढ कंपनी रूग्ण होऊ शकते. उदा. सरकारने अचानक कापडाबाबत उदार आयात धोरण स्वीकारले आणि त्यामुळे देशात विदेशातून मोठ्या प्रमाणावर कापड देशात आले

तर देशी कापड गिरण्यांना स्पर्धा करावी लागेल. या स्पर्धेत काही कंपन्या रूग्ण होऊ शकते. तसेच लघु उद्योगांसाठी जे क्षेत्र राखीव आहे. त्यांच्या उत्पादनासाठी जर उदार परवाना धोरण स्वीकारले तर त्यात मोठे उद्योग प्रवेश करतील. त्यांचे उत्पादन प्रमाण मोठे असल्याने त्यांना मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या अन्तर्गत व बाह्य बचती प्राप्त होतील, त्यांचा उत्पादन खर्च कमी होतो. त्यामुळे ते किंमत कमी ठेवतील. लघु उद्योगांना त्या किंमतीला उत्पादन विकणे परवडणार नाही. त्यांना तोटा होऊन त्या रूग्ण होतील. जागतिकीकरण, जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यासाठी सरकारने काही अटी शर्ती मान्य केल्या आहेत. त्यामुळे जागतिक बड्या कंपन्यांच्या देशात प्रवेश झाला. देशी उद्योगांना त्यांच्याशी स्पर्धा करावी लागल्याने देशी उद्योग अडचणीत आलेत.

औद्योगिक रूग्णतेचे परिणाम

(Consequences of Industrial Sickness) :

१. **रोजगारावरील परिणाम** : भारतात लोकसंख्या जास्त असल्याने श्रमशक्ती जास्त आहे. कर्त्या लोकसंख्येची रोजगाराची जेवढी मागणी आहे. तेवढ्या रोजगाराच्या संधी नाही. अशातच जर उद्योगसंस्था रूग्ण होऊन बंद पडत असतील तर या कंपन्यात काम करणाऱ्यांचा रोजगार जाईल, बेरोजगारीची समस्या निर्माण होईल. बेरोजगार कामगारांना दुसऱ्या उद्योगात रोजगार संधी मिळण्याची शक्यता कमी असेल.

२. **औद्योगिक कलहाची शक्यता** :

रूग्ण उद्योगसंस्था आकारमानाने मोठी असेल, कामगारांची संख्या मोठी असेल आणि मोठी बेरोजगारी निर्माण होणार असेल तर कामगार संघटना कंपनी बंद करण्यास वा कामगार कपात करण्यास विरोध करतील ते धरणे, मोर्चा, संप या मार्गांचा अवलंब करतील असे केल्याने उत्पादनात व्यत्यय येऊन कंपनीच्या नफ्यात आणखी घट होऊन रूग्णतेत

औद्योगिक रूग्णतेचे परिणाम

- » रोजगारावरील परिणाम
- » औद्योगिक कलहाची शक्यता
- » साधनांचा अपव्यय
- » संबंधित इतर उद्योग-संस्थावर विपरित परिणाम
- » उद्योजक आणि गुंतवणूकदारांवर विपरित परिणाम
- » बँका आणि वित्तीय संस्थांचे नुकसान
- » सरकारचा महसुल घटतो

भर पडेल.

३. **साधनांचा अपव्यय :** मुळात भारतासारख्या विकसनशील देशात उत्पादक साधनांची कमतरता आहे. अशा स्थितीत देशातील काही उद्योगसंस्था रूग्णता कारणांनी बंद पडल्या तर त्यांच्यात ज्या साधनसामग्रीचा वापर झाला आहे ती बेकार होण्याची शक्यता निर्माण होते. भांडवल साधन सामग्रीमध्ये जी वित्तीय गुंतवणूक झाली आहे. ती अडकून पडते. साधने जर वापराविना तशीच पडून राहिली तर त्यांचा अपव्यय होईल. त्यातून राष्ट्रीय समस्या निर्माण होईल.
४. **संबंधित इतर उद्योगसंस्थांवर विपरित परिणाम :** एक उद्योगसंस्था अनेक कारणांनी इतर उद्योगसंस्थांशी जुळलेली असते. तिच्या कृती किंवा प्रभावाचा इतरांवर Forward or Backward प्रभाव पडतो. एखादी उद्योगसंस्था जर रूग्ण झाली तर त्याचा इतर उद्योगसंस्थांवर प्रभाव पडतो. उदा. एक ग्रंथ प्रकाशन उद्योगसंस्था कागद, छपाई, पुस्तक बांधणी, लेखक इत्यादी उद्योगांनी जुळलेली असते. समजा एक ग्रंथ प्रकाशन संस्था रूग्ण होऊन बंद पडली तर त्याचा कागद उद्योग, छपाई व पुस्तक बांधणी उद्योग यांच्यावर विपरित परिणाम होईल. त्यांच्या उत्पादनाची मागणी कमी होईल. रूग्णतेची लागण त्यांनाही होईल.
५. **उद्योजक आणि गुंतवणूकदारांवर विपरित परिणाम :** जेव्हा लेहमन ब्रदर्स, सत्यम कॉम्प्युटर्स यासारख्या मोठ्या आकारमानाची कंपनी बंद पडते. तेव्हा कंपनीच्या शेअरधारकांमध्ये घबराटीचे वातावरण निर्माण होते. शेअर धारक एकाच वेळेस शेअर बाजारात शेअर विक्री करण्याचा प्रयत्न करतात. परिणामी शेअरच्या किंमती प्रचंड घसरतात, प्रसंगी शेअर किंमत शून्यावर येते. अशा स्थितीत गुंतवणूक कंगाल होतात. प्रमुख कंपनीचे शेअर घसरल्याने तिच्या सहाय्यक, पुरवठादार कंपनीच्या शेअरवर विपरित परिणाम होऊन संपूर्ण शेअर बाजारात घबराट निर्माण होते.
६. **बँका आणि वित्तीय संस्थांचे नुकसान :** रूग्ण कंपनी बंद पडली तर बँका आणि वित्तीय संस्थांचे मोठे नुकसान होते. बँकांनी यंत्रसामग्री खरेदी, कार्यकारी भांडवलासाठी कर्ज दिलेले असते. ते परत न मिळण्याची शक्यता निर्माण झाली तर बँका अडचणीत येतात. त्यांची रोखता, मालमत्ता कमी होते.

७. **सरकारचा महसूल घटतो** : जर एखादी रूग्ण कंपनी बंद पडली तर कंपनीकडून सरकारला कंपनी कर, GST, सीमा शुल्क या रूपाने जो महसूल मिळत होता तो बंद होईल. तसेच कंपनीत काम करणाऱ्यांचा रोजगार गेल्याने त्यांच्याकडून मिळणारा प्राप्ती कर महसूल मिळणार नाही. शेवटी सरकारी कर महसूलात घट होईल.

औद्योगिक रूग्णता सुधारण्यासाठी उपाययोजना

(Remedial Measures for Industrial Sickness) :

औद्योगिक रूग्णता दूर करण्यासाठी ज्या उपाययोजना सरकारने वा बाँकांनी केलेत त्यांचे दोन गटात वर्गीकरण करता येईल. एक : सामान्य सूचना व उपाययोजना
दोन : विशेष उपाययोजना.

अ) सामान्य उपाययोजना व सूचना :

१. **पुर्नस्थापना (Rehabilitation)** : रूग्ण कंपनीत केवळ उद्योजकच नव्हे तर गुंतवणूकदार, भागधारक बाँका या सर्वांचे हित धोक्यात आलेले असते. अशा स्थितीत कंपनी रूग्ण अवस्थेतून बाहेर कशी आणि आपले हित कसे जोपासले जाईल यासाठी सर्व हितसंबंधी तिला वाचवण्याचा, पुनरुज्जीवन/पुर्नस्थापना करण्याचा प्रयत्न करतात. सर्व हितसंबंधी पुर्नस्थापनेच्या अगोदर आपापसात सर्व सहमती तयार करतात. त्यानंतर रूग्ण कंपनीचा यांत्रिक, तांत्रिक, आर्थिक, व्यवस्थापकीय या सर्व बाजूंनी अध्ययन करून रूग्णतेची कारणे शोधून त्यावर उपचार करण्यासाठी सामुहिक प्रयत्न केले जातात आणि एक पुर्नस्थापन कार्यक्रम तयार केला जातो. यात सल्लामसलत समिती, अध्ययन समिती स्थापन केली जाते. कर्ज परतफेडीचा कालावधी वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. कार्यकारी भांडवलासाठी कमी मार्जिन

औद्योगिक रूग्णता सुधारण्यासाठी उपाययोजना

- अ) सामान्य उपाययोजना व सूचना
- » पुर्नस्थापना
  - » विलीनीकरण आणि एकीकरण
  - » सरकारकडून रूग्ण कंपनीचे व्यवस्थापन ताब्यात घेणे
  - » राष्ट्रीयीकरण
  - » औद्योगिक रूग्णतेचा प्रारंभिक शोध
  - » समस्यांचे योग्य मूल्यमापन
  - » योग्य निरीक्षण व्यवस्था
  - » व्यवस्थापकीय प्रशिक्षण व्यवस्था
  - » कंपनीचे आधुनिकीकरण
  - » इतर उपाय/सूचना

मनीचे निर्धारण, व्याज दरात सवलत मिळविणे आणि कर्ज परतफेडीचे Rescheduling केले जाते.

२. **विलीनीकरण आणि एकीकरण (Mergers and Amalgamation) :** रूग्ण कंपनीला कोणतीही सुदृढ कंपनी ताब्यात घेऊन तिचे विविधीकरण करणे किंवा दोन रूग्ण कंपनीचे एकीकरण हा एक चांगला उपाय ठरू शकतो. सरकारकडून व धनको बँका, शेअर होल्डर यांच्याकडून या उपायाला सहज मान्यता मिळते.
३. **सरकारकडून रूग्ण कंपनीचे व्यवस्थापन ताब्यात घेणे :** १९५१ च्या औद्योगिक (विकास आणि नियमन) कायद्यान्तर्गत सरकार तात्पुरत्या स्वरूप रूग्ण कंपनीचे अकार्यक्षम व्यवस्थापन ताब्यात घेते. त्यावर सरकारचा अनुभवी प्रतिनिधी प्रशासक म्हणून नियुक्त केला जातो. उद्योगक्षेत्रातील जाणकार, अनुभवी, तज्ज्ञ लोकांची संचालक मंडळावर नियुक्ती केली जाते. यांत्रिक व तांत्रिक सल्लागार, बँकर्स यांच्याशी विचार-विनिमय करून कंपनी रूग्णतेतून बाहेर आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. कंपनी पूर्व पदावर आल्यावर मूळ मालक/व्यवस्थापनाकडे सोपविली जाते.
४. **राष्ट्रीयीकरण (Nationalisation) :** रूग्णावस्था दूर करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण उपाय म्हणजे रूग्ण उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करणे म्हणजे तो उद्योग पूर्णपणे सरकारने ताब्यात घेणे होय. सरकार संसदेत विधेयक मंजूर करून खासगी रूग्ण उद्योग ताब्यात घेऊन राष्ट्रीयीकरण करू शकते. यामुळे संपूर्ण व्यवस्थापन, व्यवस्थापकीय निर्णय सरकारकडे येतात. पण राष्ट्रीयीकरणामुळे रूग्णता संपेलच असे नाही. भारतात अनुभव असा आहे की सरकारचे बरेचसे सार्वजनिक उपक्रम तोट्यात चालत आहेत.
५. **औद्योगिक रूग्णतेचा प्रारंभिक शोध (Primary Searching of Industrial Sickness) :** एखाद्या कंपनीत जेव्हा रूग्णतेची लक्षणे जाणवू लागतात. तेव्हा त्याच्या कारणांचा शोध प्रारंभिक अवस्थेतच घेणे हा एक उपाय ठरू शकतो. यासाठी दोन प्रमुख कार्य करता येऊ शकतात. एक : औद्योगिक कंपनीला रूग्णतेपासून वाचविण्यासाठी संभाव्य कारणांचा शोध आणि दुसरे : रूग्ण कंपनीची पुर्नस्थापना करणे, जे रूग्णतेचा प्रसार प्रभावीपणे नियंत्रित करेल.
६. **समस्यांचे योग्य मूल्यमापन (Correct Valuation of Problems) :**

रूग्णता वाढण्याच्या कारणांची योग्य ओळख केल्यानंतर हे आवश्यक ठरते की रूग्ण कंपनीच्या इतर सामान्य समस्यांचे योग्य मूल्यमापन केले पाहिजे. विशेषतः ज्या समस्या भविष्यात उग्र होऊ शकतील त्यांच्या मूल्यमापनावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

७. **योग्य निरीक्षण व्यवस्था** (Good Inspection) : आधुनिक काळ हा विशाल कार्य संघटनांचा काळ आहे, ज्यात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केले जाते. या मोठ्या संघटनेत कार्यात योग्य निरीक्षण व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. पण मोठ्या आकारमानामुळे हे शक्य होत नाही. जर ही व्यवस्था योग्य करण्यात आली. कामगार धोरणात समन्वय निर्माण केला. त्यांना त्यांचे न्याय हक्क दिले, त्यांना प्रेरणा प्रोत्साहन दिले तर त्यांची कार्यक्षमता वाढते आणि कंपनीला रूग्ण होण्यापासून वाचविता येते.

८. **व्यवस्थापकीय प्रशिक्षण व्यवस्था** (Necessity of Management Training) : औद्योगिक रूग्णतेची जी प्रमुख कारणे आहेत, त्यात दिसाळ प्रशासन व व्यवस्थापन, अकार्यक्षम व अनुभवी व्यवस्थापक, संचालक मंडळ ही आहेत. जर प्रकल्प सुरु होण्याअगोदर किंवा नंतर लगेच व्यवस्थापनाला प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. त्यांना औद्योगिक भेटी व पाहणी दौऱ्यावर पाठविले तर रूग्णतेला आळा बसू शकतो.

९. **कंपनीचे आधुनिकीकरण** (Modernisation of Company) : रूग्ण कंपनीच्या आजारपणाची लक्षणे व कारणे विचारात घेऊन त्यांचे आधुनिकीकरण करणे हा प्रभावी उपाय ठरू शकतो. त्यामुळे कंपन्यांना आपल्या कार्यात सुधारणा करता येतात. नवीन यंत्रसामग्री, प्रगत तंत्रज्ञान, व्यवस्थापकीय व विक्री कौशल्य, स्वयंचलितता, कामगार प्रशिक्षण यासारख्या आधुनिकीकरणाच्या प्रयोगातून रूग्णता टाळता येते.

१०. **इतर उपाय/सूचना** (Other Suggestion) :

i) रूग्ण कंपनी पुर्नस्थापनाशी संबंधित धोरणाच्या पालनाबाबत केंद्र आणि राज्य सरकारने नियमित पाहणी करावी. धोरणाच्या पालनातील विलंब आणि अडथळे दूर केले पाहिजे. उद्योजकांच्या अधिकारांचे पालन केले पाहिजे. त्यासाठी तज्ज्ञ अधिकाऱ्यांची देखरेख समिती सरकारने स्थापन करावी.

ii) रूग्णतेसाठी अयोग्य व्यवस्थापन जास्त जबाबदार असते. कंपनीच्या

मालक, व्यवस्थापकास अनुभव नसतो, प्रशिक्षण घेतलेले नसते. अयोग्य कर्मचारी भरती केली जाते. जवळच्या मित्र, नातेवाईकाची नियुक्ती केली जाते. याचे नंतर गंभीर परिणाम होतात. हे अगोदरच कटाक्षाने टाळले पाहिजे. व्यवस्थापन मंडळ व कार्यकारी व्यवस्थापकाने कंपनीची संपूर्ण माहिती अद्ययावत ठेऊन त्याचा वेळोवेळी अहवाल भागधारक, बँका व वित्तीय संस्थांना दिला पाहिजे.

आ) विशेष उपाययोजना (Special Remedial Measures) : खरेतर रूग्ण औद्योगिक कंपनीची समस्या ही आर्थिकबरोबरच सामाजिकही आहे. कंपनी रूग्ण होऊन बंद होणे हे समाजाच्या दृष्टीने अनेक बाजूंनी हानीकारक आहे. ती हानी वाचविण्यासाठी रूग्ण कंपनीला सुदृढ करणे आवश्यक आहे. यासाठी बँका व वित्तीय संस्था, सरकार यांच्यामार्फत व्यक्तीगत वा सामुहिक प्रयत्न केले जातात. त्यातील प्रमुख पुढीलप्रमाणे :

बँकांकडून उचललेले पाऊल (Steps Taken by Banks) :

व्यापारी बँका रूग्णता दूर करण्यासाठी अनेक सवलती देते. त्यातील महत्त्वाच्या सवलती पुढीलप्रमाणे :

१. रूग्ण कंपनीला अतिरिक्त कार्यकारी भांडवलाची सुविधा देणे.
  २. व्याजदरात घट करून कर्जवसुली करणे.
  ३. व्याज व मुदलचा हप्ता काही काळ स्थगित करणे.
  ४. शिल्लक कर्जाच्या एका भागाची वसुली काही काळ थांबविणे.
- संघटनात्मक दृष्टीनेही बँकांनी अनेक पाऊल उचललेत जसे.
१. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियामध्ये (मध्यवर्ती बँक) एक रूग्ण कंपनी विभाग सुरू केला आहे. जो रूग्ण कंपनीविषयी विविध माहिती गोळा करेल व सरकारला देईल आणि कंपनी मालक/व्यवस्थापन सरकार-बँक-वित्तीय संस्था-इतर संघटन यांच्यात ज्या समस्या असतील त्या सोडविण्यासाठी व त्यांच्यात ताळमेळ बसविण्यासाठी विभाग कार्य करेल.
  २. रिझर्व्ह बँकेच्या बँकिंग व्यवहार आणि विकास विभागाच्या सर्व प्रादेशिक कार्यालयात राज्य पातळीवर अंतरसंस्थात्मक समितीची स्थापना करण्यात आली. जिचा उद्देश बँक, राज्य सरकार, केंद्र व राज्य पातळीवरील वित्तीय संस्था आणि इतर संघटन यांच्यात ताळमेळे बसविणे हा आहे.
  ३. रिझर्व्ह बँकेकडून एक स्थायी समन्वय समिती स्थापित केली आहे. जिचे कार्य बँका आणि दीर्घकालीन कर्जे देणाऱ्या वित्तीय संस्था यांच्यात समन्वयासंबंधी मुद्द्यांवर नियमितपणे चर्चा व विचार करणे आहे.

४. औद्योगिक विकास बँकेच्या औद्योगिक पुनरूद्धार वित्त विभागान्तर्गत एक विभागाची स्थापना करण्यात आली जो बँकांकडून रूग्ण कंपनीची जी माहिती येईल त्यावर विचार करणार व समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न करेल.
५. लघु उद्योगांबाबत रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांना योग्य निर्देश दिले आहेत की ज्या उद्योगसंस्था मदत केल्याने पुनरुज्जीवित होतील त्यांना वाढीव वित्तीय मदत करणे.

सरकारी धोरणाचा ढाचा (Policy Framework on the Govt.) :

औद्योगिक रूग्णतेची समस्या सोडविण्यासाठी काय धोरण असावे, याबाबत पहिल्यांदा स्पष्टीकरण ऑक्टोबर १९८१ मध्ये केंद्र सरकारच्या प्रशासकीय मंत्रालये, राज्य सरकार आणि वित्तीय संस्थांना मार्गदर्शन करण्याच्या दृष्टीने या संबंधात जारी केलेले निर्देशक सिद्धान्तांमध्ये दिले आहे. नंतर फेब्रुवारी १९८२ मध्ये या निर्देशक सिद्धान्तात काही सुधारणा केल्यात. या सिद्धान्त/तत्वातील मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे:

१. सरकारच्या प्रशासकीय मंत्रालयाची ही विशेष जबाबदारी असेल की त्यांनी आपल्या कक्षेत येणाऱ्या औद्योगिक रूग्णतेला रोखणे आणि रूग्णतेची समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना करणे. रूग्णतेबाबत माहिती प्राप्त करणे आणि रूग्ण कंपनी पुन्हा नव्याने उभी राहिल यासाठी प्रयत्न करणे. ज्या उद्योगसंस्था गंभीर आजारी/रूग्ण असतील त्यांच्यासाठी स्थायी समिती स्थापना करेल.
२. वित्तीय संस्थांनी रूग्णतेबाबतची माहिती एकत्र करण्यासाठी असे कार्य करावे की प्रारंभिक अवस्थेतील रूग्णता सहज थांबविता येईल. एखाद्या कंपनीचे आजारपण वाढले असेल आणि वित्तीय संस्थेला वाटत असेल की उपाययोजना करून रूग्णता दूर होईल तर अशा कंपनीचे व्यवस्थापन हातात घेण्यावरही विचार करावा, यासाठी वित्त मंत्रालयाकडून योग्य निर्देश प्राप्त करावा.
३. बँक व वित्तीय संस्था एखाद्या कंपनीला रूग्णतेपासून वाचविण्यासाठी अयशस्वी ठरल्या तर त्यांची शिल्लक कर्ज वसूल करण्यासाठी बँकिंग कायदानुसार कार्यवाही करावी. पण हे करण्याअगोदर सरकारला अहवाल सादर करावा. यानंतर सरकार विचार करू शकते की त्या कंपनीचे राष्ट्रीयीकरण करून किंवा इतर उपाय करून किंवा कामगारांना व्यवस्थापनात सहभागी करून कंपनीला निरोगी करता येईल.
४. जर एखाद्या रूग्ण कंपनीचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय झाला तर

सुरुवातीचे सहा महिने तिचे व्यवस्थापन सरकार उद्योग (विकास व नियमन) कायदा-१९५१ अन्तर्गत आपल्या हातात घेईल तरच राष्ट्रीयीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होईल.

उद्योग (विकास आणि नियमन) कायद्यान्तर्गत व्यवस्थापित कंपन्या
(Units Managed under Industries (Development and Regulation) Act :

सरकारने उद्योग कायदा कलमान्तर्गत अनेक कंपन्यांचे व्यवस्थापन आपल्या ताब्यात घेण्याचा उद्देश असा की त्यातून त्यांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा होईल आणि त्यांचा पुन्हा बँका व वित्तीय संस्थांकडून वित्तीय मदत मिळवून देऊन त्यांना पुन्हा सुदृढ करणे. पण अनुभव असा आहे की सरकारने व्यवस्थापन आपल्या हातात घेऊनही कंपनीची रूग्णता दूर झाली नाही म्हणून १९९१ च्या औद्योगिक धोरणात सरकारने यापासून दूर राहण्याचा विचार केला आहे.

सरकारकडून सवलती (Concessions by Government) :

सरकारने कोणताही प्रत्यक्ष हस्तक्षेप न करता रूग्णता दूर करण्यासाठी काही सवलती दिल्या आहेत. जसे -

१. सरकारने १९९७ मध्ये प्राप्ती करात (Income Tax) सुधारणा करून रूग्ण उद्योगांना करात जी सवलत दिली आहे. तीच सवलत सुदृढ कंपनीला दिली जाणार. करसंबंधी सवलत अशी आहे की ज्या सुदृढ कंपनीने रूग्ण कंपनीचे आपल्यात एकीकरण केले आहे. त्या रूग्ण कंपनीने व्यावसायिक तोटा आणि घसारा निधी ज्याची व्यवस्था केलेली नाही. त्याची व्यवस्था करावी.
२. लहान प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या रूग्ण कंपन्यांना साध्या सरळ अटींवर काही आर्थिक मदत देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. त्यामुळे त्या आधारावर बँका व वित्तीय संस्थांकडून कर्जे प्राप्त करू शकतील आणि सुदृढ होण्याचा प्रयत्न करतील.
३. जुन १९८७ मध्ये लघु उद्योगातील रूग्णता दूर करण्यासाठी एक उदारीकृत अंतर पैसा रक्कम योजना (Liberalised Margin Money Scheme) सुरु केली. या अन्तर्गत राज्य सरकार लघु उद्योग संस्थांना सुदृढतेसाठी मदत करेल. पण यासाठी अट अशी की जेवढी रक्कम रूग्ण कंपनी उभारेल तेवढीच मदत सरकार त्यांना देईल.
४. ऑक्टोबर १९८९ मध्ये सरकारकडून रूग्ण कंपनीसाठी उत्पादन कर्ज (Excise loan) योजना स्वीकारण्यात आली. या अन्तर्गत रूग्ण कंपनीला उत्पादन शुल्कात (Excise Duties) सवलत दिली जाईल.

भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक लिमिटेड

(Industrial Investment Bank of India Ltd.) :

रूग्ण उद्योगसंस्थांना वित्तीय वा इतर मदत करण्यासाठी भारत सरकारने भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण महामंडळाची स्थापना केली. त्याचे मुख्य कार्ये पुढीलप्रमाणे :

१. रूग्ण कंपन्यांना वित्तीय मदत करणे.
२. रूग्ण कंपन्यांना व्यवस्थापकीय व तांत्रिक सहाय्य करणे.
३. इतर वित्तीय संस्था आणि सरकारी संघटनकडून रूग्ण कंपन्यांना मदत प्राप्त करून देणे.
४. रूग्ण कंपनी ताब्यात घेणे, विलीनीकरण करणे, एकीकरण करणे यासाठी मर्जंट बँकिंग सुविधा उपलब्ध करणे.
५. रूग्ण कंपनीबाबत बँकांना सल्लामसलत सेवा देणे.

सरकारने २० मार्च १९८५ मध्ये या महामंडळाला वैधानिक महामंडळात रूपांतरीत करून त्याचे नांव भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण बँक असे करण्यात आले. त्यानंतर २७ मार्च १९९७ ला ह्या बँकेला एक पूर्ण सर्व उद्देशीय वित्तीय विकाससंस्थेचा दर्जा देऊन त्याचे नांव भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक लिमिटेड करण्यात आले.

औद्योगिक आणि वित्तीय पुनर्निर्माण बोर्ड

(Board for Industrial and Finance Reconstruction) :

या बोर्डाची स्थापना १२ जानेवारी १९८७ रोजी रूग्ण औद्योगिक कंपनी (विशेष तरतूद) कायदा-१९८५ अन्तर्गत करण्यात आली. बोर्डाचे कार्य औद्योगिक रूग्णता थांबविणे व दूर करणे हे आहे. त्यासाठी बोर्ड पुढील उपाययोजनावर विचारविनिमय करते.

१. रूग्ण कंपनीला विशेष वेळ दिला पाहिजे. तो दिला तर त्या बँक अथवा इतर वित्तीय संस्थाकडून केल्या गेलेल्या योजनेनुसार योग्य वेळेत आपले निव्वळ भांडवल प्रमाण व्यवस्थित करू शकतील.
२. कोणत्याही कार्यरत संस्थेच्या माध्यमातून कंपनी विशेषबाबत पुनरूद्धार योजना तयार करावी.
३. कंपनी बंद करण्याबाबत निर्णय घेणे.

जर एखाद्या रूग्ण कंपनीबाबत बँक वा कोणतीही इतर वित्तीय संस्था निर्णय घेते की संबंधित कंपनीला सुदृढ करता येऊ शकते आणि त्यानुसार योजना तयार केली जाते. तेव्हा औद्योगिक आणि वित्तीय पुनर्निर्माण बोर्ड पुढील उपाय करू

शकते.

१. रूग्ण कंपनीची पुनर्निर्मिती.
२. रूग्ण कंपनीच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी व्यवस्थापन मंडळ बदलणे किंवा व्यवस्थापन ताब्यात घेणे.
३. रूग्ण कंपनीचे दुसऱ्या सुदृढ कंपनीत एकीकरण करणे.
४. रूग्ण कंपनीचा काही हिस्सा किंवा पूर्ण कंपनीची विक्री करणे वा भाडेपट्टावर चालविण्यासाठी देणे.
५. असे सर्व प्रयत्न करणे यातून रूग्णता दूर होईल.

कंपनी कायदा (२००२) (Companies Act-2002) :

भारत सरकारने डिसेंबर २००२ मध्ये कंपनी कायदा. (दुसरी सुधारणा) २००२ मध्ये संमत केला. हा कायदा औद्योगिक कंपनी (विशेष तरतुद) कायदा १९८५ ची जागा घेईल. या कायद्यान्तर्गत जर एखादी कंपनी सतत ९ महिन्यांपर्यंत धनकोने कर्ज परतफेडीची मागणी केल्यानंतरही परतफेड करू शकली नाही तर तिला रूग्ण घोषित केले जाईल. यामुळे आता रूग्ण कंपनी घोषित करणे सोपे झाले.

राष्ट्रीय कंपनी कायदा न्यायालय (National Company Law Tribunal):

कंपनी कायदा २००२ मध्ये औद्योगिक आणि वित्तीय पुनर्निर्माण बोर्ड बंद करण्यात आले आणि त्याच्या जागी राष्ट्रीय कंपनी कायदा न्यायालय स्थापन केले.

विशेष बाब : पूर्वी रूग्ण कंपनी घोषित करण्यासाठी तीन संस्था होत्या. कंपनी कायदा बोर्ड, औद्योगिक आणि पुनर्निर्माण बोर्ड आणि उच्च न्यायालय यांचा समावेश होता. आता या तिन्हीचे कार्य एकच संस्था राष्ट्रीय कंपनी कायदा न्यायालय करेल. यामुळे NCLT च्या हातात शक्ती एकवटली. त्यामुळे आता रूग्ण कंपनी बंद करण्याची प्रक्रिया जलद होईल. पण यामुळे एकीकडे उद्योजकांच्या हिताचे रक्षण होईल तर दुसरीकडे कामगारांमध्ये बेरोजगारी वाढेल जो एक चिंतेचा विषय आहे.

कंपनी कायदा-२०१३ (Companies Act-2013) :

२०१३ च्या कंपनी कायद्यात रूग्ण कंपनीच्या पुनरुज्जीवन आणि पुनरुत्थानासाठी तरतुद करण्यात आली आहे. या कायद्यातील प्रमुख अंश पुढीलप्रमाणे :

- १) **रूग्णतेची निश्चिती (Determination of Sickness) :** २०१३ चा कंपनी कायद्याचे कलम २५३ नुसार जर एखाद्या औद्योगिक कंपनीने ५०% पेक्षा जास्त Outstanding Loan धनकोने/बँकेने परत करण्याची

मागणी नोटीस देवुनही ३० दिवसात कर्ज परत केले नाही किंवा परत न करण्याचे समाधानकारक उत्तर दिले नाही तर धनको बँक न्यायालयासमोर ही मागणी करू शकते की संबंधित कंपनीला रूग्ण घोषित करावे. कंपनी स्वतःही न्यायालयासमोर मागणी करते की तिला रूग्ण घोषित करावे. अशा प्रकारे बँक, वित्तीय संस्था, रिझर्व्ह बँक, केंद्र व राज्य सरकार यांच्याकडे पुरेशी माहिती असेल तर त्या आधारावर कंपनीला घोषित करण्यासाठी न्यायालयात अर्ज दाखल करू शकतात. कलम २५३ मध्ये

कंपनी कायदा-२०१३ या कायद्यातील प्रमुख अंश

- » रूग्णतेची निश्चिती
- » पुनरुज्जीवन आणि पुनरुत्थानासाठी अर्ज
- » अंतरिम प्रशासकाची नियुक्ती
- » न्यायालयाचा आदेश
- » योजनेला मान्यता/संमती
- » योजना क्रियान्वयन
- » कंपनी बंद करणे
- » पुनरुज्जीवन आणि नादारी/दिवाळे निधीकोष

अशीही तरतूद आहे की न्यायालयाला विनंती अर्ज प्राप्त झाल्यानंतर न्यायालयाने त्यावर ६० दिवसात निर्णय द्यावा.

२) **पुनरुज्जीवन आणि पुनरुत्थानासाठी अर्ज** (Application for Revival and Rehabilitation) : कंपनी कायदा-२०१३ तील कलम २५४ मध्ये उल्लेख आहे की जर न्यायालयाने एखाद्या कंपनीला रूग्ण घोषित केले तर कोणताही धनको न्यायालयासमोर अर्ज सादर करू शकतो की त्या कंपनीच्या पुनरुज्जीवन आणि पुनरुत्थानासाठी आवश्यक ते पाऊल उचलावे आणि त्याची माहिती द्यावी. अर्जासोबत कंपनीच्या वित्तीय स्थितीचे विवरण देणे आवश्यक आहे.

३) **अंतरिम प्रशासकाची नियुक्ती** (Appointment of Interim Administrator) : कलम २५६ मध्ये तरतूद आहे की कलम २५४ च्या अधिन अर्ज प्राप्त झाल्यावर न्यायालय ९० दिवसांच्या आत सुनावणीची तारीख ठेवेल आणि एक अंतरिम प्रशासकीय अधिकाऱ्याची नियुक्ती करेल जो कंपनीच्या धनकोंची मिटींग आयोजित करून जाणून घेण्याचा प्रयत्न करेल की रूग्ण कंपनीला पुनर्जिवीत करता येईल की नाही किंवा तिचे पुनरुत्थान शक्य आहे किंवा नाही. जर कंपनी पुनरुज्जीवन किंवा पुनरुत्थानाची कोणतीही योजना सादर करित नसेल तर न्यायालय अंतरिम प्रशासकास निर्देश देऊ शकते की, त्या कंपनीचे

व्यवस्थापन ताब्यात घ्या म्हणजे कंपनीच्या मालमत्तेचे संरक्षण करता येईल आणि व्यवस्थापनात सुधारणा करता येईल.

- ४) **न्यायालयाचा आदेश (Order of Tribunal) :** कलम २५८ मध्ये व्यवस्था करण्यात आली आहे की जर कलम २५६ च्या अधिन प्रशासकाने सादर केलेल्या अहवालाचे अध्ययन केल्यानंतर न्यायालय या निष्कर्षावर पोहोचते की तीन चतुर्थांश (३/४) पेक्षा अधिक धनको हे मानतात की कंपनीचे पुनरूत्थान शक्य नाही. तर मग न्यायालय निर्णय देईल की कंपनी बंद करण्याच्या दिशेने कार्यवाही सुरु करावी आणि जर या निष्कर्षावर पोहोचले की कंपनीचे पुनरूज्जीवन आणि पुनरूत्थान शक्य आहे तर मग एका प्रशासकाची नियुक्ती केली जाईल आणि त्याला पुनरूज्जीवन आणि पुनरूत्थानाची योजना तयार करण्याचा आदेश दिला जाईल.
- ५) **योजनेला मान्यता/संमती (Sanction of Scheme) :** कलम २६२ मध्ये तरतुद आहे की कंपनीच्या प्रशासकाने जी योजना तयार केली आहे ती कंपनीच्या धनकौसमोर ठेवली जाईल. जर त्यांना योजना मंजूर असेल तर मग प्रशासक ती योजना न्यायालयासमोर मान्यतेसाठी ठेवेल. सर्व शहानिशा करून न्यायालय त्याला मान्यता देते. न्यायालयाला अधिकार आहे की ते त्या योजनेच्या पुनअवलोकनासाठी निर्देश जारी करू शकते. न्यायालयामार्फत दिलेली स्वीकृती निर्णायक प्रमाण मानले जाईल आणि रूग्ण कंपनीसाठी हे आवश्यक आहे की तिने स्वीकृत योजनेचे ३० दिवसांच्या आत नोंदणी कार्यालयात नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- ६) **योजना क्रियान्वयन (Implementation of Scheme) :** कलम २६४ मध्ये तरतूद आहे की योजनेचे प्रभावी क्रियान्वयनासाठी न्यायालय कंपनी प्रशासकाला स्वीकृत योजनेचे क्रियान्वयनाचा अधिकार देऊ शकते. तसेच यात तरतूद आहे की जर स्वीकृत योजनेनुसार रूग्ण कंपनीची काही किंवा संपूर्ण मालमत्ता विक्री करता येत असेल तर विक्रीपासून जी रक्कम येईल तिचे वितरण न्यायालयाने निश्चित केलेल्या पद्धतीनुसार होईल. जर योजनेचे क्रियान्वयन शक्य नसेल तर न्यायालयाच्या समक्ष असा अर्ज करता येईल की योजनेत बदल करण्याची परवानगी द्यावी किंवा मग योजना अयशस्वी जाहीर करून अशी विनंती करावी की कंपनी बंद करणे योग्य आहे.

- ७) **कंपनी बंद करणे.** (Winding up of the Company) : कलम २६५ मध्ये तरतूद आहे की जर धनकॉनी योजनेला मंजुरी दिली नाही तर प्रशासक १५ दिवसाच्या आत न्यायालयाला याबाबत अहवाल सादर करेल. त्यानंतर न्यायालय रूग्ण कंपनी बंद करण्याचा आदेश देईल.
- ८) **पुनरुज्जीवन आणि नादारी/दिवाळे निधीकोष** (Rehabilitation and Insolvency fund) : रूग्ण कंपनीच्या पुनरुज्जीवन, पुनरुत्थान आणि एकीकरणासाठी कलम २६९ नुसार एक निधीकोष तयार करण्याची तरतूद आहे. ज्याला पुनरुज्जीवन दिवाळे निधी असे नांव देण्यात आले. या निधीसाठी वित्तीय संसाधने पुढील मार्गांनी मिळविता येतील.
- केंद्र सरकारकडून अनुदान
  - कंपनीकडून आपल्या हिस्स्याचे योगदान.
  - इतर मार्गांनी प्राप्त रक्कम
  - निधीतील जमा रक्कम गुंतवणूक करून प्राप्त होणारे उत्पन्न.

निधीत रक्कम जमा करणारी कोणतीही कंपनी न्यायालयाला याबाबत अर्ज करू शकते की ती कामगारांची देणी देण्यासाठी कंपनीच्या मालमतेचे संरक्षण करण्यासाठी, वा कार्यवाहीचा खर्च करण्यासाठी निधीतील रक्कम काढायची आहे. या निधीचे व्यवस्थापन केंद्र सरकारकडून नियुक्त प्रशासकाकडून केले जाईल.

२.६ भारतातील संतुलित प्रादेशिक विकासाची समस्या

(Problems of Balanced Regional Development of India) :

भारतात प्रारंभिक काळात उद्योगांचे स्थानियीकरण प्रामुख्याने दोन ठिकाणी झाले. पूर्व भारतात कोलकाता आणि पश्चिम भारतात मुंबई. दोन्ही ठिकाणी बंदर असल्याने उद्योगांचे केंद्रीकरण झाले. याबरोबरच या दोन्ही भागात रेल्वे सेवांचा विकास आणि विस्तार झाल्याने केंद्रीकरण जास्त झाले. पूर्व भारतात म्हणजे कोलकाता व परिसरात ताग उद्योग, अभियांत्रिकी उद्योग, कोळसा, लोह, कागद, चामड्याच्या वस्तू उद्योगांचे केंद्रीकरण झाले. तर मुंबई विभागात सुती कापड, अभियांत्रिकी, रसायने, बँकिंग, वीमा या उद्योगांचे स्थानियीकरण व केंद्रीकरण झाले. या केंद्रीकरणास वाहतूक व दळणवळण साधनांचा विकास, बँका व वित्तीय संस्थांचे जाळे, मनुष्यबळ, मोठी बाजारपेठ ही कारणे होती.

२० व्या शतकात भारतात उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणाला सुरुवात झाली. मुंबई,

कोलकाता, चेन्नई, बेंगलोर, हैदराबाद, पुणे, नागपूर, दिल्ली, विशाखापट्टणम, मदुराई, कोईमतूर, सोलापूर, इंदोर, कानपूर, दिल्ली, आग्रा, राजकोट, बडोदा, सुरत अशा ठिकाणी उद्योगांचे केंद्रीकरण झाले. यामुळे देशातील प्रमुख राज्ये महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, पंजाब, हरयाणा, पश्चिम बंगाल यांचा औद्योगिक विकास वेगाने झाला पण इतर राज्ये औद्योगिकदृष्ट्या मागास राहिली. यामुळे औद्योगिकदृष्ट्या प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला. त्यामुळे संपत्तीचेही केंद्रीकरण झाले. विर्केंद्रीकरण करण्यासाठी सरकारने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेत.

संतुलित प्रादेशिक विकासाची संकल्पना :

संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकास याचा अर्थ असा नव्हे की भारतातील सर्व घटक राज्यांमध्ये एकसारखा औद्योगिक विकास करणे. वस्तुस्थिती अशी आहे की असे करणे शक्य नाही आणि ते व्यावहारीकही नाही. कारण प्रत्येक प्रदेशाची एक विशिष्ट भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक व्यवस्था असते. प्रत्येकाची क्षमता आणि मर्यादा वेगवेगळ्या असतात. तर मग संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकासाचा अर्थ वेगवेगळ्या प्रदेशात औद्योगिक विकासातील व्यापक असमानता कमी करणे होय. त्यामुळे मागास राज्य/प्रदेशाचा विकास करणे शक्य होईल. त्यांना विकासाचा लाभ होईल.

तसेच संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकासाचा अर्थ संपूर्ण प्रदेशात सर्व उद्योगांचा समान विकास असाही नाही. खरे तर उद्योगांचे स्थानियीकरण आणि केंद्रीकरण अशा प्रदेशात होते जेथे पायाभूत संरचना, वीज व शक्तीसाधने, कच्चा माल, कामगार, साठवणूक गृहे, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक उपलब्ध आहेत. साहजिकच ज्या भागात ह्या सुविधा उपलब्ध त्या प्रदेशात उद्योगांचे केंद्रीकरण झाल्याने संतुलित औद्योगिक विकासाची समस्या निर्माण होते.

प्रत्येक प्रदेशात मग तो प्रदेश कितीही अविकसित असो, त्यात औद्योगिक विकासाची काहीना काही शक्यता असतेच. संतुलित विकासासाठी गरज आहे की विकास शक्यतांची ओळख करणे आणि मागास प्रदेशात जाणीवपूर्वक पायाभूत संरचना निर्माण करणे, एक औद्योगिक वातावरण तयार करणे.

भारतात भारत सरकारने प्रादेशिक औद्योगिक संतुलन निर्माण करण्यासाठी आर्थिक नियोजन काळात जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेत. त्यात राज्य सरकारचीही भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे.

अशा प्रकारे संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकास म्हणजे औद्योगिकदृष्ट्या मागास प्रदेशांचा शोध घेऊन, त्यातील औद्योगिक विकासाची क्षमता व शक्यता

शोधून पायाभूत संरचना व इतर सुविधांचा विकास करून औद्योगिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करणे होय. म्हणजे ज्या उद्योगांच्या विकासासाठी अनुकूल परिस्थिती आहे तिचा विकास करणे होय.

संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकासाची आवश्यकता

(Needs for Balanced Regional Industrial Development) :

भौगोलिक विस्ताराच्या दृष्टिकोनातून जगात भारताचे क्षेत्रफळ विस्तृत आणि मोठे आहे. भौगोलिक क्षेत्र मोठे आणि त्यात विविधता असल्याने साहजिकच औद्योगिक आणि आर्थिक विकासात प्रादेशिक असंतुलन निर्माण होणार. पण त्यात हेतूपुरस्कर संतुलन निर्माण करणे हे महत्त्वपूर्ण आहे. कारण भारतासारख्या खंडप्राय देशात आर्थिक विकासाला प्रारंभ झाल्यानंतर दिर्घकाळापर्यंत वेगवेगळ्या प्रदेशात विकास आणि अल्पविकास किंवा मागास या दोहोचे सहअस्तित्व राहिले आहे. म्हणून हे आवश्यक ठरते की राष्ट्रीय योजनांबरोबर प्रत्येक प्रदेशाच्या विकासासाठी प्रादेशिक योजना आखणे व राबविणे आणि राष्ट्रीय व प्रादेशिक या दोन्ही योजनांमध्ये समन्वय व क्रियान्वयन एकाच वेळेस करावे. जे. आर. बेलर्तीच्या मतानुसार, “औद्योगिक क्रिया आणि प्रक्रियांचे अत्याधिक केंद्रीकरणाचे स्वरूप राष्ट्रीय योजनांमध्ये बाधा निर्माण करतात. म्हणून राष्ट्रीय योजनांबरोबर प्रादेशिक योजना निर्माण करणे आवश्यक आहे जी त्या विशिष्ट प्रदेशातील साधन सामग्रीचा शोध घेऊन बेरोजगारीची समस्या सोडवेल.”

भारतात आर्थिक नियोजन काळात प्रादेशिक संतुलन निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरील योजनांमध्ये समन्वय तर निर्माण केलाच पण त्याचबरोबर प्रत्येक राज्यातील जिल्ह्यांमध्येही समन्वय निर्माण करण्यात आला. प्रादेशिक संतुलनाची आवश्यकता पुढील मुद्द्यातून व्यक्त होते.

१. स्थानिक साधनांचा विकास :

पायाभूत संरचना अभावाने देशातील काही प्रदेशांचा विकास होत नाही. पण प्रत्येक प्रदेशात काही तरी विशेष असे नैसर्गिक मानवी संसाधने असतात. ज्यांचा विकास होत नाही. जर सरकारने अविकसित प्रदेशांच्या विकासासाठी प्रयत्न केले तर त्या

प्रादेशिक संतुलनाची आवश्यकता

- » स्थानिक साधनांचा विकास
- » औद्योगिक क्रियांमध्ये अनुकूलता
- » मर्यादित साधनांचा काटकसरीने वापर
- » रोजगारसंधीत समानता
- » सामाजिक उद्देशाची पूर्तता
- » राजकीय उद्देश

प्रदेशातील संसाधनांचा विकास होतो. उत्पादन कार्यात त्यांचा वापर होतो. उदा. चंद्रपूर, भंडारा, वर्धा, नागपूर जिल्ह्यात चुनखडी आणि कोळशाच्या खाणी विपुल आहेत. याचा विचार करून सरकारने त्या परिसरात वीज प्रकल्प, सिमेंट कारखाने उभारल्यास प्रोत्साहित केले. आज या नैसर्गिक साधनांबरोबरच मानवी संसाधनांचाही विकास झाला. कारण त्यांना रोजगार मिळाला. छोटा नागपूर परिसरात लोहाच्या खाणी असल्याने तेथे लोहपोलाद उद्योग स्थापन झालेत.

२. **औद्योगिक क्रियांमध्ये अनुकूलता :** प्रादेशिक संतुलनाचा उद्देश राष्ट्राच्या विविध क्षेत्रात/प्रदेशातील परस्परविरोधी दाव्यांचे समायोजन करणे हा नसावा. कारण त्यामुळे प्रादेशिक वाद निर्माण होतात किंवा प्रत्येक प्रदेश आपली स्वतःची महत्वाकांक्षी योजना तयार करेल. म्हणून प्रादेशिक संतुलनाचा उद्देश वेगवेगळ्या प्रांतात परस्पर सहकार्य निर्माण करण्याचा असावा. त्यातूनच औद्योगिक क्रियांमध्ये अनुकूल संचालन होईल. उदा. नर्मदा प्रकल्प, भाक्रा नांगल प्रकल्प, कोयना प्रकल्प हे फार मोठे जलप्रकल्प एका राज्यात आहेत पण त्यांचे लाभ जवळच्या राज्यांना होत आहेत. नर्मदा प्रकल्पामुळे गुजरात, राजस्थान राज्यांच्या कृषीचा झपाट्याने विकास झाला.
३. **मर्यादित साधनांचा काटकसरीने वापर :** प्रत्येक देशात नैसर्गिक साधनसंपत्ती मर्यादित आहे. तसेच त्यांचे प्रादेशिक नैसर्गिक वितरणही असमान आहे. मर्यादित साधन सामग्रीचा काटकसरीने वापर करणे आवश्यक आहे. असे केले तरच भविष्यासाठी तिचा वापर शक्य होईल. उद्योगांचे प्रादेशिक संतुलन या उद्देशाची पूर्ती करते. जर एखाद्या प्रदेशाचाच जास्त विकास झाला तर साधनांचा अपव्यय वाढतो.
४. **रोजगारसंधीत समानता :** औद्योगिक केंद्रीकरण देशाच्या विशिष्ट प्रदेशातच झाले तर तेथेच मोठ्या रोजगार संधी निर्माण होतात आणि इतर प्रदेशात बेरोजगारी वाढते. उदा. महाराष्ट्र, गुजरात ही राज्ये औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत आहेत. उद्योगांचे मोठे केंद्रीकरण झाले. रोजगारासाठी मोठ्या संधी या राज्यात आहेत. तुलनेने उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा राज्यांत औद्योगिक विकास कमी असल्याने तेथील बेरोजगार श्रमिक महाराष्ट्र, गुजरात राज्यात आहेत. पण अलीकडे उत्तर प्रदेशात जलद औद्योगिकरण होत आहे. म्हणून तेथेच रोजगार संधी निर्माण होत आहे.

५. **सामाजिक उद्देशाची पूर्तता** : प्रादेशिक संतुलन अनेक सामाजिक उद्देशासाठी आवश्यक आहे. सामाजिक उद्देशाची पूर्तता करता येते. जसे एकाच प्रदेशात कामगारांचे होणारे स्थलान्तरण रोखणे, दरडोई उत्पन्न आणि उपभोग स्तरातील असमानता दूर करणे. एवढेच नव्हे तर ज्याठिकाणी उद्योग व लोकसंख्येचे केंद्रीकरण होते. तेथे रस्ते, वीज, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण या समस्या निर्माण होतात. याबरोबरच जल प्रदूषण, आवाज प्रदूषण, वायु प्रदूषण यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होतात. विकेंद्रीकरण किंवा संतुलनातून या समस्यांची सोडवणूक करणे शक्य आहे.
६. **राजकीय उद्देश** : प्रादेशिक संतुलन हे राजकीय हेतूने प्रेरित होऊन केले जाते. लोकशाही व्यवस्थेत प्रादेशिक संतुलनाचे महत्त्व अमान्य करता येत नाही. पण प्रत्येक प्रदेशात, प्रत्येक उद्योगाचा विकास करणे असा याचा अर्थ नव्हे. प्रत्यक्षात तसे करणेही शक्य नाही. एखाद्या प्रदेशात उद्योगाचे स्थानियीकरण हे निव्वळ वैज्ञानिक आधारावर केले पाहिजे. उद्योग अशा ठिकाणी स्थापन करावे जेथे नैसर्गिक परिस्थितीची अनुकूलता असेल, राजकीय हेतू साध्य करण्याऐवजी राष्ट्रीय हेतू साध्य करणे हा संतुलित औद्योगिक विकासाचा उद्देश असावा.

भारतात उद्योगांचे प्रादेशिक असंतुलन

(Regional Industrial Imbalance in India) :

भारतात महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, हरियाणा, पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, दिल्ली केंद्रशासित प्रदेश. हे असे प्रदेश आहेत की जेथे अति औद्योगिकरण/उद्योगांचे केंद्रीकरण झाले आहे. या प्रदेशात स्थिर भांडवली गुंतवणूक, औद्योगिक श्रमिकांची संख्या, औद्योगिक उत्पादनातील हिस्सा, राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नाचा हिस्सा, शैक्षणिक व आरोग्य सुविधा मोठ्या प्रमाणावर आहे. अलीकडील काळात मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तरप्रदेश या राज्यांमध्ये झपाट्याने औद्योगिकरण होत आहे. केंद्र व राज्य सरकारांचे जाणीवपूर्वक प्रयत्नांचे हे यश आहे. पण आजही पूर्वेकडील राज्ये, बिहार, झारखंड, ओरिसा, आसाम, जम्मू-काश्मिर, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश ही राज्ये औद्योगिक विकासाबाबत तुलनात्मकदृष्ट्या बरीच मागे आहेत. पण गेल्या दोन दशकापासून केंद्र आणि राज्य सरकारने प्रादेशिक संतुलनासाठी या मागास राज्यांमध्ये पर्यटन व्यवसाय प्रोत्साहित केला आहे. आज केरळ, हिमाचल प्रदेश ही राज्ये पर्यटन व्यवसायाच्या बळावर वेगाने विकसित झाली आहेत.

संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकासासाठी उपाय (Remedial Measures towards Balanced Regional Development of Industries) :

प्रादेशिक संतुलन निर्माण करण्यासाठी ज्या उपाययोजना आहेत. त्यांचे नकारात्मक उपाय आणि प्रेरणात्मक उपाय असे दोन भागात विभाजन करता येईल.

अ) नकारात्मक/नियंत्रणात्मक उपाय (Negative Measures) यात पुढील उपाय प्रमुख आहेत.

१. उद्योग स्थापण्यासाठी परवाना घेणे आवश्यक करणे.
२. प्रगत प्रदेशात नवीन उद्योगांच्या स्थापनेला प्रतिबंध करणे.
३. प्रगत प्रदेशात करांच्या दरात वाढ करणे.
४. विकासात्मक कर (Development tax) लागू करणे.

आ) प्रेरणात्मक उपाय (Incentives Measures) :

हे उपायही दोन प्रकारचे असू शकतात.

क) विकासात्मक उपाय (Development Measures) :

१. मागास प्रदेशात स्वस्त दरात जमीन, इमारती उपलब्ध करून देणे.
२. मागास प्रदेशात वीज, पाणी, शिक्षण, आरोग्यविषयक सेवा पुरविणे.
३. मागास प्रदेशात पायाभूत संरचना निर्माण करणे.
४. मागास प्रदेशात सार्वजनिक उद्योग स्थापन करणे.
५. वाहतूक व दळणवळण व्यवस्थांचा विकास करणे.
६. औद्योगिक वसाहतींची स्थापना करणे.
७. विशेष आर्थिक क्षेत्रांची (SEZ) निर्मिती करणे.

ख) वित्तीय उपाय (Financial Measures) :

मागास प्रदेशात उद्योग स्थापन करणाऱ्या उद्योजकांचा पुढील वित्तीय सहाय्य करण्यात यावे.

१. आर्थिक मदत करणे.
२. करांमध्ये सवलती देणे.
३. कमी व्याजदरावर कर्जे उपलब्ध करून देणे.
४. मागास प्रदेशातील उद्योगांकडून सरकारने वस्तू व सेवांची खरेदी करणे.

ग) सामाजिक उपाय (Social Measures) :

मागास भागात उद्योग स्थापन करण्यास आकर्षित करण्यासाठी अशा प्रदेशातील सामाजिक स्थितीत सुधारणा करण्याचे धोरण सरकारने आखावे, जसे शिक्षण व प्रशिक्षण, आरोग्य सेवा, तांत्रिक शिक्षण व प्रशिक्षण यांची व्यवस्था उद्योगासाठी निर्माण करणे. सरकारने शिक्षण-प्रशिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली

तर उद्योगांना यासाठी खर्च करावा लागणार नाही. त्यांच्या खर्चात बचत होईल.

छ) इतर उपाय (Other Measures) :

यात प्रशासकीय व मानसशास्त्रीय उपायांचा समावेश करता येईल. मागास प्रदेशात सरकारने उद्योग विभागाचे प्रादेशिक कार्यालय सुरु करून त्यामार्फत उद्योगांना मार्गदर्शन करणे, सल्ला देणे ही कार्ये करावीत. मानसशास्त्रीय उपायांमध्ये सरकारने उद्योजकांशी चर्चा करून त्यांना मागास भागात उद्योग स्थापन करण्यास प्रेरित करणे. स्थानिक उद्योजकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.

औद्योगिकदृष्ट्या मागास प्रदेशांची ओळख करणे.

(Identification of Backward Areas) :

भारत सरकारने आर्थिक नियोजनकाळात प्रादेशिक संतुलन निर्माण करण्यासाठी मागास प्रदेशात सार्वजनिक उद्योगांची स्थापना केली. त्या परिसरात पायाभूत सुविधांची निर्मिती करून औद्योगिक वातावरण निर्माण केले. पण तरीही पुरेसे यश आले नाही म्हणून सरकारने राष्ट्रीय विकास परिषदेची स्थापना केली. परिषदेने मागास प्रदेशाची ओळख करण्यासाठी आणि प्रादेशिक असमतोलाच्या समस्येचे अध्ययन करण्यासाठी १९६८ मध्ये बी.डी.पांडे आणि एच.एन. वांच्छु यांच्या अध्यक्षतेखाली दोन समितींची स्थापना केली. समित्यांनी १९६९ मध्ये आपले अहवाल दिलेत.

पांडे समितीच्या शिफारशी (Recomondations of Pande Pannel) :

या कार्यकारी दलाने अनेक दृष्टिकोनातून भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करून औद्योगिक मागासपणाच्या कसोट्या तयार केल्या. समितीच्या मते, प्रादेशिक मागासपणासाठी जिल्हा हे युनिट मानले पाहिजे. समितीने सुचित केलेल्या कसोटीनुसार मागास जिल्ह्यांची निवड करावी आणि तेथे उद्योगांनी स्थापना करण्यासाठी प्रेरित करावे. समितीने मागास जिल्ह्याची ओळख करण्यासाठी पुढील कसोट्या सुचविल्यात.

अ) मागास राज्यांच्या निर्धारण कसोट्या :

१. राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्नापेक्षा मागास प्रदेशाचे दरडोई उत्पन्न कमी असणे.
२. राज्यातील उद्योग व खाण पासून प्राप्त होणारे दरडोई उत्पन्न कमी असणे.
३. राज्यात नोंदणीकृत कारखान्यात काम करणाऱ्या श्रमिकांची संख्या कमी असणे.
४. राज्यात दरडोई वीजेचा वापर.
५. राज्यात लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळाच्या प्रमाणात पक्क्या रस्त्यांची लांबी कमी असणे.

६. राज्यात लोकसंख्या व क्षेत्रफळाच्या प्रमाणात रेल्वे लांबी कमी असणे. वरील कसोट्यांच्या आधारावर पांडे समितीने वेगवेगळ्या राज्यांच्या संयुक्त निर्देशांक ज्ञात करून देशातील विविध राज्यांचे तीन गटात वर्गीकरण केले.

क) विकसित राज्ये :

जर एखाद्या राज्याचा संयुक्त निर्देशांक (Composite Index) १२९ किंवा त्यापेक्षा अधिक असेल तर त्या राज्यांना विकसित मानावे. या वर्गात महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडु राज्यांचा समावेश केला.

ख) विकसनशील राज्ये : ज्यांचा संयुक्त निर्देशांक ९० ते १२० च्या दरम्यान आहे अशी राज्ये.

ग) मागास राज्ये : ज्यांचा संयुक्त निर्देशांक ९० किंवा त्यापेक्षा कमी असेल अशी राज्ये. यात ओरिसा, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, बिहार, आसाम, आंध्रप्रदेश, जम्मू-काश्मिर, नागालँड राज्यांचा समावेश केला.

ब) राज्यातील मागास जिल्हे निर्धारण कसोट्या :

१. महानगर किंवा मोठ्या योजना प्रकल्पापासून ८० कि.मी. किंवा त्यापेक्षा दूर अंतरावरील जिल्हा.
२. जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न राज्याच्या दरडोई उत्पन्नाच्या तुलनेत ७५% किंवा त्यापेक्षा कमी असणे.
३. उपलब्ध साधनांच्या उपभोगाची सीमा आणि उद्योगधंद्यात काम करणाऱ्या लोकसंख्येची सीमा. जिल्हा निम्न सूचकच्या आधारावर ज्ञात करता येईल.
  - i) नैसर्गिक संसाधने (वनसंपत्ती, खनिज संपत्ती, जलसंपत्ती) यांचा अल्प उपयोग किंवा त्यांच्या विकासाचा अभाव.
  - ii) कारखान्यात रोजगाराचे प्रमाण कमी.
  - iii) द्वितीयक आणि तृतीयक औद्योगिक व्यवसायात संलग्न लोकसंख्येच्या प्रमाणात समस्त राज्यांच्या प्रमाणाच्या तुलनेत २५% अथवा त्यापेक्षा कमी असणे.
४. येत्या दोन-तीन वर्षात वीजेचा पुरवठा होण्याची शक्यता पण आज अल्प पुरवठा.
५. जवळच्या भविष्यकाळात वाहतूक व दळणवळण साधनांचा विकास होण्याची शक्यता.

पांडे समितीची शिफारस होती की मागास राज्यांनी वरील कसोट्यांच्या आधारे आपल्या राज्यातील तीन ते सहा जिल्ह्यांची ओळख व निवड करून त्यांना

मागास घोषित करण्याची शिफारस करावी. त्यातून चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत देशातील वीस ते तीस जिल्ह्यांना मागास मानून त्यात औद्योगिक विकासाच्या कार्यक्रमाची योजना तयार करून तो राबवावा.

नियोजन मंडळाद्वारे केंद्र आणि राज्य सरकारांशी चर्चा केल्यानंतर पांडे समितीच्या शिफारशी काही दुरूस्त्यासह स्वीकारल्या. त्यातील प्रमुख दुरूस्त्या पुढीलप्रमाणे :

- i) समितीने ९ राज्यांना अविकसित मानण्याचे सूचित केले होते. पण नियोजन मंडळाने या व्यतिरिक्त दिल्ली व चंदीगड हे केंद्रशासित प्रदेश वगळून इतर केंद्रशासित प्रदेशांनाही अविकसित मानले.
- ii) समितीने अविकसित राज्यातील मागास जिल्ह्यांना काही सवलती व सुविधा देण्याची शिफारस केली होती. पण नियोजन मंडळाने अविकसित आणि विकसित अशा सर्व राज्यातील मागास जिल्ह्यांना सवलती देण्याचा प्रस्ताव दिला.
- iii) वित्तीय महामंडळे आणि कर्जे देणाऱ्या संस्थांना ही सुट देण्यात आली की त्यांनी नियोजन मंडळ व राज्य सरकार यांच्याशी विचार विनिमय करून मागास जिल्हे निश्चित करण्यासाठी स्वतः एक उपयुक्त तत्व तयार करावे.

वरील तत्वाच्या आधारावर भारत सरकारने देशातील एकूण ३९६ जिल्ह्यांपैकी २४७ जिल्ह्यांना मागास घोषित केले. या २४७ जिल्ह्यांना वित्तीय सुविधा व कर सवलती दिल्यात. २४७ पैकी १०१ जिल्ह्यांना विशेष मागास जिल्हा घोषित केले. त्यांना अतिरिक्त सुविधा दिल्यात.

वांच्छु समिती :

पांडे समिती स्थापनेचा उद्देश मागास राज्य व जिल्ह्यांची ओळख करण्यासाठी कसोट्या तयार करणे हा होता. तर वांच्छु समिती स्थापनेचा उद्देश समितीने मागास भागात उद्योग स्थापन करण्यासाठी वित्तीय व राजकोषीय प्रेरणा देणेबाबत शिफारस करणे हा होता.

समितीचे असे मत होते की, मागील काही वर्षात मागास प्रदेशात उद्योग स्थापन करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी जे विकासात्मक उपाय सरकारने केले. त्यांचा समाधानकारक प्रभाव पडला नाही. ज्या क्षेत्रामध्ये पुरेशा प्रमाणात कृषी कच्च्या मालाची उपलब्धता आणि वाहतूक सुविधा आहेत किंवा जवळच्या काळात विकसित होण्याची शक्यता आहे, सरकारी प्रचार व प्रसार व्यवस्थेमार्फत उद्योजकांना उद्योग स्थापण्यास प्रेरित केले गेले पण लघुउद्योग वगळता अशा

मागास भागात मोठे उद्योग स्थापन झाले नाही.

समितीच्या मते, काही राज्यांचा औद्योगिक विकास खूपच झाला. या राज्यांमध्येही मोठ्या शहरांच्या जवळपासच औद्योगिक केंद्रीकरण झाले. मुंबई, कोलकाता, चेन्नई, दिल्ली या शहरात केंद्रीकरण जास्त झाल्याने या शहरात नवीन उद्योग स्थापनेस परवानगी देऊ नये. या व्यतिरिक्त मागास राज्यात व जिल्ह्यात उद्योगांना आकर्षित करण्यासाठी प्रत्यक्ष प्रेरणा प्रदान करावी. समितीने ३ प्रकारच्या सवलती देण्याची शिफारस केली. क) प्रशासकीय प्रेरणा ख) वित्तीय प्रेरणा ग) राजकोषीय प्रेरणा.

क) प्रशासकीय प्रेरणा (Procedural Incentives) :

मागास प्रदेशातील अशा स्थळांची निवड करावी, जेथे विकासाची शक्यता आहे. मध्यम व लघुउद्योग स्थापना करण्याच्या हेतुने प्रेरणा देण्यासाठी परवाना देण्यात प्राधान्य आणि यंत्रसामग्री व उपकरणे, कच्चा माल आयातीसाठी प्राधान्य दिले पाहिजे. जर शक्य असेल तर या प्रदेशांमध्ये उद्योग स्थापना करण्यासाठी परवानाची आवश्यकता काढून टाकावी.

ख) वित्तीय प्रेरणा (Financial Incentives) :

या प्रेरणांचा उद्देश मागास भागात स्थापन होणाऱ्या कंपनीच्या स्थिर मालमत्तेच्या खर्चात घट आणणे हा आहे. याबाबत पुढील शिफारशी केल्यात.

- i) सरकारकडून विकसित औद्योगिक प्लॉटची व्यवस्था केली पाहिजे. त्याच्या एकूण खर्चाच्या १०% आणि उर्वरित दिर्घ काळात हप्त्याने वसुली करावी.
- ii) जर उद्योजक मिळालेल्या जागेवर स्वतः रोड/इमारत निर्माण करणार असेल तर त्याला २५% रोख अनुदान द्यावे.
- iii) जर सरकारने इमारत किंवा वर्कशॉपचे बांधकाम करून उद्योजकास दिले तर अशा स्थितीत ५०% अनुदान आणि उर्वरित रक्कम २० वर्षात हप्त्याने वसूल करावी.
- iv) आवश्यक प्राप्त पैशाची (Earnest Money) रक्कम वीसऐवजी १०% करावी.
- v) हायरपरचेजवर जर यंत्र उपकरणे दिली जाणार असतील तर त्यावर व्याजदर ३% पेक्षा जास्त नसावा.

ग) राजकोषीय प्रेरणा (Fiscal Incentives) :

- i) मागास प्रदेशात स्थापित उद्योगांना अधिक प्रमाणात विकास सवलत देणे.

- ii) पाच वर्षांपर्यंत कंपनी कर/उत्पन्न करात सुट देणे.
- iii) आयात यंत्रसामग्रीवर आयात शुल्कात सुट देणे.
- iv) पाच वर्षांपर्यंत उत्पादन शुल्क, विक्री करात सूट देणे.
- v) वाहतूक खर्चावर अनुदान देण्यात यावे.

वरील दोन्ही समित्यांच्या शिफारशी चौथ्या आणि पाचव्या योजना आणि त्यानंतरच्या काळातील पंचवार्षिक योजना काळात सरकारकडून लक्षात घेऊन मागील तीस वर्षात मागास भागाच्या औद्योगिक विकासासाठी अनेक सवलती, सूट, अनुदान देण्यात आलेत.

नियोजन आयोगाद्वारे निर्धारित दिशानिर्देश

(Guidelines by Planning Commission of India) :

पांडे समिती आणि वांच्छु समितीने केलेल्या शिफारशींच्या आधारावर नियोजन आयोगाने डिसेंबर १९६९ मध्ये राज्याद्वारे आर्थिक व औद्योगिकदृष्ट्या मागास जिल्ह्यांना ओळखण्यासाठी पुढील दिशा निर्देशांना स्वीकारण्याची शिफारस केली.

- i) अशा जिल्ह्यांची ओळख करावी की ज्यात अन्नधान्य आणि नगदी/व्यापारी पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होत आहे.
- ii) ज्यांच्या एकूण लोकसंख्येत कृषी श्रमिकांचे प्रमाण जास्त आहे.
- iii) दरडोई औद्योगिक उत्पादन.
- iv) एक लाख लोकसंख्येत द्वितीयक आणि तृतीयक क्षेत्रात (उद्योग व सेवा क्षेत्र) प्रत्यक्ष काम करणाऱ्यांची संख्या.
- v) वीजेचा दरडोई वापर.
- vi) लोकसंख्येच्या प्रमाणात रस्त्यांची लांबी, रेल्वे मार्गाची लांबी.

वरील कसोट्यांच्या आधारावर त्याच जिल्ह्यांना सवलती व सुविधा दिल्या पाहिजे ज्यात वरील निर्देशांक राज्यांचा सरासरी निर्देशांक खाली असेल.

प्रादेशिक संतुलित विकासासाठी केले गेलेले उपाय

(Measure Adopted for Regional Balanced Development) :

भारतातील एकूण ३८६ जिल्ह्यांपैकी २४७ जिल्ह्यांना मागास जिल्हा म्हणून मान्यता दिली गेली. याच्या विकासासाठी पुढील प्रयत्न करण्यात आलेत.

अ) भारत सरकार (Government of India) :

प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी भारत सरकारने जे प्रयत्न केलेत ते मुद्द्यांच्या रूपात पुढीलप्रमाणे :

- १. परवाना पद्धतीत सवलती/सुधारणा.

२. मागास भागात सार्वजनिक उपक्रमांची स्थापना.
३. औद्योगिक वसाहती.
४. केंद्रीय गुंतवणूक अनुदान योजना.
५. वाहतूक अनुदान योजना
६. प्राप्ती कर, उत्पादन शुल्क, सवलत/सुट.
७. आयात सुविधा.

आ) राज्य सरकार (State Governments) : केंद्राबरोबरच राज्यांनीही पुढील प्रयत्न केलेत.

१. जमीन व इमारतीसाठी सवलती.
२. विक्री करात सूट.
३. वीज बिलावर अनुदान.
४. भांडवली गुंतवणूकीवर अनुदान
५. इतर सुविधा : जिल्हा उद्योग केंद्र, राज्य गुंतवणूक व विकास महामंडळ स्थापना.

इ) वित्तीय महामंडळ व संस्था

(Financial Corporations & Institutions) :

१. IBBI, IFCL, ICICI, IRBI यांच्याकडून उद्योगांना सवलतीच्या दराने पुनर्वित्त पुरवठा.
२. राष्ट्रीयीकृत बँक शाखांचा विस्तार.
३. तांत्रिक सहकार्य व प्रकल्प अहवाल तयार करणे.
४. भाडे पट्ट्यावर यंत्रसामग्रीचा पुरवठा.

उद्योगसंस्था आणि उद्योगांवरील सरकारचे नियमन (Government Regulation of Firms and Industry)

- ३.१ नियमन : अर्थ, आवश्यकता आणि साधने
- ३.२ भारतात औद्योगिक आणि व्यावसायिक नियमन व कायदे
- ३.३ उद्योग संस्थांचे नियमन (समरूप माहिती अन्तर्गत)
- ३.४ उद्योग संस्थांचे नियमन (असमरूप माहिती अन्तर्गत)

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. तो ज्या समाजात राहतो. त्या समाजाचे प्राणी आहे. तो ज्या समाजात राहतो त्या समाजाचे काही नियम-कायदे असतात. त्यांचे पालन करणे हे व्यक्ती, संस्था यांचे कर्तव्य आहे. संपूर्ण समाजाचा समतोल, सर्वांगीण विकास व्हावा, समाजकार्याला कोणीतरी दिशा द्यावी, समाज नियमांचे लोकांनी पालन करावे. या हेतूने सरकार अस्तित्वात येते. सरकारने हे जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत स्थापन केले जाते. समाजात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा अनेक क्रिया चालत असतात. या सर्व क्रियांचे व्यवस्थित संचालन व्हावे आणि त्यातून संपूर्ण समाज/देशाचा विकास व्हावा ही सरकारची इच्छा असते. समाज व्यवहारांचे नियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी देशाची घटना तयार केली जाते. त्यात नमुद केल्याप्रमाणे नियम आणि कायदे तयार केले जातात. सरकारची इच्छा असते की समाजातील व्यक्ती, व्यावसायिक संस्था यांनी नियम व कायद्यांचे पालन करावे. जो पालन करणार नाही त्याला दंड किंवा शिक्षा केली जाते. कोणत्याही देशात कृषी, उद्योग, व्यापार हा अर्थव्यवस्थेचा कणा असतो. त्याच्या विकासावर देशाचा विकास अवलंबून असतो. विकासाचे नियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी नियम आणि कायदे आवश्यक असतात.

प्रस्तुत प्रकरणात आपल्याला नियमन म्हणजे काय? त्यांची आवश्यकता, साधने, उद्योगक्षेत्राचे नियमन, या संदर्भातील कायदे यांचे अध्ययन करायचे आहे.

३.१ नियमन : अर्थ, आवश्यकता आणि साधने

(Regulation : Meaning, Needs and Tools) :

नियमनाचा अर्थ (Meaning of Regulation) :

सर्वसाधारणपणे सरकार अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक क्रियांवर नियम आणि कायद्याद्वारे जे नियंत्रण आणते किंवा जे अपेक्षित परिणाम साध्य करते. अवैध व्यवहारांना पायबंद घालण्याचा प्रयत्न करते, त्याला नियमन असे म्हणता येईल. अर्थशास्त्रात नियमन ही एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. जी व्यवसाय आणि उद्योगांचे संचालन आणि संचालनाला नियंत्रित करणे किंवा पाहणी/देखरेख करण्यासाठी सरकारी अधिकाऱ्यांद्वारे निर्धारित नियम आणि दिशा निर्देशाला संदर्भित करते. नियमनाचा प्राथमिक उद्देश बाजार अपयशाला ठीक करणे, उपभोक्तांच्या हिताचे संरक्षण करणे, कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करणे, संपत्ती व अधिकाराच्या केंद्रीकरण नियंत्रण करणे आणि बाजारात स्पर्धात्मक परिस्थिती निर्माण करणे इत्यादी असतात.

नियमनाचे प्रकार आणि आवश्यकता

(Types and Needs of Regulation) :

१) आर्थिक नियमन (Economic

Regulation) : आर्थिक नियमनाचे उद्देश औद्योगिक क्षेत्रात वस्तू किंमत निश्चिती, बाजार प्रवेश व निर्गमन नियंत्रित करणे आहे. बाजारात मत्तेदारीचे नियंत्रण करणे. स्पर्धात्मक परिस्थिती निर्माण करणे ही आहेत. उदा. वीज, पाणी वा इतर

जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती नियंत्रित करणे, उद्योग व्यवसायासाठी परवाना धोरण राबवून नियंत्रण करणे, मत्तेदारीवर नियंत्रण करणे. किंमतींना नियंत्रित करून आर्थिक नियमन हे निश्चित करते की उपभोक्त्यांचे शोषण होणार नाही. त्यांना रास्त किंमतीला वस्तू/सेवा प्राप्त झाल्या पाहिजेत. उद्योग संस्थांचा बाजार प्रवेश-निर्गमन यांचे नियमन करून बाजारात निकोप स्पर्धा निर्माण करणे, अकार्यक्षम उद्योग संस्था बाजारातून बाहेर पडणे, साधनांचा अपव्यय टाळणे शक्य होते.

२) सामाजिक नियमन (Social Regulation) :

सामाजिक नियमन हा नियमनाचा असा प्रकार आहे की जो सार्वजनिक कल्याण,

नियमनाचे प्रकार आणि आवश्यकता

- » आर्थिक नियमन
- » सामाजिक नियमन
- » प्रशासकीय नियमन
- » अविश्वास नियमन
- » वित्तीय नियमन

आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण संरक्षण यांच्याशी संबंधित मुद्द्यांची चर्चा करते. हे नियमन आर्थिक कार्यक्षमतेबाबत कमी आणि सामाजिक कल्याणाबाबत व्यापक विचार करते. सामाजिक नियमन एक सुदृढ, सुरक्षित समाज आणि पर्यावरणाची निर्मिती करते. म्हणजेच आरोग्य संपन्न समाज, प्रदुषणमुक्त पर्यावरणनिर्मितीस मदत करते.

- ३) **प्रशासकीय नियमन** (Administrative Regulation) : प्रशासकीय नियमन हे सुनिश्चित करते की उद्योग व्यवसायांनी अशा नियम व कायद्यांचे पालन करावे जे त्यांना नियंत्रित करतील. व्यवसायासाठी काही विशेष घटनांचा अहवाल देणे, विशिष्ट रेकॉर्ड ठेवणे, विशिष्ट दस्तऐवजीकरण मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे. हे नियम पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व निश्चित करतात. पण यामुळे उद्योग व्यवसायांवर प्रशासकीय भार वाढतो.
- ४) **अविश्वास नियमन** (Antitrust Regulation) : या नियमनाचा उद्देश मत्केदारीचे नियंत्रण करणे, स्पर्धेला प्रोत्साहन देणे, निकोप स्पर्धेत निर्माण होणारे अडथळे दूर करणे आहे. यासाठी व्यापार संघाविरूद्ध कार्यवाही करणे, कंपनी ताब्यात घेणे व विलीनीकरण करणे यातून मत्केदारी सामर्थ्य वाढणार नाही याचे नियमन करणे आवश्यक ठरते. हे नियम अधिक स्पर्धात्मक बाजाराला जन्म देतात. त्यामुळे बाजारात किंमती कमी होऊन ग्राहक हिताचे संरक्षण करतात, ग्राहकांना अनेक पर्याय उपलब्ध करून देतात.
- ५) **वित्तीय नियमन** (Financial Regulation) : या नियमनाचा उद्देश वित्तीय बाजारात स्थैर्य निर्माण करणे, पारदर्शकता व अखंडता निश्चित करणे आणि गुंतवणूकदारांच्या हिताचे संरक्षण करणे, भांडवल बाजाराचे नियंत्रण करणे हे आहेत. बँकिंग नियमन रोखता, सुरक्षितता आणि लाभप्रदता या बँकिंग तत्वांचे पालन करण्यास बँकांना भाग पाडतात. सेबीसारखी संस्था भांडवल बाजारातील चढउताराचे नियंत्रण करते. सार्वजनिक रूपात व्यवहार करणाऱ्या कंपन्यांकडून माहितीचे प्रकटीकरण नियंत्रित करणारे नियम आणि आंतरगत व्यापाराचे नियमन करणारे हे नियम आहेत.

नियमनाचे गुण दोष :

गुण :

१. **उपभोक्त्यांचे संरक्षण** : अयोग्य किंमत, निकृष्ट दर्जाच्या वस्तू,

आरोग्य हानीकारक उत्पादने (मद्य, सिगारेट) भ्रम निर्माण करणाऱ्या जाहिराती, अयोग्य व्यवसाय (फसवणूक, भ्रष्टाचार) यापासून ग्राहक हिताचे संरक्षण करण्याचे कार्य नियमन करतात.

२. **बाजार स्थैर्य** : वस्तू व सेवा बाजारात किंमत स्थैर्य, वित्तीय व बँकिंग बाजारात स्थैर्य निर्माण करून बाजारातील जोखीम कमी करण्याचे कार्य नियमन करतात.

३. **निष्पक्ष स्पर्धा** : नियमन मत्तेदारीचे नियंत्रण करतात आणि सर्व उद्योग व्यवसायांना विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देतात. बाजारातील

स्पर्धेमुळे उपभोक्त्यांना योग्य किंमतीवर अनेक पर्याय उपलब्ध होतात.

४. **पर्यावरण आणि सामाजिक कल्याण** : नियम/कायदे पर्यावरण हानी कमी करतात, सामाजिक कल्याणात वाढ करतात.

५. **माहितीची समरूपता** (Information Symmetry) : प्रकटीकरणाला अनिवार्य करून, नियम हे निश्चित करतात की, उपभोक्ता आणि गुंतवणूकदारांकडे योग्य माहिती प्राप्त झाल्याने योग्य उपभोग व गुंतवणूक निर्णय घेता येतात.

दोष :

१. **खर्च निहितार्थ** (Cost Implications) : नियम लागू करणे आणि त्यांचे पालन करणे उद्योग-व्यवसायासाठी खर्चिक असते. उद्योजक हा खर्च वस्तूंच्या किंमतीत समाविष्ट करून ग्राहकांकडून वसूल करतात.

२. **नवोन्मेषात घट होण्याची शक्यता** : अति-नियमन नवोन्मेष आणि उद्योगांकरिता विपरित परिणाम करतात. कारण व्यावसायिक नवीन विचारात/नवोन्मेषात गुंतवणूक करण्यापासून सावध होऊ शकतात जे प्रचलित नियमांचे पालन करत नाही.

३. **बाजार अकार्यक्षमता** : काही नियम, विशेष करून जर योग्य प्रकारे तयार केले गेले नाही तर उद्योजक त्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन

नियमनाचे गुण दोष

गुण :

- » उपभोक्त्यांचे संरक्षण
- » बाजार स्थैर्य
- » निष्पक्ष स्पर्धा
- » पर्यावरण आणि सामाजिक कल्याण
- » माहितीची समरूपता

दोष :

- » खर्च निहितार्थ
- » नवोन्मेषात घट होण्याची शक्यता
- » बाजार अकार्यक्षमता
- » अनपेक्षित परिणाम
- » नोकरशाहीतील दिरंगाई

अवैध व्यवहार करतील. यामुळे बाजारात अकार्यक्षमता निर्माण होईल.

४. **अनपेक्षित परिणाम** : नियमांचे काही दुष्परिणाम असे असतात कि ज्याचा अंदाज करणे कठीण असते. त्यामुळे नवीन आव्हाने निर्माण होतात.
५. **नोकरशाहीतील दिरंगाई** : नियम जितके जास्त तितकी नोकरशाही दिरंगाई करते. जसे परवाना देणे, पर्यावरण संरक्षण प्रमाणपत्र देणे, कर्ज मंजूरी व वितरणात विलंब इ.

नियमनाची साधने (Tools of Government Regulation) :

औद्योगिक क्षेत्रावर सर्व सरकारी नियमनासाठी कंपन्यांना केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार यांनी तयार केलेल्या व लागू केलेल्या नियम आणि कायद्याचे पालन करणे आवश्यक आहे. सरकार औद्योगिक क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी पुढील साधनांचा वापर करते.

१. **कर (Taxes)** : कर हे जरी सरकारच्या उत्पन्नाचे साधन असले तरी त्यामागील उद्देश उद्योग व्यवसायाचे नियमन करणे हाही असतो. सरकार कंपन्यांवर कंपनी कर, उत्पादन शुल्क, विक्री कर/वस्तू व सेवा कर, सीमा शुल्क, पर्यावरण संरक्षण कर, शिक्षण अधिभार यासारखे कर आकारते तर उत्पन्नावर प्राप्ती कर, त्यावरील अधिभार आकारते.

नियमनाची साधने

- » कर
- » रोजगार आणि श्रम कायदे
- » अविश्वास कायदे
- » जाहिराती
- » ई मेल मार्केटिंग
- » लायसन्स आणि परमिट
- » सरकारी धोरणे
- » कायदे

२. **रोजगार आणि श्रम कायदे** : कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करणे, कामाचे तास, वेतन/मजुरी व भत्ते, सामाजिक सुरक्षा इत्यादीबाबत केंद्र आणि राज्य सरकारने कायदे केलेले असतात. त्याचे पालन करणे उद्योगक्षेत्रासाठी बंधनकारक असते.
३. **अविश्वास कायदे** : जेव्हा एखादी कंपनी आपले स्पर्धक, तिसऱ्या पक्षाचे विक्रेते किंवा इतर पक्षांशी संगनमत करून फसवणूकीचे षडयंत्र रचते तेव्हा ती अविश्वास कायद्याचे उल्लंघन करते. हे षडयंत्र रोखण्यासाठी सरकार पुढील नियमन करते.
  - » बाजारातील कंपनी नियंत्रित करणे.
  - » अनावश्यक व नफेखोरी मूल्यभेद रोखणे.

- » मक्तेदारी विरोधी नियमन.
- » इतर स्पर्धकाबाबत बहिष्काराचे षडयंत्र रचणे.
- » बाजार किंवा ग्राहकांना वाटुन घेण्याचे षडयंत्र.
- ४. **जाहिराती** : काही जाहिराती ह्या माहिती देणाऱ्या असतात. तर काही ग्राहक मन वळविणाऱ्या असतात. जाहिराती वस्तुतील उपयोगिता दर्शवितात. पण काही जाहिराती चुकीची माहिती देतात. (उपयोगिता, टिकाऊपणा, सरसपणा) त्यामुळे ग्राहकांची फसवणूक होते. ती रोखण्यासाठी सरकार नियमन करते.
- ५. **ई मेल मार्केटिंग** : ई मेल मार्केटिंग, ऑनलाईन मार्केटिंग, डिजिटल व्यवहार यात ग्राहकांची मोठी फसवणूक होण्याची शक्यता असते. ती होऊ नये म्हणून नियमन करावे लागते.
- ६. **लायसन्स आणि परमिट** : सरकार उद्योग व्यवसाय सुरू करण्यासाठी लायसन्स आणि परमिट वितरित करते. यामुळे व्यवसायाचे नियमन करणे शक्य असते.
- ७. **सरकारी धोरणे** : सरकार वित्तीय धोरण, चलनविषयक धोरण, औद्योगिक धोरण, कृषी धोरण, विदेश व्यापार धोरण जाहिर करून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष व्यवसायांचे नियमन आणि नियंत्रण करते.
- ८. **कायदे** : सरकार बँकिंग व वीमा व्यवसाय कायदे, पर्यावरण संरक्षण कायदे, कामगार कायदे, मक्तेदारी नियंत्रणात्मक कायदे, विदेशी चलन फेरफार कायदे, कंपनी कायदे इत्यादी कायद्यांच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्राचे नियमन करते.

३.२ भारतात औद्योगिक आणि व्यावसायिक नियमन व कायदे

(Industrial and Business Laws and Regulation India) :

भारतात अनेक औद्योगिक व व्यावसायिक कायदे १९४७ च्या पूर्वीचे म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहेत. उदा. Indian Contract Act-1872, हा अजूनही चालूच आहे पण आता भागिदारी आणि माल विक्री सारखे विशिष्ट करार वर्तमानातील नवीन कायद्यात येतात. १९३२ चा भागिदारी कायदा भारतातील भागिदारी कंपन्यांना कव्हर करतो. चार्टर्ड आणि कास्ट अकाउंटंटला नियमित करणारा व्यावसायिक कायदा क्रमशः १९४९ व १९५९ मध्ये संमत केला.

१९४९ मध्ये बँकिंग कायदा खासगी बँकांना नियंत्रित करण्यासाठी लागू करण्यात आला. २०१२ मध्ये या कायद्यात दुरूस्त्या व सुधारणा करण्यात आल्यात.

१९५१ मध्ये औद्योगिक (विकास आणि नियमन) कायदा संमत करण्यात आला. १९५६ मध्ये कंपनी कायदा केला. त्यात २०१३ मध्ये सुधारणा केली. पुन्हा २०१५ मध्येही त्यात सुधारणा केली.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघठनच्या सदस्य रूपात भारतीय कर्मचाऱ्यांना सुरक्षितता प्रदान केली जाते. यात १९३६ चा वेतन पेमेंट कायदा, १९४६ चा औद्योगिक रोजगार कायदा, १९४७ चा औद्योगिक संघर्ष कायदा, १९६५ चा बोनस पेमेंट कायदा, १९७२ चा ग्रॅज्युएटी पेमेंट कायदा, १९९६ चा गृह आणि निर्माण श्रमिक कायदा, २००० मधील सुधारित श्रमिक भरपाई कायदा महत्त्वपूर्ण आहेत.

उपभोक्त्यांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी १९८६ मध्ये उपभोक्ता संरक्षण कायदा केला.

१९६९ मध्ये मक्तेदारी आणि प्रतिबंधक व्यापार व्यवहार कायदा (MRTP Act) करण्यात आला. त्यात २००२ मध्ये सुधारणा केली. २०१६ मध्ये दिवाळे आणि दिवाळखोरी संहिता पास केली.

१९७३ मध्ये विदेशी विनिमय नियमन कायदा केला. तो १९९१ मध्ये रद्द केला. त्याच्या जागी १९९९ मध्ये विदेशी चलन विनिमय व्यवस्थापन कायदा केला.

३.३ उद्योग संस्थांचे नियमन (समरूप माहिती अन्तर्गत)

(Regulation of Firms (Under Symmetric Information) :

उद्योग संस्था समाज आणि राष्ट्रासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य करतात. त्या साधनसामग्रीचा वापर करून समाज गरजेनुसार वस्तु व सेवांचे उत्पादन करतात. त्यातून समाजाच्या गरजा पूर्ण होतात. रोजगार निर्माण होतो. खासगी क्षेत्रातील उद्योग संस्था नफा आणि स्वहितासाठी उत्पादन करतात. उत्पादन करतांना त्या साधनांचा अतिरेकी वापर करू शकतात. त्यातून साधनांचा अपव्यय होण्याची शक्यता असते. अतिरिक्त नफ्यासाठी हेतुतः कमी उत्पादन करून बाजारात वस्तूंची कृत्रिम टंचाई निर्माण करून किंमत वाढ करून अतिरिक्त नफा प्राप्त करतात. बाजारात प्रत्येक उद्योग संस्था आपला बाजार हिस्सा वाढविण्यासाठी आपल्या स्पर्धकावर कुरघोडी करतात. आपापसात तीव्र स्पर्धा करतात, वस्तूच्या दर्जाकडे दुर्लक्ष करतात. उद्योग संस्था उत्पादनाची योग्य माहिती देत नाही, करचोरी करतात. या सर्वांवर नियंत्रण आणण्यासाठी सरकारला उद्योग संस्थांचे नियमन करावे लागते. हे नियमन समरूप माहिती अन्तर्गतही केले जाते आणि असमरूप माहिती अन्तर्गतही केले जाते.

समरूप माहिती (Symmetric Information) :

कोणत्याही बाजारात उत्पादक/विक्रेता हा एक पक्ष असतो तर दुसरा उपभोक्ता

हा असतो. जेव्हा बाजारातील या दोन्ही पक्षांना बाजारातील मागणी, पुरवठा, उत्पादन, रोजगार, मजुरीचे दर, व्याजदर, वस्तू व सेवांच्या किंमती, सरकारचे धोरण, स्पर्धक व स्पर्धकांचे धोरण याची संपूर्ण माहिती असते तेव्हा त्याला 'समरूप माहिती' असे म्हणतात. थोडक्यात उत्पादक, विक्रेते, उपभोक्ते, सरकार यांच्याकडून कोणतीही माहिती लपविली जात नाही. अशा समरूप माहितीच्या अन्तर्गत सरकार उद्योगांचे नियमन करण्यासाठी वेगवेगळे मार्ग अंगिकारते.

भारतात सरकारने नियमनासाठी जे मार्ग अंगिकारले त्यात दोन मार्ग महत्त्वपूर्ण आहेत. १) औद्योगिक कायदा आणि २) औद्योगिक धोरण.

औद्योगिक व कंपनी कायदे (Industrial Act and Company Laws) :

औद्योगिक (विकास आणि नियमन) कायदा, १९५१ (Industrial

Development and Regulation Act, 1951) :

स्वतंत्र भारतात औद्योगिकरणाला गती यावी म्हणून भारत सरकारला १९४८ मध्ये औद्योगिक धोरण जाहिर केले. औद्योगिक धोरणाच्या आधारभूत सिद्धान्तांना व्यावहारिक रूप देण्यासाठी सरकारने वैयक्तिक नियमांचा आश्रय घेतला आणि १९५१ मध्ये औद्योगिक (विकास आणि नियमन) कायदा संमत केला. त्यात वेळोवेळी गरजेनुसार दुरुस्त्या करण्यात आल्यात.

देशात औद्योगिक विकास सुदृढ करण्यासाठी भारतात ऑक्टोबर १९५१ मध्ये औद्योगिक कायदा स्विकृत करण्यात आला आणि ८ मे १९५२ पासून संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला.

कायद्याची व्याप्ती (Scope of the Act) :

या कायद्यात सुरुवातीलाच नमुन केलेल्या पहिल्या अनुसूचीत दिलेल्या फक्त ३६ उद्योगांवर लागू होता. जसे विमान, युद्ध साहित्य आणि दारूगोळा, कोळसा, लोहपोलाद, गणित व विज्ञानासंबंधी उपकरणे व यंत्रे, विमानाचे इंधन, साखर उद्योग, सुती, रेशीम व लोकरीचे कापड, ताग, मोटारी, ट्रॅक्टर, सिमेंट, अवजड रसायने, वीजेवर चालणारे दिवे व पंखे, रेल्वे इंजिन, कागद, यंत्रे हे अवजारे, मिश्र धातू, चामड्याच्या वस्तू, वनस्पती तेल, कृषी यंत्रे, बॅटरी, सायकली, कंदिल, रेडिओ, शिलाई मशिन, साबण, काच, रिसिक्लर, रबर वस्तू इ. या व्यतिरिक्त वेळोवेळी अनुसूचित समाविष्ट वस्तूंची यादी वाढत गेली. १९५३ मध्ये ही संख्या ४५ झाली. १९५७ मध्ये आणखी ३४ वस्तूंचा अनुसूचीत समावेश केला. १९६९ पर्यंत ही संख्या २४० झाली. १९७० मध्ये Delicensing Policy स्वीकारल्यानंतर औद्योगिक कायद्यान्तर्गत येणाऱ्या वस्तूंची संख्या कमी करण्यात आली. २०१५-१६ मध्ये या कायद्यान्तर्गत वस्तूंची संख्या १६४ पर्यंत कमी झाली. हा कायदा

पहिल्या अनुसूचीत समाविष्ट सर्व उद्योगांना लागू पडला. मग एखाद्या उद्योगाच्या कितीही शाखा असोत. त्यासाठी कायदा एकाच उद्योगावर लागू राहील. तसेच या अनुसूचीत अशाच उद्योगांना लागू राहील. तसेच या अनुसूचीत अशाच उद्योगांना लागू राहील. ज्यात यंत्र आणि शक्ती साधनांचा वापर केला जात असेल आणि त्यात ५० श्रमिक काम करीत असतील किंवा जर श्रमिक वापर होत असेल तर श्रमिक संख्या १०० पेक्षा जास्त असेल. महत्त्वाचे म्हणजे या अनुसूचीतील सर्व उद्योगांना औद्योगिक परवाना घेणे आवश्यक केले.

केंद्र सरकारला हा अधिकार आहे की ते एखाद्या उद्योगाला या कायद्यातील तरतुदीपासून सुट देऊ शकते. सुरुवातीला केंद्र सरकारने ज्या उद्योगात १० लाख किंवा त्यापेक्षा कमी भांडवली गुंतवणूक आहे. त्यांना कायद्यातून सुट दिली. ही मर्यादा १९६४ मध्ये २५ लाख, १९७० मध्ये १ कोटी केली. वर्तमान स्थितीत ५ कोटी रूपयापर्यंतची गुंतवणूक असणाऱ्या उद्योगाला या कायद्यान्तर्गत औद्योगिक परवाना घेण्याची गरज नाही.

औद्योगिक कायद्याचा उद्देश (Objectives of Act) :

हा कायदा केंद्र सरकारचे असे साधन आहे की ज्याद्वारे औद्योगिक धोरण राबविता येईल. हा कायदा केंद्र सरकार उद्योगांचे नियमन आणि नियंत्रण करण्याचा व्यापक अधिकार देतो. या कायद्यात केंद्रीय सल्लागार परिषद स्थापन करण्याची तरतुद आहे. सरकारला औद्योगिक परवाना देण्याचाही अधिकार आहे. या कायद्याचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे :

१. केंद्र सरकारच्या औद्योगिक धोरणाचे क्रियान्वयन करण्यासाठी आवश्यक साधन उपलब्ध करणे.
२. देशाच्या औद्योगिक विकासाचे नियमन व नियंत्रण करणे.
३. निर्धारित योजनांचे दृष्टांक (Target) आणि प्राधान्यानुसार देशात उपलब्ध साधने प्रवाहित करणे.
४. मोठ्या उद्योगांच्या योग्य स्पर्धेपासून लघु उद्योगांचे संरक्षण करणे.
५. मत्तेदारी नियंत्रित करणे.
६. संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखणे.
७. नवउद्योजकांना उद्योग स्थापन्यास प्रेरित करणे.
८. अकार्यक्षम उद्योग संस्थेच्या जागी कार्यक्षम उद्योग संस्थेत प्रेरित करणे.
९. वेगवेगळ्या प्रांतात/राज्यात संतुलित औद्योगिक विकासावर भर देणे.
१०. आधुनिक तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री प्रोत्साहित करणे.
११. उद्योगांची पाहणी व तपासणी करणे.

१२. गरज भासल्यास जनहितासाठी खासगी उद्योगांचे व्यवस्थापन व नियंत्रण ताब्यात घेणे.

कायद्याची वैशिष्टे (Characteristics of the Act) :

या कायद्याची वैशिष्टे पुढीलप्रमाणे :

१. **उद्योग नोंदणी आवश्यक आणि परवाना देण्याची व्यवस्था :**

या कायदानुसार नव्याने स्थापन होणाऱ्या उद्योगसंस्थेने सरकारी कार्यालयात नोंदणी करणे आवश्यक आहे. तसेच त्यांनी सरकारी परवाना घेणेही आवश्यक आहे. एखाद्या उद्योगसंस्थेला जर आपला विस्तार करायचा असेल तरी परवाना घेणे आवश्यक आहे.

२. **पाहणी आणि तपासणी समिती :**

जर एखाद्या उद्योगसंस्थेने हेतूतः कमी उत्पादन केले, गुणवत्ता घसरली, किंमत वाढ करण्याची शक्यता याची केंद्र सरकारला शंका आली तर त्या उद्योगाची पाहणी व तपासणी करून दोषी आढळल्यास पुढील आदेश दिले जातील.

i) त्या उद्योगाने असे कोणतेही कार्ये करू नये. ज्यातून उत्पादन कमी होईल.

ii) उद्योगाचा उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे.

iii) उद्योगाचा विकास करण्याचा प्रयत्न करणे.

iv) संबंधित उद्योगाच्या वस्तू व वितरणावर आवश्यक नियंत्रण ठेवणे.

३. **केंद्रीय सल्लामसलत समितीची स्थापना :** उद्योगांच्या विकासासाठी सल्ला व मार्गदर्शन करण्यासाठी समिती स्थापन करण्यात आली.

४. **उद्योगांना ताब्यात घेणे. :** जर सरकारला वाटत असेल की एखादी कंपनी कायदा व आदेशाचे उल्लंघन करत असेल. समाजहिताला बाधा आणत असेल तर ती कंपनी, व्यवस्थापन, नियंत्रण ताब्यात घेतले

कायद्याची वैशिष्टे

- » उद्योग नोंदणी आवश्यक आणि परवाना देण्याची व्यवस्था
- » पाहणी आणि तपासणी समिती
- » केंद्रीय सल्लामसलत समितीची स्थापना
- » उद्योगांना ताब्यात घेणे
- » विकास परिषदेची स्थापना
- » औद्योगिक पॅनेल
- » सांख्यिकीय माहितीचे संकलन
- » उद्योगांसाठी विशेष कर व्यवस्था
- » परवाना समिती
- » पुनर्निरीक्षण उपसमिती

जाईल किंवा दुसऱ्या सक्षम कंपनीकडे दिले जाईल.

५. **विकास परिषदेची स्थापना** : कायद्यान्तर्गत विकास परिषदेची स्थापना करण्यात आली. ज्यात सर्व दलांना प्रतिनिधित्व दिले गेले. परिषदेचे कार्ये पुढीलप्रमाणे :
- उत्पादनाची मर्यादा निश्चित करणे, योजनांमध्ये समन्वय निर्माण करणे आणि प्रगतीसाठी सल्ला देणे.
  - अकार्यक्षम कंपनीला कार्यक्षम करणे आणि श्रमिकांच्या कार्यस्थितीत सुधारणा करणे.
  - कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाचे व्यवस्थापन करणे.
  - उद्योगाला कच्चा माल मिळविण्यासाठी मदत करणे.
  - वस्तूंचा दर्जा टिकविण्यासाठी प्रमाणीकरण करणे.
  - उत्पादन पद्धतीत संशोधन करणे.
  - सांख्यिकीय माहिती जमा करणे.
  - उपभोक्त्यांच्या हिताचे रक्षण करणे.
  - हिशेब ठेवण्याच्या प्रणालीत सुधारणा करणे.
  - औद्योगिक क्रियांच्या विकेंद्रीकरण विषयात तपासणी करणे.
  - केंद्र सरकारच्या आदेशानुसार तपासणी करणे व आवश्यक तो सल्ला देणे.
६. **औद्योगिक पॅनेल (Industrial Panels)** : ज्या उद्योगांचा पर्याप्त विकास झाला नाही त्यांच्यासाठी विकास परिषदेऐवजी पॅनेलची नियुक्ती केली जाते. पॅनेल औद्योगिक समस्यांवर विचार करते. वीज व तार नसलेली उपकरणे, घड्याळे, सिमेंट या उद्योगांसाठी पॅनेल स्थापित केलेले.
७. **सांख्यिकीय माहितीचे संकलन** : कायद्यातील तरतुदीनुसार सरकारला उद्योगांची सांख्यिकीय माहिती (उत्पादन, खर्च, उत्पन्न, कामगार, विक्री, साठा इ. ची आकडेवारी) जमा करण्याचाही अधिकार आहे.
८. **उद्योगांसाठी विशेष कर व्यवस्था** : सरकारला हाही अधिकार आहे की ते उत्पादनावर १०% पर्यंत विशेष कर लावून विशेष कोष/निधीची निर्मिती करू शकते. त्याचा उपयोग तांत्रिक व यांत्रिक प्रशिक्षण, संशोधन कार्यासाठी केला जाईल.
९. **परवाना समिती** : नव्याने स्थापन होणाऱ्या उद्योगांना औद्योगिक

परवाना देण्यासाठी समिती नियुक्ती केली होती.

१०. **पुनर्निरीक्षण उपसमिती :** परवाना प्रणालीच्या कार्याचे पुनर्निरीक्षण करण्यासाठी उपसमितीची स्थापना करण्यात आली.

कायद्यातील प्रमुख तरतुदी (Main Provisions of the Act) :

कायद्यातील तरतुदी तीन प्रमुख भागात विभागल्या आहेत.

अ) प्रतिबंधात्मक तरतुदी (Preventive Provisions) :

प्रतिबंधात्मक तरतुदीमध्ये उद्योगांवर काही नियंत्रणे लादली जातात. त्यांचा उद्देश देशातील औद्योगिक क्षेत्राच्या गुंतवणूकीला लाभप्रद करणे आणि दुर्लक्षित क्षेत्रात प्रवाहित करणे आहे. यात पुढील तरतुदी आहेत.

१. नोंदणी व परवाना व्यवस्था.
२. अनुसूचित उद्योगांची पाहणी व तपासणी.
३. एकूण परिस्थितीत नोंदणी रद्द करणे किंवा त्यात दुरुस्ती करणे.
४. लघु आणि सहाय्यक/पुरक उद्योगांसाठी राखीव क्षेत्र.

ब) सुधारणात्मक तरतुदी (Creative Provisions) :

औद्योगिक विकास, विस्तार आणि त्यांची स्थापना यांच्यावर नियमन आणि नियंत्रण ठेवण्यासाठी औद्योगिक कायद्याची गरज निर्माण झाली होती. उद्योगांमधील दोष दूर करण्याच्या हेतुने या कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा करण्याची व्यवस्था आहे. सुधारणात्मक व्यवस्था पुढीलप्रमाणे :

१. सरकारकडून प्रत्यक्ष व्यवस्थापन आणि नियंत्रणाची व्यवस्था.
२. पुरवठा, वितरण आणि किंमतीवर नियंत्रण.

क) सकारात्मक, रचनात्मक आणि सृजनात्मक व्यवस्था

(Positive, Constructive and Creative Provision) :

कोणत्याही कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी केवळ प्रतिबंधात्मक आणि सुधारणात्मक तरतूद पुरेशी नसते. याबरोबरच सकारात्मक, रचनात्मक आणि सृजनात्मक व्यवस्थेची गरज असते. या हेतूसाठी वेगवेगळ्या पक्षांमध्ये परस्पर सहकार्य आवश्यक असते. सरकार, उद्योग, श्रमिक या पक्षांच्या परस्परहितात सहकार्य निर्माण करणे, समस्यांची सोडवणूक करणे, विचार विनिमय करणे या हेतूने औद्योगिक (विकास आणि नियमन) कायद्यात पुढील संघटन स्थापना करण्याची तरतूद आहे.

१. **केंद्रीय सल्लागार परिषद (The Central Advisory Council) :**

केंद्रीय सल्लागार परिषदेची स्थापना राष्ट्रीय पातळीवर करण्यात आली.

ही परिषद अनुसूचित उद्योगांचा विकास आणि नियम, औद्योगिक

कायद्याचे प्रशासन, उद्योगांच्या सांख्यिकीय माहितीचे संकलन हेतूने नियमावली तयार करणे इत्यादीबाबत केंद्र सरकारला सल्ला देते.

परिषदेची स्थापना १९५२ मध्ये झाली व १९५४ मध्ये पुनर्गठन झाले. केंद्रीय उद्योगमंत्री या परिषदेचे अध्यक्ष असतात. यात जास्तीत जास्त ३० सदस्य असतात. यांची नियुक्ती सरकार करते.

२. **पुनरावलोकन समिती** : ही समिती उद्योगांना जो परवाना दिला गेला

आहे त्याची माहिती प्राप्त करून त्याची पाहणी करणे. ही समिती केंद्रीय सल्लागार परिषदेची उपसमिती म्हणून कार्य करते. हिचे ९ सदस्य असतात. समिती परवाना समितीच्या कार्याचे पुनर्निरीक्षण करून माहित करून घेते की वेळोवेळी किती परवाने दिले गेलेत, किती अस्वीकृत झालेत इत्यादी.

३. **केंद्रीय सल्लागार परिषदेची स्थायी समिती** (Standing Committee of the Central Advisory Council) : ही समिती केंद्रीय सल्लागार परिषदेचा एक भाग आहे. यात १६ सदस्य असतात. उद्योगमंत्री यांचे अध्यक्ष असतात. वेळोवेळी गरजेनुसार वेगवेगळ्या उद्योगांच्या स्थितीचे अवलोकन करण्यासाठी समिती स्थापन केली जाते. ही समिती विशिष्ट उद्योगाचे उत्पादन आणि व्यवस्थापनविषयक समस्यांचे अध्ययन करते.

४. **विकास परिषद** (Development Councils) : १९५१ च्या औद्योगिक कायद्यान्तर्गत विकास परिषदेची तरतूद आहे. हिचा उद्देश उद्योगांमध्ये कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेत वृद्धी करणे आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास करणे, देशाचा संतुलित औद्योगिक विकास करणे, मागास भागात उद्योग स्थापण्यास प्रेरित करणे, सर्व क्षेत्रांमध्ये सामान्य आर्थिक धोरण प्रोत्साहित करणे, उपलब्ध साधनसामग्रीचा योग्य वापर करून पंचवार्षिक योजनांचे समर्थन करणे इ. आहेत.

ह्या परिषदेत औद्योगिक क्षेत्रातील तज्ज्ञ, उद्योजक, कामगार,

औद्योगिक कायद्यात संघटन स्थापना करण्याची तरतूद

- » केंद्रीय सल्लागार परिषद
- » पुनरावलोकन समिती
- » केंद्रीय सल्लागार परिषदेची स्थायी समिती
- » विकास परिषद
- » औद्योगिक पॅनेल
- » दंडासंबंधी तरतूद
- » नियम करण्याचा अधिकार
- » अधिभार लावण्या- संबंधीची तरतूद

उपभोक्ते, सरकार यांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असतो. वेळोवेळी गरजेनुसार विकास परिषदेची स्थापना करण्यात आली आहे.

५. **औद्योगिक पॅनेल (Industrial Panels) :** ज्या उद्योगांच्या विकासासाठी विकास परिषदेची स्थापना योग्य किंवा आवश्यक नाही. त्यांच्यासाठी पॅनेलची स्थापना केली जाते. यात वेगवेगळ्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ, प्रतिनिधी समाविष्ट असतात. पॅनेल औद्योगिक समस्यांचे अध्ययन करून योग्य उपाय व शिफारशी करते.
६. **दंडासंबंधी तरतूद (Provisions as to Punishment) :** या कायद्यान्तर्गत केलेले गुन्हे, चुका, कायद्याचे उल्लंघन यासाठी दंडाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. याचा उल्लेख कलम २४, २४ A आणि २९ A मध्ये केलेला आहे.
७. **नियम करण्याचा अधिकार (Power to make Rules) :** कायद्यातील कलम ३० मध्ये केंद्र सरकारला कायद्याच्या उद्देशासाठी आवश्यक ते नियम करण्याचा अधिकार आहे.
८. **अधिभार लावण्यासंबंधीची तरतूद (Provisions as to cess) :** केंद्र सरकारला अधिभार लावण्याचा अधिकार आहे. यातून जमा होणारा निधी सरकार औद्योगिक संशोधन, दर्जा सुधारणा, कामगारांना प्रशिक्षणासाठी वापरला जातो.

१९५१ च्या औद्योगिक (विकास व नियमन) कायद्यात १९७०, १९७३, १९८०, १९८२, १९९१ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्यात. या कायद्यामुळे सरकारला औद्योगिक विकास आणि त्याचे नियमन करणे शक्य झाले आहे.

२) कंपनी कायदा, २०१३ (Company Law, 2013) :

कंपनी कायदा कंपनी क्षेत्रावर व्यापक नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी लागू करण्यात आला आहे. भारतात पहिला कंपनी कायदा १९५६ मध्ये लागू करण्यात आला. या कायद्याचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे होते.

१. कंपनीचे सर्वधन आणि व्यवस्थापनात चांगले वर्तन व व्यावसायिकांच्या इमानदारीचा न्यूनतम मानक ठरविणे.
२. कंपनीचे शेअर होल्डर, कर्ज देणाऱ्या बँका व वित्तीय संस्था यांच्या वैधानिक हिताची विधिवत मान्यता आणि व्यवस्थापनाचे कर्तव्याचे त्या हिताच्या प्रति पूर्वधारणा प्रतिकूल नसणे.
३. प्रभावी आणि चांगल्या नियंत्रणाची तरतूद आणि शेअर होल्डरसाठी व्यवस्थापनात मताधिकार देणे.

४. आपल्या वार्षिक ताळेबंदात आणि नफा-तोटा खात्यात योग्य माहिती.
५. लेखांकन आणि लेखा परिक्षणाचा योग्य मानक.
६. व्यवस्थापनाच्या संबंधात योग्य निर्णय घेणे.
७. शेअर होल्डरला योग्य तो डिव्हिडंट वितरित करणे.
८. जेथे विरोधाभास आहे तेथे लक्ष ठेवणे.

या कायद्यात १९६०, १९६२, १९६३, १९६४, १९६५, १९६६, १९६७, १९६८, १९६९, १९७४, १९७७, १९८८, १९९१, १९९६, १९९७, १९९९, २०००, २००१, २००२, २००९, २०१०, २०११, २०१२ आणि २०१३ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्यात.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा, २००६ : भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम आकाराच्या उद्योगांच्या विकासाचा कायदा २००६ मध्ये संमत करण्यात आला. या कायद्यातील प्रमुख कलमे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- » या क्षेत्रातील उद्योगांमधील स्पर्धात्मक क्षमता वाढविणे, त्यांचा विकास व वृद्धि करण्यासाठी विशेष निधी स्थापनकरण्याची तरतूद आहे.
- » वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी योजना आखून तिचे क्रियान्वयन करणे.
- » कर्जविषयक सुविधांमध्ये सुधारणा.
- » सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगातून तयार होणाऱ्या वस्तूंच्या खरेदीला प्राधान्य देणे.
- » सूक्ष्म व लघुउद्योगांना द्यावयाची मदत व मालाची किंमत देण्यात विलंब होणार नाही यासाठी अधिक प्रभावी धोरणाची अंमलबजावणी करणे.
- » सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योजकास आपला उद्योग बंद करायचा असेल तर त्यात कोणतीही अडचण येणार नाही अशी सुलभ प्रक्रिया करणे.

कंपनी कायदा, २०१३ (Company Law, 2013) :

कंपनी कायदा, २०१३ मध्ये कंपनी क्षेत्राला स्वनियमनासाठी संधी देण्याबरोबर कायद्याचे चांगले पालन करण्यासाठी पारदर्शकता व चांगल्या प्रकटीकरणाची तरतूद आहे. या व्यतिरिक्त नावीन्य कायद्यात गुंतवणूकदार विशेषतः लहान व अल्पसंख्यांक शेअर होल्डरच्या हिताचे संरक्षण करण्याचीही तरतूद आहे. कंपनी कायदा, २०१३ ३० ऑगस्ट २०१३ ला अधिसूचीत केला होता. यात २९ प्रकरणे आणि ४७० कलमे आहेत. तर कंपनी कायदा १९५६ मध्ये ६५८ कलम होते. २०१३ च्या कायद्यातील एकूण ४७० कलमांपैकी २८३ कलमे आणि या कलमांच्यासोबत २४

नियम आतापर्यंत तयार केलेत. कायद्याच्या उर्वरित १८७ कलमांपैकी १७७ कलमे राष्ट्रीय कंपनी विधी न्यायालय (National Company Law Tribunal) आणि राष्ट्रीय कंपनी विधी अपिल न्यायालय (National Company Law Appellate Tribunal) स्थापन करण्यासंदर्भातील आहेत.

कंपनी कायदा, २०१३ ची वैशिष्ट्ये (Characteristics) :

२०१३ च्या कंपनी कायद्याची एकूण वैशिष्ट्ये सहा भागांमध्ये विभागलेली आहेत.

I) व्यापार अनुकूल प्रयत्न/व्यापार हित कंपनी नियम.

- » सरकारी अनुमोदनावर आधारित तंत्राच्या स्थानावर पारदर्शकतेसह स्वतः नियमनाची तरतूद.
- » कॉर्पोरेट रेकॉर्ड/बैठकांचे आयोजन. यांना वैधानिक मान्यता देणे.
  - i) कंपन्यांनी इलेक्ट्रॉनिक रूपात दस्तावेज ठेवणे. ii) बोर्डाची बैठक/मिटींग इत्यादीसाठी माध्यम रूपात व्हिडिओ कॉन्फ्रेंसिंग आयोजन.
- » शार्ट फर्म ऑफ मर्जर आणि क्रास बोर्डर मर्जर सहित त्वरीत अधिग्रहण आणि विलीनीकरण.
- » जलद एकीकरण.
- » राष्ट्रीय कंपनी विधी/कायदा न्यायालयाच्या माध्यमातून कालबंध अनुमोदन.

कंपनी कायदा, २०१३ ची वैशिष्ट्ये

- » व्यापार अनुकूल प्रयत्न/व्यापार हित कंपनी नियम
- » चांगले कॉर्पोरेट शासन आणि कॉर्पोरेट सामाजिक दायित्व
- » व्यवस्थापनाच्या उत्तरदायित्वात वाढ
- » सुदृढ प्रवर्तन
- » लेखा परिक्षणाचे उत्तरदायित्व
- » गुंतवणूकदाराचे संरक्षण

- » जी कंपनी सतत दोन वर्षे उद्योग चालवत नसेल तर तिला निष्क्रिय घोषित करणे.
- » एक व्यक्ती कंपनीच्या संकल्पनेला सुरुवात.

II) चांगले कॉर्पोरेट शासन आणि कॉर्पोरेट सामाजिक दायित्व.

- » स्वतंत्र निदेशक संकल्पनेला कलम १४९(४) अन्तर्गत घटनात्मक (संविधानात्मक) रूपात सामील करणे.
- » बोर्डाच्या अनेक समित्यांची स्थापना करण्यासाठी तरतूद.
- » कंपनीच्या निर्धारित श्रेणीसाठी महिला निर्देशक नियुक्ती.
- » कंपन्यांच्या निर्धारित श्रेणीसाठी कॉर्पोरेट सामाजिक दायित्व

(Corporate Social Responsibility-(SR) समितीची स्थापना आणि CSR धोरण अनिवार्यता तयार करण्याबरोबरच प्रकटीकरण तरतूद अनिवार्य करणे.

III) व्यवस्थापनाच्या उत्तरदायित्वात वाढ :

- » चूककर्ता अधिकारी संकल्पनेचे समिक्षण करण्यात आले.
- » कंपनीच्या प्रमुख पदाधिकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी Kay Managerial Personnel (Kmp) आणि Promoter ची व्याख्या करणे.
- » निर्देशकाचे पक्षकार, कर्मचारी, समुदाय आणि पर्यावरणसहित दायित्व निश्चित करणे.
- » निर्देशक पदाच्या संख्येवर निर्बंध.

IV) सुदृढ प्रवर्तन :

- » केंद्र सरकारला जनहितात स्वतः तपासणीचा आदेश देण्याचा अधिकार.
- » गंभीर फसवणूक तपासणी कार्यालय (Serious fraud Investigation office) ला संविधानिक मान्यता देणे.
- » विशेष न्यायालयाच्या स्थापनेसाठी तरतूद.
- » न्यायाधिकाऱ्याच्या आदेशाविना तपासणीकाळात दस्तावेजाची कसुन तपासणी व जप्ती.
- » तपासणी केल्या जाणाऱ्या कंपनीची मालमत्ता गोठविणे किंवा अवैध लाभाची जप्ती.

V) लेखा परिक्षणाचे उत्तरदायित्व :

- » लेखांकन आणि लेखापरीक्षा मानकांना मान्यता देणे.
- » लेखा परिक्षकासाठी कडक पात्रता मानक.
- » लेखा परिक्षकाकडून निर्दिष्ट चूकीचे लेखापरीक्षा सेवा न देणे.
- » लेखा परिक्षकाचा कार्यकाळ किंवा रोटेशन निश्चित करणे.
- » मोठ्या कंपन्यासाठी अंतर्गत लेखापरीक्षा.
- » शेअरहोल्डरच्या हिताचे संरक्षण.
- » सूचीबद्ध कंपनीत लहान शेअरहोल्डरच्या प्रतिनिधीत्वाचा एक निर्देशक असावा.

VI) गुंतवणूकदाराचे संरक्षण :

- » कंपन्या जनतेकडून ज्या ठेवी स्विकारतात, त्यासाठी कडक मानक.
- » गुंतवणूकदार शिक्षण आणि संरक्षण कोष/निधी की सशक्त भूमिका.

- » लाभांशाच्या दाव्यावरील कालमर्यादा हटविणे.
- » अल्पसंख्यांक अधिकाऱ्यांचे संरक्षणासाठी न्यायालयाला अधिकार देणे.

कंपनी कायदा (सुधारित) २०१५ :

कंपनी कायदा, २०१३ मध्ये पुन्हा २०१५ मध्ये सुधारणा करण्यात आली.
या नवीन दुरुस्त्या/सुधारणा पुढीलप्रमाणे :

- » किमान देय भांडवलाची सक्ती समाप्त केली.
- » दस्तावेजाच्या निष्पादनासाठी प्रमाणिकरण हेतूने परिवर्तन.
- » कंपनी सुरु करण्याअगोदर घोषणापत्र सादर करण्याची अट काढली.
- » ठेवीदाराच्या ठेवी परत करण्यास विलंब लावल्यास दंड आकारणे.
- » रजिस्ट्रीमध्ये फाईल केलेल्या बोर्ड संकल्पांना जनतेद्वारे पाहण्यावर प्रतिबंध लावणे.
- » लाभांशाची घोषणा करण्याअगोदर झालेल्या हानीची भरपाई करण्याची व्यवस्था कंपनीने करावी.
- » विशेष न्यायालयात अशा गुन्ह्यांची सुनावणी केली जाईल ज्यात दोन किंवा अधिक वर्षांचा कारावास सामील असेल.

भारत सरकारचे औद्योगिक धोरण (India's Industrial Policy) :

औद्योगिक क्षेत्राचे नियमन आणि नियंत्रण करण्याचे प्रमुख साधन म्हणून औद्योगिक धोरणाकडे पाहिले जाते. भारत सरकारने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर १९४८ मध्ये पहिले औद्योगिक धोरण जाहिर केले. त्यानंतर आर्थिक नियोजन काळात १९५६ मध्ये विस्तृत औद्योगिक धोरण जाहिर केले. १९७७ मध्ये जनता सरकारने औद्योगिक धोरण जाहिर केले. त्यानंतर १९८० आणि १९९१ मध्ये नवीन औद्योगिक धोरण जाहिर केले.

१९८० चे औद्योगिक धोरण (Industrial Policy, 1980) :

अ) १९८० चे औद्योगिक धोरण (Industrial Policy-1980) :

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणात काही सुधारणा करून आणि याच धोरणाला मुख्य आधार मानून जुलै १९८० मध्ये भारत सरकारने औद्योगिक धोरण जाहीर केले. देशातील मोठे, मध्यम आणि लघु उद्योगांचा विकास गतिमान करण्यासाठी उदारीकरण आणि सवलती देण्याची सूचना या धोरणात करण्यात आली.

देशात विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करणे आणि अर्थव्यवस्थेला स्वतःच्या पायावर उभे करण्यासाठी या धोरणात काही उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत. त्यांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

१. सार्वजनिक क्षेत्राचे प्रभावी व्यवस्थापन : सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची कामगिरी समाधानकारक नसल्याने सार्वजनिक क्षेत्रावरील विश्वास कमी होत चालला होता. त्यांची कामगिरी सुधारण्यासाठी व्यवस्थापकीय सुधारणा करणे, वित्त आणि विक्री व्यवस्थेत सुधारणा करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे.

२. आर्थिक संघवाद (Economic Federalism) : या धोरणाचे एक वैशिष्ट्य होते की, खासगी औद्योगिक क्षेत्रात आर्थिक संघवादाची भावना निर्माण करणे त्यासाठी देशातील मोठे आणि लघु उद्योगांमधील अनावश्यक स्पर्धा टाळून औद्योगिक क्षेत्रात एकात्मिक विकासासाठी प्रयत्न

करणे. देशातील औद्योगिकदृष्ट्या मागास असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये काही केंद्रवर्ती संयंत्र (Nucleus Plants) स्थापन करण्याची सूचना करण्यात आली. जिल्ह्यात औद्योगिक केंद्र स्थापन करून यामार्फत जिल्ह्यात लघु आणि कुटिरोद्योगांचा विकास घडवून आणणे, केंद्रवर्ती संयंत्रामार्फत लघु कुटिरोद्योग यांच्यासाठी तांत्रिक सुधारणा करणे आणि अशा उद्योगांना स्वयंपूर्ण करणे. या उद्योगांचा विकास आणि विस्तार झाल्यावरच औद्योगिक विकेंद्रीकरण होईल अशी अपेक्षा केली.

३. लघु उद्योगांना मदत : या धोरणात अति लहान आणि लघु उद्योगांच्या विकासावर विशेष भर देण्यात आला. या उद्योगांच्या विकासासाठी अनेक प्रकारे साहाय्य देण्याची व्यवस्था करण्यात आली या गटातील उद्योगांच्या गुंतवणूकीची मर्यादा वाढविण्यात आली.

कारण यंत्र सामग्री, यंत्राचे सुटे भाग, कच्च्या माल यांच्या किंमती वाढीचा सामना करण्यासाठी आणि आधुनिकीकरणाच्या खर्चाचा भार सहन करण्यासाठी ही मर्यादा वाढविण्यात आली. या धोरणात लघु उद्योगांच्या व्याख्येत आणि गुंतवणूक मर्यादेत बदल करण्यात आले.

अ) अतिलघु उद्योग (Tiny Units) : या उद्योगांची भांडवल गुंतवणूक मर्यादा १ लाख रुपयांवरून दोन लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली.

ब) लघु उद्योग : गुंतवणूक मर्यादा १० लाख रुपयांवरून २० लाख रुपयांपर्यंत वाढविली.

१९८० चे औद्योगिक धोरण काही उपाययोजना

- » सार्वजनिक क्षेत्राचे प्रभावी व्यवस्थापन
- » आर्थिक संघवाद
- » लघु उद्योगांना मदत
- » प्रादेशिक असमतोल दूर करणे
- » स्थापित उत्पादन क्षमतेत वाढ करणे
- » स्वयंचलित विस्तार
- » औद्योगिक आजारपण
- » उद्योगांनी सामाजिक जबाबदारी उचलणे

क) साहाय्यक उद्योग : स्थिर भांडवल गुंतवणूक मर्यादा १५ लाख रूपयांवरून २५ लाख रूपये करण्यात आली.

ह्या उद्योगांच्या विकासासाठी कच्चा माल उपलब्ध करून देण्याचीही सूचना करण्यात आली. या उद्योगांना लागणाऱ्या साधन सामग्रीचा सुरक्षित साठा करण्यासाठी योजना करण्यात आली. या बरोबरच या उद्योगांना त्यांचा उत्पादित माल विक्रीबाबतही मदत करण्यासाठी विचार करण्यात आला. ग्रामीण भागात हात चरखी, हस्तशिल्प, खादी आणि इतर ग्रामोद्योग यांच्याकडे विशेष लक्ष देण्याचीही सूचना केली. यातूनच ग्रामीण विकास साध्य होईल असेही सूचित करण्यात आले. या सर्व प्रयत्नांमागील उद्देश औद्योगिकीकरणात वाढ करणे हा होता. पण हे सर्व करीत असताना पर्यावरणाचा समतोल बिघडणार नाही याची काळजी घेणे.

४. प्रादेशिक असमतोल दूर करणे : प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी मागास भागात उद्योगांची स्थापना करणे, स्थानिक संसाधनाच्या अनुरूप उद्योगांची स्थापना करणे आणि जिल्ह्यात विकेंद्रित औद्योगिकीकरण घडवून आणणे. यासाठी लोकांना प्रोत्साहित करणे.

५. स्थापित उत्पादन क्षमतेत वाढ करणे : बऱ्याच औद्योगिक संस्थांमध्ये असे आढळून आले होते की औद्योगिक परवाना घेताना जी स्थापित क्षमता दर्शविण्यात आली. प्रत्यक्षात त्यापेक्षा स्थापित क्षमता जास्त होती. अशा अवैध स्थापित क्षमतेस कायदेशीर करून त्यात वाढ करण्यास परवानगी द्यावी. पण जर तेच उत्पादन लघुउद्योग क्षेत्रात घेतले जात असेल तर वाढीस परवानगी देऊ नये. साधारणपणे मान्यताप्राप्त क्षमतेत २५% पर्यंत क्षमता विस्तार करण्याची आपोआप परवानगी मिळेल अशी शिफारस केली.

६. स्वयंचलित विस्तार : मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या उद्योग संस्थांना त्यांच्या आधुनिकीकरणासाठी आणि विस्तारासाठी काही सवलती देण्यात आल्यात. ज्या उद्योग संस्था उत्पादनात वाढ घडवून आणत असतील आणि आपल्या उत्पादनाची निर्यात करत असतील त्यांना काही सवलती देण्याचे ठरविले. उदा. जे मोठे उद्योग आजारी उद्योगांना जीवदान देतील आपल्या समूहात विलीन करतील त्यांना आयकरात सवलत देण्यात आली. जे उद्योग उद्योगातील यंत्र सामग्रीची पुनःस्थापना करत असतील किंवा नूतनीकरण करत असतील त्यांना अतिरिक्त क्षमता वाढीस परवानगी देण्याची आवश्यकता नाही. तसेच जे उद्योग प्रगत तंत्रज्ञान वापरतील आणि १००% उत्पादनाची निर्यात करतील त्यांनाही क्षमता वाढीसाठी आपोआप परवानगी दिली जाईल व काही सवलती दिल्या जातील अशी व्यवस्था करण्यात आली.

७. औद्योगिक आजारपण : औद्योगिक आजारपण ठरविण्यासाठी व आजारपणाची पूर्वसूचना देण्यासाठी एक यंत्रणा उभारण्याचे ठरविण्यात आले. या यंत्रणेला एखाद्या उद्योग संस्थेच्याबाबत आढळले की, ती हेतूपुरस्करित्या अकार्यक्षम व्यवस्थापक आणि अकार्यक्षम कामगार दर्शवून आर्थिक व वित्तीय हेराफेरी करत असेल, वित्तीय संस्थांचे कर्ज परत करण्यास टाळाटाळ करत असेल तर अशा उद्योग संस्थेवर कडक कारवाई करण्याचा इशारा या धोरणात देण्यात आला. आजारी उद्योग संस्थेचे सुदृढ उद्योग संस्थेत विलिनीकरणास परवानगी देण्याचीही सूचना केली आहे.

८. उद्योगांनी सामाजिक जबाबदारी उचलणे : उद्योग क्षेत्राला जशा सरकारकडून सवलतीच्या अपेक्षा असतात तशा उद्योगाकडून सरकारच्या अपेक्षा असतात की उद्योग संस्थांनी समाजाचे एक उत्तरदायीत्व म्हणून समाज विकासासाठी प्रयत्न करणे.

१९८० च्या धोरणाचे मूल्यमापन :

१९८० च्या धोरणात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची कामगिरी सुधारण्यासाठी, लघु आणि कुटिरोद्योगांचा विकास करण्यासाठी, मोठ्या उद्योगसमुहांच्या आधुनिकीकरणास आणि विस्तारीकरणास प्रोत्साहित करण्यासाठी आणि आजारी उद्योगांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी किंवा त्यांचे विलिनीकरण करण्यासाठी योग्य त्या सूचना केलेल्या आहेत. पण यात काही उणिवा आढळून येतात किंवा या धोरणाचे काही विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता वर्तविण्यात आली होती.

या धोरणावर टीका करण्यात आली होती की, या धोरणामुळे लघुउद्योग आणि मोठ्या उद्योगातील अंतर वाढेल. मोठ्या उद्योगांना स्वयंचलित विस्तारामुळे त्यांच्याकडे संपत्तीचे केंद्रिकरण वाढेल मोठ्या उद्योगांची अवैध स्थापित क्षमता वैध करणे म्हणजे एकप्रकारे मोठ्या उद्योगांना प्रोत्साहन देणे अशीही टीका करण्यात आली. मोठे उद्योग प्रोत्साहित केल्यामुळे रोजगारवाढीवर त्याचा परिणाम होईल. कारण मोठ्या उद्योगात भांडवलप्रधान तंत्र वापरले जाते. अशीही टीका करण्यात आली.

१९८० च्या दशकात औद्योगिक धोरणात झालेले बदल

(Changes in Industrial Policy in Eighties) :

१९८० ते १९९० या दशकात भारताच्या औद्योगिक धोरणात बरेच बदल करण्यात आलेले आहेत. या दशकातील औद्योगिक धोरणात उदारीकरण करण्यात आले.

१. औद्योगिक परवान्यात सवलत आणि मुक्ती: या दशकात औद्योगिक

परवान्यात उत्तरोत्तर सूट देण्यात आलेली आहे. उदा. १९७८ मध्ये ३ कोटी रू. पर्यंत गुंतवणूक करणाऱ्या उद्योगांना औद्योगिक परवान्यातून सूट होती. ही मर्यादा १९८३ मध्ये ५ कोटी रू. आणि १९८८-८९ मध्ये मागास क्षेत्रासाठी ५० कोटी रू. पर्यंत आणि इतर क्षेत्रात १५ कोटी रूपयांपर्यंत सूट देण्यात आली.

उत्पादन वाढीस प्रोत्साहित करण्यासाठी सरकारने २८ व्यापक वर्गातील आणि ८२ मोठ्या औषधी कंपन्यांना औद्योगिक परवान्यातून मुक्त करण्यात आले. यांना परवाना गरज राहिली नाही. त्यांनी फक्त नोंदणी करणे आवश्यक केले. ही सवलत ज्या कंपन्या मत्केदारी नियंत्रणात्मक कायदा किंवा विदेशी विनिमय कायद्यात येत नाहीत त्यांना देण्यात आली. १९८९-९० मध्ये आणखी काही कंपन्यांना परवान्यातून मुक्त करण्यात आले.

२. **मत्केदारी नियंत्रणात्मक कायदा आणि फेरा कायद्यात सवलती:** देशात ठराविक औद्योगिक घराण्यांकडे संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून १९६९ मध्ये मत्केदारी आणि निर्बंधित व्यापार व्यवहार कायदा (Monopolies and Restrictive Trade Practices Act-MRTP) करण्यात आला होता. आणि परकीय चलनाची हेराफेरी होवू नये म्हणून १९७३ मध्ये परकीय चलन नियंत्रण कायदा (Foreign Exchange Regulation Act FERA) करण्यात आला होता.

औद्योगिक उत्पादनात वृद्धि आणि निर्यात प्रोत्साहित करण्यासाठी या दोन्ही कायद्यातून सवलती देण्यात आल्यात. १९८५ मध्ये मत्केदारी नियंत्रणात्मक कायद्यानुसार संपत्तीची मर्यादा १०० कोटी रूपयांपर्यंत वाढविली. ती त्या पूर्वी २० कोटी रूपये होती. १९८३

१९८० च्या दशकात औद्योगिक धोरणातील बदल

- » औद्योगिक परवान्यात सवलत आणि मुक्ती
- » मत्केदारी नियंत्रणात्मक कायदा आणि फेरा कायद्यात सवलती
- » उत्पादन क्षमतेची पुनः मान्यता
- » उद्योगांचे व्यापक समुहीकरण
- » किमान आर्थिक क्षमतेचे निर्धारण
- » औद्योगिकदृष्ट्या मागास क्षेत्रांचा विकास करणे
- » निर्यात उत्पादनासाठी प्रेरणा
- » लघु उद्योग आणि सहाय्यक उद्योगांमध्ये भांडवल मर्यादित वाढ
- » तांत्रिक विकास निधी

मध्ये आयात पर्यायीकरण करणाऱ्या व प्रगत तंत्रज्ञान वापर करणाऱ्या कंपन्यांना नवीन उद्योग स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली. १९८३ मध्ये सरकारने २१ उच्च तंत्रज्ञान वापर करणाऱ्या मोठ्या औद्योगिक घराण्यांना मुक्त सवलत देण्यात आली. या बरोबरच ८३ प्रमुख वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी या दोन्ही कायद्यात येणाऱ्या उद्योग संस्थांना परवानगी देण्यात आली. याच बरोबर जी उद्योग संस्था आपल्या एकूण उत्पादनाचा ६०% भाग निर्यात करते. त्यांनाही या कायद्यातून सूट देण्यात आली. या कायद्यात येणाऱ्या उद्योग संस्थांच्या अतिरिक्त स्थापित उत्पादन क्षमतेस मान्यता देण्यात आली. तसेच मागास भागात उद्योग स्थापन करण्यासाठी काही सुविधा पुरविण्यात आल्या.

३. **उत्पादन क्षमतेची पुनः मान्यता :** उत्पादन क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी सरकारने १९८२ मध्ये क्षमतेच्या पुनः मान्यतेची योजना तयार केली. १९८६ मध्ये या योजनेत आणखी उदारीकरण करण्यात आले. ज्या उद्योगसंस्था स्थापित क्षमतेचा वापर करून जादा उत्पादन करतात त्यांच्या वाढीव उत्पादन क्षमतेस पुनः मान्यता देण्याबाबत सुधारणा करण्यात आल्यात. आधुनिकीकरण, पुनः स्थापना, नूतनीकरणास प्रोत्साहित करण्यासाठी १९८६ मध्ये परवाना उत्पादन क्षमतेत ४९% वाढविण्याची सवलत देण्यात आली.
४. **उद्योगांचे व्यापक समूहीकरण :** उद्योग संस्थांना विविधीकरणासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने आणि स्थापित क्षमतेचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी सरकारने व्यापक समूहीकरणाचे धोरण १९८४ मध्ये अंगिकारले. या धोरणानुसार अनेक एकसारख्या असणाऱ्या वस्तूंना एकाच जाती-वर्गात (Generic Category) ठेवण्यात आले आणि कोणत्याही वस्तूच्या उत्पादकाला उत्पादन स्वातंत्र्य देण्यात आले. या समूहात दुचाकी आणि चार चाकी वाहन, खते, यंत्रसामग्री, औषधी इ. चा समावेश करण्यात आला.
५. **किमान आर्थिक क्षमतेचे निर्धारण :** औद्योगिक परवाना धोरणात एक महत्त्वपूर्ण सुधारणा करण्यात आली. मोठ्या प्रमाणावरील बचती निर्माण करण्यासाठी विद्यमान क्षमतेचा सर्वोच्च वापर करणे आणि ती किमान पातळीपर्यंत पोहोचेल यासाठी व्यवस्था करणे.
६. **औद्योगिकदृष्ट्या मागास क्षेत्रांचा विकास करणे :** मागास

क्षेत्रात औद्योगिकीकरण वाढविण्यासाठी खासगी क्षेत्रांना प्रोत्साहित करण्यासाठी सरकारने १९८६ मध्ये बऱ्याच सवलती दिल्या. त्यांना मत्तेदारी निर्बंधात्मक आणि फेरा कायद्यात सवलत देण्यात आली. मागास भागात उद्योग स्थापन करणाऱ्यांना परवानामुक्त करण्यात आले. या भागात भांडवल गुंतवणूक मर्यादितही वाढ करण्यात आली. लघुउद्योग क्षेत्रातील गुंतवणूक मर्यादा वाढविण्यात आली.

७. **निर्यात उत्पादनासाठी प्रेरणा** : मोठ्या प्रमाणावर निर्यातीवर लक्ष केंद्रीत करणाऱ्या उद्योगसंस्थांना परवान्यात सूट देण्यात आली. त्यांना उद्योगाच्या विस्तारासाठी आणि स्थापित क्षमतेत वाढ करण्यासाठी परवानगी घेण्याची आवश्यकता ठेवली नाही.
८. **लघु उद्योग आणि सहाय्यक उद्योगांमध्ये भांडवल मर्यादित वाढ** : १९८५ मध्ये लघु उद्योगातील स्थिर भांडवल गुंतवणूक मर्यादा ३५ लाख रुपये केली. सहाय्यक उद्योगांसाठी ४५ लाख रुपये अति लघु उद्योगात २ लाख रुपये करण्यात आली.
९. **तांत्रिक विकास निधी** : ही योजना सरकारने १९७६ मध्ये सुरू केली होती. या योजनेचा उद्देश औद्योगिक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचे आधुनिकीकरण आणि विकास करण्यास खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहित करणे हा होता. १९८० च्या दशकात यात जास्त उदारता आणली गेली. यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान, यंत्रांचे सूटे भाग इत्यादी आयात करण्यास परवानगी देण्यात आली.

१९९१ चे नवीन औद्योगिक धोरण (New Industrial Policy - 1991) :

१९९० पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रचंड शैथिल्य निर्माण झाले होते. औद्योगिक क्षेत्र, कृषी क्षेत्र विकासाचा वेग मंदावलेला होता. आंतरराष्ट्रीय व्यापार घटला होता. व्यवहारतोलातील तूट मोठ्या प्रमाणावर वाढली होती. परकीय चलन गंगाजळी नाममात्र शिल्लक होती. भारतावर एकप्रकारे आर्थिक संकट आले होते.

अशी परिस्थिती का निर्माण झाली याचा शोध घेता असे आढळून आले की, कडक औद्योगिक परवाना धोरण, भांडवल गुंतवणूक आणि विस्तारावरील नियंत्रणे, मत्तेदारी नियंत्रणात्मक कायदा आणि फेरा कायद्याचा अंमल, आयातीवर बंधने असल्याने यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान, कच्च्या माल आयात कमी, वाढते करांचे दर, वित्त पुरवठ्यातील अडचणी, शासकीय पातळीवरील भ्रष्टाचार व लाचलुचपत, भारतीय अधिकाऱ्यांवर मोठ्या औद्योगिक घराण्यांचा प्रभाव त्यामुळे त्यांच्याकडे झुकणारे धोरण यासारखी परिस्थिती होती.

साहजिकच निर्माण झालेल्या या परिस्थितीत बदल करणे गरजेचे होते. १९९१ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या आणि काँग्रेस (इं) पक्षाचे मा. श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे सरकार सत्तेवर आले. नरसिंहराव सरकारमधील अर्थमंत्री- अर्थतज्ज्ञ मा. श्री. मनमोहनसिंग यांनी जुलै १९९१ मध्ये नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर केले.

नवीन औद्योगिक धोरण दोन टप्प्यात मांडण्यात आले. पहिल्यांदा २४ जुलै १९९१ मध्ये मांडले. याचा संबंध मोठ्या आणि मध्यम उद्योगांशी होता. तर दुसरा टप्पा ६ ऑगस्ट १९९१ चा होता. यात लघु उद्योगासंबंधी धोरण होते. प्रथम आपण जुलै १९९१ च्या पहिल्या टप्प्याचा म्हणजेच मोठ्या व मध्यम उद्योग धोरणाचा विचार करू.

नवीन औद्योगिक धोरणाची वैशिष्ट्ये :

१) १९९१ चे औद्योगिक परवाना धोरण (Industrial Licensing Policy - 1991) : भारतात १९५१ मध्ये उद्योग विकास आणि नियमन कायदा (Industrial Development and Regulation Act) करण्यात आला. हा कायदा मे १९५२ पासून लागू करण्यात आला. या कायदानुसार खासगी उद्योजकाने कोणता उद्योग सुरू करावा. किती उत्पादन करावे. स्थापित क्षमतेत वाढ किंवा घट करणे इत्यादीबाबत पूर्वपरवानगी म्हणजेच औद्योगिक परवाना घेणे आवश्यक होते. कायद्यातील जटीलता, नोकरशाहीतील अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार, लाचलुचपत इत्यादीमुळे परवाना मिळविणे कठीण जात होते. औद्योगिक परवाना धोरणात वेळोवेळी बऱ्याच सुधारणा करण्यात आल्यात. त्यात उदारीकरणही करण्यात आले. १९८५ आणि १९९० च्या औद्योगिक धोरणात जास्त उदारीकरण करण्यात आले, तरीपण औद्योगिक विकासाला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही.

नवीन धोरणात ठराविक उद्योग सोडता उर्वरित सर्व उद्योगांसाठी परवाना घेण्याची गरज ठेवली नाही. या निर्णयामुळे एकप्रकारे परवाना

नवीन औद्योगिक धोरणाची वैशिष्ट्ये

- » १९९१ चे औद्योगिक परवाना धोरण -
  - अ) औद्योगिक परवाना आवश्यक असणारे उद्योग
  - ब) सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखून ठेवलेले उद्योग
  - क) विदेशी भांडवल वस्तूंची गरज असलेले उद्योग
  - ड) शहरी लोकसंख्येचा निकष
  - इ) आधुनिकीकरण आणि विस्तार
- » विदेशी गुंतवणूक धोरण
- » विदेशी तंत्रज्ञान
- » सार्वजनिक क्षेत्रासंबंधी धोरण
- » मत्केदारी आणि निर्बंधात्मक व्यापार व्यवहार कायदा

पद्धतीच संपुष्टात आली. या धोरणाच्या मुख्य बाबी पुढीलप्रमाणे,

अ) औद्योगिक परवाना आवश्यक असणारे उद्योग : नवीन धोरणानुसार अनुसूची II मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या उद्योगांनाच परवाना घेण्याची आवश्यकता ठेवण्यात आली. या अनुसूचित १) कोळसा आणि लिग्नाइट, २) पेट्रोलजन्य पदार्थ (कच्चे पेट्रोल सोडून), ३) अल्कोहोल असले मद्यार्कयुक्त पदार्थ, ४) साखर, ५) प्राण्यांची चरबी व तेल, ६) तंबाखूपासून निर्मित वस्तू, ७) अॅसबेस्टासपासून निर्मित वस्तू, ८) प्लॉयवूड आणि सजावटीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या लाकडी वस्तू व लाकडापासून निर्मित वस्तू, ९) प्राण्यांची कातडी, १०) केस असलेले प्राण्यांची कातडी (वाघ, मांजर, ससा, हरिण) ११) मोटार कार १२) कागद आणि वर्तमानपत्राचा कागद, १३) संरक्षण साहित्य, १४) औद्योगिक विस्फोटके, १५) घातक रसायने, १६) औषध निर्मिती, १७) इलेक्ट्रॉनिक्स मनोरंजनाची साधने, १८) पांढऱ्या वस्तू जसे रेफ्रीजरेटर, घरगुती भांडी, धुलाई मशिन, मायक्रो ओव्हन आणि वातानुकूलित यंत्र.

अशा १८ वेगवेगळ्या वस्तूंसाठीच औद्योगिक परवाना घेणे आवश्यक केले. यामागील हेतू यातील काही वस्तू ह्या समाजासाठी आवश्यक असतात. तर काही समाज आरोग्यावर विपरीत परिणाम करणाऱ्या असतात. यांचे नियमन करता यावे हा होता. वरील वस्तूंचे उत्पादन जर लघुउद्योगात केले जाणार असेल तर त्यासाठी परवान्याची गरज ठेवली नाही.

ब) सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखून ठेवलेले उद्योग : राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या हेतुने काही उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखून ठेवण्यात आले. यांचा समावेश अनुसूची I मध्ये करण्यात आला.

१) शस्त्र आणि अण्वस्त्र संबंधित संरक्षण साहित्य, लढावू विमाने आणि जहाजे, २) अणू शक्ती, ३) कोळसा आणि लिग्नाईट, ४) खनिज तेल, ५) अल्कोहोल धातू, मॅग्नीज, जिप्सम, गंधक, सोने, आणि हिऱ्याच्या खाणी ६) तांबे, जस्त, शिसे वगैरे, ७) अणुशक्तीसाठी लागणारी खनिजे, ८) रेल्वे वाहतूक.

क) विदेशी भांडवल वस्तूंची गरज असलेले उद्योग : ज्या भारतीय उद्योगांमध्ये विदेशी भांडवली वस्तूंची (यंत्रसामग्री) गरज आहे अशा उद्योगांना ताबडतोब मान्यता देणे.

ड) शहरी लोकसंख्येचा निकष : ज्या शहरांची लोकसंख्या १० लाखापेक्षा कमी आहे अशा शहरात किंवा परिसरात उद्योग स्थापन करण्यासाठी कोणत्याही परवान्याची गरज नाही. पण १० लाखाच्या वर जर लोकसंख्या असेल तर अशा शहरात जे उद्योग प्रदूषण करणार नाहीत असे उद्योग शहरी हद्दीपासून २५ किलोमिटर लांब सुरू करण्यात यावेत. पण जर इलेक्ट्रॉनिक, सॉफ्टवेअर आणि मुद्रण साहित्य उद्योग असतील तर त्यांना या हद्दीच्या आत उद्योग सुरू करण्यास आपोआप परवानगी मिळेल.

इ) आधुनिकीकरण आणि विस्तार : अस्तिवात असलेल्या उद्योगधंद्यांना आधुनिकीकरण करायचे असेल, उद्योग संस्थेचा विस्तार करायचा असेल किंवा विविधीकरण करायचे असेल तर यासाठीही परवाना घेण्याची आवश्यकता उरली नाही.

अशाप्रकारे नवीन धोरणामुळे औद्योगिक क्षेत्र परवाना राज यातून मुक्त झाले.

२. विदेशी गुंतवणूक धोरण (Foreign Investment Policy) : देशांतर्गत भांडवलाची टंचाई, मागास तंत्रज्ञान आणि विदेशी चलनाची चणचण दूर करण्यासाठी नवीन धोरणात विदेशी गुंतवणूक आमंत्रित करण्यात आली. हे आमंत्रण दोन मार्गांनी देण्यात आले. एक विदेशी गुंतवणूकदार व विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदार आणि दोन अनिवासी भारतीय.

३५ प्राधान्यक्रम उद्योग क्षेत्रात विदेशी गुंतवणूकदारांना भारतीय उद्योगात ५१% पर्यंत थेट गुंतवणूक करण्यास परवानगी देण्यात आली. यामागे दुहेरी हेतू होता. एक म्हणजे विदेशी भांडवल देशात येईल आणि दुसरा म्हणजे हे गुंतवणूकदार भांडवलाबरोबरच प्रगत तंत्रज्ञान देशात आणतील. अनिवासी भारतीयांना ३५ प्राधान्यक्रम उद्योगांत १००% पर्यंत गुंतवणूक करण्यास मुक्त परवानगी देण्यात आली.

जागतिक बाजारात आपली निर्यात वाढावी यासाठी सरकार विदेशी व्यापारी कंपन्यांना प्रोत्साहित करणार होती. १९९१ नंतर या धोरणात बऱ्याच सुधारणा केल्या.

३. विदेशी तंत्रज्ञान (Foreign Technology) : भारतीय तंत्रज्ञान परंपरागत आणि जुनाट झाल्याने उत्पादकता कमी होती. नवीन तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा अभाव स्थितीत उत्पादकता वाढविण्यासाठी भारतीय कंपन्यांना विदेशी कंपन्यांशी तांत्रिक सहयोग करार करण्याची परवानगी देण्यात आली. मात्र असे करार करत असताना विदेशी चलन साठ्यावर ताण पडणार नाही. परकीय

तंत्रज्ञानाची रॉयल्टी निर्यात उत्पन्नातून परस्पर दिली जात असली पाहिजे. या करारामुळे देशात प्रगत तंत्रज्ञान येईल आणि भारतीय उद्योगांची कार्यक्षमता वाढेल अशी अपेक्षा केली गेली.

४. सार्वजनिक क्षेत्रासंबंधी धोरण (Public Sector Policy) : सार्वजनिक क्षेत्राबाबतचे नवे धोरण १९५६ च्या औद्योगिक धोरणाच्या थोडे विरुद्ध आहे. १९५६ च्या धोरणात सार्वजनिक क्षेत्रामार्फत अवजड आणि मूलभूत उद्योगांचा विकास आणि समाजवादी समाज रचनेची निर्मिती यावर भर देण्यात आला होता. पण १९९१ पर्यंतचा सार्वजनिक क्षेत्राचा अनुभव समाधानकारक नव्हता. सार्वजनिक क्षेत्राच्या कामगिरीबद्दल अनेक प्रश्न निर्माण झाले होते. उत्पादकतेत अत्यल्प वाढ, अकार्यक्षम व्यवस्थापक, अकार्यक्षम कामगारवर्ग, अवास्तव कामगार भरती, तंत्रज्ञानाचा घसरता दर्जा आणि मानवी संसाधनाकडे केलेले दुर्लक्ष इत्यादी कारणांमुळे गुंतवणूक झालेल्या भांडवलावरील परतावा दर (Rate of Return) कमी होत गेला. बरेचसे सार्वजनिक उद्योग नाममात्र नफ्यात चालत होते. काहीना तर तोटा सहन करावा लागत होता. यामुळे सार्वजनिक उद्योग उत्पन्नाचे साधन आणि संपत्ती बनण्याऐवजी सरकारवरील एक अनावश्यक भार झालेत. याचा विचार करून सार्वजनिक क्षेत्राबाबत नवीन धोरण आखण्यात आले.

नवीन धोरणात सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखून ठेवण्यात आलेल्या उद्योगांची यादी कमी करण्यात आली या उद्योगांची यादी आपण यापूर्वीच्या परवानाविषयक धोरणात पाहिलेली आहे.

सार्वजनिक उद्योगांच्याबाबत महत्त्वपूर्ण धोरण म्हणजे जे उद्योग अत्यल्प नफा कमावतात व ते तोट्यात चालत आहेत. त्यांच्यातील सरकारचे भांडवल निर्गुंतवणूक माध्यमातून काढून घेण्यात येणार. यासाठी सार्वजनिक उद्योगातील सरकारचा वाटा म्युचुअल फंड, वित्तीय संस्था, उद्योगात कार्यरत श्रमिक आणि सामान्य लोकांमध्ये वाटून देण्याचे निश्चित करण्यात आले. जे आजारी उद्योग भविष्यात विकास करू शकतील त्यांच्या सुधारणांसाठी उपाययोजना करण्यात आल्या. जे उद्योग गंभीर आजारी आहेत त्यांच्याबाबत औद्योगिक व वित्तीय पुनर्निर्माण बोर्डाशी चर्चा करून निर्णय घेण्यात येणार होते.

सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी सुधारण्यासाठी व्यवस्थापक आणि कामगारांवर जबाबदारी टाकण्यात आली. या सुधारणा करीत असताना सार्वजनिक क्षेत्रातील अनावश्यक कामगारांमध्ये कपात करण्याचीही शक्यता वर्तविली आहे.

५. मत्तेदारी आणि निर्बंधात्मक व्यापार व्यवहार कायदा (MRTP-ACT) : ठराविक औद्योगिक घराण्यांची मत्तेदारी रोखण्यासाठी आणि संपत्तीचे

केंद्रीकरण रोखण्यासाठी १९६९ मध्ये हा कायदा करण्यात आला होता. सहाय्या योजनेत उत्पादकता वाढीवर भर देण्यासाठी कायद्यात १९८२ आणि १९८४ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्यात. यातून उद्योगांच्या आधुनिकीकरण आणि विस्तारीकरण मार्गात येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यात आल्या. १९८५ मध्ये औद्योगिक घराण्यांच्या संपत्तीची मर्यादा वाढविण्यात आली.

मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळविण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारातील स्पर्धेचा लाभ उचलण्यासाठी, विस्तारीकरण, विलीनीकरण, समायोजन आणि कंपनी ताब्यात घेणे इत्यादीसाठी आता केंद्र सरकारच्या परवानगीची गरज नाही. नवीन धोरणानुसार भांडवलाच्या गुंतवणूकीच्या आधारे एखाद्या उद्योगसंस्थेस मत्तेदार ठरविण्यात येणार नसून एखाद्या उद्योगातील एका उद्योग संस्थेचे एकूण उत्पादनात २५% वाटा असेल तरच ती उद्योगसंस्था मत्तेदार ठरणार आहे. मत्तेदारी नियंत्रणात्मक कायद्याने आता फक्त मत्तेदारी नियंत्रण करावे, प्रतिबंधात्मक आणि अवैध व्यापार करणाऱ्यांवर मर्यादा आणण्यासाठी या कायद्याच्या कक्षा विस्तारण्यावर भर देण्यात आला.

नवीन धोरणाचे मूल्यमापन :

- १) परवाना धोरण जवळ जवळ संपुष्टात आल्याने परवाना राज वरील नोकरशाहीचे वर्चस्व कमी होईल. मुक्त परवाना मिळाल्यामुळे उद्योग स्थापनेत, विस्तारीकरणात, आधुनिकीकरण आणि विविधीकरणात वाढ होईल. उत्पादनात वाढ होईल. पण याचा रोजगारावर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता वर्तविण्यात आली. आधुनिकीकरण आणि विस्तारीकरणासाठी आधुनिक यंत्र सामग्री आणि तंत्रज्ञानाचा वापर वाढेल. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात कामगारांची गरज कमी होईल. नवीन रोजगार संधी निर्माण होणार नाहीत. उलट आहे त्या कामगारांची गरज कमी होईल.
- २) विदेशी गुंतवणूक आमंत्रित केल्यामुळे देशातील भांडवलाची टंचाई दूर होईल आणि विदेशी चलनाचे आगमन होऊन विदेशी चलनसाठ्यात वाढ होईल. निर्यातीत वाढ होईल, आणि विदेशी गुंतवणूक देशाच्या विकासाला पोषक ठरेल अशी अपेक्षा केली गेली. पण भारतात थेट विदेशी गुंतवणूक करणे हे नेहरू महालनोबिस प्रतिमानाच्या विरुद्ध आहे. नेहरू महालनोबिस प्रतिमानात स्वयंपूर्णतेवर भर देण्यात आला होता. या धोरणामुळे परावलंबित्व वाढेल. विदेशी गुंतवणूकीमुळे देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्राबल्य वाढेल. काही तज्ज्ञांच्या मते

विदेशी गुंतवणूक नफ्याचा हिस्सा मायदेशात नेतील तेव्हा परकीय चलन गंगाजळीवर ताण पडेल. विदेशी गुंतवणूकदार अशाच उद्योगात गुंतवणूक वाढवतील जेथे महत्तम नफ्याची शक्यता आहे. अशा उद्योगात देशी उद्योग आणि विदेशी उद्योगात स्पर्धा वाढेल. यात देशी उद्योग टिकण्याची शक्यता कमी आहे. काही तज्ज्ञ याबाबत सावध प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणतात, की ही गुंतवणूक फक्त उच्च प्राधान्यक्रम क्षेत्रातच विशेषतः पायाभूत उद्योगातच करण्यात यावी. अन्यथा भारताची ब्राझील आणि मेक्सिकोसारखी परिस्थिती होईल. विदेशी गुंतवणूक औद्योगिक क्षेत्रातच झाली तर देशाच्या कृषी क्षेत्राचा विकास आणि रोजगारावरही विपरीत परिणाम होईल अशी भीती व्यक्त करण्यात आली होती.

- ३) विदेशी तंत्रज्ञान सहयोग करारामुळे देशात नवीन तंत्रज्ञान येईल, उत्पादनात वाढ होईल. पण यामुळे देशी उद्योजकांचे विदेशी तंत्रज्ञानावरील अवलंबित्व वाढेल. आयते तंत्रज्ञान मिळाल्यामुळे शोध आणि संशोधनाकडे दुर्लक्ष होईल. शिवाय तंत्रज्ञानाच्या वापराबद्दल रॉयल्टी द्यावी लागेल. त्याचा विदेशी चलनसाठ्यावर ताण पडेल.
- ४) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची कामगिरी समाधानकारक नसल्याने तोट्यात चालणाऱ्या व कमी नफा मिळविणाऱ्या उद्योगांमधील भांडवल सरकार काढून घेणार आहे. काही उद्योग खासगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करण्यात येणार, काही बंद केले जाणार होते. सार्वजनिक उद्योग बंद करणे किंवा भांडवलाची निर्गुंतवणूक करणे हिताचे ठरणार नाही अशी भीती व्यक्त करण्यात आली. या धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कपात होईल. बेरोजगार कामगाराबाबत सरकारकडे ठोस पर्याय उपलब्ध नाही. हे उद्योग बंद केल्यामुळे सरकारला जे थोडेफार उत्पन्न मिळते ते मिळणे बंद होईल. सरकारच्या करेतर उत्पन्नात घट झाल्यास सरकार कर उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी करांचे दर वाढवेल अशीही भीती व्यक्त करण्यात आली.

आजारी उद्योग किंवा कमी नफा देणारे उद्योग विक्री केल्यास बड्या उद्योजकांना हे उद्योग कमी किंमतीत मिळतील. यातून खासगी उद्योजकांचा फायदा होईल. यात आणखी एक शंका उपस्थित केली गेली की, खासगी उद्योजक, सरकारी अधिकारी संगनमत करून सरकारच्या खासगीकरणाच्या धोरणाचा गैरफायदा घेतील.

- ५) मत्तेदारी सामर्थ्यावर नियंत्रण ठेवण्याबाबत आणि संपत्तीच्या केंद्रीकरणाबाबत मत्तेदारी नियंत्रणात्मक कायदा बराच यशस्वी झाला होता. नवीन धोरणात या कायद्याची परिणामकारकताच काढून टाकण्यात आली आहे. कंपन्यांच्या गुंतवणूकीचा मत्तेदारीशी असलेला संबंध तोडल्याने मोठे उद्योग समूह मोठ्या प्रमाणावर लहान किंवा कमकुवत कंपन्यांना आपल्या ताब्यात घेतील. विलीनीकरणाच्या नावाखाली अनेक गैरप्रकार होतील. कंपन्या ताब्यात घेण्याचेही प्रकार होतील. या सर्वांचा परिणाम म्हणून औद्योगिक संपत्तीचे केंद्रीकरण वाढेल. जे केंद्रीकरण कमी करण्यासाठी कायदा करण्यात आला ते केंद्रीकरण पुन्हा वाढेल. यातून लघुउद्योग हताश होतील आणि देशात स्पर्धा वाढण्याऐवजी मत्तेदारी सामर्थ्यात वाढ होईल.

■ लघु उद्योगांसाठी औद्योगिक धोरण; (१९९१)

(Industrial Policy for Small Scale Industries 1991) :

श्री. नरसिंहराव सरकारने जुलै १९९१ मध्ये मोठ्या आणि मध्यम उद्योगासाठी नवीन आर्थिक धोरण मांडले. त्यानंतर लागलीच ६ ऑगस्ट १९९१ मध्ये लघुउद्योग क्षेत्रासाठी औद्योगिक धोरण जाहीर केले. नवीन धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

- १) **अतिलघु उद्योग (Tiny Enterprises) :** नवीन धोरणाच्या अगोदर १९९० मध्ये या उद्योगातील स्थिर भांडवल गुंतवणूक मर्यादा वाढविण्यात आली होती. निर्यातप्रधान उद्योगासाठी ७५ लाख रुपये, लघु उद्योग ६० लाख रु. आणि साहाय्यक लघु उद्योग ७५ लाख रुपये, तर अतिलहान उद्योगासाठी ५ लाख रुपये मर्यादा करण्यात आली. हीच मर्यादा नवीन धोरणात कायम ठेवली.

भविष्यात सेवा क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या सर्व संस्थांना लघु उद्योगात सामील करण्यात येईल. त्यांची भांडवल गुंतवणूक मर्यादा अति लघुउद्योग इतकी म्हणजे ५ लाख रुपये असेल, असेही ठरविण्यात आले.

लघु उद्योगांसाठी औद्योगिक धोरण (१९९१)ची वैशिष्ट्ये

- » अतिलघु उद्योग
- » वित्त पुरवठ्यासंबंधी उपाय
- » पायाभूत सुविधा
- » लघु उद्योजकांना प्रोत्साहन
- » ग्रामोद्योग आणि हातमाग क्षेत्र
- » हस्तकला क्षेत्र
- » इतर ग्रामोद्योग

२) **वित्त पुरवठ्यासंबंधी उपाय :** लघु उद्योगांना सवलतीच्या व्याज दरात जी कर्जे दिली जातात व जी अनुदाने दिली जातात. त्याऐवजी नवीन धोरणात बाजार दरानुसार पुरेशा प्रमाणात वित्त पुरवठा केला जाईल. याबरोबरच भांडवल बाजारातूनही भांडवल उभारता येईल. आधुनिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीसाठी दुसऱ्या उद्योगांना लघु उद्योगांमध्ये २४% पर्यंत भांडवल गुंतवणूक करता येईल. यामुळे साहाय्यक आणि उप-ठेकेदारीला सशक्त प्रोत्साहन मिळेल आणि त्यातून रोजगारात वाढ होईल अशी अपेक्षा केली आहे.

लघु उद्योगांना तात्काळ वित्त पुरवठा करता यावा यासाठी आडत सेवा (Factorig Services) भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेकडून स्थापित करण्यात येतील, आणि त्यांचे संचालन कार्य व्यापारी बँकामार्फत करण्यात येईल. आडत सेवांचा अर्थ असा की, लघु उद्योगांनी खूल्या बाजारातून जो कच्च्या माल किंवा यंत्र सामग्री, यंत्राचे सुटे भाग, अवजारे खरेदी केले असतील त्यांच्या बिलाच्या तारणावर किंवा खरेदीवरून बँकांनी वित्त पुरवठा करणे आणि त्यावर कमिशन घेणे होय.

३) **पायाभूत सुविधा :** लघु उद्योगांचे उत्पादन आणि स्पर्धाक्षमता उंचावण्यासाठी लघु उद्योग विकास संघटनच्या अंतर्गत तांत्रिक विकास केंद्र (Technology Development Cell) स्थापित करण्यात येईल.

४) **लघु उद्योजकांना प्रोत्साहन :** लघु उद्योजकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतील. प्रशिक्षण देण्यासाठी अनेक प्रशिक्षक तयार करण्यात येतील. महिला उद्योजकांना विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रमांमार्फत मदत करण्यात येईल.

५) **ग्रामोद्योग आणि हातमाग क्षेत्र :** हातमागावर जे कापड विणले जाते त्यातून जवळजवळ ३०% उत्पादन होते. नवीन धोरणानुसार हातमाग क्षेत्र प्रोत्साहित करून रोजगारात वाढ करणे आणि ग्रामीण कारागिरांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे व ग्रामीण विणकरांना आधुनिकतेचे प्रशिक्षण देण्यात येईल. त्यांना रंग, डिझाईन याबाबत मार्गदर्शन केले जाईल आणि विपणनात मदत करण्यात येईल.

६) **हस्तकला क्षेत्र :** हस्तकला क्षेत्रामार्फत ग्रामीण विकास घडवून आणणे, त्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण देणे, उत्पादन आणि विपणनात साहाय्य करण्यात येईल.

- ७) **इतर ग्रामोद्योग** : ग्रामोद्योगाचा विकास आणि विस्तार करण्यासाठी राष्ट्रीय खादी व ग्रामोद्योग आयोग आणि राज्य खादी व ग्रामोद्योग बोर्डाच्या कार्यक्षेत्र वाढ करणे त्याच्यामार्फत ग्रामीण विकासाचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडून घेण्यात येईल.

अशाप्रकारे नवीन धोरणात लघु उद्योगांच्या विकासाबाबत धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आले होते.

जुलै १९९१ चे औद्योगिक धोरण आणि सार्वजनिक क्षेत्र :

१९९१ च्या औद्योगिक धोरणात सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी सुधारण्यासाठी चार संरचनात्मक बदल करण्यात आले.

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांसाठी एकूण १७ उद्योग राखीव होते. त्यांची संख्या ८ पर्यंत कमी करण्यात आली.
२. सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीचे मुल्यमापन करून सरकारने आपले भांडवल टप्प्या-टप्प्याने काढून घेणे म्हणजेच निर्गुंतवणूक करणे.
३. सार्वजनिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगांबाबत खासगी क्षेत्रातील आजारी उद्योगांप्रमाणे धोरण अंगिकारण्यात आले. सार्वजनिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगांना औद्योगिक आणि वित्तीय पुनःनिर्माण बोर्ड (Board of Industrial and Financial Re-Construction - BIFR) कडे नोंदणी करावी. यातून काही उद्योग बंद झाल्यास त्यातील कामगारांचे नुकसान होवू नये म्हणून राष्ट्रीय नवीकरण निधी स्थापन करून त्यातून कामगारांना नुकसान भरपाई देवून सुरक्षितता प्रदान करण्यात येईल.
४. मेमोरंडम ऑफ अंडरस्टंडिंग (Memorandum of Understanding) - सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची कामगिरी

सुधारण्यासाठी व्यवस्थापकांना अधिक स्वायत्तता प्रदान करण्यात येईल. उद्योगाच्या नफा-तोट्यात कार्यक्षमता आणि अकार्यक्षमतेला व्यवस्थापक आणि संचालक मंडळ जबाबदार असणार.

३.४ उद्योग संस्थांचे नियमन (असमरूप माहिती अन्तर्गत)

(Regulation of firms (Under Asymmetric Information) :

जेव्हा एखाद्या देण्या-घेण्याच्या व्यवहारात वस्तू/सेवांबाबत एक व्यक्ति, समुहाला, उद्योगसंस्थेला, सरकारला, उपभोक्त्याला संपूर्ण माहिती असते आणि दुसरी व्यक्ति, समुह, उद्योगसंस्था, सरकार, उपभोक्ता यांना त्याच वस्तू/सेवांची संपूर्ण माहिती नसते. एक गट दुसऱ्या गटापासून माहिती लपवतात, तेव्हा बाजारात

असमरूप माहितीची परिस्थिती निर्माण होते. उदा. जेव्हा एक प्रबळ उद्योगसंस्था आपले मक्तेदारी सामर्थ्य वाढविण्यासाठी स्पर्धकाशी कपटनिती अंगिकारते, मक्तेदारी निर्माण झाल्यानंतर उपभोक्त्यांचे शोषण करते. काही कंपन्या सरकारपासून उत्पादन, विक्री, उत्पन्न, नफा/तोटा माहिती लपवून कर चोरी करतात. काही कंपन्या निर्यात प्राप्त विदेशी चलनाची परस्पर बाहेरच्या देशातच हवाला व्यवसायातून विनिमय करतात. या सर्व व्यवहारात एक उद्योगसंस्था माहिती लपवून आपला स्वार्थ साधते. यावर नियंत्रण करण्यासाठी सरकारने जे कायदे केलेत. त्याचे दोन कायदे महत्त्वपूर्ण आहेत. ते पुढीलप्रमाणे :

१) स्पर्धा कायदा, २००२ (Competition Act, 2002) :

स्वातंत्र्योत्तर काळात दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून औद्योगिक विकासाचा वेग वाढत गेला. खासगी क्षेत्राचे महत्त्व वाढत गेले. यातून देशात टाटा, बिरला, बजाज, सिंधानिया यासारख्या बड्या औद्योगिक घराण्यांची बाजारात मक्तेदारी निर्माण होऊ लागली. ठराविक उद्योगघराण्यांकडे संपत्ती आणि आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण वाढत गेले. त्यामुळे औद्योगिक विकास आणि संपत्तीय विषमता निर्माण झाली. याचे अध्ययन करण्यासाठी १९६४ प्रा. पी. सी. महालनोबिस समिती आणि १९६५ मध्ये मक्तेदारी तपासणी आयोग स्थापन केलेत. या दोहोंनी देशात औद्योगिक क्षेत्रात वाढत्या केंद्रीकरणाकडे लक्ष केंद्रित केले. या प्रवृत्तीवर नियंत्रण आणण्यासाठी आणि बड्या औद्योगिक घराण्यांच्या एकाधिकार प्रवृत्तीवर नियंत्रण आणण्यासाठी केंद्र सरकारने १९६९ मध्ये मक्तेदारी आणि प्रतिबंधक व्यापार व्यवहार कायदा (Monopolistic and Restrictive Trade Practices Act, 1969) स्वीकृत केला. आणि १९७० मध्ये मक्तेदारी आणि प्रतिबंधक व्यापार व्यवहार कमिशनची स्थापना केली. या कायद्याने देशातील औद्योगिक मक्तेदारीवर बरेच नियंत्रण आणले.

१९९१ मध्ये सरकारने नवीन औद्योगिक धोरण जाहिर केले. १९६९ च्या MRTP कायद्याला उद्योग लॉबीचा बराच विरोध होता. त्याचा विचार करून नवीन औद्योगिक धोरणात MRTP, १९६९ हा रद्द करण्यात आला. आता नवीन वातावरणात भारतीय उद्योगांची क्षमता वाढविणे आणि विदेशी उद्योगांशी स्पर्धा करतील अशी व्यवस्था करण्याची गरज होती. याचा विचार करून केंद्र सरकारने एस. व्ही. एस. राघवन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. समितीने आपला अहवाल २२ मे २००० ला सरकारला सादर केला. अहवालात शिफारस केली. MRTP कायदा संपृष्टात आणून त्याच्या जागी नवीन स्पर्धात्मक कायदा आणला जावा. म्हणून सरकारने संसदेत स्पर्धा बिल २००१

सादर केले. आणि त्याला डिसेंबर २००२ मध्ये मंजुरी मिळाली. त्यालाच स्पर्धा कायदा, २००२ म्हटले जाते.

स्पर्धा कायदा, २००२ उद्देश (Objectives) :

कायद्याचा प्रमुख उद्देश बाजारात मुक्त आणि न्याय स्पर्धा सुनिश्चित करणे आहे. याचे तीन उद्देश आहेत.

१. स्पर्धाविरोधी करार थांबविणे.
२. प्रभावी शक्तीच्या दुरुपयोग रोखणे.
३. संघटनचे नियमन करणे.

स्पर्धा कायद्याच्या कलम ३ मध्ये स्पर्धेविरोधी कराराचे वितरण दिले आहे आणि त्याला रोखण्यासाठी उपाय केलेले आहेत. याबाबत असे म्हटले आहे की कोणतीही उद्योगसंस्था किंवा समुह किंवा व्यक्ती/व्यक्ती समुह वस्तू वा सेवांचे उत्पादन, पुरवठा, वितरण, अधिग्रहण किंवा नियंत्रणासाठी अशा प्रकारचा कोणताही करार करणार नाही ज्यामुळे देशात स्पर्धेवर प्रतिकूल प्रभाव पडेल. जर कोणी असा करार केला तर तो अवैध मानला जाईल. याच प्रकारे किंमत निश्चिती, पुरवठा निश्चिती, तांत्रिक विकास, गुंतवणूक यांच्याबाबत कोणताही स्पर्धाविरोधी करार कोणालाही करता येणार नाही.

कायद्यातील कलम ४ मध्ये म्हटले आहे की कोणताही उद्योग आपल्या प्रभावी शक्तीचा दुरुपयोग करणार नाही. याबाबत लक्षात घेण्यासारखी बाब अशी की प्रभावी शक्ती ही निषिद्ध नाही तिचा दुरुपयोग निषिद्ध आहे. जर एखादा उद्योग आपल्या प्रभावी शक्तीचा वापर करून खरेदी-विक्रीमध्ये अयोग्य अटी ठेवत असेल, उत्पादन व विकासावर मर्यादा आणत असेल, इतर उद्योगांच्या प्रवेशात अडथळे आणत असेल, आपल्या प्रभावी शक्तीचा वापर करून इतर बाजारात प्रवेश करत असेल तर या सर्वांना प्रभावी शक्तीचा दुरुपयोग मानला जाईल.

कायद्यातील कलम ५ मध्ये संघटनची व्याख्या करण्यात आली आहे आणि कलम ६ मध्ये त्याच्या नियमनाचा उल्लेख आहे. कलम ६ नुसार कोणतीही व्यक्ती/ उद्योग असे कोणतेही संघटन करणार नाही ज्यामुळे बाजार स्पर्धेवर विपरित परिणाम होईल. कोणी असे संघटन केले तर ते अवैध असेल.

स्पर्धा कायदा, २००२ हा उदारीकरण आणि जागतिकीकरण यांच्या नवीन वातावरणाशी अनुरूप आहे. याची मूळ भावना अशी आहे की उद्योगाला मोठे करणे वाईट नाही. पण स्पर्धेत अडथळा निर्माण करणे आणि उपभोक्त्यांच्या हिताला बाधा निर्माण करणे वाईट आहे. MRTTP कायदा १९६९ मध्ये प्रभावी शक्ती रोखण्याची व्यवस्था होती तर स्पर्धा कायदा २००२ मध्ये प्रभावी शक्तीचा

वापर रोखण्याची व्यवस्था आहे. अशा हा कायदा प्रभावी शक्ती रोखत नाही तर तिचा दुरुपयोग रोखतो.

भारतीय स्पर्धा आयोग (Competition Commission of India-CCI) :

स्पर्धा कायदा २००२ नुसार भारतात १४ ऑक्टोबर २००३ रोजी भारतीय स्पर्धा आयोग (CCI) स्थापन करण्यात आला. याचा उद्देश पुढीलप्रमाणे :

१. स्पर्धेत निर्माण होणारे अडथळे दूर करणे.
२. बाजार स्पर्धेला प्रोत्साहन देणे.
३. उपभोक्त्यांच्या हिताचे संरक्षण करणे.

पण हा आयोग निष्क्रिय पडून राहिला कारण त्याच्या वैयक्तिक अस्तित्वाबाबत वाद निर्माण झालेत. शेवटी स्पर्धा कायद्यात २००७ मध्ये दुरुस्त्या करण्यात आल्यात आणि २००९ मध्ये नवीन CCI ची स्थापना करण्यात आली.

३० नोव्हेंबर २०१५ पर्यंत CCI ला स्पर्धेतील अडथळ्यांशी संबंधित आणि प्रभावी शक्तीच्या दुरुपयोगाशी संबंधित क्षेत्र जसे वीमा, व्यापार, वाहतूक, सिमेंट, मोटार कार, स्थावर मालमत्ता, औषध निर्मिती, वित्तीय क्षेत्र, सार्वजनिक वसुली, मनोरंजन क्षेत्र यांच्याशी संबंधित ६६६ तक्रारी आल्यात. यापैकी ५४७ तक्रारीवर अंतिम आदेश दिला गेला.

CCI कडून दिले गेलेले मुख्य आदेश :

१. नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज (NSE) वर मे २०११ मध्ये Currency derivatives बाजारात आपल्या प्रभावी शक्तीचा दुरुपयोग करणाऱ्यांवर ५५ कोटी रूपयाचा दंड आकारला.
२. ऑगस्ट २०११ मध्ये DLF वर बाजारात आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग केल्याने ६३० कोटी रूपयाचा दंड आकारला.
३. जुन २०१२ मध्ये ११ सिमेंट कंपन्यांवर संघ स्थापन करून अवास्तव किंमती आकारल्याने ६३०० कोटीचा दंड आकारला.
४. IPL स्पर्धेत स्पर्धेविरोधी व्यवहार केल्याने BCCI वर ५२ कोटीचा दंड आकारला.
५. कोल इंडिया कंपनीने इंधन पुरवठ्यात आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग केला म्हणून डिसेंबर २०१४ मध्ये १७७३ कोटी रूपयाचा दंड आकारला.
६. हवाई माल वाहतुकीसाठी इंधन सरचार्ज निश्चित करण्यासाठी संघ केल्याने जेट एयरवेज, इंडिगो, स्पाईस जेट यांच्यावर नोव्हेंबर २०१५ मध्ये २५७ कोटीचा दंड आकारला.

अशा प्रकारे CCI ने डिसेंबर २०१५ पर्यंत १३९०० कोटी रूपयाचा दंड आकारला.

स्पर्धा अपिल न्यायालय (Competition Appellate Tribunal) :

CCI सोबतच स्पर्धा अपिल न्यायालय स्थापन करण्याची व्यवस्था आहे. तिचा उद्देश,

१. CCI च्या आदेशाविरुद्ध केलेल्या अपिलाची सुनावणी करणे.

२. CCI ने लावलेल्या दंडाचे समिक्षण करणे.

या न्यायालयाकडे CCI च्या आदेशाविरोधात ३७९ अपिल आलेत. पैकी ३१ मार्च २०१५ पर्यंत ३२३ अपिलांची सुनावणी होऊन न्याय दिला. १४७ अपिलांवर निर्णय घेणे बाकी आहे.

CCI ने १३९०० कोटी रूपयाचा जो दंड आकारला. त्या आदेशाचे पालन खूपच कमी झाले. १३९०० कोटी रूपयांपैकी फक्त ८२.१ कोटी रुपये (०.६%) दंड वसूल झाला. न्यायालयाने CCI चे अनेक आदेश झुगारून लावलेत कारण बरेच आदेश न्यायोचित नव्हते, नैसर्गिक नव्हते. अपिलकर्त्याला न्याय मिळविण्याचा अधिकार आहे. म्हणूनच न्यायालयाने आदेश झुगारलेत. बऱ्याच अपिलाबाबत अंतिम निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाकडे पडून आहेत. न्यायालयाकडून CCI चे आदेश रद्द करणे हे अशा बाबीकडे निर्देश करते की संस्थांच्या दृष्टिकोनात व्यापक मतभेद आहेत. कायदेशीर प्रक्रिया दिर्घकाळ चालणे आणि मोठ्या प्रमाणावर आदेश रद्द करणे याचा अर्थ असा की CCI चा कोणताही प्रभावीपणा नाही. अडचणी अशी की वरचढपणा आणि प्रभावी शक्तीचा दुरुपयोग निश्चित करणे कठीण आहे. त्यात बरेच मतभेद आहेत.

२) विदेशी चलन विनिमय व्यवस्थापन कायदा, १९९९

(Foreign Exchange Management Act, 1999) :

विदेशी चलन विनिमयाचे नियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी सरकारने १९७३ मध्ये विदेशी विनिमय नियमन कायदा. (Foreign Exchange Regulation Act, 1973-FERA) केला होता. १९९९ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात हा कायदा रद्द करण्यात आला आणि त्याच्या जागी विदेशी चलन विनिमय व्यवस्थापन कायदा करण्यात आला.

सरकारने ४ ऑगस्ट १९९८ ला संसदेत विदेशी विनिमय व्यवस्थापन बिल सादर केले. याला १९९९ मध्ये संसदेने मान्यता दिली आणि त्याचे कायद्यात रूपांतरण करण्यात आले. या कायद्याच्या नावातूनच त्याचा उद्देश स्पष्ट होतो.

उद्देश :

१. विदेशी चलन विनिमयाचे नियंत्रण करणे.
२. विदेशी चलन विनिमयाचे व्यवस्थापन करणे.
३. विदेश व्यापारासंबंधी होणाऱ्या देवाणघेवाणीतील अडथळे दूर करणे.
४. भारताचा विदेशी विनिमय बाजार चांगल्या पद्धतीने विकसित करणे.

विदेशी विनिमय व्यवस्थापन कायद्यातील प्रकरण II मध्ये विदेशी चलन विनिमयाचे नियंत्रण आणि व्यवस्थापनाच तरतूद केली आहे. कलम ३ मध्ये म्हटले आहे की कोणतीही व्यक्ती कायद्यात नमूद केलेल्या पद्धती व्यतिरिक्त कोणत्याही अनधिकृत व्यक्तीकडून विदेशी चलन किंवा रोख्यांचे आदान-प्रदान करू शकत नाही. कलम ४ नुसार कायद्यात नमूद केलेल्या पद्धतीव्यतिरिक्त कोणताही भारतीय कोणताही इतर देशात विदेशी चलन आदान प्रदान करू शकणार नाही. विदेशी चलन आणि विदेशी रोखेजवळ ठेऊ शकणार नाही किंवा त्याचे रूपांतरण करू शकणार नाही तसेच त्याच्या साहाय्याने विदेशात मालमत्ता खरेदी करू शकणार नाही.

चालू खाते आणि भांडवली खात्यावरील देवाण-घेवाण :

कायद्यातील कलम ५ आणि ६ व्यवहारतोलाच्या चालू आणि भांडवली खात्यावरील देवाण-घेवाणीशी संबंधित आहेत. कलम ५ अनुसार व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावर कोणतीही व्यक्ती कोणाकडून विदेशी चलन विनिमय व्यवहार करू शकते. पण केंद्र सरकारला अधिकार आहे की त्या व्यक्तीने रिझर्व्ह बँकेकडून सल्ला घ्यावा. चालू खात्यावरील व्यवहारांवरही काही अंकुश लावता येतात. जे अनिवार्य मानले जातात. कलम ६ च्या उपकलम १ मध्ये व्यवस्था आहे की कोणतीही व्यक्ती कोणत्याही अधिकृत व्यक्तीकडून उपकलम २ च्या सीमेन्तर्गत भांडवली खात्यावर विदेशी चलन व्यवहार करू शकते. उपकलम २ नुसार रिझर्व्ह बँक, केंद्र सरकारच्या सल्ल्यानुसार भांडवली खात्यावर अशा व्यवहारांचा विशिष्ट उल्लेख करू शकते. ज्याची परवानगी आहे आणि या व्यवहारात जास्तीत जास्त विदेशी चलन विनिमयाची सीमा निर्धारित करू शकते.

कलम ६ च्या उपकलम ४ मध्ये तरतूद आहे की कोणतीही भारतीय व्यक्ती विदेशात विदेशी चलन, रोखे व विदेशात मालमत्ता आपल्याकडे ठेवू शकते. जर हे विदेशी चलन, रोखे, स्थावर मालमत्ता त्याने विदेशात निवास असताना खरेदी केले असेल तरच तो आपल्याकडे ते ठेवू शकतो. उपकलम ५ मध्ये व्यवस्था आहे की कोणताही विदेशी नागरिक भारतीय चलन, भारतीय कंपन्याचे रोखे (शेअर्स) किंवा संपत्ती आपल्याकडे ठेवू शकते पण त्यासाठी त्याचा निवास भारतात असावा आणि

त्या काळात त्याने ते खरेदी केलेले असावे.

विदेशी चलनप्राप्ती आणि त्याची देशात परत पाठवणी/प्रत्यावर्तन :

कायद्यातील कलम ८ मध्ये नमुद आहे की जर एखाद्या भारतीयाला कोणत्याही मार्गाने विदेशी चलन प्राप्त झाले किंवा होणार असेल तर त्याने ते रिझर्व्ह बँकेकडून निर्धारित वेळेत आणि निर्धारित रूपात भारतात ते विदेशी आणण्यासाठी योग्य पाऊल उचलावे. या कलमापासून सुट कलम ९ मध्ये दिली आहे. ती अशी :

- i) रिझर्व्ह बँकेकडून निर्धारित उच्चतम सीमेन्तर्गत विदेशी चलनाचा साठा.
- ii) ८ जुलै १९४७ पूर्वी प्राप्त विदेशी चलन किंवा त्यात प्राप्त होणारे उत्पन्न.
- iii) अशा प्रकारच्या विदेशी चलनाचा कोणत्याही इतर भारतीयाला दिलेली भेट. (Gip)
- iv) नोकरी, व्यापार, व्यवसाय, सेवा, भेट, उत्तराधिकारीकडून प्राप्त विदेशी चलनाचा साठा.
- v) असे सर्व विदेशी चलनाच्या रूपात प्राप्ती, ज्याची रिझर्व्ह बँक मान्यता देते.

कायद्याचे उल्लंघन आणि दंड :

कायद्यातील प्रकरण IV कायद्याचे उल्लंघन आणि त्यावरील दंडांशी संबंधित आहे. कलम १३ मध्ये व्यवस्था आहे की जर एखाद्या व्यक्तीने कायद्याचे उल्लंघन केले तर त्याच्यावर उल्लंघन केलेल्या मर्यादेच्या तीन पटीपेक्षा अधिक दंड लावण्यात येईल. जर उल्लंघनाचे मूल्यांकन पैशांच्या रूपात करणे शक्य नसेल तर दंडाची रक्कम तीन लाख रूपयापर्यंत असू शकेल. जर व्यक्ती उल्लंघन सतत करत असेल तर त्याच्यावर निर्धारित (पहिला) दिवसानंतर प्रतिदिन ५ हजारांचा अतिरिक्त दंड लावला जाईल. कलम १४ मध्ये तरतूद आहे की, जर व्यक्ती ९० दिवसापर्यंत दंडाची रक्कम भरत नसेल तर त्याला पोलीसांनी ताब्यात घ्यावे.

न्यायनिर्णय आणि अपील :

प्रकरण V न्यायनिर्णय आणि अपिलाशी संबंधित आहे. कलम १६ नुसार दोषारोप झालेल्या व्यक्तीला आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्यानंतर केंद्र सरकार फेर तपासणी करण्यासाठी न्यायिक अधिकाऱ्याची नियुक्ती करू शकते. कलम १७ मध्ये व्यवस्था आहे की या अधिकाऱ्याच्या आदेशाविरूद्ध सुनावणीसाठी सरकार एक किंवा अधिक विशेष संचालक अपिलाची नियुक्ती करू शकते. या व्यतिरिक्त कलम १८ मध्ये अपीलाची सुनावणीसाठी एक अपील न्यायालय नियुक्त करण्याचीही व्यवस्था आहे.

विविध मुद्दे :

कायद्याच्या VII प्रकरणातील कलम ३९ ते ४९ पर्यंतच्या कलमे समाविष्ट केले आहेत. ज्यात विदेशी विनिमयाशी संबंधित बाबींची चर्चा आहे. कलम ४० चे उपकलम १ मध्ये केंद्र सरकारला अधिकार दिला आहे की सरकारने जनहितात आणि सूचना देवुन कायद्याच्या कोणत्याही कलमाला आस्थागित (Suspend) करू शकते किंवा त्यातून सूट देवू शकते. उपकलम अन्तर्गत ही अधिसूचना संसदेच्या समोर मांडणे आवश्यक आहे. कलम ४१ मध्ये केंद्र सरकारला अधिकार दिला आहे की सरकार रिझर्व्ह बँकेला विशेष किंवा सामान्य निर्देश देवू शकते. कलम ४२ मध्ये जर एखादी कंपनी कायद्याचे उल्लंघन करत असेल तर ती कंपनी चालवणाऱ्या व्यक्तीला उल्लंघनासाठी जबाबदार धरले जाईल. FEMA कार्यान्वित करण्यासाठी कलम ४६ केंद्र सरकारला आणि कलम ४७ रिझर्व्ह बँकेला आवश्यक ते नियम व निर्देश तयार करण्याचा अधिकार आहे. कलम ४९ हे सर्वात जास्त महत्त्वपूर्ण आहे यात FERA, 1973 समाप्त करण्याची तरतूद आहे.

३) नादारी आणि दिवाळखोरी संहिता, २०१६

(Insolvency and Bankruptcy Code, 2016) :

नादारी/दिवाळे आणि दिवाळखोरी (Insolvency and Bankruptcy) :

Insolvency and Bankruptcy Code, 2016 चे अध्ययन करण्याअगोदर आपल्याला नादारी/दिवाळे आणि दिवाळखोरी या दोन शब्दांचा म्हणजेच संकल्पनांचा अर्थ माहित करून घेणे आवश्यक आहे.

सामान्य बोलीभाषेत एखादा कर्जदार आपल्या कर्जाची परतफेड करण्यास समर्थ नसेल म्हणजेच कर्जाची परतफेड करू शकत नसेल तर त्याचे दिवाळे निघाले असे म्हटले जाते आणि जेव्हा एखादा कर्जदार दिवाळे निघाल्यावर पलायन करतो तेव्हा त्याला 'दिवाळखोर' असे म्हटले जाते. आता या दोन शब्दांची व्याख्या बघू.

■ नादारी/दिवाळे (Insolvency) :

“जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा कंपनी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करण्यास असमर्थ असेल, आपल्या वित्तीय देयतेचे दायित्व पूर्ण करू शकत नसेल, तर त्यास 'दिवाळे किंवा नादारी' असे म्हणतात.”

वरील व्याख्येतून असा अर्थ निघतो, की जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा कंपनी उद्योग व्यवसायासाठी बँक व वित्तीय संस्था, सावकार, चिट फंड यांच्याकडून कर्ज घेते. कर्जदारास कर्जदात्याने कर्ज विशिष्ट मुदतीसाठी दिलेले असते. ते त्याने समान मासिक हप्त्यात (Equal Monthly Installment, EMI) किंवा तिमाही, सहामाही, वार्षिक हप्त्यात परत करायचे असते. कर्ज हप्त्यांची परतफेड नियमित

केली तर कंपनीची प्रगती होऊन वित्तीय सामर्थ्य वाढते. बँकेतील पत सुधारते. पण जर का सतत तीन महिने कर्ज हप्त्याची परतफेड केली तर बँक खाते NPA झाले असेल, सतत एक वर्ष कर्जफेडीत अनियमितता असेल, कर्ज आणि व्याजाचा भार इतका वाढलेला असेल की जवळच्या काळात कर्ज परतफेड शक्यच नसेल. कंपनी कोणतीही देयता देण्यात पूर्ण असमर्थ ठरली असेल तर अशा कंपनीस 'नादारी किंवा दिवाळे निघण्याच्या वाटेवर असलेली कंपनी' म्हणतात.

मात्र अशा कंपनीची वित्तीय मालमत्ता चांगली असेल, कंपनीला सवलत दिली, कर्जाचे नूतनीकरण करून दिले आणि भविष्यात ती कर्जाची परतफेड करू शकणार असेल तर अशा कंपनीस नादारी कंपनी असे म्हटले जाते. जे कंपनीच्याबाबत घडते. तेच व्यक्तीच्या बाबतही घडू शकते.

एक कंपनी किंवा व्यक्तीबाबत ही स्थिती तेव्हा निर्माण होते, जेव्हा सातत्याने त्याच्या वस्तू वा सेवांच्या विक्रीत घट होत असेल, त्याच्याकडे कंपनीचा दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी पुरेशी रोखता नसेल, उत्पन्नच नसल्याने तो बँक किंवा धनकोच्या कर्जाची सव्याज परतफेड करू शकत नसेल,

■ दिवाळखोरी/दिवाळेपण (Bankruptcy) :

“जेव्हा एखादी कंपनी किंवा व्यक्ती आपले स्थगित कर्जे व देयता देण्यास पूर्णपणे असमर्थ असेल तेव्हा कंपनी किंवा व्यक्ती कायद्याचा आधार घेऊन कर्ज परतफेड करण्यात असमर्थता जाहिर करतो, तेव्हा त्यास 'दिवाळखोरी' असे म्हणतात.”

वरील व्याख्येतून स्पष्ट होते, की जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा कंपनी नादारी/ दिवाळे ठरते. आपल्या संपत्तीतून आपल्या कर्जाची परतफेड करण्यास पूर्ण असमर्थ ठरत असेल, म्हणजेच वित्तीय मालमत्तेपेक्षा देणी अधिक असतील, बँका व धनको कर्ज वसूलीचा तकादा लावत असतील तर अशा स्थितीत ती व्यक्ती वा कंपनी कायद्याचा आधार घेऊन कर्जमाफीसाठी न्यायालयात दाद मागते. न्यायालय संपूर्ण परिस्थितीचा आढावा घेऊन निर्णय देते की, सदर व्यक्ती वा कंपनी कर्जफेड करण्यास असमर्थ आहे. कोणत्याही धनको वा बँकेने त्याच्याकडे कर्जवसूली तकादा लावू नये, असा न्याय मिळविणारी व्यक्ती वा कंपनी दिवाळखोर ठरते.

नादारी आणि दिवाळखोरीतील फरक

(Differences between Insolvency and Bankrupt) :

- १) नादारी ही एक वित्तीय स्थिती आहे. आपल्या काही चुकांमुळे व्यक्ती किंवा कंपनी आपल्या दैनंदिन उत्पन्नातून आपला दैनंदिन खर्च भागवू शकत नाही, कर्जाची सव्याज परतफेड करू शकत नाही. तर

दिवाळखोरी ही एक कायदेशीर स्थिती आहे. कायद्याचा आधार घेऊन व्यक्ती वा कंपनी आपली दिवाळखोरी जाहिर करते. दिवाळखोरीनंतर कोणताही धनको त्याच्याकडून कर्ज वसूल करू शकत नाही.

- २) दिवाळखोरी ही एक स्वेच्छा प्रक्रिया आहे. व्यक्ती किंवा कंपनी कायद्याद्वारे स्वतः दिवाळखोरी जाहिर करू शकतात. तर नादारी ही एक अनैच्छिक प्रक्रिया आहे. त्याची कर्जपरतफेड करण्याची ईच्छा आहे. पण वित्तीय स्थिती बिघडल्याने कर्जपरतफेड करू शकत नाही. मात्र कर्जपरतफेडीचे आश्वासन ऋणको धनकोला देत असतो.
- ३) नादारी नेहमीच दिवाळखोरीकडे नेत नाही. मात्र दिवाळखोरी जाहिर केल्यावर कोणतीही वित्तीय जबाबदारी शिल्लक राहात नाही.
- ४) दिवाळखोरी ही दिवाळे किंवा नादारीची अंतिम अवस्था आहे. दिवाळखोरीनंतर कायद्यानुसार व्यक्ती वा कंपनीची मालमत्ता जप्त करून तिचा लिलाव करून आलेल्या रकमेतून धनकोंना कर्जभरपाई केली जाते. थोडक्यात दिवाळखोरी जाहिर करणाऱ्यांची मालमत्ता Liquidation मध्ये काढली जाते. मात्र दिवाळे/नादारीत व्यक्ती किंवा कंपनीला कर्ज परतफेड करण्यास धनकोकडून सवलत दिली जाते. कर्जाचे पुनर्गठन केले जाते. वित्तीय स्थिती सुधारल्यावर कर्जाची परतफेड केली जाते. थोडक्यात कर्जदार/ऋणको सवलत घेऊन कर्ज परतफेडीची हमी देतो.
- ५) नादारी व्यक्ती/कंपनीच्या क्रेडिट स्कोअरवर फारसा प्रभाव पडत नाही. पण दिवाळखोरी जाहिर करणाऱ्या व्यक्ती/कंपनी क्रेडिट स्कोअरवर प्रभाव पडतो, नंतर त्याला कोणीही कर्ज देण्यास तयार होत नाही. थोडक्यात दिवाळखोरांची पत पूर्णपणे संपुष्टात येते.

भारतीय कंपनी क्षेत्रातील नादारी आणि दिवाळखोरीचे अलीकडील उदाहरण म्हणजे अनिल अंबानी (रिलायन्स इंडस्ट्रीज) यांच्या इंटरटेंटमेंट, दुरसंचार वित्तीय या कंपन्याचे कर्ज प्रचंड प्रमाणावर थकीत झाले. त्यावेळेस त्यांनी अनिच्छेने नादारी जाहिर केली. नंतर काही मालमत्ता विक्री करून (जी मुकेश अंबानी यांनी खरेदी केली) कर्जाची परतफेड केली तर श्री.विजय माल्ल्या (किंग फिशर), निरव मोदी, मेहुल चोक्सी यांनी प्रथम नादारी जाहिर केली. नंतर विदेशात पलायन केले आणि स्वेच्छा दिवाळखोरी कायद्याने जाहिर केली. त्यांच्या या कृतीमुळे स्टेट बँक, बँक ऑफ बरोडा, पंजाब नॅशनल बँक या सार्वजनिक बँका अडचणीत आल्यात.

नादारी आणि दिवाळखोरीतील साम्य

(Similarities between Insolvency and Bankruptcy) :

नादारी आणि दिवाळखोरी या संकल्पनांमध्ये वरील मुद्द्याबाबत जसा फरक आहे. तसेच या दोहोंमध्ये काही साम्य आहे ते पुढीलप्रमाणे :

- १) **कर्जाची परतफेड न होणे हे कारण** : कर्जाची वेळेवर परतफेड न होणे, कर्जखाते थकीत होणे, हे नादारी आणि दिवाळखोरीचे प्रमुख कारण आहे. कर्ज थकीत होते म्हणून अनिच्छेने नादारी स्विकारली जाते तर स्वच्छेने दिवाळखोरी जाहिर केली जाते.
- २) **संपत्तीपेक्षा देयता जास्त** : व्यवसायातील अपयशामुळे कर्जखाते थकीत होत जातात. कर्जाची थकबाकी इतकी वाढलेली असते की व्यक्ती/कंपनीची सर्व संपत्ती विक्री करूनही कर्जाची थकबाकी पूर्ण होत नाही. दुसऱ्या शब्दात देयता पूर्ण करता येईल इतकी संपत्ती नसते.

नादारी/दिवाळाच्या कसोट्या (Test of Insolvency) :

कोणतीही कंपनी नादारी/दिवाळे होण्याअगोदर त्याची काही लक्षणे हळूहळू समोर येऊ लागतात. म्हणजेच नादारीचे पूर्वसंकेत मिळत असतात. कंपनी जर वेळीच सावध झाली तर नादारी किंवा दिवाळखोरीपासून ती वाचू शकते. नादारीच्या दोन प्रमुख कसोट्या/लक्षणे आहेत. एक- कॅश फ्लो टेस्ट आणि दुसरी- बॅलेन्स शिट टेस्ट.

- १) **कॅश फ्लो टेस्ट** : कंपनीकडे पुरेसा निधी असेल तर तिचा दैनंदिन खर्च सुरळीतपणे चालतो. म्हणजेच दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी कंपनी सक्षम असली पाहिजे. कंपनी प्रमुखाने स्वतःला प्रश्न विचारला की, आपल्या कॅश फ्लोच्या सहाय्याने आपल्या दैनंदिन देयतेची पूर्तता शक्य आहे काय? या प्रश्नाचे उत्पन्न जर नकारात्मक येत असेल समजावे की कंपनी नादारीकडे वाटचाल करीत आहे. ज्याचा परिणाम कर्ज परतफेडीवर होतो. कर्जाची थकबाकी वाढते.
- २) **बॅलेन्स शिट टेस्ट** : कंपनीच्या बॅलेन्स शिट मध्ये रोख आणि स्थावर संपत्ती (रोख रकम, जमीन, इमारत, यंत्रसामग्री, कच्चा व पक्का माल साठा, मालसूची) याच्या मूल्यापेक्षा कंपनीची देयता कमी असेल, तर कंपनी नफ्यात आहे, असे मानले जाते. पण जर का देयता संपत्ती मूल्यापेक्षा जास्त होत असेल तर कंपनी नादारीकडे वाटचाल करीत आहे, असे मानावे.

वरील दोन्ही कसोट्या ठरवितात की कंपनी तांत्रिकदृष्ट्या नादारी आहे किंवा

नाही या व्यतिरिक्त आणखी काही कसोट्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

- १) कर्ज थकीत झाल्यामुळे धनको कर्ज वसूलीसाठी तकादा लावत असतील
- २) बँक वा वित्तीय संस्थाकडून व्यवसायाच्या गरजेपेक्षा जास्त रकमेची उचल केल्याने कर्ज व व्याजाचा डोंगर वाढत जात असेल तर कंपनीची वाटचाल नादारीकडे आहे, असे मानावे.

नादारी आणि दिवाळखोरी संहिता, २०१६

(Insolvency and Bankruptcy Code, 2016) :

भारतात मे २०१६ पूर्वी नादारी आणि दिवाळखोरीची समस्या सोडविण्यासाठी ठोस असा कोणताही कायदा किंवा संहिता (Code) नव्हते. बरेचसे उद्योजक बँका व वित्तीय संस्थांकडून मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची उचल करून ते न फेडण्याकडे, कर्ज बुडविण्याकडे कल होता. बँकांचा NPA - Non Performace Assets वाढल्याने बँका व वित्तीय संस्था अडचणीत येऊ लागल्या. काही बडे उद्योजक तर बँकांचे मोठे कर्ज थकीत करून देशातून पलायन करीत होते. जसे विजय माल्ल्या, निरव मोदी, मेहुल चोक्सी. या प्रवृत्तीवर आळा घालण्यासाठी वित्त मंत्र्यांनी २१ डिसेंबर २०१५ रोजी संसदेत नादारी आणि दिवाळखोरी संहिता बिल मांडले. या संहितेत नादारी आणि दिवाळखोरीशी सर्व विषय आणि सर्व बाजू समोर ठेवण्यात आल्यात. मग नादारी आणि दिवाळखोरी जाहिर करणारी व्यक्ती असो वा खासगी मर्यादित कंपनी असो, वा अमर्याद देयता असणारी संयुक्त भांडवली कंपनी असो वा सरकारने अधिसूचित केलेली कंपनी असो. या नवीन संहिता कायद्यात व्यवसायाच्या दिवाळखोरीशी संबंधित विवाद लवकर सोडविण्यासाठी व्यवस्था करण्यात आली. ज्यामुळे एक तर व्यवसायाचे पुनरुज्जीवन व पुनर्वसन करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात किंवा लवकरच त्या व्यवसायाला परिसमापन (Liquidation) मध्ये काढण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी कायद्यात एक नवीन नियामकाची स्थापना करण्याचा उल्लेख करण्यात आला. ज्याला 'भारतीय नादारी आणि दिवाळखोरी बोर्ड' असे नांव देण्यात आले. भारत सरकार देशात उद्योग-व्यवसाय करण्याच्या शक्यतेला सहज सुलभ करण्याच्या दिशेत हा कायदा महत्त्वपूर्ण दुवा/कडी मानला गेला.

नादारी आणि दिवाळखोरी संहिता (Code) ५ मे २०१६ रोजी लोकसभेत मंजूर झाले आणि २८ मे २०१६ रोजी या संहितेला राष्ट्रपती मा. प्रणव मुखर्जी यांनी मान्यता दिली आणि त्याचे कायद्यात रूपांतरण झाले.

भारताने केलेल्या या संहितेचे जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने

कौतुक केले. या कायद्यामुळे भारतात व्यवसाय करण्यात सहजता आली. Is of Doing Business च्या जागतिक क्रमवारीत भारताने ३० पायऱ्यांनी उडी मारली.

संहितेचे उद्देश (Objectives of IBCode, 2016) :

भारतातील नादारी आणि दिवाळखोरी, २०१६ या संहितेचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) कार्पोरेट व्यक्ती, भागीदारी कंपनी आणि व्यक्तीच्या कर्ज व व्यवसाय पुर्नगठनाशी संबंधित पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या दिवाळखोरी व इतर कायद्यांचे एकत्रीकरण करणे म्हणजेच त्यांचे IBCode (Insolvency and Bankruptcy code) मध्ये एकत्रीकरण करणे व कायद्याला मजबूत करणे.
- २) दिवाळखोरीच्या कालबद्ध समझोत्यात (Settlement) (म्हणजेच १८० दिवस) कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी कालावधी निश्चित करणे.
- ३) दिवाळखोरी जाहीर करू इच्छिणाऱ्या व्यक्ती/कंपनीच्या मालमत्तेचे जास्तीत जास्त मूल्य निश्चित करणे.
- ४) उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे.
- ५) कर्ज किंवा पतची उपलब्धता करून देणे.
- ६) सर्व भागधारकांच्या हिताचे संरक्षण करणे.
- ७) नादारी आणि दिवाळखोरी संहितेच्या नियमन आणि अंमलबजावणीसाठी भारतीय नादारी आणि दिवाळखोरी मंडळाची स्थापना करणे.
- ८) विविध प्रकारच्या कर्ज साधनांमध्ये कर्ज वित्त पुरवठ्याचा उच्च स्तर स्थापित करणे.
- ९) नादारी/दिवाळखोरीची मागणी करणाऱ्या घटकांना (व्यक्ती/कंपनी) वेदनारहित पुनरुज्जीवन यंत्रणा प्रदान करणे.
- १०) सीमापार गेलेल्या दिवाळखोरांशी तडजोड करणे.
- ११) कर्ज थकबाकीदारांचा डाटाबेस तयार करून भारताच्या कर्जाची समस्या सोडविणे.

■ IBCode चे प्रमुख मुद्दे :

IBCode मधील प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) IBC (Insolvency and Bankruptcy code) नुसार जेव्हा एखादी व्यक्ती/कंपनी आपल्या कर्जाची परतफेड करीत नाही तेव्हा त्याच्या कंपनीच्या मालमत्तेचे १८० दिवसांच्या आत मूल्यमापन करून त्याच्या विरोधात आवश्यक ती कार्यवाही केली जाऊ शकते.

- २) डिफॉल्टर कर्जदारावर कारवाईसाठी जास्तीत जास्त कालावधी २७० दिवसाचा आहे. ज्यात १८० दिवसांच्या व्यतिरिक्त ९० दिवसाचा ग्रेस पिरिऑड समाविष्ट असतो.
- ३) डिफॉल्टर कर्जदाराची ओळख करून त्याच्याकडून वसूली करण्याची सर्व व्यवस्था IBC मध्ये आहे.
- ४) व्यक्तिगत कर्जदारासाठी कोडमध्ये दोन प्रकारची व्यवस्था केली आहे. i) Fresh Start (नवीन सुरुवात) आणि ii) Insolvency Resolution (नादारी निराकरण)
- ५) कर्जवसूली विशेष न्यायालय (Debt Recovery Tribunals) किंवा कर्जाच्या वसूलीसाठी प्राधिकरण आणि राष्ट्रीय कंपनी कायदा विशेष न्यायालय (National Company law Tribunal - NCLT) मार्फत व्यक्तिगत आणि भागीदारी कंपनीच्या दिवाळखोरीची समस्या सोडविण्यासाठी कारवाई केली जाणार.
- ६) दिवाळखोरीची समस्या सोडविण्यासाठी एक नियामक मंडळाच्या रूपात भारतीय नादारी आणि दिवाळखोरी बोर्ड (Insolvency and Bankruptcy Board of India- IBBI) स्थापना करण्यात आली. या बोर्डाकडून नादारी आणि दिवाळखोरीची पाहणी करण्यात येते.
- ७) डिफॉल्टर कर्जदारावर नजर ठेवण्यासाठी विषयाशी संबंधित व्यावसायिक (Professional) ची नियुक्ती केली जाते आणि तोच व्यावसायिक दिवाळखोरीच्या बाबतची प्रकरणे मिटविण्यासाठी व्यावसायिक एजन्सीची सर्व मानक आणि कोड निश्चित करेल.
- ८) IBC दिवाळखोर व्यक्ती आणि कंपनीची माहिती प्राप्त करून तिची पडताळणी करून त्या माहितीचा दिवाळखोर व्यक्तीवर कारवाई करण्यासाठी वापर करते.
- ९) कायद्यात विदेशात राहणारे डिफॉल्टर आणि दिवाळखोर लोकांवर कारवाई करण्याची तरतूद आहे.
- १०) नादारी आणि दिवाळखोरी आढळून आल्यास कंपनीचे सर्व व्यवस्थापन बोर्ड बरखास्त केले जाईल. भागधारकांच्या वतीने कंपनी चालविण्यासाठी नवीन व्यवस्थापकाची नियुक्ती केली जाईल आणि तो कंपनीची पुढील दिशा निश्चित करेल. एवढे करूनही जर भागधारक समाधानी नसतील तर कंपनी बंद करणे वा ती विक्री करणे म्हणजेच समापन करणे हा पर्याय राहील.

- ११) नोव्हेंबर २०१६ मध्ये संहितेत एक सुधारणा करण्यात आली. त्यात अंतिम रूपात अपेक्षित प्रवर्तक आणि डिफॉल्टर कंपनीचा अयोग्य प्रवर्तक व त्याच्याशी संबंधित असणाऱ्या इतर पार्टी यांना कंपनीचा लिलाव होत असतांना बोली लावण्यापासून रोखले जाईल.
- १२) IBCode लागू होण्याच्या अगोदर डिफॉल्टर गुंतवणूकदार आपली कंपनी सोडण्यास तयार नसत, ते तिला चिकटून राहण्याबरोबरच कर्जाचा निपटारा करण्यासाठी बँकींग व्यवस्थेमध्ये छेडछाड करण्याचा प्रयत्न करत होता. आता तसे करणे शक्य नाही.

उद्योगसंस्था आणि उद्योगांचे सरकारी विनियमन (Government Deregulation of Firms and Industry)

- ४.१ विनियमन
- ४.२ विनियमनाचे लाभ आणि तोटे
- ४.३ खासगीकरण आणि निर्गुतवणूक धोरण
- ४.४ स्पर्धात्मक धोरण

१९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. १९४८ मध्ये सरकारने औद्योगिक धोरण जाहिर केले. पंतप्रधान मा. स्व. जवाहरलाल नेहरूंनी भारताला अलिप्त राष्ट्र म्हणून घोषित केले. जगातील दोन मोठ्या शक्ती अमेरिका आणि रशिया यांच्यापासून समान अंतरावर राहण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे कोणाचाही प्रभाव स्वीकारला नाही. एप्रिल १९५१ पासून नियोजनबद्ध आर्थिक विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांचा मार्ग स्वीकारला. मुळात भारतीय अर्थव्यवस्था ही संमिश्र अर्थव्यवस्था. यात खासगी आणि सार्वजनिक क्षेत्र या दोहोंचे अस्तित्व असे असले तरी मा. नेहरूजींचा कल हा समाजवादाकडे जास्त होता. ते पंचवार्षिक योजना माध्यमातून सिद्ध झाले. सरकारने खासगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राचे नियमन केले. त्यासाठी कायदे, औद्योगिक धोरण यांचा वापर केला. उद्योगांना परवाना घेणे आवश्यक केले. त्यांच्या कार्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी विविध समित्या, न्यायालये यांची स्थापना केली. सरकारचे बरेचसे विनियमन ताठर होते. परिणामी खासगी आणि सार्वजनिक या दोन्ही क्षेत्रात शैथिल्य निर्माण झाले. औद्योगिक प्रगतीचा दर घसरला. यावर पर्याय म्हणून सरकारने जुलै १९०१ पासून विनियमनाचा व्यापक कार्यक्रम हाती घेतला. खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरणाचा मार्ग स्वीकारला. खासगीकरणाचा भाग म्हणून सार्वजनिक उद्योगांचे खासगीकरण केले. त्यातील सरकारी भांडवल काढण्यास सुरुवात झाली. यालाच 'निर्गुतवणूक' म्हणतात.

प्रस्तुत प्रकरणात विनियमन. त्याचे फायदे-तोटे, खासगीकरण, खासगीकरण/ निर्गुतवणूकीकरण धोरण यांचे अध्ययन करायचे आहे.

४.१ विनियमन (Deregulation) :

विनियमनाची संकल्पना ही नियमन संकल्पनेच्या विरुद्ध आहे. नियमन म्हणजे सरकारने नियम, कायदे करून अपेक्षित परिणाम साध्य करण्याचा प्रयत्न करणे होय. देशात कृषि, उद्योग, व्यापार, वाहतूक व दळणवळण, बँकिंग व वीमा, हॉटेल व पर्यटन असे अनेक क्षेत्र असतात. त्यांनी राष्ट्रहितासाठी कार्य करावे. त्याविरुद्ध जावु नये म्हणून सरकार त्यांचे नियमन आणि नियंत्रण करते पण जेव्हा हे नियमन आणि नियंत्रण ताठर बनते. विकासावर विपरित परिणाम करते. सरकारी जबाबदारीत वाढ होते. तेव्हा त्यात सुधारणा करण्यासाठी विनियमाचा स्वीकार केला जातो.

औद्योगिक विनियमन (Industrial Deregulations) :

विनियमन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यातून औद्योगिक क्षेत्रावरील सरकारी नियम, कायदे हटविले जातात किंवा कमी केले जातात. औद्योगिक क्षेत्राचे विनियमन एक जटील आणि विवादास्पद प्रक्रिया आहे.

“विनियमन उद्योगक्षेत्रावरील सरकारी नियम आणि नियंत्रणे कमी करणे किंवा हटविणे होय.”

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे सरकारने १९४८ च्या औद्योगिक धोरणापासून ते जुलै १९९१ च्या आर्थिक सुधारणापर्यंतच्या ४३ वर्षांच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रावर अनेक नियम, कायदे, नियंत्रणे लादली होती. ती कमी करून देशात औद्योगिक वातावरण तयार करणे, स्पर्धात्मक परिस्थिती निर्माण करणे, कार्यक्षमतेत वृद्धी करणे, वस्तू व सेवा उत्पादन खर्चात कपात करणे ही उद्दिष्टे साध्य करणे हा विनियमाचा मूळ हेतू आहे. भारतात १९९१ नंतरच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रातील खणन आणि उत्खनन उद्योग, औद्योगिक निर्मिती उद्योग, वाहतूक व दळणवळण उद्योग, बँकिंग व बीमा उद्योग, हॉटेल व पर्यटन उद्योग, वीज शक्ती उद्योग या सर्वांवरील सरकारी नियंत्रणे हटविण्यात आलीत. सार्वजनिक क्षेत्रातील बहुतांश उद्योग खासगी क्षेत्रासाठी खुले करण्यात आले. परवाना धोरण पूर्णतः शिथिल केलेत, MRTP, FERA यासारखे कायदे रद्द केलेत.

विनियमनाचे औचित्य/तर्काधार (Rationale of Deregulation) :

विनियमनाची संकल्पना व्यवस्थित समजून घेण्यासाठी त्याचे औचित्य किंवा तर्काधार जाणून घ्यावा लागेल.

१. **आर्थिक व्यवहारांना प्रोत्साहित करणे** :

जेव्हा सरकारी नियम, कायदे, नियंत्रणे अति होतात, तेव्हा उद्योग संस्था नव्याने बाजारात प्रवेश करण्यास उत्सुक नसतात. त्यामुळे औद्योगिक प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात. पण जेव्हा सरकारी नियमने कमी होतात, तेव्हा उद्योग संस्थांचा बाजारातील प्रवेश वाढतो. त्यांची

विनियमनाचे औचित्य / तर्काधार

- » आर्थिक व्यवहारांना प्रोत्साहित करणे
- » संशोधन आणि विकास
- » व्यावसायिक स्वातंत्र्य
- » उपभोक्त्यांना लाभ
- » रोजगारात वाढ
- » किंमत स्थैर्य

आपापसातील स्पर्धा वाढते. उदा. भारतात १९९१ पर्यंत वीमा उद्योग, बँकिंग उद्योग, निर्मिती उद्योग, दूरसंचार उद्योगावर खूप नियंत्रणे होती. १९९१ नंतरच्या काळात ही नियंत्रणे हटविल्याने या उद्योगात देशी उद्योजकांसह विदेशी उद्योजकांनी बाजारात प्रवेश केला. उद्योग संस्थांची संख्या वाढली. उदा. पूर्वी दूरसंचार सेवा पुरविणारी BSNL, VSNL ह्या दोनच सरकारी कंपन्या होत्या. आता यांच्या सोबत जिओ, एयरटेल, व्होडाफोन, आयडिया काम करीत आहेत.

२. **संशोधन आणि विकास** : सरकारी नियंत्रणे हटविल्याने बाजारात मुक्त स्पर्धा निर्माण होते. स्पर्धेत टिकण्यासाठी संशोधन आणि विकास करावा लागतो. त्यातून नवोन्मेष होतो म्हणजे नवीन वस्तू, नवीन उत्पादन पद्धती, नवीन यंत्रसामग्री, नवीन बाजारपेठ शोध घेऊन व्यवसायवृद्धी करता येते. बाजारांचा विस्तार होतो. भारतात नियंत्रणे हटविल्याने टाटा, हिरो मोटार कॉर्प, बजाज, रेमण्ड, एयरटेल, रिलायन्स या उद्योग समूहांनी देशाबरोबरच विदेशात आपल्या बाजाराचा विस्तार केला.

३. **व्यावसायिक स्वातंत्र्य** : जेव्हा उद्योग व्यवसायावर व्यापक सरकारी नियंत्रणे असतात. तेव्हा उद्योगक्षेत्राला भिती असते की सरकार केव्हा काय निर्णय घेईल आणि त्याचा व्यवसाय काय विपरित परिणाम होईल. पण जेव्हा विनियमन होते तेव्हा उद्योग क्षेत्राचे स्वातंत्र्य वाढते. ते उद्योग व्यवसायाचा विस्तार करतात. बाजारात टिकून राहण्यासाठी वस्तूची गुणवत्ता उंचावतात, स्पर्धात्मक किंमत धोरण स्वीकारतात, देश विदेशात उद्योग विस्तार करतात, नवीन मालमत्ता उभारतात.

४. **उपभोक्त्यांना लाभ** : नियंत्रणे हटविल्याने बाजारात स्पर्धा निर्माण होते. उद्योजक बाजार हिस्सा वाढविण्यासाठी उत्पादनात वाढ करतात.

बाजारात अनेक पर्याय उपलब्ध होतात. कोणीही अवास्तव किंमती आकारत नाही. वस्तूची गुणवत्ता उंचावतात. या सर्वांचा फायदा उपभोक्त्यांना होतो. त्यांना निवडीला संधी मिळते. दर्जेदार वस्तू योग्य किंमतीला प्राप्त होतात. त्यांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होऊन संतोषाधिक्यात वाढ होते.

५. **रोजगारात वाढ :** विनियमाबाबत तर्क केला जातो की यातून औद्योगिक विकासात वाढ होते. कारखान्यांची संख्या वाढते. कामगारांची मागणी वाढते आणि त्यातून नवीन रोजगार संधी निर्माण होतात. बेरोजगारीची समस्या सोडविण्यास मदत होते.
६. **किंमत स्थैर्य :** विनियमामुळे स्पर्धेत वाढ होते. उत्पादनात वाढ होते. बाजार पुरवठा वाढतो आणि बाजारात किंमत स्थैर्य निर्माण होते.

४.२ विनियमनाचे लाभ आणि तोटे

(Advantages and Disadvantages of Deregulation) :

लाभ (Advantages) :

औद्योगिक क्षेत्रातील स्पर्धा वाढविण्यासाठी आणि संसाधनांचे अधिक कार्यक्षम विभाजन करण्यासाठी विनियम आवश्यक आहे. याचे प्रमुख लाभ पुढीलप्रमाणे :

- १) **संसाधनांचे अधिक कार्यक्षम विभाजन** (More efficient allocation of Resources) : नियम आणि कायद्याच्या माध्यमातून केला जाणारा सरकारी हस्तक्षेप कमी करून किंवा हटवून कंपन्यांसाठी सुदृढ आणि निष्पक्ष स्पर्धेला प्रोत्साहन मिळते. सामान्यपणे स्पर्धा हे कार्यक्षमता, नवोन्मेष आणि रास्त किंमतीचा चालक आहे. विनियंत्रणामुळे उद्योग संस्थांच्या उद्योग/बाजार प्रवेशातील अडथळे कमी होतात. त्यामुळे नवीन कंपन्यांचा बाजार प्रवेश करण्याची परवानगी मिळते आणि एकाधिकार कमी होतो. नवीन स्पर्धेत अकार्यक्षम उद्योग संस्था बाजारातून आपोआप बाहेर फेकल्या

विनियमनाचे लाभ

- » संसाधनांचे अधिक कार्यक्षम विभाजन
- » उत्पादन खर्चात कपात
- » प्रशासकीय भ्रष्टाचारात घट
- » उपभोक्त्यांच्या कल्याणात वाढ
- » दीर्घकालीन आर्थिक कल्याणात सुधारणा

जातात, उपभोक्त्यासाठी किंमत कमी करते.

काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, विनियमन दीर्घकाळात आर्थिक विकासाला प्रोत्साहित करते आणि उद्योगक्षेत्रात मर्यादित संसाधनांचे कुशल/कार्यक्षम विभाजनात प्रोत्साहन देते. बाजार यंत्रणा त्यांना अधिक लाभकारक उत्पादन करणे आणि उपभोक्त्यांना समाधानी करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल. उद्योग संस्था स्पर्धेचे लाभ प्राप्त करण्यासाठी अधिक वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्याचा प्रयत्न करतील. ते उत्पादन खर्चात कपात करून उपभोक्त्यांना कमी किंमतीवर वस्तू देऊ शकतील. उत्पादनात वाढ करण्यासाठी नवोन्मेष प्रयोगाला प्रोत्साहन मिळेल. त्यामुळे वस्तूच्या दर्जात सुधारणा होईल. दुसरीकडे उपभोक्त्यांना निवडीची संधी मिळेल. ते दर्जेदार वस्तूची निवड करतील. साहजिकच जो उत्पादन वस्तू दर्जा टिकवणार नाही. त्याच्या वस्तूची मागणी कमी होईल आणि ती अकार्यक्षम उद्योग संस्था बाजारातून बाहेर फेकली जाईल.

२) उत्पादन खर्चात कपात (Reducing the cost of production)

: अनियमनामुळे उद्योजकांना व्यवसाय करण्यात सहजपणा येतो. ते आपल्या उत्पादन प्रक्रिया आणि व्युहरचना अधिक मुक्तपणे निश्चित करू शकतात. औद्योगिक परवाना घ्यावा लागत नसल्याने ते सहज नवीन उत्पादनात प्रवेश करू शकतात. स्पर्धात्मक किंमत धोरण स्विकारतात. बाजार विस्तार करू शकतात आणि बाजारातून भांडवल उभारणी सहज करू शकतात.

सरकारी नियम, कायदे नेहमीच उच्च नोकरशाही खर्च निर्माण करतात. औद्योगिक परवाना शुल्क, प्रदुषण नियंत्रण कायदे, यांचे पालन करण्यासाठी उद्योजकांना मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. उदा. अमेरिकेत नियमांचे पालन करण्यासाठी २०१८ मध्ये दरवर्षी १.९ ट्रिलियन डॉलर इतका होता. साहजिकच उद्योजक हा खर्च उत्पादन खर्चात समाविष्ट करतात. जर विनियमन झाले तर उद्योजकांच्या या खर्चात बचत होईल. सरासरी उत्पादन खर्च कमी होईल. बचत झालेली रक्कम अधिक उत्पादन कार्यासाठी वापरली जाईल.

विनियमनामुळे गुंतवणूक वाढ होते. तेव्हा फक्त उत्पादन क्षमतेतच वाढ होत नाही तर उद्योजक अधिक रोजगार संधी निर्माण करतात. बेरोजगारी घटण्यास मदत होते. रोजगारातून कामगारांच्या

उत्पन्नात वाढ होते. त्यातून त्यांच्या मागणीत वाढ होते आणि अर्थव्यवस्था गतिमान होण्यास मदत होईल.

- ३) **प्रशासकीय भ्रष्टाचारात घट (Reducing Corruption) :** नियम आणि कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी नोकरशाही/प्रशासकीय व्यवस्था करावी लागते. बऱ्याचदा नोकरशाही कायद्यांचा धाक दाखवून अवैध रकमेची मागणी करतात. प्रकल्पाच्या सर्व अटी/शर्ती पूर्ण करूनही अधिकारी वर्ग अंतिम मंजूरीसाठी विलंब करतात. तो टाळण्यासाठी उद्योजक लाच देण्यास तयार होतात. नियमांचे उल्लंघन केले म्हणून मोठा दंड होतो. तो टाळण्यासाठी अधिकाऱ्यांना लाच दिली जाते. लाच लुचपतीवर होणारा खर्च हा अनावश्यक असतो. त्याचा उल्लेख उत्पादन खर्चातही करता येत नाही. जर विनिमयन झाले तर उद्योजकांच्या ह्या खर्चात घट होईल.
- ४) **उपभोक्त्यांच्या कल्याणात वाढ (Increase in Consumer Welfare) :** विनिमयामुळे उद्योगातील स्पर्धा वाढते. वस्तूचा दर्जा उंचावतो. उत्पादनात विविधीकरण होते. त्यामुळे पर्यायांची संख्या वाढते. उपभोक्त्यांना अनेक पर्यायातून योग्य पर्यायाची संधी मिळाल्याने त्यांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होते आणि कल्याणात वाढ होते.
- ५) **दिर्घकालीन आर्थिक कल्याणात सुधारणा (Improve Long term economic Welfare) :** विनिमयामुळे उपभोक्त्यांना पर्याय उपलब्ध होण्याबरोबरच दिर्घकालीन आर्थिक विकासाला बळ मिळते. नियमन उपभोक्ता आणि उत्पादक यांचा वाढावा कमी करतात. साधनांचा अपव्यय होतो. विनियमन कार्यक्षमता वाढवून उत्पादनात वाढ करण्यात प्रेरित करते. रोजगार वाढीची संधी निर्माण करते. उपभोक्त्यांच्या कल्याणात होते. त्यातून संपूर्ण समाजकल्याणात सतत वाढ होऊन दिर्घकाळात कल्याणात आणखी वाढ होते.

तोटे (Disadvantages) :

- १) **आर्थिक संसाधनांवर थोड्याच लोकांचे नियंत्रण (Control of economic resources by fewer people) :** मुक्त भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदार, उद्योजक, व्यावसायिक अर्थव्यवस्थेला नियंत्रित करतात. विनियमानुसार सरकारचे नियंत्रण कमी होते. याचा फायदा थोडेच बडे उद्योजक घेतात. ते बाजारात तीव्र स्पर्धा करतात. या स्पर्धेत कमकुवत उद्योग टिकत नाही. ते बाजारातून बाहेर फेकले

जातात. त्यामुळे बाजारात जे उद्योग शिल्लक राहतात. त्यांचे आर्थिक संसाधनावर नियंत्रण प्रस्थापित होते. त्यांची बाजारात मक्तेदारी किंवा अल्पविक्रेताधिकार किंवा द्विमक्तेदारी निर्माण होते. मक्तेदारी सामर्थ्याच्या बळावर ते कमी उत्पादन करून बाजारात कृत्रिम टंचाई निर्माण करतात आणि किंमत वाढ करून अतिरिक्त नफा कमावतात. आज भारतात रिलायन्स, अदानी, एअरटेल या उद्योगांचे धोरण याच प्रकारचे आहे.

विनियमनाचे तोटे

- » आर्थिक संसाधनांवर थोड्याच लोकांचे नियंत्रण
- » उपभोक्त्यांची हानी
- » वित्तीय प्रणालीची प्रणालीगत जोखीम वाढ
- » नकारात्मक बाह्यतांच्या खर्चात वाढ
- » बाजार अपयश

- २) **उपभोक्त्यांची हानी** (Loss of Consumers) : विनियमनाकडून अपेक्षा असते की बाजारात स्पर्धा वाढेल, उत्पादनाचे विविधीकरण वाढेल, उपभोक्त्यांना पर्याय उपलब्ध होतील, रास्त किंमतीला पुरेशा वस्तू मिळतील आणि त्यांचे संतोषाधिक्य वाढेल. पण ही अपेक्षा खोटी ठरते. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे बाजारात जर थोड्याच उद्योगांची मक्तेदारी निर्माण झाली. तर ते अतिरिक्त नफ्यासाठी वस्तू दर्जा, पर्याय याकडे दुर्लक्ष करतात. किंमत वाढ करतात त्यामुळे उपभोक्त्यांचे वास्तव उत्पन्न घटते. संतोषाधिक्यातही घट होते.
- ३) **वित्तीय प्रणालीची प्रणालीगत जोखीम वाढ** (Increase the systemic risk of the financial System) : काही उद्योग संस्था जोखिमची चिंता करत नाही. त्यांच्या दृष्टीने जोखीम जितकी जास्त तितका नफा जास्त असतो. म्हणून ते जास्त जोखीम स्विकारतात. बाजारात उपभोक्त्यांना गृहित धरतात. त्यांच्याकडे पर्याय नाही, असे मानून त्यांचे शोषण करतात. अशा साहसी उद्योगसंस्था/बँका अनिश्चित वित्तीय साधनांमध्ये गुंतवणूक वाढवतात. भारतात विजय मल्ल्या, अनिल अंबानी, निरव मोदी यांनी बँकांकडून प्रचंड कर्जे घेऊन चूकीच्या ठिकाणी गुंतवणूक केल्याने त्याचा व्यवसाय अयशस्वी झाला, तोटा वाढला. बँक कर्जे थकलीत आणि बँका अडचणीत आल्यात. असाच प्रकार अमेरिकेत २००८ मध्ये सब प्राईम क्राईसिस रूपाने झाला आणि लेहमन ब्रदर्स सारखी प्रचंड मोठी बँक बुडाली. हे

सर्व विनियमनाचा दुष्परिणाम म्हणून घडले.

- ४) **नकारात्मक बाह्यतांच्या खर्चात वाढ** (Increase the cost of negative externalities) : जेव्हा सरकारी नियंत्रणे हटविली जातात. तेव्हा काही उद्योग समुह नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात. उत्पादनात वाढ करण्यासाठी समाजावर होणाऱ्या दुष्परिणामांची चिंता करत नाही. कायद्याच्या शिथिलीकरणाचा फायदा घेवून प्रचंड प्रमाणावर प्रदूषण करतात, टाकाऊ पदार्थ पर्यावरणात सोडतात. याचा विपरित परिणाम समाज आरोग्यावर होतो. त्यासाठी सरकारला हा खर्च करावा लागतो. सरकारचा हा खर्च वाढणे म्हणजे करदात्यांनी दिलेले कर उत्पन्नाचा अपव्यय करणे होय.
- ५) **बाजार अपयश** (Market Failures) : जेव्हा बाजारात मागणी आणि पुरवठ्यात मोठे अंतर निर्माण होते तेव्हा त्याला 'बाजार अपयश' म्हणतात. हे तेव्हा होते जेव्हा सकारात्मक आणि नकारात्मक बाह्यता निर्माण होतात. यात मत्तेदारी, प्रदूषण कारणांनी बाजारात अपूर्णता निर्माण होऊन स्पर्धेचे लाभ नाहिसे होतात, साधनांचा अपव्यय होतो, उपभोक्त्यांचे शोषण होते. हे सर्व सरकारचे नियंत्रण कमी झाल्याने होते म्हणून सरकारी हस्तक्षेपाचे समर्थन केले जाते.

४.३ खासगीकरण आणि निर्गुतवणूक धोरण

(Privatization and Disinvestment Policy of India) :

मुद्रा क्र. ४.३ मध्ये खासगीकरण संकल्पनेचा उल्लेख केला आहे. एक संकुचित अर्थाने विचार करता खासगीकरण म्हणजे सार्वजनिक मालकीच्या उपक्रमांमध्ये खासगी मालकीला प्रवेश देणे होय. पण विस्तृत रूपात विचार करता खासगी मालकी व्यतिरिक्त (मालकीत बदल न करता) सार्वजनिक उपक्रमांच्या व्यवस्थापन आणि नियंत्रणात खाजगी व्यवस्थापन आणि नियंत्रणाला सहभागी करून घेणे होय. पण खासगीकरणाला एक विस्तृत रूपात पाहणेच योग्य ठरेल. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची मालकी, संपत्ती, अधिकार यांची विक्री न करताही खासगीकरण करता येते. फक्त खासगी व्यवस्थापन आणि नियंत्रणाला सार्वजनिक उपक्रमात सहभागी करावे लागते. याचा अर्थ असा की खासगी क्षेत्राला सार्वजनिक क्षेत्राच्या सेवा उपलब्ध करून देणे होय. याचा अर्थ सरकारी विनियमन असाही घेतला जातो. आतापर्यंत जी क्षेत्रे सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव होती ती खासगी क्षेत्रासाठी खुली करणे होय. दुसऱ्या शब्दात खासगीकरण समाजात एक नवीन संस्कृतीच्या

विकासाचा बोध करते. ज्यात विपणन, स्पर्धा, कार्यक्षमता, आर्थिक निर्णय करण्याचा मार्गदर्शक सिद्धान्त तयार होतो. खासगीकरणाच्या क्षेत्रात येणाऱ्या क्रियांमध्ये - पूर्ण अराष्ट्रीयीकरण (Total denationalisation), परिसमापन (Liquidation), संयुक्त उद्योगांची स्थापना (Joint Venture), कामगार सहकार (Worker Co-Operative), खासगी एजन्सी करार (Private Agency Agreement), भाडेपट्टा (Leasing), वित्तीय पुनर्गठन (Financial Restructuring) इत्यादीचा समावेश होतो.

अशा प्रकारे खासगीकरणासाठी तीन प्रकारचे उपाय केले जातात.

अ) मालकी संबंधी उपाय

आ) संघटनात्मक उपाय

इ) कार्य संचालनासंबंधी उपाय

अ) मालकी संबंधी उपाय (Owership Measures) :

या अन्तर्गत सार्वजनिक उपक्रमांच्या मालकीचे पूर्णतः किंवा अंशतः हस्तांतरण करून खासगीकरण केले जाते. जितक्या अधिक प्रमाणात मालकीचे हस्तांतरण एखादी व्यक्ती, सहकारी उद्योग, कंपनी क्षेत्राला केले जाते तितक्या अधिक प्रमाणात खासगीकरण होते. उदा. सरकारने सार्वजनिक उपक्रमातील १००% भांडवल विक्री केले (निर्गुतवणूक) तर मालकीचे खासगी क्षेत्राकडे १००% हस्तांतरण होईल. २६%, ५१%, ७४% अशी भांडवलाची विक्री केली तर त्या प्रमाणात खासगीकरण होते. अशा प्रकारच्या खासगीकरणाचे तीन प्रकार असू शकतात.

१) पूर्ण अराष्ट्रीयीकरण (Total Denationalization) : यात सार्वजनिक उपक्रमातील सरकारी भांडवलाची १००% विक्री करून खासगी उपक्रमाकडे संपूर्ण मालकीचे हस्तांतरण केले जाते. याला 'अराष्ट्रीयीकरण' ही म्हणतात.

२) संयुक्त उद्योग/उपक्रम (Joint Venture) : यात सार्वजनिक उपक्रमातील २६% ते ७४% भांडवलाची खासगी उद्योगाला विक्री करून सार्वजनिक-खासगी भागीदारी

खासगीकरणासाठी उपाय

- अ) मालकी संबंधी उपाय
  - » पूर्ण अराष्ट्रीयीकरण
  - » संयुक्त उद्योग/उपक्रम
  - » परिसमापन
  - » व्यवस्थापन क्रय
- आ) संघटनात्मक उपाय
  - » धारक कंपनी
  - » भाडेपट्ट्यावर देणे
  - » पुर्नगठन
- इ) कार्य संचालनासंबंधी उपाय

(Public-Private-Partnership-PPP) केली जाते.

- ३) **परिसमापन (Liquidation)** : याचा अर्थ खासगी क्षेत्राला सार्वजनिक उपक्रमाची मालमत्ता विक्री करणे होय.
- ४) **व्यवस्थापन क्रय (Management Buyout)** : हे अराष्ट्रीयीकरणाचे विशेष रूप आहे. याचा आशय सार्वजनिक कंपन्यातील कर्मचाऱ्यांनाच मालमत्तेची विक्री करणे असा आहे. या उद्देशासाठी बँकेकडून कर्जव्यवस्था केली जाते. कर्मचारी सरकारी उपक्रम चालवण्यासाठी सहकारी समिती स्थापन करू शकतात. या व्यवहारात कर्मचारी कंपनीचे मालक झाल्याने त्यांना वेतनाबरोबरच लाभांशही मिळू शकतो.

आ) संघटनात्मक उपाय (Organisational Measures) :

सरकारी नियंत्रणे कमी करण्यासाठी हे उपाय केले जातात.

- १) **धारक कंपनी (Holding Company)** : यात ढाचा अशा प्रकारे विकसित केला जातो की सरकार आपला नियंत्रणात्मक हस्तक्षेप उच्चस्तरावरील निर्णयापर्यंत मर्यादित करते आणि या ढाच्यात काम करणाऱ्या कंपनीला बाजारशक्तीच्या सीमेत निर्णय घेण्यात पुरेशी स्वातंत्रता दिली जाते. उदा.भारत हेव्ही इलेक्ट्रीकल्स लि. धारक कंपनीचे रूप धारण करू शकते आणि आपले बरेचसे कार्य कमी करू शकते.
- २) **भाडेपट्ट्यावर देणे (Leasing)**: सरकार सार्वजनिक उपक्रमाची मालकी स्वतःकडे ठेवून खासगी बोली लावणाऱ्याला सार्वजनिक उपक्रमाचे संचालन करण्यासाठी निश्चित कालावधीसाठी दिला जातो. म्हणजेच सार्वजनिक कंपनी खासगी कंपनीला काही वर्षासाठी भाडेतत्वावर चालवण्यासाठी दिली जाते. त्याने व्यवस्थित चालविली तर भाडेतत्त्व करार वाढविला जातो. अन्यथा दुसऱ्याला दिली जाते.
- ३) **पुर्नगठन (Restructuring)** : सार्वजनिक उद्योगाला बाजार अनुशासनाच्या अधिक आणण्यासाठी हे योग्य असेल की तिचे पुर्नगठन करावे. यात वित्तीय पुर्नगठन आणि पायाभूत पुर्नगठन केले जाते.

इ) कार्य संचालनासंबंधी उपाय (Operational Measures) :

या उद्देशान्तर्गत सार्वजनिक उपक्रमाची कार्यक्षमता वाढविली जाते. जेव्हा उद्योगाचे संपूर्ण अराष्ट्रीयीकरण केले जात नाही तेव्हा हे केले जाते. याचा उद्देश उपक्रमात वाणिज्यीकरणाचे तत्त्व टाकणे हा आहे. यात- निर्णयासंबंधी स्वायत्तता, कर्मचाऱ्यांना कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, काही आदानांची उद्योगात निर्मिती करण्याऐवजी ती बाजारातून खरेदी करणे अथवा पुरवठादाराला ठेका देणे,

योग्य गुंतवणूक कसोट्या विकसित करणे. भांडवल बाजारातून भांडवलाची उभारणी करण्यास मान्यता देणे इ. या सर्व उपायांचा मूळ उद्देश उद्योगावरील सरकारी नियंत्रण कमी करणे आहे.

निर्गुंतवणूक (Disinvestment) :

भारत सरकारच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे (Public Sector Undertakings / Public Sector Enterprises PSVs / PSEs) यांची भारताच्या औद्योगिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. १९९१ मधील आर्थिक सुधारणांच्या प्रक्रियेन्तर्गत बदल झालेल्या परिस्थितीत सरकारने या उपक्रमांच्या भूमिकांचे पुनर्वलोकन केले. भारतात मार्च १९५१ मध्ये सार्वजनिक उपक्रमांची संख्या फक्त ५ होती आणि त्यात सरकारने २९ कोटी रूपयांची गुंतवणूक केली होती. ही संख्या १९९१ त २४४ होती आणि त्यात सरकारने २.४ लाख कोटी रूपयांची गुंतवणूक केली होती. सरकारने ज्या प्रमाणात गुंतवणूक केली होती त्या प्रमाणात परतावा नसल्याने सार्वजनिक उपक्रम भार ठरत होते. १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणात या उपक्रमांचे खासगीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्याचे वर वर्णन केल्याप्रमाणे वेगवेगळे मार्ग आहेत. त्यातील एक मार्ग निर्गुंतवणूकीचा आहे.

निर्गुंतवणूकीकरण ही एखाद्या कंपनीतील मालकी हक्काची भांडवली गुंतवणूकीची) विक्री करण्याची प्रक्रिया आहे. तांत्रिक रूपात या शब्दाचा प्रयोग कोणत्याही प्रकारची कंपनी (खासगी किंवा सार्वजनिक)साठी केला जावू शकतो पण व्यवहारात तो फक्त सार्वजनिक मालकीच्या उपक्रमाबाबत वापरला जातो. भारतात निर्गुंतवणूकीची सुरुवात तीन नियमकांसह झाली.

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये सुधारणा करण्याचे साधन (Tools) म्हणून.
२. आर्थिक सुधारणा प्रक्रियाचे अंग म्हणून (उद्योगाचे अनारक्षण यंत्र)
३. अंदाजपत्रकीय गरजा भागविण्यासाठी संसाधनाची व्यवस्था करण्याचे साधन म्हणून.

इतर विकसनशील देशांच्या तुलनेत भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील सुधारणाबाबत अधिक सतर्क दृष्टिकोन स्वीकारला गेला. टोकाचा दृष्टिकोन स्वीकारला नाही. म्हणजेच नफ्यातील सर्वच सार्वजनिक उपक्रमांची विक्री करून खासगीकरण आणि तोट्यातील उपक्रम बंद करणे हा उपाय सरसकट स्वीकारला नाही. १९८० च्या दशकास भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील सुधारणांच्या रूपात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना स्वायत्तता देण्यात आली. त्यातून त्यांची कार्यक्षमता सुधारेल अशी

अपेक्षा होती. १९९० च्या दशकाच्या प्रारंभापासून म्हणजेच जुलै १९९१ पासून ज्या आर्थिक सुधारणांना सुरुवात झाली. त्यात सार्वजनिक उपक्रमांतील भांडवलाचा सरकारचा वाटा कमी करण्याचा भाग म्हणून निर्गुंतवणूकीकडे/खासगीकरणाकडे पाहिले गेले. सार्वजनिक उपक्रमांतील निर्गुंतवणूक करण्यासाठी सरकारने सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली १९९३ मध्ये निर्गुंतवणूक आयोग स्थापन केला. १९९६ मध्ये पुन्हा निर्गुंतवणूक आयोग स्थापन केला. निर्गुंतवणूकीला अधिक गती देण्यासाठी १९९९-२००० मध्ये सरकारने स्वतंत्र निर्गुंतवणूक मंत्रालयाची स्थापना केली. नंतरच्या काळात हे मंत्रालय बंद करून वाणिज्य मंत्रालयात त्याचा स्वतंत्र विभाग स्थापन करण्यात आला.

निर्गुंतवणूकीचा उद्देश (Objectives of Disinvestment) :

निर्गुंतवणूक धोरणाच्या तर्काधार सादर करतांना निर्गुंतवणूक मंत्रालयाने निर्गुंतवणूकीचे चार प्रमुख उद्देश सांगितले आहेत.

१. **अव्युहरचनात्मक (Non-Strategic) :** महत्त्व असणाऱ्या सार्वजनिक उद्योगांमध्ये सरकारचे जे प्रचंड भांडवल अडकून पडले आहे ते मोकळे करणे आणि त्याचा उपयोग उच्च प्राधान्य असणाऱ्या सार्वजनिक मुलभूत आरोग्य, कुटूंब कल्याण, प्राथमिक शिक्षण, सामाजिक व आर्थिक पायाभूत संरचना यांच्या निर्मितीसाठी करणे.
२. दुर्मिळ अशा सार्वजनिक संसाधनांचा उपयोग अकार्यक्षम अ-व्युहरचनात्मक सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये करण्यापासून रोखणे.
३. सार्वजनिक कर्ज कमी करणे.
४. व्यावसायिक जोखीम खासगी क्षेत्रावर टाकणे. जो खासगी उद्योजक सार्वजनिक उपक्रमांची जोखीम स्वीकारण्यास तयार आहे. त्याच्याकडे ती सोपविणे.
५. स्पर्धा निर्माण करणे.

निर्गुंतवणूक- गुंतवणूक (Disinvestment-Investment) :

PSU मधील निर्गुंतवणूक रक्कम पुढीलप्रमाणे गुंतवणूक करण्यात येईल.

१. वाढती वित्तीय तुट कमी करणे/भरून काढणे.
२. पायाभूत संरचनेची निर्मिती करणे.
३. खर्चाला प्रोत्साहित करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत पुन्हा गुंतवणूक करणे.
४. सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करणे.
५. शिक्षण, आरोग्य, मनरेगा यासारख्या सामाजिक कल्याणावर खर्च करणे.

निर्गुतवणूकीचे प्रकार (Types of Disinvestment) :

भारतात निर्गुतवणूकीला सुरुवात जुलै १९९१ पासून झाली. त्याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

१) सांकेतिक निर्गुतवणूक (Token Disinvestment) :

भारतात निर्गुतवणूकीची सुरुवात अत्यंत सावधपणे एक सांकेतिक रूपात करण्यात आली. त्याला 'सांकेतिक निर्गुतवणूक' म्हटले. सद्यस्थितीत त्याला Minority Stake Sales म्हणतात. सामान्यतः हे धोरण असे होते की सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये सरकारचे जे एकूण भांडवल आहे त्यातील ४९% हिस्सा विक्री करणे आणि ५१% हिस्सा सरकारकडे ठेवून मालकी व व्यवस्थापन सरकारकडे ठेवणे होय.

२) व्युहरचनात्मक निर्गुतवणूक (Strategic Disinvestment) :

व्युहरचनात्मक निर्गुतवणूक ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्याद्वारे सार्वजनिक उपक्रमांची कार्यक्षमता वाढेल आणि सरकारला त्या क्रियेपासून बाजूला होता येईल. ज्यात खासगी क्षेत्राने उत्कृष्ट कार्यक्षमता विकसित केली असेल. सरकारने निर्गुतवणूकीची प्रक्रिया अव्युहरचनात्मक आणि व्युहरचनात्मक अशी विभागली आहे. मार्च १९९९ मध्ये घोषित करण्यात आले की, सरकार अव्युहरचनात्मक उद्योगातील आपला भांडवल वाटा १००% वरून २६% पर्यंत कमी करेल किंवा त्यापेक्षाही कमी जर आवश्यक झाले तर व्युहरचनात्मक उद्योगात (युद्धसाहित्य, शस्त्रास्त्रे व दारूगोळा, परमाणू ऊर्जा, रेल्वे इ.) सरकार आपली भागिदारी कायम ठेवेल. निर्गुतवणूक धोरणात मोठे बदल करण्यात आलेत. नफ्यात चालणाऱ्या उद्योगांच्या शेअरची विक्री करण्यापासून ते व्युहरचनात्मक विक्रीपर्यंत ज्यात दोन्ही लाभ देणाऱ्या तसेच तोट्यात चालणाऱ्या उद्योगांच्या व्यवस्थापनात बदल करण्यात आलेत. व्युहरचनात्मक निर्गुतवणूकीचा सारांश पुढीलप्रमाणे :

१. किमान ५१% शेअर्सची विक्री होईल आणि
२. शेअर्सला मोठ्या प्रमाणावर एक व्युहरचनात्मक भागिदाराला विक्री होईल. ज्यामुळे या क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अनुभव आणि कौशल्य प्राप्त होईल.

अशा प्रकारच्या निर्गुतवणूकीची सुरुवात मॉडर्न फुड इंडस्ट्रीज लिमिटेड (MFIL) पासून झाली. दुसरी निर्गुतवणूक BALCO ची झाली. नंतर CMCL, HTL, IBPL, IPCL, MUL, VSNL, ITDC (13 Hotels) HZL, HCL (3 Hotels) PPL इत्यादी सार्वजनिक उपक्रमातील भांडवलाची व्युहरचनात्मक विक्री करण्यात आली.

भारतातील खासगीकरण/निर्गुतवणूकीकरण धोरण

(Privatization/Disinvestment Policy of India) :

निर्गुतवणूक धोरणाची पार्श्वभूमी (Background) :

१. १९९१ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण आणि संरचनात्मक सुधारणा विचारात घेऊन सरकारने सार्वजनिक उपक्रमातील आपला भांडवली वाटा कमी करून खासगीकरणाला प्रोत्साहित करण्याचा निर्णय घेतला. यातूनच निर्गुतवणूक धोरण पुढे आले.
२. सुरुवातीला याची कल्पना सद्यस्थितीतील सार्वजनिक उद्योगांमध्ये खासगीकरणाच्या रूपात केली गेली नाही तर अंदाजपत्रकीय कर कमी करण्यासाठी साधन सामग्री गोळा करण्यासाठी आणि सार्वजनिक उद्योगांची कामगिरी उंचावण्यासाठी बाजार अनुशासन सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक उपक्रमांच्या शेअर्सची मर्यादित विक्री करण्याच्या रूपात स्वीकारण्यात आले.

मा. चंद्रशेखर सरकार काळातील धोरण (नोव्हेंबर १९९०-जून १९९१):

१. नोव्हेंबर १९९० च्या सुरुवातीला भारतात व्यवहारतोल असंतुलन रूपाने मोठे वित्तीय संकट निर्माण झाले. अशा स्थितीत सरकारसमोर एकच पर्याय होता. तो म्हणजे अतिरिक्त महसूल प्राप्त करणे आणि सार्वजनिक खर्चात कपात करणे.
२. या संकटाच्या काळात सार्वजनिक उपक्रमातील शेअर्सची विक्री करून खर्च भागविण्याचा प्रस्ताव होता. भारताने Compensatory and Contingency financing Facility - CCF (नुकसान भरपाई/ क्षतीपूर्ती आणि आकस्मिक वित्तपुरवठा प्राप्ती सवलत) यासाठी International Monetary fund- IMF शी चर्चा सुरु केली. पण सार्वजनिक उपक्रमातील शेअर्सच्या विक्रीतून निधी उभारणे हाही एक पर्याय होता.
३. सरकारचा विचार निर्गुतवणूक माध्यमातून प्राप्त उत्पन्नाचा वापर अंदाजपत्रकीय तूट कमी करण्यासाठी करण्यात येणार पण सुरुवातीला याला IMF ने विरोध केला. कारण लेखांकन शब्दजालमध्ये भांडवली प्राप्तीच्या रूपात (Capital Receipts) वर्गीकृत उत्पन्नाचा उपयोग कर्जे चुकविण्यासाठी करता येणार नाही.
४. भारताने IMF ला आश्वासन दिले की आर्थिक आव्हानांना पाहता

आताच्या वेळेस वित्तीय व्यवस्थापनाची तुट कमी करण्यासाठी याचा वापर करण्यात परवानगी देणे अधिक योग्य राहिल.

५. १९९१ च्या अंतरिम अंदाजपत्रकात (Interim Budget) सर्वप्रथम सार्वजनिक उपक्रमातील सरकारी वाट्याची विक्री करणे, याचा उल्लेख करण्यात आला. यात 'निर्गुंतवणूक' शब्दाचा वापर करण्यात आला. कारण खासगीकरण हे राजकीयदृष्ट्या अयोग्य मानले गेले होते. पण चंद्रशेखर यांच्या काळात प्रचंड राजकीय अस्थैर्य असल्याने निर्गुंतवणूक धोरण लागू झाले नाही.

मा. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव सरकार (जून १९९१ मे १९९६) :

मा. पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने जुलै १९९१ मध्ये जे नवीन आर्थिक आणि औद्योगिक धोरण जाहिर केले त्यात निर्गुंतवणूक आणि खासगीकरणाचा स्पष्ट उल्लेख केला.

१. सरकारने म्युच्युअल फंडस आणि संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना सार्वजनिक उपक्रमांच्या शेअर्सची पहिली विक्री १९९१-९२ मध्ये केली.
२. जागतिक बँकेशी सरकार चर्चा करत होती. त्यानुसार जागतिक बँकेने धोरण सुचित केले की, निर्गुंतवणूक माध्यमातून जी रक्कम जमा होईल तिचा वापर सार्वजनिक कर्जे कमी करण्यासाठी करावा. सप्टेंबर १९९१ मधील चर्चेच्या दरम्यान वित्त मंत्रालय जागतिक बँकेला समजावण्यात यशस्वी झाले की भारतातील सद्य स्थितीतील वित्तीय आव्हाने विचार होता असे करणे शक्य नाही.
३. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणातील वक्तव्यात म्हटले आहे की व्युहरचनात्मक आणि आवश्यक पायाभूत संरचनात्मकतेत जे सार्वजनिक उपक्रम सातत्याने तोट्यात चालत आहेत, सतत आजारी आहेत. त्यांच्यातील भांडवल शेअर माध्यमातून विक्री करण्याच्या धोरणाचे परिक्षण करण्याची तरतूद करण्यात आली.
४. ९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात व्युहरचनात्मक आणि अव्युहरचनात्मक यात स्पष्ट फरक करण्यासाठी आणि निर्गुंतवणूक मर्यादा निश्चित करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आलेत. सुरुवातीला जास्तीत जास्त ४९% शेअर्सची विक्री ही मर्यादा होती. नंतर ती ७४% पर्यंत वाढविण्यात आली. पण व्युहरचनात्मक उद्योगाबाबत ती ४९% ठरविली म्हणजे ५१% शेअर सरकारने स्वतःकडे ठेऊन मालकी व व्यवस्थापन

स्वतःकडेच राहील असे निश्चित केले.

मा. आय. के. गुजराल सरकार (एप्रिल १९९७-मार्च १९९८) :

१. भारत सरकारकडून १९९६ मध्ये प्रमुखेत्तर आणि अ- व्युहरचनात्मक क्षेत्रातील कंपन्यामधील निर्गुतवणूक धोरणाचे सावधानतापूर्वक मूल्यमापन करून आणि कर्मचाऱ्यांच्या नोकरीचे संरक्षण, पुनः प्रशिक्षण, पुनः रोजगार देण्याचे आश्वासन देण्यासाठी एक निर्गुतवणूक आयोगाची स्थापना केली होती. आयोगाने एअर इंडिया सहित ५८ अनेक सार्वजनिक उपक्रमातील शेअरच्या विक्रीची शिफारस केली.
२. त्या वर्षाच्या अंदाजपत्रकात शेअर विक्रीपासून मिळणारा महसूल शिक्षण, आरोग्य यावर खर्च करण्याबरोबरच सार्वजनिक उपक्रमांना मजबूत करण्यासाठी एक निधी (Funds) स्थापन करण्याचे आश्वासन दिले पण तुट कमी करण्यासाठी अधिकांश रक्कम संचित निधीत पाठविण्यात आली.

मा. अटलबिहारी वाजपेयी सरकार (१९९८-१९९९-२००४) :

१. १९९८-९९ च्या अंदाजपत्रकात सरकारने घोषणा केली की सरकार काही सार्वजनिक उपक्रमातील आपला वाटा २६% पर्यंत कमी करेल म्हणजे ७४% शेअर्सची विक्री करेल. पण व्युहरचनात्मक उद्योगातील वाटा ५१% इतका कायम ठेवेल. यात कर्मचाऱ्यांच्या हिताचे रक्षण करणे, त्यांना भरपाई देणे यासाठी एक पुनर्गठन निधी स्थापन करण्याचे आश्वासन दिले.
२. सरकारने सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये व्युहरचनात्मक विक्रीची संकल्पना सादर केली. ज्यात मॉडर्न बेकरी, हिंदुस्तान झिंक, बाल्को यांच्या शेअरची विक्री सामील केली. पण याबाबत मोठा वाद निर्माण झाला.
३. व्युहरचनात्मक विक्रीच्या माध्यमातून खासगीकरणाची परिकल्पना (Hypothesis) फक्त अ-व्युहरचनात्मक क्षेत्रासाठी करण्यात आली. १९९९ मध्ये सरकारकडून व्युहरचनात्मक उद्योगात फक्त संरक्षणासंबंधी उद्योग, परमाणू ऊर्जा, रेल्वे यांनाच समाविष्ट केले आणि उर्वरित सर्व सार्वजनिक उपक्रमांना अव्युहरचनात्मक उद्योगात समाविष्ट केले.
४. निर्गुतवणूक धोरण पुढे चालू ठेवण्याचा दृढ संकल्प सरकारने केला. त्याचा भाग म्हणून एक निर्गुतवणूक विभागाची स्थापना करण्यात आली आणि २००१ मध्ये निर्गुतवणूकीसाठी स्वतंत्र मंत्रालय करण्यात आले.

मा. मनमोहनसिंह सरकार (२००४-२०१४) :

१. सरकार व्युहरचनात्मक विक्री मार्गावर चालण्यास तयार नव्हते. २००४ मध्ये युपीए सरकारच्या घोषणापत्रकात म्हटले की खासगीकरणाला निवडक पद्धतीने स्वीकारले जाईल. जे पूर्वीच्या NDA सरकारच्या धोरणाविरुद्ध होते. यातून प्राप्त होणारा महसूल सामाजिक कल्याण कार्यक्रमावर खर्च केला जाणार होता.
२. याच्या अनुकरणासाठी सरकारने २००५ मध्ये एक राष्ट्रीय गुंतवणूक निधीची (National Investment Funds- NIF) स्थापना करण्यात आली. यात निर्गुंतवणूक माध्यमातून प्राप्त होणारी रक्कम जमा केली जाईल. व्यावसायिक गुंतवणूक व्यवस्थापकाकडून व्यवस्थापन केल्या जाणाऱ्या निधीचा ७५% हिस्सा सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, सामाजिक कल्याण योजनावर होणाऱ्या खर्चासाठी वापर केला जाणार. पण २००८-०९ च्या वित्तीय संक आणि दुष्काळ या कारणांनी याला तीन वर्षांपर्यंत थांबविले. नंतर २०१३ मध्ये निधी वापरात लवचिकता आणण्यासाठी त्याचे पुनर्गठन करण्यात आले.

मा. नरेंद्रजी मोदी सरकार (२०१४-२०२३) :

१. २००९ मध्ये युपीए सरकारने व्युहरचनात्मक विक्रीवर जी बंदी घातली होती. ती हटविण्यात आली. पण हे स्पष्ट आहे की मा. नरेंद्र मोदींनी ब्रिटन पंतप्रधान मागरिट थॅचर यांच्या योजनेची नक्कल करण्याचा प्रयत्न केला नाही.
२. थॅचर यांचा विश्वास होता की सरकारचे काम व्यवसाय चालवण्याचे नाही. त्यांनी १९८० मध्ये ब्रिटनमधील ६७० सार्वजनिक उपक्रमांचे खासगीकरण केले. हे धोरण New Public Management च्या सिद्धान्तानुसार होते.
३. थॅचर यांचे धोरण सार्वजनिक उपक्रमांच्या शेअर्सची संपूर्णतः विक्री करून त्यातून बाहेर पडण्याचे होते. तर मा. मोदीजींच्या नवीन निर्गुंतवणूक धोरणामुळे सार्वजनिक उपक्रमांवरील सरकारचे नियंत्रण वाढू शकते.
४. नवीन निर्गुंतवणूक धोरणाचा उद्देश त्यांना लहान करणे नसून त्याच्यात सुधारणा करण्याचा आहे आणि सार्वजनिक उपक्रमांची जमीन, रोख संपत्ती सहित सर्व मालमत्ता वेगळी करणे आणि नवीन योजनेत गुंतवणूक करणे हा आहे. सरकारने निर्गुंतवणूक विभागाचे नांव गुंतवणूक आणि

सार्वजनिक संपत्ती व्यवस्थापन विभाग Department of Investment and Public Assets Management (DIPAM) असे करण्यात आले.

सद्यस्थितीतील सरकार सार्वजनिक उपक्रमातील गुंतवणूक काढून त्यांच्यातील कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करित आहे. सरकारचा नवीन निर्गुंतवणूक मंत्र पुढीलप्रमाणे :

- अ) सरकारी उपक्रमात कमीत कमी हस्तक्षेप.
- ब) सार्वजनिक उपक्रमांना व्यावसायिक सिद्धान्तानुसार काम करण्याचे स्वातंत्र्य.
- क) कामगार/अधिकारी नियुक्त्याबाबत निर्णय घेण्यात व्यवस्थापकीय स्वायत्तता प्रदान करणे.
- » नवीन निर्गुंतवणूक धोरण खासगीकरण आणि निर्गुंतवणूकीकरण यांतील फरक स्पष्ट करते. शेअर्सची विक्री ५०% ते १००% पर्यंत करणे हे खासगीकरण झाले तर ते कमी-जास्त करणे (५०% पेक्षा जास्त १००% पेक्षा कमी) निर्गुंतवणूकीचे गठन करते.
- » मोठ्या प्रमाणावर शेअर्सची विक्री ही बऱ्याच बाबतीत वादग्रस्त ठरली. परिणामी नोकरशाहीमध्ये व्युहरचनात्मक विक्री विरुद्ध नापसंती निर्माण झाली. या सुधारणा करताना नवीन निर्गुंतवणूक धोरणात विक्रीचा सहभाग करतांना जमिनीचे मूल्यांकन बाजारभावानुसार करण्याची तरतूद आहे. यामुळे भाडे मागण्याची कोणतीही शक्यता रोखण्यात मदत होईल आणि विवेकाधीन शक्ती कमी होईल. तसेच नोकरशाहांना आहे त्या स्थितीतून बाहेर पडण्यास मदत होईल.
- » NITI Aayoga ला तोट्यात चालणाऱ्या PSU बाबत शिफारस करण्याचे काम दिले. ज्यांची विक्री करणे शक्य आहे त्यांच्या संपत्तीचे योग्य मूल्यांकन करून व्युहरचनात्मक विक्री करता येईल.
- » सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांना वित्तीय मापदंड, जसे कर्ज व संचालन लाभ या आधारावर शेअर बायबॅकची शक्यतांची ओळख करण्यासाठी बारीक लक्ष ठेवले जात आहे.

निर्गुंतवणूकीपासून प्राप्त महसूल :

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे सार्वजनिक उपक्रम दोन स्तरावर कार्य करतात. एक केंद्रीय आणि दुसरे राज्य स्तरावर केंद्रीय पातळीवरील सार्वजनिक उपक्रमाबाबतची माहिती Public Enterprises Survey मध्ये प्रकाशित केली जाते. जुलै १९९१ पासून सुरु झालेली निर्गुंतवणूकीची प्रक्रिया आजपर्यंत चालू आहे. दरवर्षीच्या

अंदाजपत्रकात किती उपक्रमातील किती शेअर्सची विक्री करून किती रक्कम प्राप्त करायची याचे इष्टांक निश्चित केलेले असतात आणि प्रत्यक्षात किती प्राप्ती झाली, याचीही माहिती वरील अहवालात दिलेली असते. तिचा सारांश पुढीलप्रमाणे :

तक्ता : एप्रिल १९९१ नंतर निर्गुतवणूक इष्टांक आणि वास्तव निर्गुतवणूक
(आकडे कोटी रूपयात)

वर्ष	इष्टांक/लक्ष्य	वास्तव प्राप्ती	प्राप्तीची टक्केवारी
१९९१-९२	२५००	३०३८	१२१.५१
१९९२-९३	२५००	१९१३	७६.५०
१९९३-९४	३५००	०	०.००
१९९४-९५	४०००	४८४३	१२१.०८
१९९५-९६	७०००	१६८	२.४१
१९९६-९७	५०००	३८०	७.५९
१९९७-९८	४८००	९१०	१८.९६
१९९८-९९	५०००	५३७१	१०७.४२
१९९९-२०००	१००००	१५८५	१५.८५
२०००-०१	१००००	१८७१	१८.७१
२००१-०२	१२०००	३२६८	२७.२४
२००२-०३	१२०००	२३४८	१९.५७
२००३-०४	१४५००	१५५४७	१०७.२२
२००४-०५	४०००	२७६५	६९.१२
२००५-०६	०	१५७०	NA
२००६-०७	०	०	NA
२००७-०८	०	४१८१	NA
२००८-०९	०	०	NA
२००९-१०	२५०००	२३५५३	९४.२१
२०१०-११	४००००	२२७६३	५६.९१
२०११-१२	४००००	१४०३५	३५.०९
२०१२-१३	३००००	२३८५७	७९.५२

२०१३-१४	५४०००	२१३२१	३९.४८
२०१४-१५	५८४२५	२४३४९	४१.६८
२०१५-१६	६९५००	२४०५८	३४.६२
२०१६-१७	५६५००	४६३७८	८२.०९
२०१७-१८	७२५००	१००६४२	१३८.८२
२०१८-१९	८००००	८७५१३	१०९.३९
२०१९-२०	९००००	५०२९४	५५.८८
२०२०-२१	२१००००	३२७४२	१५.५९
२०२१-२२	१७५०००	१५४४०	८.८२
२०२२-२३	६५०००	३१०५९	४७.७८
२०२३-२४	५१०००	९९७६	१९.५६
एकूण	१२१३७२५	५७७७३८	४८

तकत्यातील माहितीवरून स्पष्ट होते की, एप्रिल १९९१ पासून ते २०२२-२३ या ३२ वर्षांच्या काळात सार्वजनिक उपक्रमातून १२१३७२५ कोटी रुपये भांडवलाची निर्गुतवणूक करण्याचा इष्टांक/लक्ष्य होते. पण प्रत्यक्षात ५७७७३८ कोटी रुपयांची निर्गुतवणूक झाली. जी इष्टांकाच्या ४८% आहे. २०२३-२४ या आर्थिक वर्षात ५१००० कोटी रुपये निर्गुतवणूकीचा इष्टांक आहे. डिसेंबर २०२३ पर्यंत ९९७६ कोटी रुपयांची प्रत्यक्ष निर्गुतवणूक झाली.

खासगीकरण/निर्गुतवणूकीकरणाचे टिकात्मक मूल्यमापन

(Privatization/Disinvestment : A Critique) :

खासगीकरण आणि निर्गुतवणूकीच्या माध्यमातून सामाजिक कल्याणासाठी अतिरिक्त निधी उभारण्याबरोबरच सार्वजनिक उपक्रमाच्या जबाबदारीतून बाहेर पडते. त्यांना स्वायत्तता देणे, स्पर्धाक्षम करणे, कार्यक्षमता वृद्धी करणे ही प्रमुख उद्दिष्टे होती. सरकारने निर्गुतवणूकीसाठी खूप प्रयत्न केले. पण त्या धोरणावर चोही बाजूंनी टिका करण्यात आली. त्यातील प्रमुख टिका पुढीलप्रमाणे :

१. शेअर्सची कमी किंमतीवर/तोठ्यात विक्री (Underpricing of Shares) : टिकाकारांच्या मते, निर्गुतवणूकीची प्रक्रिया योग्य प्रकारे राबविली गेली नाही. सार्वजनिक उपक्रमांच्या मालमत्तेचा संपूर्ण विचार न करता शेअरच्या किंमती निश्चित केल्या गेल्या. ज्या बाजार किंमतीपेक्षा खूप कमी होत्या. त्यामुळे निर्गुतवणूकीपासून

अपेक्षित महसूल प्राप्त झाला नाही. यावर अशीही टिका केली गेली की ठराविक खासगी उद्योग समूहाला लाभ पोहोचवण्यासाठी जाणून बुजून सर्व बाबींचा विचार न करता शेअर्सच्या किंमती कमी आकारल्या गेल्यात.

२. व्युहरचनात्मक आणि

अव्युहरचनात्मक विक्रीचा मुद्दा:

निर्गुंतवणूक धोरणाच्या समर्थकांच्या मते, सरकारचे कार्य उद्योग-व्यवसाय चालवण्याचे नाही. रेल्वे, परमाणू ऊर्जा आणि संरक्षण साहित्य ह्या व्युहरचनात्मक उद्योगांव्यतिरिक्त इतर कोणतेही अव्युहरचनात्मक उद्योग सरकारने चालवू नये, त्यातून बाहेर पडावे. यावर टिकाकारांनी उत्तर दिले की अमेरिका हा भारतापेक्षाही जास्त भांडवलशाही देश आहे. या देशात

खनिज तेल खणन, उत्खनन, शुद्धीकरण हा व्युहरचनात्मक उद्योग आहे. त्याने यातून निर्गुंतवणूक केली नाही पण भारतात ONGC, BPCL, ICL, HPCL यासारख्या बलाढ्य सार्वजनिक तेल उत्पादक व वितरक कंपन्यांचे खासगीकरण करण्यात येत आहे. तसेच Bharat Heavy Electrical Limited सारखी बलाढ्य वीज निर्माण करणाऱ्या कंपनीलाही सरकारने अव्युहरचनात्मक मानले जे योग्य नाही.

३. लाभ प्राप्त करणाऱ्या उद्योगांचेही खासगीकरण :

खासगीकरण धोरणावर टिका करताना एक मुद्दा पुढे आला की सरकारने मोठ्या प्रमाणावर नफा प्राप्त करणाऱ्या सार्वजनिक उपक्रमांचेही सरसकट खासगीकरण केले. विदेश संचार निगम लिमिटेड (VSNL), Indo-Barma Petroleum-IBP ह्या नफा कमावणाऱ्या उद्योगांचे खासगीकरण करणे योग्य नाही, अशी टिका करण्यात आली. शिवाय या दोहोंच्या शेअरची किंमतही कमी आकारली गेली. जसे या दोहोंच्या बोलीतून

खासगीकरण/ निर्गुंतवणूकीकरणाचे टिकात्मक मूल्यमापन

- » शेअर्सची कमी किंमतीवर/तोट्यात विक्री
- » व्युहरचनात्मक आणि अव्युहरचनात्मक विक्रीचा मुद्दा
- » लाभ प्राप्त करणाऱ्या उद्योगांचेही खासगीकरण
- » सार्वजनिक उपक्रमाची मालमत्ता विकून अंदाजपत्रकीय व वित्तीय तूट भरून काढणे योग्य नाही
- » खासगीकरणाचा कार्यनिष्पत्तीशी थेट संबंध नाही
- » खासगीकरणाचे धोके

सरकारला २५९३ कोटी रूपये प्राप्त झाले. टाटा समुहाचे VSNL मधील २५% हिस्सा प्राप्त करण्यासाठी २०२ रूपये प्रति शेअरची बोली लावली जी या शेअरच्या १६८ रूपये शेअरवर २०% प्रिमिअमवर होती. आणि अशा प्रकारे टाटाने २५% हिस्सा १४३९ कोटी रूपयाला प्राप्त केला. असाच व्यवहार IOCL ने IBP साठी ११५४ कोटी रूपयाची बोली लावून ३३.६% हिस्सा प्राप्त केला.

सार्वजनिक उपक्रमांचा Rate of Gross Profit 1990-91 मध्ये ११.२% होता. तो २००५-०६ मध्ये १८.३% झाला. निव्वळ नफा १९९७-९८ ५.४% होता. तो २००५-०६ मध्ये १२.१% झाला असे असुनही त्यात निर्गुतवणूक करणे समर्थनिय नाही. तोट्यात चालणाऱ्या किंवा अकार्यक्षम उपक्रमात निर्गुतवणूक समर्थनिय आहे. याला विरोध करण्याचे कारण नाही.

४. **सार्वजनिक उपक्रमाची मालमत्ता विकून अंदाजपत्रकीय व वित्तीय तूट भरून काढणे योग्य नाही :** भारत सरकार निर्गुतवणूकीपासून प्राप्त होणारी रक्कम एक खोल दरीत ढकलत आहे. ज्याचे नाव Consolidated Fund of India आहे. त्यातील रक्कमेचा वापर सरकार आपली अंदाजपत्रकीय तूट भरून काढण्यासाठी करत आहे. यावर टिका केली गेली की घरातील सोने-चांदीचे दागदागिने विकून घरखर्च भागविण्याचा हा बालीश प्रकार आहे. डॉ. महेबूब उल हक यांच्या सूचनेनुसार सरकारने विक्रीपासून प्राप्त रक्कमेचा वापर अंदाजपत्रकीय तूट भरून काढण्यासाठी नाही तर सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करण्यासाठी करावा पण सरकारने याकडे दुर्लक्ष केले. IMF ने आक्षेप घेतला की सार्वजनिक उपक्रमातील भांडवली मालमत्तेची विक्री करून जी भांडवली प्राप्ती झाली त्याचा उपयोग महसूली प्राप्तीतील तुट भरून काढण्यासाठी करणे योग्य नाही.

सरकारने जर या रक्कमेचा वापर पायाभूत संरचनेवर खर्च केला तर त्यातून विकासगती वाढेल. पण सरकार तसे करत नाही. सरकारचे हे धोरण अदूरदर्शीपणाचे आहे. असेच निर्गुतवणूकीकरण वाढत गेले तर सरकार भविष्यात सार्वजनिक उपक्रमातून होणाऱ्या लाभाला मुकेल.

५. **खासगीकरणाचा कार्यनिष्पत्तीशी थेट संबंध नाही:** खासगीकरणाचे समर्थक मानतात की खासगीकरणातून सार्वजनिक उपक्रमांच्या

कामगिरीत सुधारणा होईल. कार्यक्षमता, उत्पादकता, स्पर्धा यात वाढ होईल. गुणवत्ता सुधारेल. पण खासगीकरणातून हे सर्व घडेलच याचे कोणतेही पुरावे नाहीत, अशी टिका करण्यात आली आहे. प्रणब बर्धन, रोईमर यांच्या मते कामगिरी सुधारण्यासाठी जरी स्पर्धा आवश्यक असली तरी त्यातून खासगी मालकी वाढून ठराविक उद्योगांचे मत्तेदारी सामर्थ्य वाढेल. बिमल जालानच्या मते, सार्वजनिक उपक्रमांच्या विक्रीपासून तोपर्यंत लाभ मिळणार नाहीत जोपर्यंत देशात समग्र आर्थिक वातावरणात सुधारणा होत नाही आणि जर आर्थिक धोरण योग्य प्रकारे राबवून समग्र आर्थिक वातावरण व सुधारणा झाली तर मग विक्री करण्याची गरज भासणार नाही.

६. **खासगीकरणाचे धोके :** जोसेफ स्टिग्लीस यांनी खासगीकरणाचे दोन प्रमुख धोके सांगितले आहेत. १) प्रशासकीय भ्रष्टाचार आणि २) कामगार कपात. स्टिग्लीझच्या मतानुसार, प्रशासकीय भ्रष्टाचाराचा विचार करता काही खासगी उद्योजक प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना हाताशी धरून लाभकारक सार्वजनिक उपक्रमातील हिस्सा कमी किंमतीवर प्राप्त करतात. दुसरा महत्त्वाचा धोका कामगार कपातीचा आहे. ज्या-ज्या सार्वजनिक उपक्रमांचे खासगीकरण होत आहे. तेथे कार्यक्षमतेच्या नावाखाली मोठी कामगार कपात होत आहे. त्यांना VRS घेण्यास भाग पाडले जात आहे; त्यांना कमी भरपाई दिली जात आहे. त्यांना कोणत्याही नवीन कार्यात सामावून घेतले जात नाही. त्यांना कोणतेही नवीन प्रशिक्षण दिले जात नाही. यामुळे देशात मोठी बेरोजगारी वाढत आहे.

४.४ स्पर्धात्मक धोरण (Competition Policy) :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने संमिश्र अर्थव्यवस्थेचा मार्ग निवडला. यात सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र यांचेसह अस्तित्व होते. खासगी क्षेत्र कार्यक्षमतेचे प्रतीक आहे, ते बाजारात स्पर्धा निर्माण करून साधनांचा अपव्यय थांबवतात. स्पर्धेपासून उपभोक्त्यांना लाभ होतात. याचा विचार करून खासगी क्षेत्राला विकासाची मोठी संधी देण्यात आली. पण यातून देशात संपत्ती आणि आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण वाढत गेले. टाटा, बिल्गा, रिलायन्स, थापर, सिंघानिया, L & T, मोदी, बजाज, मफतलाल, एम. ए. चिदंबरम, हिन्दुस्तान लिव्हर, युनाइटेड ब्रुव्हरिज, टी. व्ही. एस. अय्यंगार, आय. टी. सी., श्रीराम, एसीसी, ओस्तवाल, महिन्द्रा अँड महिन्द्रा, एस्सार, किल्लोस्कर या बीस औद्योगिक घराण्यांची मोठी

मत्तेदारी निर्माण झाली. १९७२ मध्ये यांची एकूण संपत्ती २५११ कोटी रूपयांची होती ती १९८९-९० मध्ये ४१५२२ कोटी रूपयांपर्यंत वाढली. यांच्या संपत्तीचा सरासरी चक्रवाढ वृद्धीदर १६.९% होता.

आर्थिक शक्तीचे म्हणजे मत्तेदारी सामर्थ्याचे नियंत्रण करण्यासाठी सरकारने १९६९ मध्ये Monopolistic and Restrictive Trade Practice Act- MRTP Act लागू केला. पण १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात हा कायदा रद्द करण्यात आला. नवीन धोरणात खासगीकरणाला अधिक वाव दिला गेला. यातूनच देशात रिलायन्स इंडस्ट्रीज, टाटा मोटार्स, टी. सी. एस, टाटा स्टील, L & T, हिंडाल्को, भारती एयरटेल, इन्फोसिस वेदान्ता, जेएसडब्ल्यु या १० बड्या कंपन्यांची एकूण संपत्ती २०२०-२१ मध्ये प्रचंड प्रमाणावर वाढली. ही विषमता कमी करण्यासाठी सरकारने नव्याने स्पर्धा धोरण आणि कायदा संमत केला.

राष्ट्रीय स्पर्धा धोरण (National Competition Policy-NCP) ही भारत सरकारकडून आर्थिक विकास, उपक्रमशीलता, रोजगार, स्पर्धात्मक उच्च दर्जाच्या वस्तुमार्फत लोकांचे जीवनमान उंचावणे, न्यायसंगत आणि सर्वसमावेशी तसेच टिकाऊ आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी समाजाच्या आर्थिक अधिकाराचे रक्षण करणे, त्याला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने तयार केले आहे. भारत सरकारने श्री. धर्मेन्द्र कुमार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक स्पर्धा समितीची स्थापना केली. समितीकडे राष्ट्रीय स्पर्धा धोरण तयार करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली.

राष्ट्रीय स्पर्धा धोरणाचा उद्देश

(Objectives of National Competition Policy) :

या धोरणाचा उद्देश आर्थिक सुधारणांची दुसरी पिढी/लहर (Second Wave) सुरू करण्याचा होता. धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

१. नैसर्गिक व मानवी संसाधनाचे पर्याप्त विभाजनाला प्रोत्साहित करणे आणि आर्थिक एजंटाना कार्यक्षम उत्पादकता, गुणवत्ता व नवोन्मेषाला पुढे नेण्यासाठी प्रोत्साहन देऊन उपभोक्त्यांच्या कल्याणाची हमी देणे.
२. सद्य स्थितीतील स्पर्धेविरोधी परिणाम दूर करणे. केंद्र व राज्यांचे कायदे आणि धोरणात सामंजस्य निर्माण करणे, स्पर्धा सिद्धान्त सक्रिय करणे.
३. एकल (Single) राष्ट्रीय बाजारासाठी प्रयत्न करणे.
४. स्पर्धा तटस्थता प्रदान करून एक समान खेळ मैदान तयार करणे.

स्पर्धा धोरण आणि स्पर्धा कायदा

(Competition Policy and Competition Law) :

भारत सरकारने श्री. एस. व्ही. एस. राघवन यांच्या अध्यक्षाने खाली

स्पर्धा धोरण आणि कायद्याच्या संदर्भात ऑक्टोबर १९९९ मध्ये एक समिती नियुक्त केली. जिला एकाधिकारावर नियंत्रण आणून स्पर्धात्मक वातावरण तयार करण्यासाठी धोरण आखण्याची जबाबदारी सोपविली. समितीने आपला अहवाल मा. पंतप्रधानांना २० मे २००० रोजी सादर केला.

समितीने शिफारस केली की भारतात स्पर्धा कायदा करण्यात यावा. याबरोबरच भारतीय स्पर्धा आयोग स्थापन करावा आणि १९६९ चा मक्तेदारी आणि नियंत्रणात्मक व्यापार व्यवहार कायदा (MRTPACT) रद्द करण्यात यावा.

स्पर्धा कायदा (२००२) (Competition Act-2002) :

राघवन समितीच्या अहवालानुसार सरकारने डिसेंबर २००२ मध्ये स्पर्धा कायदा संमत केला आणि संपूर्ण भारतात लागू केला.

त्यातील प्रमुख तरतूदी पुढीलप्रमाणे :

१. कोणताही उद्योग, उद्योग समूह किंवा व्यक्ती-व्यक्ती समुह उत्पादन, पुरवठा, वितरण, साठा, वस्तू व सेवांची प्राप्तीबाबत असा कोणताही करार करणार नाही. ज्यातून मक्तेदारी सामर्थ्य निर्माण होईल. तसे केले तर ते बेकायदेशीर होईल. पण हा कायदा अशा एखाद्या करारावर लागू होणार नाही. जर तो एक संयुक्त उद्योग रूपात कार्य करत असेल ज्यातून उत्पादन, पुरवठा, वितरण, साठा, वस्तू व सेवांच्या उपलब्धतेत वाढ होईल म्हणजे त्यामुळे समाज लाभात वाढ होईल.
२. एखादा करार जो वस्तू व सेवांच्या उत्पादन साखळीच्या कोणत्याही स्तरावर केला जात असेल तर तो बेकायदेशीर मानला जाईल. जर तो
क) श्रृंखलाबद्ध व्यवस्था.
ख) एकान्तिक पुरवठा, संधी/करार.
ग) एकान्तिक वितरण संधी/करार.
घ) व्यापाराला नकार.
ड) पुनः विक्रय किंमत कायम ठेवण्याच्या रूपात केले जात असेल.
३. कोणताही उद्योग आपल्या वरचढ प्रभावाचा दुरुपयोग प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रूपात वस्तू व सेवांच्या खरेदी-विक्री बाबत अयोग्य विभेदात्मक किंमत लादून किंवा वस्तूंना शिकारी/अपहरणीय किंमतीवर विकू शकणार नाही. (वरचढ स्थिती (Dominant Position)) म्हणजे आपल्या सामर्थ्यावर अशी किंमत आकारणे की ज्यातून स्पर्धकाला तोटा होईल आणि तो बाजारातून बाहेर पडेल व मक्तेदारी सामर्थ्य वाढेल. तर शिकारी किंमत (Predatory Price)

म्हणजे जी उत्पादन खर्चापेक्षा कमी आकारली जाते. यातून बाजारपेठ काबिज करून स्पर्धकाला हुसकावून लावले जाते. म्हणजे किंमत घट करून स्पर्धकाची शिकार केली जाते.

४. कोणताही उद्योग अशा एखाद्या संघात सहभागी होणार नाही ज्यामुळे बाजार स्पर्धेवर विपरित परिणाम होईल. असे केल्यास तो संघ (Cartel) बेकायदेशीर मानला जाईल. मात्र संघात एक किंवा एकापेक्षा जास्त उद्योगांचे अधिग्रहण हे उद्योगांचे एकीकरण मानले जाईल आणि ते वैध असेल.

जर संघाच्या भारतातील संपत्तीचे मूल्य १००० कोटी रूपयांच्या वर किंवा एकूण वार्षिक उलाढाल ३००० कोटी रूपयांच्या वर असेल आणि भारत किंवा भारताबाहेरील संपत्तीचे मूल्य ५० कोटी डॉलर किंवा एकूण वार्षिक उलाढाल १५० कोटी डॉलरच्या वर असेल तर तो संघ बेकायदेशीर मानला जाईल पण जर का त्याचे मूल्य यापेक्षा कमी असेल तर तो कायदेशीर असेल. फक्त त्याने बाजार स्पर्धेवर विपरित प्रभाव टाकू नये. जर ते आपला हिस्सा विकणे किंवा वित्तीय व्यवस्थापन सुविधा किंवा एखाद्या अधिग्रहणासाठी करार करत असतील तर.. कायद्यातील हे कलम एखाद्या सार्वजनिक वित्तीय संस्था, किंवा विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदार, बँक, जोखिम फंडवर लागू होणार नाही.

स्पर्धा आयोग (Competition Commission of India- CCI) :

हा कायदा लागू करण्यासाठी एक भारतीय स्पर्धा आयोग असेल. आयोगात अध्यक्षसह कमीत कमी दोन आणि जास्तीत जास्त १० सदस्य असतील ज्यांची नियुक्ती केंद्र सरकार करेल. अध्यक्ष किंवा सदस्य हा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिश पातळीवरील किंवा अर्थतज्ञ, आंतरराष्ट्रीय व्यापार विशेषज्ञ, व्यवस्थापक, CA, उद्योजक, सार्वजनिक कार्य किंवा प्रशासनातील १५ वर्षांचा अनुभव असणारी व्यक्ती असावी. यांची नियुक्ती ५ वर्षासाठी असेल नंतर पुनर्नियुक्ती होऊ शकते.

अध्यक्ष किंवा सदस्याने कार्यकाळ संपण्याअगोदरच राजीनामा दिला. तर त्याला किमान एक वर्षापर्यंत अशा कोणत्याही उद्योगात नोकरी स्वीकारता येणार नाही. ज्या उद्योगाचा संबंध या कायद्याशी येईल.

स्पर्धा आयोगाची जबाबदारी आणि अधिकार :

आयोगाची कार्ये किंवा जबाबदारी पुढीलप्रमाणे असेल.

- » स्पर्धेवर विपरित प्रभाव टाकणारे व्यवहार थांबविणे.
- » स्पर्धेत वृद्धी करणे, विकसित करणे आणि त्यासाठी योग्य ती परिस्थिती निर्माण करणे.

- » उपभोक्त्यांच्या हिताचे संरक्षण करणे.
- » भारतीय बाजारात इतर सहभागांकडून केल्या जाणाऱ्या व्यापारी व्यवहारांना स्वतंत्रतेचे आश्वासन देणे.

जर देशातील उद्योगसंस्थांनी संगनमत करून एक संघ स्थापन केला आणि तो संघ बाजार स्पर्धेवर विपरित प्रभाव टाकत असेल तर त्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी आयोग पुढील कारक तत्वे लक्षात घेईल.

१. संघ बाजारात नव्याने प्रवेश करणाऱ्या उद्योग संस्थेच्या प्रवेश अडथळे निर्माण करित आहे काय?
२. वर्तमान स्पर्धकांना बाजारातून बाहेर पडण्यावर काही अडथळे आहेत काय?
३. बाजार प्रवेशात अडथळे निर्माण करून स्पर्धेवर forecloser लावत आहेत काय?
४. उपभोक्त्यांना त्याच्या लाभापासून वंचित ठेवत आहेत काय?
- » वरील क्रियांपासून बाजारातील संघेतर उद्योगसंस्थांना संरक्षण प्रदान करण्याबरोबरच म्हणजे ज्यांच्या प्रवेश-निर्गमनातील अडथळे दूर करण्याबरोबरच आयोगाने वस्तू व सेवांचे उत्पादन, पुरवठा-वितरणात सुधारणा करणे, वस्तूंचे उत्पादन किंवा सेवांची उपलब्धतेत तांत्रिक, वैज्ञानिक आणि आर्थिक विकासासाठी प्रोत्साहित करण्याचे कार्य आयोगाला करावे लागेल.
- » बाजारात एखादी उद्योगसंस्था आपल्या आर्थिक सामर्थ्याच्या बळावर वरचढ होत असेल आणि त्याचा वापर इतरांवर प्रभाव टाकण्यासाठी करत असेल तर तिच्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी आयोगाला पुढील बाबी लक्षात घ्याव्या लागतील.
१. एखाद्या उद्योगसंस्थेचा बाजार हिस्सा.
२. उद्योगसंस्थेचा आकार आणि तिला प्राप्त होणारी संसाधने.
३. स्पर्धेचा आकार आणि महत्त्व.
४. उद्योगसंस्थेची आर्थिक शक्ती.
५. उद्योगांचे समतल एकीकरण किंवा अशा उद्योगांचे विक्री/सेवा नेटवर्क.
६. उद्योगावरील उपभोक्त्यांचे अवलंबित्व.
७. एकाधिकार किंवा वरचढ स्थितीची प्राप्ती, जी एक तर एखादा कायदा किंवा एखाद्या सरकारी कंपनी किंवा एखादा सार्वजनिक उद्योग असल्याने उपलब्ध झाली.

८. प्रवेशातील अडथळे.
  ९. प्रति-प्रभावी क्रयशक्ती.
  १०. बाजाराची रचना आणि आकार.
  ११. सामाजिक दायित्व आणि सामाजिक खर्च.
  १२. वरचढ स्थिती असताना एखादा उद्योगाकडून आर्थिक विकासात योगदानाचा परिणाम स्वरूप सापेक्ष लाभाचा स्पर्धेवरील प्रभाव किंवा संभाव्य प्रभाव.
- » स्पर्धा आयोग आपल्या तपासणीला तेव्हा सुरुवात करेल जेव्हा
- अ) जर आयोगाकडे तक्रार आली.
  - ब) केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकारने तपासण्याचे अधिकार दिलेत.
  - क) आयोग आपल्या माहितीनुसारही तपासणी करू शकतो. जर आयोगाला शंका आली की एखादा उद्योग स्पर्धेविरोधी कृत्य करीत आहे तर त्याची तपासणी आयोग करू शकतो. आयोग एक किंवा एकापेक्षा जास्त न्यायपीठ (Bench) कायम करू शकतो.
- » आयोग पुढील आदेशापैकी कोणत्याही आदेशाची किंवा सर्व आदेश तपासणीनंतर देऊ शकतो.
- अ) विवादीत संधी/कराराला ताबडतोब मिटविणे किंवा वरचढ स्थितीचा दुरुपयोग समाप्त करणे.
  - ब) आयोग जे योग्य समजेल तसा दंड आकारू शकतो. पण तो मागील तीन वर्षांच्या सरासरी विक्रीच्या १०% पेक्षा जास्त नसावा. हा दंड अशा कंपनीवर लावला जाईल जी संधी/करारात सहभागी आहे आणि कायद्याचे उल्लंघन करीत आहे.
  - क) एखाद्या व्यापारी/उद्योग संघ (Cartel) असेल तर त्याच्याबाबत दंडाची रक्कम ही मागील तीन वर्षांच्या प्राप्त लाभ किंवा सरासरी विक्रीच्या १०% यापैकी जो जास्त असेल तो आकारला जाईल.
  - ड) संघाच्या धोरणामुळे बाजारातील स्पर्धेवर विपरित परिणाम होऊन एखाद्या उद्योगाचे जे नुकसान होते त्याची भरपाई निश्चित करणे.
- » आयोग एखाद्या वरचढ स्थितीतील उद्योगाचे सरळ-सरळ विभाजन करण्याचाही आदेश देऊ शकतो. यामागील उद्देश त्या उद्योगाने आपल्या वरचढ शक्तीचा दुरुपयोग करू नये हा आहे.
- » जर आयोगाने तपासणी सुरू केल्यानंतर ९० दिवसात आपला आदेशाचा निर्देश देऊ शकला नाही तर असे समजण्यात येईल की संघाला

आयोगाची मान्यता प्राप्त झाली आहे.

- » एखाद्या आयोगाने भारताबाहेर एखादा करार केला असेल आणि त्याचा स्पर्धेवर विपरित परिणाम होणार असेल तर आयोग त्याचीही तपासणी करू शकते.
- » आयोग १९०८ च्या दिवाणी कार्यविधी संहितेला बाध्य नसणार आणि नैसर्गिक न्यायाच्या सिद्धान्ताच्या आधारावर आपली कार्यविधी (Procedure) स्वतः निश्चित करेल.
- » आयोगाकडून दिल्या जाणाऱ्या आदेशाचे पालन त्याप्रमाणेच असेल ज्याप्रमाणे उच्च न्यायालय किंवा मुख्य दिवाणी न्यायालयाकडून न्याय निर्णय दिला जातो.
- » जर एखादी व्यक्ती कोणत्याही योग्य आधाराशिवाय आयोग निर्देशाचे उल्लंघन करित असेल, आयोगाने आकारलेला दंड भरत नसेल तर त्याला दिवाणी कैदेत टाकता येईल, त्याची मुदत १ वर्षांपर्यंत वाढविता येते किंवा त्याच्यावर १० लाख रुपयांपर्यंत दंड आकारला जावू शकतो.

भारतीय स्पर्धा आयोगाचा केंद्र सरकारशी संबंध :

- » केंद्र सरकार आयोगाचे मत स्वीकारण्यास बाध्य नाही.
- » केंद्र सरकार एक अधिसूचनेद्वारे आणि त्याचा तर्क देऊन आयोगाला हटवू शकते, पण याचा कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल.

भारतात स्पर्धा कायदा-२००२ संमत झाल्यानंतर MRTP Act-1969 हा संपूर्णतः संपृष्टात आला.

स्पर्धा कायद्याचे मूल्यमापन (Critics) :

स्पर्धा कायद्याचा उद्देश १९६९ चा MRTP Act संपृष्टात आणून त्याची जागा घेणे हा आहे आणि त्यातून स्पर्धेला प्रोत्साहित करणे; वरचढ स्थिती मर्यादित करणे, हा आहे. कायद्याच्या पालनासाठी भारतीय स्पर्धा आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

कायद्याचे लक्षपूर्वक अध्ययन केल्यानंतर लक्षात येते की, यात फक्त नावात बदल करण्यात आला आहे. जो पूर्वी मत्केदारी आणि नियंत्रणात्मक व्यापार व्यवहार कायदा-MRTP Act होता. त्याचे नाव आता स्पर्धा कायदा करण्यात आले. यात वरचढ स्थिती किंवा स्पर्धेवरील बराच दुष्परिणाम याचे स्थानांतरण करण्यात आले. जेथे MRTP Act मध्ये मत्केदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापाराचे योग्य विश्लेषण केले होते. तेथे स्पर्धा कायद्यात फक्त त्याची कारणे दिली आहेत. त्याचा परिणाम

म्हणून वरचढ स्थिती निर्माण होते. पण वरचढ स्थितीची सीमा ही पूर्णतः अस्पष्ट ठेवली आहे. आयोग वेगवेगळे मानदंड तयार करू शकते. त्याचा परिणाम म्हणून स्पर्धा आयोगाच्या कार्य संचालनात अडथळे निर्माण होतील. या व्यतिरिक्त जे शब्द/संकल्पना MRTP Act मध्ये वापरल्या आहेत. त्यांचाच वापर या कायद्यात केलेला आहे. जर अशी स्थिती आहे तर मग स्पर्धा कायदा करण्याची गरजच नव्हती, अशी टिका केली जाते.

स्पर्धा (सुधारित) कायदा-२००७

(Competition (Revised) Law-2007 :

सप्टेंबर २००७ मध्ये लोकसभेत सुधारित स्पर्धा विधेयक मंजूर झाले आणि नंतर त्याचे स्पर्धा कायद्यात रूपांतरण करण्यात आले. नवीन सुधारित कायद्याने कंपनी ताब्यात घेणे आणि विलीनीकरण करणे या संदर्भात कडक मानदंड तयार केलेत आणि कंपन्यासाठी हे बाध्य केले की त्यांनी याबाबत भारतीय स्पर्धा आयोगाला ३० दिवसांच्या आत सूचित करावे. नाही तर त्यांना दंड भरावा लागेल.

कंपनी ताब्यात घेणे आणि विलीनीकरण करणेबाबत न्यूनतम सीमा पुढीलप्रमाणे ठेवण्यात आली.

१. विलीनीकरण झालेल्या एखाद्या कंपनीची सूचित करेल की एकूण विक्री/उलाढाल ३००० कोटी रूपयाच्या वर असेल किंवा मालमत्ता १००० कोटी रूपयाच्या वर असेल तर त्या कंपनीने त्याची माहिती भारतीय स्पर्धा आयोगाला द्यावी.
२. जर एखाद्या विदेशी कंपनीने देशी कंपनीची खरेदी करून विलीनीकरण केले असेल तर तिची एकूण उलाढाल १.५० अब्ज डॉलर किंवा संपत्ती किमान मर्यादा ५० कोटी डॉलर असावी.
३. जर विलीनीकरण झालेल्या कंपनीची एकूण उलाढाल न्यूनतम सीमेपेक्षा कमी असेल तरीही त्याची माहिती आयोगाला द्यावी. जर समुहाची एकूण उलाढाल ५ अब्ज डॉलरपेक्षा अधिक असेल किंवा मालमत्ता मूल्य अब्ज डॉलर असेल तर त्याचीही माहिती आयोगाला द्यावी.
४. कायद्याचा उद्देश संघ (कार्टेल) ची प्रक्रिया, शिकारी/अपहरणिय किंमत आणि जाणीवपूर्वक केले जाणारे असे प्रयत्न थांबविणे हा आहे, त्यांनी इतरांच्या प्रवेशात निर्माण केलेले अडथळे दूर करणे हाही कायद्याचा उद्देश आहे. जर काही कंपन्यांनी करार करून संघ निर्माण केला आणि तो स्पर्धेला बाधा आणत असेल तर त्यांच्यावर दंडात्मक कार्यवाही केली जाईल. तो त्यांच्या अर्जित लाभाच्या तीन पटीपर्यंत

असू शकेल. मक्तेदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार व्यवहार आयोग विचाराधिन बाबींचा स्पर्धा कायदा पास झाल्यानंतरही दोन वर्षांपर्यंत पाहु शकेल आणि त्यानंतर तो समाप्त करण्यात येईल आणि मक्तेदारी आयोगाचे सर्व अधिकार स्पर्धा आयोगाकडे हस्तांतरित केले जातील.

भारतीय स्पर्धा आयोग एक तज्ज्ञांचा गट निर्माण करेल. जो बाजार नियामकाचे कार्य करेल आणि मक्तेदारी सामर्थ्य रोखून स्पर्धा निर्माण करेल. नियामक कार्यासाठी एक सल्लामसलत गटही निर्माण केला जाईल.

कायदानुसार एक तीन सदस्यीय अर्ध-न्यायिक स्पर्धा अपिल न्यायाधिकरण असेल. ज्याचा अध्यक्ष सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधिश असेल. कायद्यांचे पालन न करण्यासाठी किंवा आयोगाच्या आदेशाकडे दुर्लक्ष करण्यासाठी कायदा आयोगाला अधिकार देतो की उल्लंघन करणाऱ्याला २५ कोटी रुपयाचा दंड किंवा तीन वर्षांची कैद करता येईल. गुन्हा गंभीर असेल तर दाहोही लागू केले जातील.

अशा प्रकारे या कायद्याच्या स्वरूपावरून लक्षात येते की, हा कायदा कार्टेल किंवा उत्पादक संघाची वाईट प्रवृत्ती रोखण्यासाठी करण्यात आला आहे. जर याची प्रभावी अंमलबजावणी केली तर निश्चित केलेली उद्दिष्टे सहज गाठता येतील.

भारतीय स्पर्धा आयोगाचे विशेष यश

(Special Achievements of Indian Competition Commission) :

स्पर्धा कायदा-२००२ मधील तरतुदीनुसार कायद्याचे योग्य पालन करून घेण्यासाठी मार्च २००९ मध्ये भारतीय स्पर्धा आयोगाची (CCI) स्थापना करण्यात आली. २००९ पासूनच आयोगाकडे स्पर्धेविरोधी कृती करणाऱ्या बऱ्याच तक्रारी आल्यात. त्याचे प्रमुख अंश पुढीलप्रमाणे :

- » २००९-१० मध्ये स्पर्धा कायदा-२००२ चे कलम १९ अन्तर्गत आयोगाकडे ३२ तक्रारी आल्यात. या व्यतिरिक्त MRTP Act कडील ५० तक्रारी आयोगाकडे वर्ग करण्यात आल्यात.
- » डिसेंबर २०१० मध्ये CCI ने तक्रारीची तपासणी करण्यासाठी तपास केला की भारतात कायद्याच्या किंमती ८० रु. प्रती किलोवर गेल्यावर व्यापाऱ्यांनी गट स्थापन केला काय? पण बाजारात याबाबत हेराफेरी झाल्याचे पर्याप्त पुरावे मिळाले नाहीत.
- » २०१०-११ मध्ये कायद्यान्तर्गत ७१ तक्रारीची माहिती मिळाली. पैकी ६६ तक्रारींची तपासणी करून अहवाल सादर केला.
- » २०११-१२ मध्ये ८९ सूचना फाईल करण्यात आल्यात.
- » जून २०१२ मध्ये CCI ने गटबंदीसाठी ११ सिमेंट कंपन्यांवर ६३-०७

बिलीयन रूपयांचा दंड आकारला. CCI ने दावा केला की सिमेंट कंपन्या किंमत निश्चित करणे, बाजार हिस्सा नियंत्रित करणे आणि पुरवठा रोखण्यासाठी नियमित रूपात बैठका घेत आहेत. त्यामुळे त्यांना प्रचंड नफा प्राप्त झाला.

- » जानेवारी २०१३ मध्ये आयोगाने रियल इस्टेट कंपनी DFL Ltd. आणि अपार्टमेंट खरेदीदारांच्या दरम्यान झालेल्या करारातील शर्तीमध्ये दुरुस्त्या केल्या. व्यापार आणि वित्त पोर्टल Money Control.com ने आदेशाचे स्वागत करताना म्हटले की, हा एक ऐतिहासिक निर्णय आहे. यामुळे अपार्टमेंटमधील फ्लॅटधारकांना लाभ होईल. आतील काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा/दुरुस्त्या पुढीलप्रमाणे :
- १. बिल्डर खरेदीदारांना दिल्या गेलेल्या स्वीकृत बिल्डींग प्लॅनव्यतिरिक्त इतर कशांचीही निर्मिती करणार नाही.
- २. बिल्डरकडे निवासी प्रकल्प सेवान्तर्गत विक्री केलेल्या मोकळ्या जागेची मालकी नसेल.
- ३. कोणत्याही चुकीसाठी एकटा खरेदीदार जबाबदार नसेल तर बिल्डरही जबाबदार असेल.
- ४. बिल्डरने खरेदीदाराकडून बांधकाम विकास स्टेजनुसार रक्कम स्वीकारावी.
- ५. बिल्डरने मालक संघटना तयार करण्याची एकमात्र शक्ती नसेल.
- » ८ फेब्रुवारी २०१३ ला CCI ने आपल्या प्रमुख स्थितीचा दुरुपयोग करण्यासाठी भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्डवर (BCCI) ५२२ मिलीयन रूपयांचा दंड आकारला. CCI ला आढळून आले की IPL टीमचे मालक स्वामित्व कराराबाबत अनुचित आणि भेदभावपूर्ण आहेत आणि IPL फ्रॅन्चाईजी कराराच्या शर्ती BCCI च्या बाजूने आहेत आणि फ्रॅन्चाईजीला कराराच्या शर्तीमध्ये कोणतीही दखल घेता येत नाही. CCI ने BCCI ला कडक ताकीद दिली की त्यांनी आपल्या अधिकाराचा गैरवापर करू नये.
- » २०१४ मध्ये CCI ने महानिर्देशकाकडून माहिती आणि दस्तावेज मागण्यासाठी दिलेले निर्देश पालन करण्यात कुचराई केल्याने Google वर १० मिलीयन रूपयांचा दंड लावला.
- » २५ ऑगस्ट २०१४ ला CCI ने स्वतंत्र दुरुस्ती करणाऱ्यांना ब्रॅन्डेड स्पेअर पार्ट आणि डायग्नोस्टिक उपकरण प्रदान करण्यात अपयश आल्याने १४ भारतीय कार निर्मात्यांवर २५४४ कोटी रूपयाचा दंड

- आकारला. यात मारुती सुझुकी, टाटा मोटार्स, टोयोटा, होंडा, महिन्द्रा अँड महिन्द्रा, स्कोडा, फियाट, व्होक्स वॅगन, जनरल मोटार्स, निस्सान, हिंदुस्तान मोटार्स, मर्सिडिज बेंझ इ. कंपन्या सामील आहेत.
- » १७ नोव्हेंबर २०१५ ला CCI ने एयर कार्गोवर ईंधन अधिभार निश्चित करण्यासाठी गटबाजी करणाऱ्या जेट एयरवेजवर १५१.६९ कोटी रूपये, इंडिगोवर ६३.७४ कोटी रूपये आणि स्पाईसजेटवर ४२.४८ कोटी रूपये असा एकूण २५८ कोटी रूपयाचा दंड लावला.
  - » मे २०१७ मध्ये CCI ने रिलायन्स जिओने केलेल्या तक्रारीनुसार भारती एअरटेल, व्होडाफोन, आयडिया सेल्युलर यांनी जो कार्टेल स्थापन केला होता त्यावर सेल्युलर ऑपरेटर्स असोसिएशन ऑफ इंडियाच्या कामकाजाची तपासणी करण्याचे आदेश दिले.
  - » १२ ऑगस्ट २०१८ ला CCI ने डिझने-फॉक्स यांच्या कराराला मान्यता दिली.
  - » जुलै २०१८ मध्ये CCI ने Federation of Gujarat State Chemist and Drugist Association. अहमदाबाद केमिस्ट असोसिएशन, सुरत केमिस्ट अँड ड्रगिस्ट असोसिएशन, बडौदा असोसिएशन, ग्लेनमार्क फार्मा, हेटेरो हेल्थकेअर, डिव्हाईन सेव्हियर आणि त्यांच्या कर्मचाऱ्यांवर दंड लावला आणि स्टॉकिस्टची नियुक्ती करण्याअगोदर अनापत्ति प्रमाण पत्राच्या आवश्यकतेमुळे २००२ च्या स्पर्धा कायदा उल्लंघन केल्याने दंड आकारला.
  - » मे २०१९ मध्ये उमर जावेद, सुकर्मा थापर, अकिब जावेद विरूद्ध Google, LIC आणि इतर यांच्यावर आयोगाने बाजारातील स्पर्धकाला रोखण्यासाठी अँट्रॉईड बरोबर आपल्या प्रमुख स्थितीचा दुरुपयोग करण्यासाठी Google विरूद्ध अविश्वास तपासणीचा आदेश दिला.
  - » जून २०१९ मध्ये CCI ने हँडसेट निर्मात्यांना पत्र जारी करून Google सोबत त्यांनी जो करार केला त्याचे विवरण सादर करावे.
  - » डिसेंबर २०२१ मध्ये CCI ने फ्युचर ग्रुप ऑफ कंपनीमध्ये अॅमेझानच्या गुंतवणूकीला मंजूरी देऊन एक पाऊल मागे घेतले. ज्याला नोव्हेंबर २०१९ मध्ये मंजूरी मिळाली होती. अॅमेझानवर मंजूरी मागताना आपल्या गुंतवणूकीची व्याप्ती आणि संपूर्ण माहिती लपवण्याचा आरोप लावला गेला होता. तो मागे घेऊन मान्यता दिली.

- » ३१ डिसेंबर २०२१ ला CCI ने कंपनीच्या मालकी देणे-घेणे प्रणालीच्या प्रवर्तनासहित Apple Inc. च्या व्यावसायिक प्रथेची ६० दिवसात तपासणी करण्याचे आदेश दिलेत.
- » ऑक्टोबर २०२२ मध्ये CCI ने स्मार्टफोनसाठी अँड्रॉइड OS, अँड्रॉइडसाठी ॲप स्टोअर बाजार, सामान्य व्हेब सेवा, Non OS विशिष्ट मोबाईल व्हेब ब्राउझर आणि लायसन्समध्ये आपल्या प्रभुत्वाचा/वरचढपणाचा दुरुपयोग करण्यासाठी Google वर १३३८ कोटी रूपयाचा दंड आकारला.

जागतिकीकरण आणि भारतीय औद्योगिक क्षेत्र (Globalization and Indian Industrial Sector)

- ५.१ जागतिकीकरण आणि भारतीय औद्योगिक क्षेत्र
- ५.२ जागतिकीकरणाचा भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम
- ५.३ विदेशी भांडवल
- ५.४ विदेशी गुंतवणूक
- ५.५ बहुराष्ट्रीय कंपन्या
- ५.६ भारतातील विदेशी सहयोग
- ५.७ विदेशी खासगी भांडवलावर नियंत्रण

५.१ जागतिकीकरण आणि भारतीय औद्योगिक क्षेत्र

(Globalization and Indian Industrial Sector) :

१९९० च्या दशकापासून जागतिकीकरण हा शब्द परवलीचा झाला आहे. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून संपूर्ण जग जवळ येत आहे. संपूर्ण जगाचे एका जागतिक खेड्यात (Global Village) रूपांतरण होत आहे. ज्याप्रमाणे पवन, पक्षी, नदीचा प्रवाह यांना कोणतीही सीमारेषा आडवू शकत नाही. त्याचप्रमाणे जागतिकीकरणात वस्तू व सेवांचा व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान, मानवी संसाधन यांच्या आगमन-निगमनावर कोणताही देश बंधन घालू शकत नाही. वाहतूक व दळणवळण, बँका व वित्तीय संस्था यांच्या गतिमानतेच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये (Global Economy) रूपांतरण होत आहे. जागतिकीकरण ही एक जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया आहे. आज प्रत्येक देशाला आपल्या आर्थिक विकासासाठी जागतिकीकरण अपरिहार्य झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून आज जगातील बऱ्याच विकसनशील अर्थव्यवस्थांच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढला आहे. चीन, भारत या देशांच्या अर्थव्यवस्था आर्थिक महासत्ताकडे झेपावत आहेत. असे असले तरी त्यातून काही समस्याही निर्माण झाल्या आहेत.

अ. जागतिकीकरणाचा अर्थ (Meaning of Globalisation) :

जागतिकीकरण या संकल्पनेचा अर्थ वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी व्याख्या

करून सांगितला आहे.

- » **स्टिग्लिटझ यांच्या मते :** 'जागतिकीकरण हे एक जगातील विविध देश आणि नागरिक यांचे घनिष्ठ समन्वयन आहे. जे वाहतूक आणि दळणवळ साधनांच्या खर्चातील कपातीमुळे घडून आले आहे. याचा परिणाम म्हणून वस्तू व सेवांच्या प्रवाहातील कृत्रिम अडथळे समाप्त झाली आणि सीमांवरून लोकांचे येणे-जाणे वाढले.'
  - » **टॉम जी पाल्मर यांच्या मते :** जागतिकीकरण म्हणजे विनिमय दरावरील नियंत्रणाचा न्हास आणि त्याचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेले उत्पादन आणि विनिमयाचे जलद एकीकरण होय.
  - » **नोअम चोमस्की यांच्या मते :** "आर्थिक जागतिकीकरणाचे नव उदारीकृत रूप म्हणजे जागतिकीकरण होय."
  - » **जगदीश भगवती यांच्या मते :** "आर्थिक जागतिकीकरणात राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला जोडण्याची प्रक्रिया समाविष्ट आहे आणि ती व्यापार, थेट विदेशी गुंतवणूक, बहुराष्ट्रीय कंपनी, अल्पकालीन भांडवली प्रवाह, श्रमाचा आंतरराष्ट्रीय प्रवाह आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह याद्वारे पूर्ण केली जाते." वरील सर्व व्याख्यांमधून स्पष्ट होते, की
१. जागतिकीकरण ही एक वेगवेगळ्या देशांच्या स्वतंत्र अर्थव्यवस्थांचे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करण्याची प्रक्रिया आहे.
  २. वस्तू आणि सेवांचा व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान, मानवी संसाधन यांच्या गतिमानतेतील सीमेवरील अडथळे दूर करून ही प्रक्रिया गतिमान होते.
  ३. वाहतूक व दळणवळण साधनांचा विकास आणि त्याद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांवरील घटता खर्च जागतिकीकरणाला प्रेरित करतात.
  ४. जागतिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यात विनिमयदरावरील नियंत्रणे हटविली जातात, चलनांची विदेशी चलनात रूपांतरणीयता वाढविली जाते.
  ५. बऱ्याचदा आंतरराष्ट्रीयीकरण आणि जागतिकीकरण हे शब्द एकमेकांऐवजी वापरले जातात. परंतु हे दोन्ही शब्द वेगवेगळ्या अर्थाचे आहेत. आंतरराष्ट्रीयीकरण हा शब्द आंतरराष्ट्रीय व्यापार, संबंध, संधी इत्यादींचे महत्त्व व्यक्त करतो तर जागतिकीकरण या शब्दातून अर्थ व्यक्त होतो, की आर्थिक प्रयोजनासाठी देशा-देशांमधील सीमेवरील अडथळे दूर करून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे रूपांतरण अंतर्गत व्यापारात

करून तुलनात्मक लाभ आणि निरपेक्ष लाभ प्राप्त करण्याची ही एक प्रक्रिया आहे.

६. जागतिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे, की ज्यातून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाचे वाहतूक व दळणवळण साधनांच्या माध्यमातून जागतिक खेड्यात रूपांतरण होते.

आ. जागतिकीकरणासाठी आवश्यक अटी

(Essential Conditions for Globalisation) :

जागतिक व्यापार संघटनेच्या संरचनात्मक मजबुतीकरणासाठी जागतिकीकरणाच्या चार प्रमुख अटी सांगितलेल्या आहेत. त्या अटींनाच जागतिकीकरणाचे टप्पे (Steps of Globalisation) जागतिकीकरणाची चालक शक्ती (Globalisation) असेही म्हणतात.

१. देशाची सीमारेषा ओलांडून वस्तूंचा मुक्त प्रवाह : सनातन पंथीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक सिद्धांतानुसार दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त देशांमध्ये चालणारा व्यापार हा मुक्त असावा. तुलनात्मकदृष्ट्या ज्या वस्तूंच्या उत्पादनात खर्च कमी येतो त्या वस्तूंच्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करावे. त्या उत्पादनात श्रम विभागणी आणि विशेषीकरण करावे. त्या वस्तूचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करून त्यांची दुसऱ्या देशांना निर्यात करावी आणि बदल्यात ज्या वस्तूंचे देशात उत्पादन होत नाही किंवा ज्या वस्तूंचा तुलनात्मक उत्पादनखर्च जास्त येतो त्यांची आयात करावी. आयात आणि निर्यातीवर सरकारचे कोणतेही नियंत्रण नसावे.

आधुनिक काळातील जागतिकीकरणाचा मूळ आधार तुलनात्मक खर्च सिद्धांतच आहे. जागतिकीकरणात ज्या वस्तू ज्या देशातून स्वस्त किमतीला उपलब्ध होतील त्या देशातून त्या वस्तूंची आयात करावी त्यावर कोणतेही संख्यात्मक, गुणात्मक निर्बंध नसावेत, सीमा शुल्क नसावे. तसेच आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादित होणाऱ्या वस्तूंची दुसऱ्या देशांना मुक्तपणे निर्यात करावी.

व्यवहारतोलातील तूट कमी करण्यासाठी आयातीवर जकाती आकारणे, देशी उद्योगांचे संरक्षण करणे, आयातीवर संख्यात्मक नियंत्रणे घालणे, या मार्गांचा अवलंब केला जातो.

जागतिकीकरणासाठी आवश्यक अटी

- » देशाची सीमारेषा ओलांडून वस्तूंचा मुक्त प्रवाह
- » भांडवलाचे मुक्तपणे आगमन-नियमन
- » तंत्रज्ञानाचा मुक्त प्रवाह
- » मानवी श्रमाच्या आंतरराष्ट्रीय मुक्त हालचाली

देशाला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी आयात पर्यायीकरण केले जाते. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेनुसार आयातीवर नियंत्रणे नसावीत, आयात पर्यायीकरण करण्याऐवजी निर्यातीला प्रोत्साहन द्यावे.

२. भांडवलाचे मुक्तपणे आगमन-नियमन : अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये भांडवलाची कमतरता असते. भांडवलाच्या अभावाने त्यांची यांत्रिक आणि तांत्रिक प्रगती खुंटलेली असते, औद्योगिक विकासाचा वेग कमी असतो. असे जागतिकीकरणाचे समर्थक मानतात. अशा देशांमध्ये विकसित देशातील भांडवल गेल्यास त्या देशांचा औद्योगिक विकास होईल.

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेनुसार जागतिक पातळीवर भांडवली हालचाली (Capital Movement) मुक्तपणे झाल्या पाहिजेत. आवश्यक असेल त्या देशात विदेशी भांडवल गुंतवणुकीला मुक्तपणे परवानगी असावी. देशातील उद्योगांमध्ये विदेशी भांडवल थेट (Direct Investment) गुंतविता आले पाहिजे. रोखारूपी गुंतवणूक (Portfolio Investment) मुक्तपणे करता आली पाहिजे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मुक्त प्रवेश असला पाहिजे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशात उद्योग उभारून, शोध आणि विकासकार्य करून त्यांच्या विकासाला मदत करतात.

३. तंत्रज्ञानाचा मुक्त प्रवाह : शोध आणि संशोधन व विकासातून (Research and Development) नवीन तंत्रज्ञान विकसित होते. त्या तंत्रज्ञानामुळे उत्पादनात वाढ घडून येते. नवीन तंत्रज्ञान एका देशातून दुसऱ्या देशात मुक्तपणे आले आणि गेले पाहिजे. बौद्धिक संपदेचे मुक्त आदान-प्रदान झाले पाहिजे. नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती प्रसारमाध्यमातून झाली पाहिजे.

४. मानवी श्रमाच्या आंतरराष्ट्रीय मुक्त हालचाली : जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेनुसार जगातील कोणत्याही देशातील श्रमिक कोणत्याही देशामध्ये रोजगार किंवा व्यवसायानिमित्ताने मुक्तपणे ये-जा करू शकले पाहिजेत.

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेनुसार वस्तू, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि श्रमांच्या मुक्त हालचाली झाल्यात तर जगाचे खेड्यात रूपांतरण होईल, संपूर्ण जगाचा संतुलित आणि जलद विकास होईल.

इ. जागतिकीकरणाचे फायदे (Advantage of Globalisation) :

१. मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे : तुलनात्मक खर्च सिद्धांतानुसार ठराविक वस्तू उत्पादनात श्रम विभागणी आणि विशेषीकरण करून मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केल्यास मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळू लागतात. अंतर्गत आणि बाह्य बचती निर्माण होऊन सरासरी उत्पादनखर्च कमी होईल. जागतिकीकरणामुळे

बाजारपेठांच्या कक्षा विस्तारल्याने मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाला विस्तृत बाजारपेठ उपलब्ध होईल, उत्पादनाचा खप वाढेल, किमान नफा घेऊन एकूण नफा मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त होईल, उत्पादनाचे प्रमाण जस-जसे वाढत जाईल तसा-तसा उपलब्ध साधनसामग्रीचा कार्यक्षमतेने आणि काटकसरीने वापर होऊ लागेल. मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनामुळे रोजगार वाढेल, देशातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होईल, आर्थिक वृद्धीचा दर वाढेल आणि देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर उंचावेल.

जागतिकीकरणाचे फायदे

- » मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे
- » भांडवल टंचाई दूर होण्यास मदत
- » औद्योगिकीकरणाला गती मिळते
- » प्रगत तंत्रज्ञानाची उपलब्धता
- » स्पर्धाक्षमता वाढते
- » राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो
- » विदेशी चलनसाठ्यात वाढ होते
- » किंमत स्थैर्य निर्माण होते

२. भांडवल टंचाई दूर होण्यास मदत :

विकसनशील देशांचे राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्न कमी असते. लोकांची बचत प्रवृत्त कमी असते. बचती कमी असल्याने भांडवल संचय आणि भांडवल निर्मितीची प्रक्रिया मंद असते. भांडवलाच्या अभावाने आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो. जागतिकीकरणामुळे विदेशातून देशात थेट भांडवल गुंतवणूक (Direct Investment) होते, रोखारूपी गुंतवणूक (Portfolio Investment) वाढते. यातून दुहेरी फायदा होतो. एक म्हणजे विदेशी गुंतवणूक ही विदेशी चलनात येते, त्यामुळे परकीय चलनाचा साठा वाढतो. यातून आंतरराष्ट्रीय चलनविषयक व आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा प्रश्न सुटतो आणि दुसरा फायदा म्हणजे विदेशी गुंतवणुकीमुळे देशातील भांडवल टंचाई दूर होते.

३. औद्योगिकीकरणाला गती मिळते :

विकसनशील देशांचा भांडवल आणि तंत्रज्ञानाच्या अभावाने व कुशल व्यवस्थापनाच्या आणि कुशल कामगारांच्या अभावाने औद्योगिकीकरणाचा वेग कमी असतो. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशांमध्ये प्रवेश करताना भांडवल, तंत्रज्ञान, कुशल कामगार व व्यवस्थापक सोबत आणतात. त्यामुळे औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढतो.

४. प्रगत तंत्रज्ञानाची उपलब्धता :

जागतिकीकरणामुळे विकसनशील

देशांना प्रगत तंत्रज्ञान उपलब्ध होते. विकसनशील देशांमध्ये भांडवलचा अभाव असल्याने शोध आणि विकास कार्याचा वेग अत्यंत मंद असतो. तंत्रज्ञानाच्या अभावाने कृषी, उद्योग या क्षेत्रांच्या विकासाचा वेग मंद असतो. जागतिकीकरणामुळे देशातील कंपन्या विदेशातील कंपन्यांशी तांत्रिक सहयोग करार करतात. विदेशी कंपन्यांना उत्पादनात सहभागी करून घेतात. प्रगत तंत्रज्ञानामुळे उत्पादनात वाढ होते, साधन सामग्रीचा कार्यक्षमतेने वापर होऊ लागतो, रोजगारात वाढ होते. देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढतो.

५. **स्पर्धाक्षमता वाढते :** नियंत्रित आणि बंदिस्त अर्थव्यवस्थेत ठराविक उद्योगसमूहांची व संस्थांची मक्तेदारी निर्माण होते. मक्तेदार उत्पादक कामगार आणि उपभोक्ते या दोहोंचे शोषण करतो, परंपरागत पद्धतीने सुमार दर्जाच्या वस्तूंचे उत्पादन करतो, स्पर्धक नसल्याने बाजारात कृत्रिम टंचाई निर्माण करून अवास्तव किंमत वाढ करतो. जागतिकीकरणामुळे या सर्व अपप्रवृत्ती आपोआप दूर होतात.

जागतिकीकरणामुळे देशी आणि विदेशी वस्तूंमध्ये स्पर्धा सुरू होते. विदेशी वस्तू गुणात्मकदृष्ट्या उच्च आणि रास्त किमतीला उपलब्ध होतात. त्यामुळे त्यांची मागणी वाढते. देशी वस्तूंची काही काळ मागणी कमी होते. देशी उत्पादक या स्पर्धेत टिकण्यासाठी संपूर्ण उत्पादन आणि उत्पादन पद्धतीत बदल करतात, दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न करतात, यातूनच त्यांच्यात स्पर्धा क्षमता निर्माण होते, नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरातून उत्पादनात वाढ होते, कार्यक्षमता वाढते. त्यांचा सरासरी खर्च कमी होतो. यामुळे त्यांची स्पर्धा क्षमता वाढते.

६. **राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो :** जागतिकीकरणामुळे अनेक दर्जेदार वस्तू देशात उपलब्ध झाल्याने उपभोक्त्यांना अनेक पर्याय उपलब्ध होतात, वस्तू निवडीला संधी प्राप्त होते, दर्जेदार वस्तू रास्त किमतीला मिळू लागतात. त्यामुळे उपभोक्त्यांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होते. दुसरीकडे देशात उत्पादन, रोजगार वाढल्याने लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. वस्तू व सेवांची मागणी वाढते, उपभोगात वाढ होते आणि लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो.

७. **विदेशी चलनसाठ्यात वाढ होते :** विदेशी गुंतवणुकीच्या माध्यमातून विदेशी चलन देशात येते. याबरोबरच जागतिकीकरणामुळे कृषी विकास आणि औद्योगिक विकास प्रभावित होऊन उत्पादनात वाढ

होते. वाढीव उत्पादनातून देशातील लोकांच्या गरजा भागवून उर्वरित उत्पादनाची निर्यात केली जाते. निर्यातवाढीतून परकीय चलन प्राप्तीत वाढ होते आणि परकीय चलनसाठ्यात वाढ होते. परकीय चलनाच्या साठ्यात वाढ झाल्यास देशाची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील पत वाढते. आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा प्रश्न सुटतो. विदेशी कर्जाचा भार हलका होतो.

८. किंमत स्थैर्य निर्माण होते : जागतिकीकरणामुळे देशांतर्गत उत्पादनात वाढ होते. स्पर्धेमुळे मत्तेदारीतील कृत्रिम टंचाई दूर होते आणि मुक्त आयातीमुळे देशात वस्तूंचा पुरवठा वाढतो. उत्पादन आणि पुरवठ्यातील वाढीमुळे देशात किंमत स्थैर्य निर्माण होते. भाववाढ आपोआप कमी होते.

जागतिकीकरणाच्या स्वीकारानंतर विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासात पुढील बदल घडून येऊ लागतात.

१. राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्नात वाढ घडून येते.
२. स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाशी बचतीचे प्रमाण वाढत जाते.
३. विदेशी भांडवलाच्या आगमनात विशेषतः थेट विदेशी गुंतवणुकीत वाढ होत जाते.
४. अर्थव्यवस्थेत नव आयोजनाचे प्रयोग वाढतात.
५. तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण होऊ लागते.
६. उद्योजकांमध्ये महत्त्वाकांक्षा निर्माण होते.
७. माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या श्रमशक्तीचा वेगाने विकास होतो.
८. व्यवस्थापकीय कौशल्य वाढत जातात.
९. श्रमशक्ती, यंत्रशक्ती, कच्चा माल/भौतिक वस्तू शक्ती, व्यवस्थापकीय शक्ती, पैसा शक्ती इत्यादी शक्तींची गतिशीलता काढून उत्पादकता वाढते.
१०. सूचना आणि दळणवळण व्यवस्थेच्या विकासातून उद्योग व्यवसायातील जोखीम व अनिश्चितता कमी होतात.
११. सार्वत्रिक व सर्वांगाने आधुनिकीकरण होऊ लागते.

वरील सर्व फायदे दक्षिण कोरिया, उत्तर कोरिया, मलेशिया, इंडोनेशिया, सिंगापूर, हाँगकाँग, चीन, भारत, ब्राझील, मेक्सिको, रशिया, व्हिएतनाम, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी विकसनशील अर्थव्यवस्थांना प्राप्त झाले आहेत आणि प्राप्त होत आहेत.

ई. जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण भारतातील आर्थिक संकट निवारण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि जागतिक बँकेच्या दबावातून सुरू झाले. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरणाकडे पाऊल पडण्याच्या अगोदर निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

भारताचे आर्थिक संकट (India's Economic Crisis) :

१९९०-९१ पूर्वीच्या दोन दशकांतील काळाचा आढावा घेतल्यास भारताची वित्तीय तूट सतत वाढत गेली, भाववाढीचा दर वाढत गेला, औद्योगिक विकासाचा वेग कमी झाला, पेट्रोलजन्य पदार्थांच्या किमती वाढल्याने व आयातीत वाढ झाल्याने व्यापारतोला आणि व्यवहारतोलातील तूट वाढत गेली, परकीय चलन गंगाजळीचा साठा आटत गेला. या सर्व परिस्थितीचा परिणाम म्हणून भारतावर १९९०-९१ मध्ये आर्थिक संकट आले. त्या संकटाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.

- i. १९९०-९१ मध्ये व्यापारतोलातील तूट १६,९३४ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली.
- ii. १९९०-९१ मध्ये खाडी युद्धामुळे अदृश्य प्राप्ती ऋणात्मक झाल्याने व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावरील तूट १७,३६९ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली.
- iii. १९९०-९१ मध्ये केंद्र सरकारची स्थूल वित्तीय तूट ४४६३२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. तुटीच्या अर्थभरणामुळे भाववाढीचा दर १२% पर्यंत वाढला.
- iv. सरकारचे व्यापारी कर्ज व अनिवासी भारतीयांच्या ठेवींवरील अवलंबित्व वाढले.
- v. १९९०-९१ मध्ये व्यवहारतोलातील तूट मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याने जागतिक पत मानांकन संस्थांनी भारताचा पत दर्जा (Credit Rating) घटविला.
- vi. पत दर्जात घट झाल्याने विदेशी गुंतवणूकदार व अनिवासी भारतीयांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील विश्वास कमी झाला. परिणामी विदेशी गुंतवणूक घटली.
- vii. (OPEC) या तेल उत्पादक देशांच्या संघटनेने भारताला खनिज तेल देण्यास नकार दिला. त्यांनी स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे हमी पत्रकही नाकारले.
- viii. जागतिक पत सावरण्यासाठी केंद्र सरकार व रिझर्व्ह बँकेने १९९१ मध्ये

बँक ऑफ इंग्लंडकडे सोने गहाण ठेवून ६० कोटी डॉलरची उचल केली. यात केंद्र सरकारने २० टन पुनखरेदीच्या अटीवर विक्री केले, तर रिझर्व्ह बँकेने ४७ टन सोने गहाण ठेवले.

- ix. जानेवारी १९९१ मध्ये नाणे निधीकडून १८०० दशलक्ष डॉलरची मदत घेण्यात आली.
- x. जून १९९१ मध्ये परकीय चलनाचा साठा १९०० दशलक्ष डॉलरपर्यंत कमी झाला. जो जेमतेम दोन आठवड्यांचा विदेश व्यापार देण्यांना पुरेल इतका होता.

जागतिकीकरणासाठी भारतावर दबाव

(The Push Towards Globalisation) :

१९९० चे आर्थिक संकट दूर करण्यासाठी भारत सरकारला जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडून आर्थिक मदत घ्यावी लागली. या जागतिक संस्थांनी मदत देताना भारताला 'स्थिरीकरण आणि संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम' (Stabilisation and structural adjustment programme) राबविण्याची अट घातली. या कार्यक्रमाचे तीन भाग होते.

- अ) स्थिरीकरण निर्माण करण्यासाठी सरकारने वित्तीय तूट (Fiscal Deficit) कमी करणे आणि चलनवृद्धीचा दर (Inflation Rate) कमी करणे.
- ब) देशांतर्गत पातळीवरील धोरणात उदारीकरण (Liberalization) करावे यासाठी देशांतर्गत उत्पादन, गुंतवणूक, किमतीवरील नियंत्रणे कमी करणे आणि हळूहळू काढून टाकणे. साधनसामग्रीचे विभाजन बाजार यंत्रणेमार्फत करणे.
- क) विदेशी आर्थिक धोरणात उदारीकरण करणे यासाठी विदेशी वस्तू, तंत्रज्ञान आणि भांडवलाच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहावरील नियंत्रण कमी करणे आणि शेवटी समाप्त करणे.

जागतिकीकरणाचा आशय विदेशी आर्थिक धोरणातील उदारीकरणाशी आहे. पण उदारीकरणासाठी वित्तीय तूट कमी करणे, चलनवृद्धीचा दर कमी करणे आणि देशांतर्गत नियंत्रणे कमी करणेही आवश्यक आहे. जर वित्तीय तूट कमी केली आणि चलनवृद्धीचा दर कमी केला तर भाववाढ आणि व्यवहारतोलातील तूट कमी होण्यास मदत होते. यातून समग्र मागणी आणि समग्र पुरवठ्यात समतोल निर्माण होतो. उत्पादन आणि गुंतवणुकीवरील नियंत्रणे कमी केल्याने प्रशासकीय हस्तक्षेप व नियंत्रणे कमी होऊन उत्पादन आणि देशी व विदेशी गुंतवणुकीत वाढ होऊ शकते.

आतापर्यंतच्या विवेचनाचा सारांश असा, की भारतात १९९०-९१ मध्ये

आर्थिक संकट निर्माण झाले होते. ते संकट दूर करण्यासाठी सरकारने जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडून मदत घ्यावी लागली आणि मदत देताना या जागतिक संस्थांनी भारताला जागतिकीकरणाची अट घातली.

उ) भारताचे जागतिकीकरणाकडे पाऊल/भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाचे टप्पे (India's Steps Towards Globalisation) :

१९९० मध्ये निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटाचे निवारण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि जागतिक बँकेच्या निर्देशानुसार भारत सरकारने पुढीलप्रमाणे जागतिकीकरणाकडे पाऊल टाकले. आज भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरण प्रवाह धारेच्या मध्य भागापर्यंत पोहोचली आहे.

- १. भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन :** जागतिकीकरणाची पहिली अट विदेश व्यापारात निर्माण होणारा विनिमय दरावरील नियंत्रणाचा अडथळा दूर करण्याची आहे. १९९१ पूर्वी भारतीय रिझर्व्ह बँक व सरकारचे विनिमय दरावर बरेच नियंत्रणे होते. भारतीय रुपयाचे बाह्यमूल्य बरेच वरच्या पातळीवर आहे आणि त्याचाच परिणाम म्हणून भारताच्या व्यापारतोलात सातत्याने तूट येत आहे, असे आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि जागतिक बँकेने निदर्शनास आणून दिले. १९९१ मध्ये जेव्हा आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेतला तेव्हा या दोन्ही संस्थांनी विनिमय दराचे समायोजन करण्यासाठी रुपयाचे अवमूल्यन करण्यासाठी दबाव आणला. या दोन्ही संस्थांच्या सूचनेनुसार भारत सरकारने १ जुलै ते ४ जुलै १९९१ च्या दरम्यान भारतीय रुपयाचे प्रथम ८.७% ते ९.७% च्या दरम्यान आणि दुसऱ्यांदा ११.८३% ते १२.३१%च्या दरम्यान असे २०.५३% ते २२.१% च्या दरम्यान अवमूल्यन करण्यात आले. याला चलनमूल्य समायोजन (Adjustment of currency value) अशी संज्ञा

भारताचे जागतिकीकरणाकडे पाऊल
» भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन
» रुपयाची परिवर्तनीयता
» आयात उदारीकरण
» जकातींच्या दरात कपात
» संख्यात्मक नियंत्रणात सूट
» व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक संपदा अधिकार
» व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय
» विदेशी भांडवली गुंतवणूक आगमनाला सुविधा
» नियंत्रणात्मक कायद्यांमध्ये बदल
» इतर पाऊल

देण्यात आली. अशाप्रकारे भारताने रुपयाचे अवमूल्यन करून जागतिकीकरणाच्या दिशेने पहिले पाऊल उचलले.

२. **रुपयाची परिवर्तनीयता** : देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याची दुसरी प्रमुख अट चलनाची पूर्ण परिवर्तनीयता ही होय. भारत सरकारने १९९२-९३ च्या अंदाजपत्रकात रुपया चालू खात्यावर अंशतः परिवर्तनीय केला. १९९३-९४ च्या अंदाज पत्रकात, १९९४-९५ च्या अंदाजपत्रकात परितर्वनीयतेत वाढ करण्यावर विचार करण्यात आला आणि त्यानुसार १९ ऑगस्ट १९९४ रोजी रुपया चालू खात्यावर परिवर्तनीय करण्यात आला. ऑगस्ट १९९४ पासून विनिमय दर विदेशी चलनाची मागणी आणि विदेशी चलनाचा पुरवठा या दोन शक्तींच्या संघर्षातून मुक्तपणे ठरत आहे. रुपया भांडवली खात्यावरही परिवर्तनीय करता येईल काय? याबाबत शिफारशी करण्यासाठी सरकारने रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर श्री. तारापारे यांच्या अध्यक्षतेखाली १९९७ आणि २००६ मध्ये समिती नेमली होती. समितीने आपले अहवाल सरकारला सादर केले. अशाप्रकारे सरकारने रुपयाची पूर्ण परिवर्तनीयता करून जागतिकीकरणाची दुसरी अट पूर्ण केली.

३. **आयात उदारीकरण** : उदारीकरणाच्या संदर्भात जागतिक बँकेने सूचित केले, की सरकारने केवळ एकच प्रतिबंधात्मक आयात व वस्तुंची सुची तयार करावी. या सुचनेनुसार भारत सरकारने जुलै १९९१ नंतरच्या काळात आयातींवरील संख्यात्मक नियंत्रणे, आयात परवाना, आणि आयातींवरील स्वेच्छा नियंत्रणे हटविण्यास सुरवात केली. भांडवली वस्तू, अर्ध पक्क्या वस्तू, कच्चा माल, उपभोग्य वस्तू, यंत्रांचे सुटे भाग, अवजारे इत्यादी वस्तूंची आयात परवाना मुक्त करणे, आयातींवरील जकाती मोठ्या प्रमाणावर कमी करणे, जकातीचे सरलीकरण करणे इत्यादींबाबत पाऊल उचलण्यात आले. १९९२-१९९७ च्या आयात-निर्यात धोरणात अनेक वस्तूंना प्रतिबंधात्मक सूचीतून वगळण्यात आले. प्रतिबंधात्मक वस्तूंची एकच सूची तयार करण्यात आली. प्रतिबंधात्मक सूचीतील वस्तू वगळता कोणत्याही वस्तूची मुक्तपणे, कोणताही परवाना न घेता आयात करण्याची मुभा देण्यात आली. ऑगस्ट १९९१ च्या पूरक आयात-निर्यात धोरणात २० वस्तूंना १९९६-९७ मध्ये ४२ वस्तूंना प्रतिबंधात्मक सूचीतून

वगळण्यात आले. १९९२-९७ च्या आयात-निर्यात धोरणात अनेक वस्तूंना प्रतिबंधात्मक सूचीतून वगळून विशेष आयात परवाना (Special Import Licence - SIL) योजनेंतर्गत आयात करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. १९९६-९७ मध्ये १६४ वस्तूंना विशेष आयात परवाना सूचित करण्यात आला. आयात-निर्यात धोरणातही हे धोरण चालू ठेवण्यात आले.

४. **जकातींच्या दरात कपात :** व्यापारविषयक सुधारणांच्या व्युहरचनेत आयात जकातींमध्ये कपात करणे समाविष्ट करण्यात आले. फेब्रुवारी १९९३ मध्ये ३५ वस्तूंवरील मूल्यानुसार जकातीचे दर २५५% वरून १५०% पर्यंत कमी केले. १९९३-९४ च्या अंदाजपत्रकात मूल्यानुसार जकातीचे दर ११०% वरून ८५% पर्यंत कमी करण्यात आले. भांडवली वस्तूंवरील जकातीचे दर २०% ते ३०% पर्यंत घटविले. १९९४-१९९५ मध्ये जकातीचे अधिकतम दर ६५%, १९९५-९६ मध्ये ५०%, १९९७-९८ मध्ये ४०% २००२-२००३ मध्ये ३०% पर्यंत खाली आणण्यात आले. २००४-२००५ मध्ये जकात दर मर्यादा १०% ते २०% या दोन दरांच्या दरम्यान निश्चित करण्यात आली. आज कृषेत्तर वस्तूंचा जकातीचे महत्तम दर १०% पर्यंत खाली आले आहेत.
५. **संख्यात्मक नियंत्रणात सूट :** जकातीचे दर कमी करण्याबरोबरच भारत जागतिक व्यापार संघटनेचा सदस्य असल्याने १९९७ पासून पुढील सहा वर्षांपर्यंत आयातींवरील संख्यात्मक नियंत्रणे हटविण्याची जबाबदारी स्वीकारण्यात आली. यानुसार ३१ मार्च २००० रोजी घोषित केलेल्या आयात-निर्यात धोरणात ७१४ वस्तूंवरील संख्यात्मक निर्बंध कमी करण्यात आले. उर्वरित ७१५ वस्तूंवरील निर्बंध ३१ मार्च २००१ रोजी कमी करण्यात आले. आज कोणत्याही वस्तूंचा संख्यात्मक निर्बंध हटविण्यात आले आहेत.
६. **व्यापाराशी संबंधित बौद्धिक संपदा अधिकार (Trade Related Intellenctual Property Rights - TRIPS) :** जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार भारताला देशांतर्गत पेटंट नियमांमध्ये सुधारणा करावयाची होती. यानुसार सरकारने १९९८ च्या शीतकालीन अधिवेशनात पेटंट नियम दुरुस्तीचे विधेयक सादर केले. त्यानंतर ६ जानेवारी १९९९ला (ढळखझड) कराराच्या कलम ७०.८ आणि

७०.९ नुसार कायदा तयार करण्याचा अध्यादेश राष्ट्रपतींनी काढला. या अध्यादेशानुसार विदेशी कंपन्यांना औषधे व कृषी रसायनाच्या क्षेत्रात २००५ पर्यंत पेटंट कायदा तयार होईपर्यंत विपणन अधिकार दिले. सरकारने २००५ मध्ये भारत सरकारने आपल्या उत्पादनावर आधारीत सुधारित पेटंट कायदा संमत केला.

७. **व्यापाराशी संबंधित गुंतवणूक उपाय** (Trade Related Investment Measures - TRIMS) : जागतिकीकरणाच्या दिशेने पुढे जाण्यासाठी सरकारने मान्य केले, की आर्थिक धोरण लागू करताना विदेशी गुंतवणूकदारांविषयी कोणतेही भेदभाव पूर्ण धोरण अंगीकारले जाणार नाही. देशी उद्योजकांना जी वागणूक जाते तीच वागणूक विदेशी गुंतवणूकदारांना देण्याचे मान्य करण्यात आले. विदेशी गुंतवणूकदारांना भारतीय उद्योगांमध्ये भागरूपी गुंतवणूक करणे, गुंतवणुकीवर झालेला नफा व लाभांश मायदेशी नेण्यास परवानगी देणे, गुंतवणूक काढून घेणे इत्यादीवरील नियंत्रणे १ जानेवारी २००० मध्ये काढून टाकण्यात आले. माहिती आणि तंत्रज्ञान करारानुसार मान्य करण्यात आले, की २००० पर्यंत ९५ जकात रेषावर, २००३ पर्यंत ४ जकात रेषांवर, २००४ पर्यंत २ जकात रेषांवर आणि उर्वरित ११६ जकात रेषांवर २००५ पर्यंत जकाती शून्यावर आणल्या जातील. सरकारने या वचनाचीही पूर्तता केली आहे.

८. **विदेशी भांडवली गुंतवणूक आगमनाला सुविधा** : भारतात जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा पैलू म्हणजे अर्थव्यवस्थेत विदेशी गुंतवणुकीचा अंतर्प्रवाह अधिक सुलभ करणे होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकीकरण करण्यासाठी १९९१ पासून विदेशी गुंतवणूकदार, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक, अनिवासी भारतीयांना सातत्याने आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. सट्टेबाजी व बेटिंग, लॉटरी व्यवसाय, चीट फंड, निधी संपत्ती, अणुउर्जा इत्यादी निर्बंधात्मक क्षेत्रे वगळता आज भारतातील ६२ पेक्षाही अधिक उद्योग व सेवा क्षेत्रात १०% पासून ते १०० % पर्यंत थेट विदेशी गुंतवणूक करण्याची परवानगी विदेशी गुंतवणूकदारांना देण्यात आली आहे.

भारतातील दुय्यम भांडवल बाजारात नामांकित विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना पोर्टफोलिओ गुंतवणूक करण्याची परवानगी देण्यात

आली. यासाठी अट अशी, की विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांनी सेबीकडे नोंदणी केली पाहिजे किंवा गुंतवणुकीसाठी रिझर्व्ह बँकेची परवानगी घेतली पाहिजे.

अनिवासी भारतीयांना भारतीय बँकांमध्ये ठेवी जमा करणे, भारतीय उद्योग व व्यापारात गुंतवणूक करणे, स्थावर मालमत्तेत गुंतवणूक करणे इत्यादीसाठी विशेष परवानगी देण्यात येत आहे. भारतात कमावलेला नफा, व्याज, लाभांश ते राहत असलेल्या देशात घेऊन जाण्यास, गुंतवणूक काढून घेण्यास परवानगी देण्यात आली आहे.

९. **नियंत्रणात्मक कायद्यांमध्ये बदल :** भारतात संपत्तीचे केंद्रीकरण आणि मक्तेदारी व्यवहाराचे नियंत्रण करण्यासाठी १९६९ मध्ये मक्तेदारी आणि निर्बंधात्मक व्यापार व्यवहार कायदा (Monopolistic and Restrictive Trade Practices Act - MRTP Act.) करण्यात आला. १९७३ मध्ये विदेशी विनिमय नियमन कायदा (Foreign Exchange Regulation Act - FERA) करण्यात आला होता. या दोन्ही कायद्यांमुळे विदेशी भांडवलाच्या आगमनात अडथळे येत होते. जागतिकीकरणाचा भाग म्हणून MRTP कायद्यात २००२ व २००७ मध्ये दुरुस्त्या करण्यात आल्या. FERA हा कायदा रद्द करून १ जून २००० रोजी विदेशी विनिमय व्यवस्थापन कायदा (Foreign Exchange Management Act - FEMA) करण्यात आला.

१०. **इतर पाऊल :** भारतीय कंपन्यांना विदेशी कंपन्यांचे व्यापार चिन्ह (Trade Mark) वापरण्यास परवानगी देण्यात आली. भारतीय कंपन्यांना विदेशी कंपन्यांबरोबर तांत्रिक सहकार्य करार (Technical Colaboration) करण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. भारतात विदेशी गुंतवणूकदारांना विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone - SEZ) स्थापन करणे, त्यात उद्योग स्थापन करण्यास परवानगी दिली आहे.

ऊ. जागतिकीकरणातील अडचणी

(Obstacles to Globalization in India) :

१. **आयातीवरील जकाती :** भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणातील पहिली अडचण आयातीवरील जकाती होय. स्वातंत्र्योत्तरकाळात देशांतर्गत उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी, देशी आणि विदेशी वस्तूंम

धील स्पर्धा टाळण्यासाठी, चैनीच्या व अनावश्यक वस्तूंचा उपभोग कमी करण्यासाठी, व्यवहारतोलातील तूट कमी करण्यासाठी आणि सरकारला महसूल प्राप्त होण्यासाठी सरकारने विविध वस्तू आणि सेवांच्या आयातीवर प्रचंड प्रमाणावर जकाती आकारल्या काही वस्तूंवरील जकातीचे दर १००% पेक्षाही जास्त होते. जकातीमुळे विदेशी वस्तूंचे मुक्त आगमन होत नाही. त्यामुळे जागतिकीकरणात अडचणी निर्माण होतात.

जागतिकीकरणातील अडचणी

- » आयातीवरील जकाती
- » बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विरोध
- » खासगीकरणास कामगार संघटनांचा विरोध
- » पर्यावरणवाद्यांचा विरोध
- » सीमेवरील अशांतता आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धा
- » विकसित देशांची दादागिरी
- » स्वायत्ततेची अडचण

आर्थिक सुधारणा करण्यासाठी सरकारने जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, गॅट, जागतिक व्यापार संघटना यांच्याकडून मदत घेतली. मदत करताना सर्व संघटनांनी भारताला व्यापारावरील नियंत्रणे कमी करण्याची अट घातली. आज मोजक्याच वस्तूंचे थोडेच संख्यात्मक निर्बंध आहेत. आज भारतात जागतिकीकरणाला बरीच अनुकूल परिस्थिती आहे.

२. **बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विरोध :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनातून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया वेग घेते. आर्थिक सुधारणांपूर्वी समाजवादी विचारसरणीच्या तज्ज्ञांनी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विरोध केला होता. जनता सरकारने १९७७ मध्ये कोका-कोला या बहुराष्ट्रीय कंपनीला हद्दपार केले होते. आर्थिक सुधारणा काळात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भारतातील आगमन वाढलेले आहे. पण बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणावर नफा मिळवून मायदेशी पाठवतात. ते दुय्यम दर्जाचे तंत्रज्ञान पुरवतात, देशातील रोजगारात वाढ करण्यास फारसे प्रयत्न करीत नाहीत, अशी टीका करून आजही काही तज्ज्ञ विदेशी कंपन्यांच्या आगमनाला विरोध करून जागतिकीकरणात अडथळे निर्माण करतात.
३. **खासगीकरणास कामगार संघटनांचा विरोध :** खासगीकरण हा जागतिकीकरणाचाच एक भाग आहे. खासगीकरणास कामगार संघटना

प्रखर विरोध करतात. कामगारांना खासगीकरणामुळे संपाचा अधिकार हिरावून घेण्याची भीती असते, सामूहिक सौद्याच्या साहाय्याने वेतन व इतर सवलतीतील लाभ न मिळण्याची भीती असते. कामगार कपात, स्वेच्छानिवृत्ती इत्यादींची भीती असते. कामगार संघटना आपल्या हिताच्या रक्षणासाठी जागतिकीकरणास विरोध करतात.

४. **पर्यावरणवाद्यांचा विरोध :** जागतिकीकरणामुळे उत्पादनात वाढ होऊ लागते. उत्पादनात वाढ करण्यासाठी नैसर्गिक साधनांचा अमर्याद वापर होऊ लागेल. वनसंपत्ती, खनिज संपत्ती, सागर अमर्याद वापरातून ती संपुष्टात येईल आणि भविष्यात विकासाबाबत समस्या निर्माण होतील, अशी भीती पर्यावरणवादी व्यक्त करून जागतिकीकरणात अडथळे निर्माण करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनामुळे पर्यावरणास अधिक धोका निर्माण होतो. म्हणून भारतात एन०न, कोका-कोला, पेप्सी इत्यादी कंपन्यांना आजही प्रखर विरोध केला जात आहे.
५. **सीमेवरील अशांतता आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धा :** सीमेवरील तणाव हा जागतिकीकरणातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. सीमेवरील अशांततेमुळे विदेशी भांडवल, विदेशी कंपन्या यांच्या हालचाली कमी होतात. विदेशी गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्याबाबत साशंक असतात. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे शस्त्रास्त्रांच्या स्वयंसिद्धतेसाठी भारत आणि पाक दोन्ही देशांनी अणुचाचण्या घेतल्या. याचा परिणाम म्हणून विकसित देशांनी दोन्ही देशांच्या व्यापारावर, मदत आणि अनुदानावर बरीच नियंत्रणे लादली. नियंत्रणामुळे जागतिकीकरणाचा वेग कमी झाला.
६. **विकसित देशांची दादागिरी :** मुक्त आयात-निर्यात, भांडवल आणि तंत्रज्ञानाचे मुक्त आगमन निगमन आणि श्रमिकांच्या जागतिक मुक्त हालचाली या जागतिकीकरणाच्या चार अटींपैकी विकसित देश पहिल्या तीन अटी स्वीकारतात आणि पुरस्कारही करतात. पण श्रमिकांच्या जागतिक हालचालींना विकसित देश प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष विरोध करतात. भारतातील हजारो लोक विदेशात नोकरी, रोजगारनिमित्ताने जाण्यास तयार आहेत. पण त्यांच्या गतिशीलतेत विकसित देश अनेक अडथळे निर्माण करीत आहेत.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या वाढत्या निर्याती रोखण्यासाठी विकसित देश जाणीवपूर्वक प्रयत्न करीत आहेत. हे प्रयत्न वस्तूचा दर्जा व इतर कारणे दर्शवून करीत आहेत.

भारतीय रेयॉन, भारतीय कपडे अति ज्वलनशील आहेत ही सबब पुढे करून अमेरिकेने भारतीय वस्तूंच्या आयातीवर नियंत्रणे घातली. भारतीय हस्तकलेच्या वस्तूंमध्ये बालकामगारांचे श्रम समाविष्ट आहेत म्हणून त्या वस्तूंना विरोध केला जातो. भारतीय वस्तू जागतिक दर्जाच्या नसतात म्हणून विरोध केला जातो. या सर्व गोष्टी जागतिकीकरणाच्या विरुद्ध जातात.

७. **स्वायत्ततेची अडचण :** विदेशी भांडवलाचे आगमन, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वाढते प्रस्थ, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक व्यापार संघटना यांचा आर्थिक धोरणातील हस्तक्षेप, अमेरिकेचा सीमेवरील तणावाबाबत वाढता हस्तक्षेप इत्यादी कारणांमुळे देशाच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न निर्माण होण्याची भीती व्यक्त करून काही लोक जागतिकीकरणास विरोध करत आहेत.

५.२ जागतिकीकरणाचा भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम

(Effects of Globalization on Indian Industrial Sector) :

भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम :

जागतिकीकरणाने भारतात बलाढ्य बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि कमकुवत, आकाराने लहान असलेल्या देशी कंपन्या अशा दोन पक्षांमध्ये असमान स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. भारतातील मोठ्या आकारमानाच्या कंपन्याही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मानाने लहानच आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी बऱ्याच भारतीय कंपन्या गिळंकृत केलेल्या आहेत. काही कंपन्या या स्पर्धेत नामशेष झाल्या आहेत. काही कशा तरी तग धरून आहेत. भारतातील असमान स्पर्धेची अनेक कारणे आहेत.

१. भारतीय उद्योग संस्थांचा आकार आणि उत्पादन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तुलनेत बरेच लहान आहे.
२. १९९१ पूर्वी भारतात आयातीवर बरेच नियंत्रणे होते. देशी उद्योगांना संरक्षण होते. त्यामुळे त्यांना विदेशी स्पर्धेची फारशी भीती नव्हती. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणात परवाना धोरण शिथिल करण्यात आले. यातून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन व स्पर्धा वाढली. भारतीय कंपन्यांना संरक्षणांमुळे कोणत्याच स्पर्धेचा अनुभव नव्हता.
३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तुलनेत भारतीय कंपन्यांचा भांडवली खर्च जास्त होता. कारण इतर देशांशी तुलना करता भारतातील व्याजदर जास्त होते.

४. महाकाय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची किमान नफा किंवा बराच काळ तोटा सहन करण्याची क्षमता असते. ते हेतुपुरस्काररीत्या किंमत कमी ठेवतात. हे भारतीय कंपन्यांना शक्य नसते. सुरवातीला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय कंपन्यांमध्ये सहयोग करार केले, भागीदारी केली पण कालांतराने त्यांनी भारतीय कंपन्या ताब्यात घेतल्या.
५. भारतीय उद्योगांवर अद्यापही बरेच प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष नियंत्रणे आहेत. आजही भारतातील श्रम कायद्यामुळे श्रमिकांना सहजासहजी कामावरून कमी करता येत नाही. याउलट बहुराष्ट्रीय उद्योग मुळातच भांडवलप्रधान तंत्रावर उभारलेले असतात. तेथे श्रमिकांची संख्या मुळातच कमी असते.
६. भारतीय वस्तूंवर अनेक प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर आकारले जातात. करांचे दरही जास्त असतात. त्यामुळे त्या वस्तूंच्या किमती वाढतात. या उलट विदेशातून आयात होणाऱ्या वस्तूंवर उत्पादन शुल्कासारखे कर आकारलेले नसतात. त्यामुळे आयात वस्तूंच्या किमती कमी राहतात. त्यामुळे स्पर्धेत भारतीय वस्तू टिकाव धरत नाही. याबरोबरच भारत सरकारने आरक्षित लघुउद्योग क्षेत्रात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना प्रवेश दिला आहे. आरक्षित उद्योगात भारतीय मोठ्या कंपन्यांना प्रवेश नाही. पण बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना प्रवेश आहे. या स्पर्धेत लघुउद्योग टिकाव धरणे अशक्य आहे.
७. भारत सरकारने विदेशी भांडवल आणि विदेशी कंपन्यांना आकर्षित करण्यासाठी अनेक सवलती दिल्या त्या देशी उद्योगांना नाहीत. वीजनिर्मिती प्रकल्पांसाठी वीज खरेदीची हमी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आहे. ती भारतीय कंपन्यांना नाही. विदेशी कंपन्या १००% सहयोगी कंपन्या उभारू शकतात. भारतीय कंपन्यांना कंपनी ताब्यात घेण्यावर अनेक नियंत्रणे आहेत. ती बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर नाहीत.

सुरवातीच्या काळात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय कंपन्यांमध्ये भागीदारी केली आणि नंतर त्याच कंपन्या ताब्यात घेतल्या. उदा. कोकाकोलाने पारले कंपनीचे थम्स अप, लिम्का हे ब्रँड ताब्यात घेतले. हिंदुस्तान लिव्हर या बहुराष्ट्रीय कंपनीने कोठारी फूड्स, डोलॉप आइसक्रीम, किसान फूड, मॉडर्न फूड, मिल्क फूड, लॅक्मे, पॉण्डस्, टॉमको, ब्रुक बॉण्ड ऑफ इंडिया, लिप्टन इंडिया इत्यादी कंपन्या ताब्यात घेऊन त्यांच्या समूहात विलीनीकरण केले. ऑटोमोबाईल उद्योगात देऊ मोटर्सने डी.सी.एम या भारतीय कंपनीत भागीदारी केली, हॉंडा मोटर्सने श्रीराम

कंपनीशी, फोर्ड कंपनीने महिन्द्रा अँड महिन्द्राशी, जनरल मोटोर्सने हिंदुस्तान मोटोर्सशी भागीदारी केली. सुरवातीला विदेशी आणि देशी कंपन्यांचे भांडवल निम्मे-निम्मे होते. नंतरच्या काळात यात बदल झाले. उदा. १९९४ मध्ये देवू मोटोर्सचे ५१% आणि डी.सी.एम.चे ४९% भांडवल होते. नंतर १९९७ मध्ये देवूने आपला वाटा ९४.५% वर नेला तर डी.सी.एम.चा ५.५% च राहिला. फोर्ड आणि महिंद्रा अँड महिंद्राचा वाटा ५०:५० होता. नंतर फोर्डने आपला वाटा ९२.५% वर नेला तर महिंद्राचा वाटा ७.५% च राहिला. होंडा आणि श्रीराम ग्रुपचा वाटा ६०:४० होता. तो १९९८ मध्ये ९०:१० झाला. जनरल मोटोर्स आणि हिंदुस्तान मोटोर्स यांची ५०:५० भागीदारी होती. पण १९९९ मध्ये हिंदुस्तान मोटोर्सने आपले सर्व भांडवल विकले.

वरील सर्व विवेचनावरून स्पष्ट होते, की जागतिकीकरणामुळे काही भारतीय उद्योगांची खूपच पीछेहाट झाली. विदेशी कंपन्यांनी भारतीय बाजारपेठ जलद गतीने काबीज केली. भागीदारी व्यवसायात भारतीय कंपन्यांना अपयशच आले. काही टीकाकार याला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आक्रमण मानतात. यातून नव वसाहतवाद निर्माण झाला, असेही मानतात.

एक मात्र निश्चित, की जागतिकीकरणामुळे भारतीय उद्योगांवर आलेली मरगळ झटकली गेली. बऱ्याच उद्योगांनी स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी उद्योगांच्या अंतर्गत व बाह्यरचनेत बदल केले, उत्पादनामध्ये नावीन्य आणि विविधीकरण केले, सर्व उत्पादने एकाच कंपनीने सांभाळण्याऐवजी ठराविक उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले. याचे उदाहरण म्हणजे टाटा उद्योगसमूहाने टामको हा विभाग विक्री करून लोहपोलाद व वाहन उद्योगावर लक्ष केंद्रित केले. लार्सन आणि टुब्रॉ या समूहाने बिल्डा समूहाला सिमेंट विभाग विकून अभियांत्रिकीकरणावर लक्ष केंद्रित केले. विशेष म्हणजे या धोरणात हे समूह यशस्वी ठरले. आज भारतात अनेक उदाहरणे अशी आहेत, की ज्यांनी जागतिकीकरणाला अनुसरून यांत्रिक आणि तांत्रिक बदल करून विकासाची गती वाढविली आहे.

५.३ विदेशी भांडवल (Foreign Capital) :

विदेशी भांडवलाचा अर्थ (Meaning of Foreign Capital) :

जेव्हा दुसऱ्या देशातील उद्योगसंस्था, वित्तीय संस्था व बँका, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था, विदेशी सरकार, अनिवासी नागरिक आपल्या देशात विदेशी चलन रूपात यंत्रसामग्री, विदेशी तंत्रज्ञान, विदेशी कर्ज, मदत, अनुदान रूपात गुंतवणूक करतात तेव्हा त्याला विदेशी भांडवल किंवा विदेशी गुंतवणूक असे म्हणतात.

विदेशी भांडवलाचे महत्त्व (The Importance of Foreign Capital) :

प्रा.ऑस्कर लॉजच्या मतानुसार, “वर्तमानकाळात अल्पविकसित देशांच्या आर्थिक विकासाचे भविष्य प्रामुख्याने आंतरराष्ट्रीय सहकार्य अर्थात विदेशी भांडवलावर अवलंबून असते.” अल्पविकसित देशांच्या बाबतीत विदेशी भांडवलाचे महत्त्व पुढील मुद्द्यातून व्यक्त होते.

१) देशांतर्गत बचतीला पुरक म्हणून

कार्य : अल्पविकसित देशांचे राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्न कमी असते. लोकांची उपभोग प्रवृत्ती जास्त आणि बचत प्रवृत्ती कमी असते. त्यामुळे देशांतर्गत बचत कमी होते. बचत कमी असल्याने भांडवल निर्मिती म्हणजे भांडवल गुंतवणूक कमी असते. सामान्यपणे विकसनशिल व अल्पविकसित देशात दरवर्षी सरासरीने ५% ते ६% नी भांडवली गुंतवणूक होते पण देशांतर्गत बचतीला दर २% ते २.५ इतका कमी असतो. गुंतवणूकीतील हे अंतर भरून काढण्यासाठी विदेशी भांडवलाची आवश्यकता निर्माण होते.

विदेशी भांडवलाचे महत्त्व

- » देशांतर्गत बचतीला पुरक म्हणून कार्य
- » पायाभूत संरचनेची निर्मिती
- » यांत्रिक व तांत्रिक प्रगती
- » खणन आणि उत्खनन
- » कृषिक्षेत्राचा विकास
- » रोजगारात वाढ
- » विदेश व्यापारात वाढ
- » व्यवहारतोल संतुलन
- » विदेशी चलन साठ्यात वाढ
- » सरकारी महसूलात वाढ
- » आर्थिक व सामाजिक विकास

२) **पायाभूत संरचनेची निर्मिती :** धरणे, वीज, रस्ते, रेल्वे, बंदरे, विमानतळे, दुरसंचार, माहिती प्रसारण, रसायने व पेट्रोलियम, कोळसा यासारख्या पायाभूत संरचनेच्या निर्मितीसाठी प्रचंड भांडवलाची आवश्यकता असते. अल्पविकसित देशात भांडवल अभावाने हा विकास होत नाही. अल्पविकसित देशाची ही गरज विदेशी भांडवल पूर्ण करते. विदेशी उद्योगसंस्था यात थेट गुंतवणूक करतात किंवा तांत्रिक सहकार्य, कर्जे देतात.

३) **यांत्रिक व तांत्रिक प्रगती :** अल्पविकसित देशांकडे भांडवलाची कमतरता असल्याने संशोधन आणि विकास कार्य होत नाही, नवीन तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री विकसित होत नाही. त्यामुळे औद्योगिक विकास होत नाही. अल्पविकसित देशाची ही गरज विदेशी भांडवल भागविते.

विकसित देशातील बहुराष्ट्रीय कंपन्या देशी कंपन्यांना तांत्रिक सहकार्य करतात, भागिदारी करतात, वित्तीय गुंतवणूक करतात.

- ४) **खणन आणि उत्खणन** : बऱ्याचशा अल्पविकसित देशांमध्ये अनेक प्रकारच्या खनिजांच्या खाणी असतात. पण त्यातून खनिजे बाहेर काढणे, त्यांचे शुद्धीकरण करणे हे प्रचंड भांडवली कार्य असते. भांडवल अभावाने खणन आणि उत्खणन उद्योगाचा विकास होत नाही. विदेशी कंपन्या, गुंतवणूकदार यात थेट गुंतवणूक करून याच्या विकासाला हातभार लावतात.
- ५) **कृषिक्षेत्राचा विकास** : कृषिचा विकास हा प्रगत बि-बियाणे, रासायनिक खते, कृषि यंत्रे व अवजारे, जलसिंचन साधने, किटकनाशके, गोदामे व साठवणूक गृहे, शितगृहे यावर अवलंबून असतो. विदेशी भांडवल यात सहभाग घेवून कृषि विकासाला गती देते.
- ६) **रोजगारात वाढ** : विदेशी भांडवलामुळे देशात नवीन रोजगार संधी निर्माण होतात, रोजगारात वाढ होते.
- ७) **विदेश व्यापारात वाढ** : विदेशी भांडवलातून देशी उद्योगांची निर्यात क्षमता वाढते, विदेशी कंपन्या देशात मोठे उत्पादन करून त्याची निर्यात करतात. त्यातून विदेशी चलन प्राप्त होते. त्याच्या साहाय्याने विदेशातून विकासात्मक वस्तू व सेवांची आयात करणे शक्य होते.
- ८) **व्यवहारतोल संतुलन** : अल्पविकसित देशांची निर्यात कमी आणि आयात जास्त असते. त्यामुळे व्यापारतोलात मोठी तुट निर्माण होते. ती भरून काढण्यासाठी विदेशी सरकार, वित्तीय संस्था, अनिवासी नागरिक, यांच्याकडून कर्जाची उचल करून व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावरील तुट भरून काढता येते.
- ९) **विदेशी चलन साठ्यात वाढ** : जेव्हा विदेशी भांडवलाचे देशात आगमन होते तेव्हा विदेशी चलनाचा प्रवाह देशात येतो आणि विदेशी चलन साठ्यात वाढ होते.
- १०) **सरकारी महसूलात वाढ** : जेव्हा विदेशी भांडवल देशात येते तेव्हा नवीन उद्योग उभे राहतात. त्यातून उत्पादन होते, रोजगार वाढतो. आयात-निर्यात वाढते, यातून कंपनी कर, उत्पन्न कर, जकात शुल्क, उत्पादन शुल्क, विक्रीकर (GST) रुपाने सरकारला महसूल प्राप्त होतो. त्यातून सरकार सामाजिक विकास घडवून आणते.

११) आर्थिक व सामाजिक विकास : विदेशी भांडवलामुळे देशात औद्योगिक वातावरण निर्माण होते. उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न, मागणी यात वाढ होवून आर्थिक विकास गतीमान होतो. सरकार शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक कल्याण, कामगार कल्याण योजना राबवून आर्थिक व सामाजिक विकास गतीमान करते.

५.४ विदेशी गुंतवणूक (Foreign Investment) :

जेव्हा एखाद्या अर्थव्यवस्थेत विदेशी गुंतवणूकदार आपली गुंतवणूक करतात तेव्हा तिला विदेशी गुंतवणूक म्हणतात. तिचे दोन प्रकार आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-

क) रोखारूपी/पोर्टफोलिओ गुंतवणूक (Portfolio Investment)

Portfolio या शब्दाचा मराठी अर्थ रोखा संग्रह असा आहे. भांडवल बाजारात एकाच कंपनीच्या रोखे (Share) मध्ये गुंतवणूक करणे मोठी जोखीम असते. कंपनी बुडाली तर गुंतवणूकदाराची सर्व गुंतवणूक शून्य होते. जोखीम कमी करण्यासाठी भांडवली गुंतवणूक करणारे गुंतवणूकदार एकाच कंपनीचे शेअर, डिबेंचर्स, बाँड खरेदी न करता विविध कंपन्यांचे व विविध प्रकारचे खरेदी करून आपल्याकडे या सर्व रोख्यांचा जो संग्रह करतात. त्याला रोखासंग्रह Portofolia म्हणतात.

अर्थ : ज्या वेळेस विदेशी गुंतवणूकीचा विचार केला जातो. तेव्हा त्याचा अर्थ असा घेतला जातो की, “जेव्हा विदेशी गुंतवणूकदार व गुंतवणूक संस्था दुसऱ्या देशाच्या दुय्यम भांडवल बाजारातील शेअर, डिबेंचर्स, बाँडची जोखीम विविधीकरण आणि लाभ कमावण्यासाठी खरेदी करतात तेव्हा त्याला विदेशी रोखारूपी गुंतवणूक (Foreign Portfolio Investment/Investors) असे म्हणतात.”

वरील सोप्या व्याख्येतून स्पष्ट होते की जेव्हा विदेशातील हेज फंड, म्युच्युअल फंड, बीमा कंपन्या, पेन्शन फंड, गुंतवणूक बँका, आपल्या देशातील दुय्यम भांडवल बाजारात (Secondary Capital Market) शेअर, डिबेंचर्स, सरकारी कर्जरोखे यांची दुय्यम खरेदी (Secondary Purchase) करतात. तेव्हा त्याला रोखारूपी गुंतवणूक असे म्हणतात. या गुंतवणूकीला विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक (Foreign Institutional Investment / Investors FIIs) असे म्हणतात.

उद्देश (Objectives)

पोर्टफोलिओ गुंतवणूकीचे पुढील प्रमुख उद्देश आहेत.

- » जोखीम विविधीकरण करणे.
- » सट्टेबाजीचा लाभ मिळविणे.
- » व्याज, लाभांश रुपाने उत्पन्न प्राप्ती करणे.

» कमी गुंतवणूकीत जास्त लाभ प्राप्त करणे.

विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूकदार दुय्यम भांडवल बाजारातील शेअर, डिबेंचर्स, सरकारी बाँड यातील गुंतवणूकीबरोबरच बँकांमध्ये ठेवी जमा करणे, अमेरिकन किंवा ग्लोबल डिपॉझिटरी रिसीप्ट (Americal Depository Receipts-ADRs OR Global Depository Receipts-GDRs) मध्ये गुंतवणूक करतात.

वैशिष्ट्ये (Characteristics of Portfolio Investment)

- » पोर्टफोलिओ गुंतवणूकीमुळे रोख्यांच्या मालकी हक्काचे व दाव्यांचे हस्तांतरण होते.
- » सट्टेबाजी व्यवहारातून मोठा लाभ मिळविला जातो.
- » ही गुंतवणूक अल्पकालीन असते.
- » ही गुंतवणूक Hot Investment मानली जाते. लाभ प्राप्त झाल्यावर किंवा देशात आर्थिक परिस्थिती दोलायमान झाली तर गुंतवणूकदार आपली गुंतवणूक ताबडतोब काढून घेतात.
- » या गुंतवणूकीचा भांडवल बाजार निर्देशांकावर ताबडतोब प्रभाव पडतो. जेव्हा ही गुंतवणूक देशात येते तेव्हा भांडवल बाजार निर्देशांकात वाढ होते. याउलट जेव्हा भांडवल बाजारातून गुंतवणूक काढून घेतली जाते. तेव्हा निर्देशांकात मोठी घसरण होते.
- » या गुंतवणूकीचा निव्वळ उद्देश व्याज, लाभांश, सट्टेबाजी नफा कमावणे हा असतो. कंपनी व्यवस्थापनात सहभागी होणे किंवा व्यवस्थापन ताब्यात घेणे, कंपनी मालकी मिळविणे किंवा अधिग्रहण करून विलीनीकरण करणे हे हेतू नसतात.
- » या गुंतवणूकीमुळे देशाच्या भांडवली व वित्तीय मालमत्तेत वाढ होत नाही किंवा कमीही होत नाही.

निर्धारक घटक (Determinants Factor)

साधारणपणे पोर्टफोलिओ गुंतवणूक ज्या देशांमध्ये केली जाते. त्या देशाला यजमान देश (Host Country) असे म्हणतात. यजमान देशात जर परिस्थिती अनुकूल असेल तर पोर्टफोलिओ गुंतवणूक प्रवाहित होते. अनुकूल परिस्थिती पुढील घटक निर्माण करतात.

- १) **उच्च आर्थिक वृद्धीदर** : यजमान देशातील आर्थिक विकासाचा दर सतत वाढणारा असेल त्याचा कंपनी क्षेत्रावर चांगला प्रभाव पडतो. कंपन्यांच्या नफ्यात वाढ झाल्यास कंपनीच्या शेअर्सच्या किंमती वाढतात. यातून गुंतवणूकदारांना दुहेरी लाभ होतो. एक अधिक लाभांश

आणि दुसरा शेअर्सच्या किंमतीत वाढ झाल्याने सट्टेबाजीतून भांडवली लाभ प्राप्त होतो. म्हणून या गुंतवणूकीत वाढ होते. परिस्थिती याउलट असेल तर गुंतवणूक काढून घेतली जाते, नवीन गुंतवणूक येत नाही.

२) **विनिमय दरातील स्थैर्य** : विदेश चलन विनिमय दरात मोठे चढ उतार निर्माण होत असतील तर यजमान देशातील गुंतवणूक जोखीम जनक होते. म्हणून फोर्टफोलीओ गुंतवणूक कमी होते.

३) **समग्रलक्षी स्थैर्य** : अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य आणि किंमत स्थैर्य असेल तर गुंतवणूक प्रवाह वाढतो. याउलट स्थितीत घटतो.

४) **विदेश चलन साठ्याची पातळी** : ज्या देशाकडे विदेश चलनाचा साठा जास्त असतो. त्या देशातील पोर्टफोलिओ गुंतवणूक वाढते. विदेश चलन साठा मोठा असेल तर गुंतवणूकीच्या निर्गमनासाठी सहज विदेशी चलन उपलब्ध होते. साठा कमी असेल तर गुंतवणूक प्रवाह कमी होतो.

५) **देशान्तर्गत बँक व्यवस्थेचे आरोग्य** : देशातील बँकव्यवस्था सुदृढ असेल, रोखता असेल, विनिमय बँका असतील, त्यातील व्यवहार जलद होत असतील तर गुंतवणूक प्रवाह वाढतो. याउलट स्थितीत घटतो.

६) **वास्तव व्याज दर** : स्वदेशातील व्याजदरापेक्षा यजमान देशातील गुंतवणूकीवर अधिक परतावा असेल तर यजमान देशातील गुंतवणूक प्रवाहात वाढ होते. याउलट स्थितीत घट होते.

७) **भांडवल आणि लाभांशाचे सहज हस्तांतरण** : गुंतवणूकीवर मिळणारा लाभांश व व्याज आणि निर्गुंतवणूक केल्यानंतर भांडवलाचे सहज गुंतवणूकदाराकडे हस्तांतरण होत असेल तर प्रवाहात वाढ होते.

निर्धारक घटक

- » उच्च आर्थिक वृद्धीदर
- » विनिमय दरातील स्थैर्य
- » समग्रलक्षी स्थैर्य
- » विदेश चलन साठ्याची पातळी
- » देशान्तर्गत बँक व्यवस्थेचे आरोग्य
- » वास्तव व्याज दर
- » भांडवल आणि लाभांशाचे सहज हस्तांतरण
- » देशान्तर्गत भांडवली लाभ कर
- » भांडवल बाजारावरील नियंत्रण
- » देशान्तर्गत रक्षणकर्ता आणि दलालांची उपलब्धता
- » गुंतवणूकदार हित संरक्षणाची श्रेणी

- ८) देशान्तर्गत भांडवली लाभ कर : बहुतांश विदेशी गुंतवणूकदार भांडवल बाजारातील चढउतारांचा (सट्टेबाजी) फायदा घेण्यासाठीच यजमान देशात गुंतवणूक करतात. यजमान देशात भांडवली नफ्यावर कमी दर आकारला जात असेल तर ही गुंतवणूक प्रेरित होते.
- ९) भांडवल बाजारावरील नियंत्रण : यजमान देशाने विदेशी गुंतवणूकीवर संख्यात्मक व इतर नियंत्रणे लावली जात नसतील तर पोर्टफोलिओ गुंतवणूकीत वाढ होते.
- १०) देशान्तर्गत रक्षणकर्ता (Custodians) आणि दलालांची उपलब्धता : यजमान देशाच्या भांडवल बाजार आणि नाणेबाजारात विश्वासू दलाल आणि मालमत्तेचे रक्षणकर्ते उपलब्ध असतील तर ह्या गुंतवणूकीचा प्रवाह वाढतो.
- ११) गुंतवणूकदार हित संरक्षणाची श्रेणी (Degree) : यजमान देशाकडून गुंतवणूकदाराच्या हक्काची जेवढी जास्त हमी घेतली जाईल, मालमत्तेचे संरक्षण केले जाईल तेवढी विदेशी गुंतवणूक जास्त प्रवाहित होईल.

पोर्टफोलिओ गुंतवणूकीचे लाभ आणि हानी (Advantages and Disadvantages of Portfolio Investment)

पोर्टफोलिओ गुंतवणूकीमुळे गुंतवणूकदारास उत्पन्नाची प्राप्ती होते, त्यांच्या मायदेशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. यजमान देशाच्या भांडवल व नाणे बाजारात प्रभाव निर्माण करता येतो.

यजमान देशाचा विचार करता त्यांना पुढील लाभ व हानी पोहोचतात.

लाभ (Advantage)

- » यजमान देशातील विदेशी भांडवलाचा पुरवठा वाढतो. त्यातून विदेश चलन साठ्यात वाढ होते.
- » ही गुंतवणूक प्रामुख्याने डेट इक्विटीमध्ये केली जाते. यामुळे ज्या कंपन्यांमध्ये ही गुंतवणूक होते. त्या कंपनीची भांडवल संरचना टिकून राहाते. एवढेच नव्हे तर त्या कंपनीच्या गुंतवणूक करण्यासही मदत करतात.
- » भांडवल बाजार आणि नाणे बाजारात स्पर्धा निर्माण होते. त्याचा देशावर सकारात्मक प्रभाव पडतो.
- » ही गुंतवणूक भांडवल बाजाराच्या वित्तीय नवोन्मेषास मदत करते.
- » या गुंतवणूकीमुळे भांडवल बाजारात सुधारणा होते.
- » विदेश चलन साठ्यात वाढ होवून स्वदेशी चलन मूल्यांत सुधारणा होते.

हानी (Disadvantages)

- » या गुंतवणूकीमुळे विदेशी चलन देशात येते. चलन विनिमयासाठी यजमान देशाच्या चलनाची मागणी वाढते, चलन पुरवठ्यात वाढ करावी लागते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होते.
- » एखाद्या मोठ्या कंपनीच्या शेअर्समध्ये जोपर्यंत ही गुंतवणूक वाढते. तो पर्यंत त्या कंपनीच्या प्रगतीचा आलेख उंचावतो. त्यामुळे भांडवल बाजार निर्देशांकात वाढ होते. पण जेव्हा गुंतवणूक काढून घेतली जाते. तेव्हा कंपनी व भांडवल बाजारावर याचा प्रतिकूल प्रभाव पडतो.
- » ही गुंतवणूक अल्पकालीन आणि लाभप्रेरित Hot गुंतवणूक असते. ही जेव्हा देशात येते. तेव्हा भांडवल बाजार निर्देशांक उंचीवर पोहोचतो आणि जेव्हा ही गुंतवणूक बाहेर जाते तेव्हा भांडवल बाजार निर्देशांक गडगळतो.
- » या गुंतवणूकीमुळे जशी विदेश चलन साठ्यात वाढ होते तशीच गुंतवणूक काढल्यावर चलन साठ्यात मोठी घट होते. याचा देशाच्या आंतरराष्ट्रीय पतवर विपरित परिणाम होतो.
- » ही गुंतवणूक विनिमयात मोठी चढ-उतार निर्माण करते. त्याचा प्रभाव म्हणून स्वदेशी चलन मूल्यात मोठी वाढ किंवा घसरण होते. चलन मूल्यात वाढ झाली तर निर्यात महाग होवून निर्यात घटते आणि याउलट चलन मूल्यात घट झाली तर जगाचा अर्थव्यवस्था व चलनावरील विश्वास कमी होतो.

ख) थेट विदेशी गुंतवणूक (Foreign Direct Investment - FDI)

जेव्हा विकसित देशातील बड्या व बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील आणि अविकसित देशातील कंपन्यांचे भाग भांडवल खरेदी करून व्यवस्थापनाचा ताबा मिळतात किंवा नव्याने कंपनी सुरू करून दीर्घकालीन भांडवली गुंतवणूक करतात तेव्हा तिला थेट किंवा प्रत्यक्ष विदेशी भांडवली गुंतवणूक असे म्हणतात.

जगातील कोणत्याही देशात जेव्हा एखादी कंपनी नव्याने स्थापन होते, कंपनीचा विस्तार करते, कंपनीचे रोखे आधुनिकीकरण करते, उत्पादनात विविधीकरण करते तेव्हा भांडवल उभारणीसाठी नव्याने शेअर्स, डिबेंचर्सची प्राथमिक रोखे बाजारात (Primary Securities Market) खुली विक्री करते तेव्हा विदेशी बड्या व बहुराष्ट्रीय कंपन्या नवीन शेअर्स, डिबेंचर्सची खरेदी करून थेट भांडवल गुंतवणूक करतात, या गुंतवणुकीतून मालकी हक्काचे दीर्घकालीन हस्तांतरण होते. देशातील

भांडवली मालमत्तेत निव्वळ वाढ होते.

थेट विदेशी गुंतवणूक जशी रोख्यांची खरेदी करून केली जाते. त्याचप्रमाणे विकसनशील आणि अविकसित देशांतील कंपन्यांसोबत भागीदारी करून, तांत्रिक सहकार्य करार करून, नवीन कंपनी, उपकंपनी स्थापन करून दीर्घकालीन भांडवल गुंतवणूक केली जाते. ही गुंतवणूक खासगी असते आणि ती नफ्याने प्रेरित असते.

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे उद्देश (Objectives of FDI)

विकसित देशांतील बड्या व बहुराष्ट्रीय कंपन्या जेव्हा विकसनशील व अविकसित देशात थेट भांडवल गुंतवणूक करतात तेव्हा त्यांचे काही उद्देश असतात. ते पुढीलप्रमाणे -

१) व्यवस्थापन व मालकीचा

ताबा घेणे : विकसनशील आणि अविकसित देशांतील कंपन्यांनी २६% पेक्षा जास्त भाग:भांडवल खरेदी करून कंपनीच्या व्यवस्थापन मंडळावर जाणे, ५१% पेक्षा जास्त भागभांडवल खरेदी करून कंपनीची मालकी मिळविणे, कंपनीचे सर्व भागभांडवल खरेदी करून कंपनी

ताब्यात घेण्याच्या उद्देशाने थेट विदेशी गुंतवणूक केली जाते.

२) कंपनीचा विस्तार करणे : बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या कंपनीचा विस्तार करण्यासाठी, जागतिक बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी, एखाद्या देशाच्या बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी, कंपनीचा विस्तार करून नावलौकिक मिळविण्यासाठी थेट विदेशी गुंतवणूक करतात.

३) नफ्याचे महत्तमीकरण करणे : खासगी गुंतवणुकीचा मूळ उद्देश नफा मिळविणे हाच असतो. जगातील विविध देशांमध्ये शाखा स्थापन करून, उप कंपनी स्थापन करून, भागीदारी करून, कंपनीची मालकी मिळवून आधुनिक यंत्रसामुग्री आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने जास्तीत जास्त उत्पादन करून नफ्याच्या महत्तमीकरणाच्या उद्देशाने थेट गुंतवणूक केली जाते.

४) जोखीमचे विविधीकरण करणे : काही बड्या कंपन्या स्वतःच्या देशात एकाच उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करण्याऐवजी विविध देशांमध्ये, विविध उत्पादनांत थेट गुंतवणूक करून बहुराष्ट्रीय

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे उद्देश

- » व्यवस्थापन व मालकीचा ताबा घेणे
- » कंपनीचा विस्तार करणे
- » नफ्याचे महत्तमीकरण करणे
- » जोखीमचे विविधीकरण करणे

कंपन्यांचे रूप धारण करतात. यामागील त्यांचा उद्देश उत्पादन, वितरण इत्यादीतील धोक्यांचे विविधीकरण करणे हा असतो. एकाच देशातील आणि एकाच व्यवसायातील गुंतवणूक अडचणीच्या काळात धोक्याची ठरते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या विविध देशांतील कृषी, उद्योग, व्यापार, वाहतूक व दळणवळण, खणन आणि उत्खनन, संशोधन आणि विकास, वीजनिर्मिती व वितरण, बँक व विमा व्यवसाय, संरक्षण साहित्य निर्मिती इत्यादी क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक करून जोखमीचे विविधीकरण करतात.

थेट विदेशी गुंतवणूकीचे निर्धारक घटक (Determinants of FDI)

थेट विदेशी गुंतवणूकीचे निर्धारक घटक पुढील प्रमाणे -

अ) धोरणात्मक चौकट

- » आर्थिक, राजकीय व सामाजिक स्थैर्य
- » प्रवेश आणि कार्य संचालनासंबंधीचे नियम
- » विदेशी गुंतवणूकदारांना दिली जाणारी वागणूक
- » बाजारातील स्पर्धा
- » कंपनी ताब्यात घेणे व विलीनीकरण धोरण
- » आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूकविषयक करार
- » खासगीकरणाचे धोरण
- » सरकारचे कर विषयक धोरण
- » व्यापार विषयक धोरण व थेट विदेशी गुंतवणूकविषयक धोरणात समन्वय व पारदर्शकता

ब) आर्थिक निर्धारक घटक

अ) बाजारशोध

- » बाजाराचा आकार व दरडोई उत्पन्न
- » विदेशी व देशी बाजारांना जोडणारा दुवा
- » उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी व प्राधान्यक्रम
- » बाजार संरचना

ब) संसाधने किंवा मालमत्तेचा शोध

- » कच्चा माल
- » स्वस्त अकुशल कामगार
- » कुशल कामगार
- » तांत्रिक, नवोन्मेषकारी, उत्पादक मालमत्ता जसे नावलौकिक

» रस्ते, रेल्वे, बंदरे, विमानतळ, वीज, संदेशवहन, पाणीपुरवठा इत्यादी पायाभूत संरचना.

c) कार्यक्षमता शोध

- » संसाधने आणि मालमत्तेवरील खर्च
- » श्रमीक संसाधनाची उत्पादकता प्राप्त करण्याचा खर्च
- » अर्ध पक्क्या वस्तू व वाहतूक, दळणवळण साधनांवरील खर्च
- » प्रादेशिक कंपन्यांशी एकात्मीकरण करण्यासंबंधीचे करार, सदस्यत्व करार

क) व्यावसायिक सुविधांची उपलब्धता

- » गुंतवणूक प्रोत्साहन
- » गुंतवणूक प्रेरणा
- » भ्रष्टाचार, प्रशासकीय अकार्यक्षमतेवरील खर्च
- » सामाजिक सुविधा (शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य)
- » देशातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा
- » गुंतवणूक विषयक सेवांबाबत जागृतता

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे महत्त्व/लाभ

(Significance Advantages of FDI)

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे विकसनशील आणि अविकसित देशांच्या दृष्टीने फायदे किंवा महत्त्व पुढीलप्रमाणे -

१) **भांडवल टंचाई दूर होते** : विकसनशील आणि अविकसित देशांचे राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न कमी असते, बचत प्रवृत्ती कमी असते. बचतीच्या कमतरतेमुळे भांडवल निर्मितीचा वेग मंद असतो. भांडवलाच्या अभावाने देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो. आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी हे देश विदेशी भांडवल आमंत्रित करतात. थेट विदेशी भांडवल गुंतवणुकीमुळे भांडवलाची टंचाई दूर होण्यास मदत होते.

२) **पायाभूत क्षेत्रांचा विकास** : कोणत्याही देशाचा औद्योगिक विकास पायाभूत क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून असतो. रस्ते, रेल्वे, बंदरे, विमानतळ, वीजनिर्मिती, दूरसंचार, बँक व विमा इत्यादी पायाभूत क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणावर भांडवलाची आवश्यकता असते. विकसनशील देशांची ही गरज थेट गुंतवणुकीतून भागविली जाते. थेट विदेशी गुंतवणूक पायाभूत क्षेत्रात झाल्यास देशाचा औद्योगिक आणि

आर्थिक विकासाचा वेग वाढतो.

३) **प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर :**

विकसनशील देशांकडे भांडवलची टंचाई असल्याने त्या देशात संशोधन आणि विकास कार्यक्रम राबविण्यात अडचणी येतात. संशोधन आणि विकास अभवाने उत्पादनात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान मागास असते, त्याची उत्पादकता कमी असते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या थेट भांडवल गुंतवणूक करताना सोबत अद्ययावत तंत्रज्ञान आणतात, त्याची वित्तीय क्षमता प्रचंड असल्याने ते विकसनशील देशात संशोधन आणि विकास कार्यक्रम हाती घेऊन नवतंत्रज्ञान विकसित करतात. त्याचा फायदा देशातील इतर

कंपन्यांना होतो. यातून देशाच्या औद्योगिक विकासाची गती वाढते.

४) **साधनांचा कार्यक्षम वापर :** अविकसित आणि विकसनशील देशांकडे श्रमशक्ती आणि काही नैसर्गिक साधन संपत्ती विपुल असते. परंतु भांडवल आणि तंत्रज्ञानाच्या अभवाने तिचा पुरेसा वापर होत नाही. बरीचशी साधन संपत्ती वापराविना तशीच पडून राहते. थेट विदेशी गुंतवणुकीतून देशातील औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढतो. म्हणून उत्पादक साधन संपत्तीची मागणी वाढून तिचा कार्यक्षम वापर होऊ लागतो. यातून उत्पादनात वाढ होते.

५) **निर्यातीत वाढ :** काही थेट गुंतवणूक करणाऱ्या उद्योग संस्थांना सरकारकडून निर्यात करणे, निर्यातीत वाढ करणे आणि त्यात सातत्य ठेवण्याची अट घातली जाते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या निर्यातवाढीसाठी प्रयत्न करतात. यातून देशाला बहुमूल्य विदेशी चलन प्राप्त होते, व्यवहारतोलातील तूट कमी होण्यास मदत होते.

६) **विदेशी चलनसाठ्यात वाढ :** थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या माध्यमातून देशात विदेश चलनाचे आगमन होते. ते विनिमय करून विदेश चलनसाठ्यात जमा केले जाते. विदेश चलनसाठ्यात वाढ झाल्यास

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे महत्त्व/लाभ

- » भांडवल टंचाई दूर होते
- » पायाभूत क्षेत्रांचा विकास
- » प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर
- » साधनांचा कार्यक्षम वापर
- » निर्यातीत वाढ
- » विदेशी चलनसाठ्यात वाढ
- » व्यवहारतोलात संतुलन
- » आर्थिक विकास
- » सरकारच्या उत्पन्नात वाढ
- » देशी उद्योजकांना प्रोत्साहन
- » विदेशात भांडवल गुंतवणुकीस प्रोत्साहन

देशाची आंतरराष्ट्रीय बाजारातील पत वाढते. विदेशी चलनाच्या सहाय्याने आवश्यक ती यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान, कच्चांमाल यांची आयात करता येते.

- ७) **व्यवहारतोलात संतुलन** : थेट विदेशी गुंतवणुकीतून पायाभूत क्षेत्राचा विकास होतो. औद्योगिक विकासाचा वेग वाढतो, आयात पर्यायीकरणाला गती येते. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून आयातीत घट आणि निर्यातीत वाढ होऊन व्यवहारतोलातील तूट कमी होते.
- ८) **आर्थिक विकास** : थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या माध्यमातून देशात विदेशी आणि स्वदेशी कंपन्यांमध्ये स्पर्धा सुरू होते, मत्तेदारीचे अव्यवस्थे टाळले जातात, स्पर्धेतून उत्पादन आणि उत्पादनाचा दर्जा उंचावतो. गुंतवणुकीत वाढ झाल्यास घटक मागणीत वाढ होऊन रोजगारात वाढ होते, देशातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. उत्पन्नातील वाढीतून मागणीत वाढ होऊन राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो आणि देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढतो.
- ९) **सरकारच्या उत्पन्नात वाढ** : थेट गुंतवणूक करून बहुराष्ट्रीय कंपन्या उत्पादनात, विक्रीत आणि नफ्यात वाढ करण्याचा प्रयत्न करतात. सरकार बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या उत्पादनावर उत्पादन शुल्क, विक्रीवर विक्रीकर आणि नफ्यावर कर आकारून आपल्या उत्पन्नात वाढ करू शकते.
- १०) **देशी उद्योजकांना प्रोत्साहन** : देशातील काही कंपन्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी तांत्रिक सहकार्य करार करतात. त्यांच्याशी भागीदारी करतात. यातून नवीन तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री, कुशल कामगार व तंत्रज्ञ, कुशल व्यवस्थापक यांच्या संपर्कात देशी उद्योजक येतात. त्यातून त्यांच्यातील उद्यमशीलता वाढीस लागते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना लागणारा कच्चांमाल, अर्ध पक्क्या वस्तू, सुटे भाग, वाहतूक आणि दळणवळणाची साधने, पॅकेजिंग साहित्य इत्यादी वस्तू व सेवा पुरविण्यास नवीन उद्योजकांची पिढी पुढे येते. काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशांत संशोधन आणि विकास कार्यक्रमांबरोबरच शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवितात. यातून देशात नवीन उद्योजकांची पिढी तयार होण्यास मदत होते.
- ११) **विदेशात भांडवल गुंतवणुकीस प्रोत्साहन** : बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे गुंतवणूक धोरण, उत्पादन वाढ आणि विक्रीवाढीची व्यवस्था, प्रचंड

नफा, नावलौकिक इत्यादींनी यजमान देशातील कंपन्या प्रेरित होतात. त्यांच्यातही आपली कंपनी बहुराष्ट्रीय कंपनी व्हावी अशी सुप्त इच्छा जागृत होते. ते दुसऱ्या देशात भांडवल गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित होतात.

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे दोष (Demerits of FDI)

थेट विदेशी गुंतवणुकीपासून अविकसित आणि विकसनशील देशांना जरी अनेक लाभ प्राप्त होत असले, तरी त्यातून काही तोटे होण्याची शक्यता असते.

१) पायाभूत सुविधा पुरविणे :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या जेव्हा थेट गुंतवणूक करतात तेव्हा ते सरकारशी काही वाटाघाटी करतात. काही अटी यजमान देशाच्या सरकारकडून मान्य करून घेतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या जमीन, वीज, पाणीपुरवठा, वाहतूक व दळण-वळण इत्यादी पायाभूत सुविधांची सवलतीच्या दराने मागणी करतात. या सुविधा निर्माण करण्यासाठी सरकारला बराच खर्च करावा लागतो. त्यामुळे सामाजिक

थेट विदेशी गुंतवणुकीचे दोष

- » पायाभूत सुविधा पुरविणे
- » विदेशी चलनाचे संकट
- » देशीय उद्योगांवर विपरीत परिणाम
- » भांडवल गहन तंत्रज्ञानाचा वापर
- » उच्च पदे स्वदेशींसाठी राखीव
- » देशाच्या स्वायत्ततेची हानी

खर्चात वाढ होते. फायदा मात्र बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना होतो. बऱ्याचदा विदेशी भांडवल आकर्षित करण्यासाठी सरकार उत्पादन आणि विक्री करत सवलत देते. अवितरित नफ्यावरही करत सवलत देते यातून सरकारचा महसूल घटतो.

२) विदेशी चलनाचे संकट : जेव्हा विदेशी भांडवल देशात येते तेव्हा विदेशी चलनाचा प्रवाह वाढून विदेशी चलनसाठ्यात वाढ होते. याचा व्यवहारतोलावरही सकारात्मक परिणाम होतो. परंतु कालांतराने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना झालेला नफा ते मायदेशी पाठवतात. याबरोबर तंत्रज्ञानाचे सेवाशुल्क, रॉयल्टी, अधिकारी वर्गाचा पगार व भत्ते इत्यादी रक्कमाही मायदेशी पाठवतात. त्यामुळे व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावरील विदेशी देणी वाढतात आणि त्याचा व्यवहार तोलावर विपरीत परिणाम होतो. विदेशी देयता विदेशी चलनात द्यावी लागत असल्याने विदेशी चलनाचा साठा कमी होऊन संकट निर्माण होते.

- ३) **देशीय उद्योगांवर विपरीत परिणाम :** थेट गुंतवणुकीच्या माध्यमातून देशात विदेशी कंपन्यांचे आगमन वाढते. देशात विदेशी आणि स्वदेशी कंपन्यांची तीव्र स्पर्धा सुरू होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वित्तीय सामर्थ्य मोठे असते. ते मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करतात. त्यांची विक्री यंत्रणा आणि व्यूहरचना अद्ययावत असते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तीव्र स्पर्धे त स्वदेशी कंपन्या टिकाव धरू शकत नाही. स्पर्धेमुळे देशी उद्योजक निरुत्साही होतात. त्यांच्यातील क्रियाशीलता कमी होते.
- ४) **भांडवल गहन तंत्रज्ञानाचा वापर :** बहुराष्ट्रीय कंपन्या लाभार्थी देशातील कंपन्यांना जे तंत्रज्ञान पुरवतात ते प्रचंड भांडवलप्रधान असते. ते यजमान देशातील साधन सामग्रीशी मेळ घेत नाही. बऱ्याचदा बहुराष्ट्रीय कंपन्या जुनाट, कालबाह्य तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्रीचा पुरवठा करतात. याचा सामाजिक खर्च वाढतो.
- ५) **उच्च पदे स्वदेशींसाठी राखीव :** उत्पादन, वितरण आणि व्यवस्थापनावर संपूर्ण नियंत्रण ठेवण्यासाठी विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्या व उच्च पदस्थ अधिकारी वर्ग आपल्या मायदेशातून पाठवतात. उच्च पदे स्वदेशींसाठी राखीव ठेवतात. अधिकारी वर्गाला यजमान देशांमध्ये भरमसाठ पगार व भत्ते आणि इतर सुविधा पुरवितात. अधिकारी वर्ग वेतन व भत्त्यांचा काही भाग त्यांच्या मायदेशात पाठवतात. याचा लाभार्थी देशाच्या व्यवहारतोलावर परिणाम होतो.
- ६) **देशाच्या स्वायत्ततेची हानी :** थेट गुंतवणूक करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे बडे अधिकारी यजमान देशातील राजकीय नेत्यांना आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना हाताशी धरून राजकीय आणि आर्थिक धोरणे आपल्याला अनुकूल करून घेतात, राजकीय दबाव आणतात. यातून देशाचे सार्वभौमत्व आणि स्वायत्तता धोक्यात येते.

भारतातील विदेशी गुंतवणूक (Foreign Investment in India)

आर्थिक सुधारणा काळात भारतातील विदेशी गुंतवणूकीच्या आन्तर्प्रवाहात लक्षणीय वाढ झाली. १९९१-९२ मध्ये विदेशी गुंतवणूक (Inflow) फक्त १३३ मिलीयन डॉलरचा होता. तो १९९३-९४ मध्ये ४२३३ मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढला. याचे मुख्य कारण पोर्टफोलिओ गुंतवणूकीत झालेली मोठी वाढ होय. पोर्टफोलिओ व थेट विदेशी गुंतवणूक प्रवाहात जलद वाढ झाल्या कारणाने १९९६-९७ हा प्रवाह ५९६४ मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढला. नंतर यात घट झाली. पोर्टफोलिओ गुंतवणूकदारांनी ३९० मिलीयनचा निधी काढून घेतल्याचे गुंतवणूक ऋणात्मक

झाली. पण पुढच्याच वर्षी या गुंतवणूकीत २१६७ मिलीयन डॉलरने वाढ झाल्याने एकूण विदेशी गुंतवणूक ५११७ मिलीयन डॉलर झाली.

तक्ता क्र.५.१ : भारतातातील विदेशी गुंतवणूकीचा प्रवाह (अमेरिकन डॉलरमध्ये)

		२०००-०१	२००८-०९	२०१४-१५	२०१७-१८
A	थेट विदेशी गुंतवणूक (i + ii)	३२७२	२२३७२	३१२५१	३०२८६
	i. भारतातील FDI	४०३१	४१७३७	३५२८३	३९४३१
	ii. भारताची विदेशातील FDI	-७५९	-१९३६५	-४०३१	-९१४४
B	पोर्टफोलिओ गुंतवणूक (i + ii)	२५९०	-१४०३१	४२२०५	२२११९
	i. भारतातील FII / FPI	२७६०	-१३८५५	४२१९३	२२१९९
	ii. भारताची विदेशातील FPI	-१७०	-१७७	११	-४५
	एकूण विदेशी गुंतवणूक (A + B)	५८६२	८३४२	७३४५६	५२४०१

२००१ मध्ये भारतात विदेशी गुंतवणूक ५८६२ मिलीयन डॉलर झाली. ती २००३-०४ मध्ये १३७४४ मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढली. यात ११३५६ मिलीयन डॉलर इतकी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक झाली. २००५-०६ मध्ये विदेशी गुंतवणूक १५५२८ मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढली. यात थेट विदेशी गुंतवणूक ३०३४ मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढली. तर पोर्टफोलिओ गुंतवणूक १२४९४ मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढली.

२००६-०७ मध्ये या स्थितीत आणखी वाढ झालेत. पोर्टफोलिओपेक्षा थेट गुंतवणूकीत जास्त वाढ झाली. २००६-०७ मध्ये एकूण विदेशी गुंतवणूक १४७५३ मि.डॉ.ची झाली. यात FDI ७६९३ मि.डॉ.तर FPI (Foreign Portfolio Investment) ७०६० मि.डॉ. होती. २००७-०८ मध्ये FDI (Foreign Direct Investment) १५८९३ मि.डॉ.पर्यंत वाढली. FPI २७४३३ मि.डॉ. पर्यंत वाढली.

२०१४-१५ मध्ये एकूण विदेशी गुंतवणूक ७३४५६ मि.डॉ. एवढ्या विक्रमी स्तरावर पोहोचली. यात FDI ३१०२१ मि.डॉ. तर FPI ४२२०५ मि.डॉ. पर्यंत वाढली. २०१४-१५ मध्ये FDI पेक्षा FPI जास्त वाढली. २०१७-१८ मध्ये पुन्हा FDI मध्ये जास्त वाढ झाली. ती ३०२८६ मि.डॉ. झाली FPI २२११९ मि.डॉ. झाली. एकूण गुंतवणूक ५२४०१ मि.डॉ.ची होती.

भारतात सर्वात जास्त FDI मॉरिशस या देशातून आली आहे. यानंतर सिंगापूर, इंग्लंड, अमेरिका, साईप्रस या देशातून आली आहे.

५.५ बहुराष्ट्रीय कंपन्या (Multinational Companies - MNCs)

थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या विवेचनात बऱ्याचदा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. बहुराष्ट्रीय कंपनी अशी असते की, जिची वित्तीय शक्ती प्रचंड असते, जिचे प्रमुख कार्यालय एका देशात असते आणि शाखा व उपकंपन्या आणि संयुक्त भांडवली कंपन्या अनेक देशांत असतात, जी एकापेक्षा अनेक वस्तू व सेवांचे उत्पादन करते, जिचे विक्रीचे जाळे संपूर्ण जगभर पसरलेले असते, जिचे व्यवस्थापन केंद्रीय असते, जी प्रचंड प्रमाणावर नफा मिळवून आपल्या देशाच्या आर्थिक सुबत्तेत वाढ करते.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनानुसार, “ज्या कंपनीचे व्यवस्थापकीय मुख्य कार्यालय एका देशात असते आणि उत्पादन व विक्री करणाऱ्या उद्योग संस्था अनेक देशांमध्ये कार्यरत असतात, अशा कंपनीला बहुराष्ट्रीय कंपनी असे म्हणतात.”

संजयलाल आणि स्ट्रीटन यांनी बहुराष्ट्रीय कंपनीची आर्थिक आणि संघटनात्मक दृष्टिकोनातून व्याख्या केलेली आहे. आर्थिक व्याख्येत आकारमान, भौगोलिक विस्तार आणि विदेशातील संयुक्तीकरणाला महत्त्व दिले आहे. “एक विशिष्ट बहुराष्ट्रीय कंपनी ती आहे जी १०० दशलक्ष डॉलरपेक्षा अनेक हजार दशलक्ष डॉलरपर्यंतची निव्वळ विक्री करते. जिच्या स्थापनेसाठी केली जाणारी थेट विदेशी गुंतवणूक सामान्यतः कंपनीच्या एकूण गुंतवणुकीच्या १५ ते २० टक्क्यांपर्यंत असते. थेट विदेशी गुंतवणुकीचे तात्पर्य, विदेशी उद्योगातील भागभांडवलाचा वाटा कमीत कमी २५ टक्के असणे होय.”

संघटनात्मक दृष्टिकोनातून व्याख्या करताना म्हटले आहे की, एक बहुराष्ट्रीय कंपनी ती आहे. जी अ) संघटनात्मक महत्तीकरणाच्या रूपात सर्व युनिटांना एक विशेष प्रबळ उद्देशाला घेऊन चालते. ब) संपूर्ण जगाला आपले कार्यक्षेत्र मानते आणि क) ‘अ’ किंवा ‘ब’ उद्देशाला गाठण्यासाठी सर्व प्रकारच्या कार्यांचे संयोजन करते.

आय.बी.एम. या बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या अध्यक्षाच्या मतानुसार, “एक बहुराष्ट्रीय कंपनी ती आहे जी १) अनेक देशांत कार्यरत असते. २) त्या देशांमध्ये उत्पादन, संशोधन आणि विकास कार्य करते. ३) जिचे व्यवस्थापन बहुराष्ट्रीय असते आणि ४) जिची मालकी बहुराष्ट्रीय असते.”

वरील सर्व व्याख्यांचा एकत्रित विचार केल्यास त्यावरून स्पष्ट होते की, बहुराष्ट्रीय कंपनी म्हणजे अशी कंपनी की, जिथे मुख्यालय एका देशात (माय देश) असते आणि कार्यक्षेत्राचा विस्तार एकापेक्षा जास्त देशांमध्ये असतो. जिचे उत्पादन आणि सेवा-सुविधा अनेक देशांना पुरविल्या जातात. आपल्या कार्यक्षेत्राचा

विस्तार वेगवेगळ्या देशांमध्ये शाखा, उपकंपन्या, संयुक्त भांडवली कंपनी, विक्री हक्क कंपनी इत्यादींची स्थापना करून करते. बहुराष्ट्रीय कंपनी एकापेक्षा अनेक कंपन्यांचे व्यवस्थापकीय नियंत्रण करते. ती एक बहुराष्ट्रीय अल्पविक्रेताधिकारी (Oligopoly) कंपनी असते. आपल्या उत्पादनाची जागतिक पातळीवर प्रभावीपणे विक्री करण्यासाठी अद्ययावत विक्री यंत्रणा आणि विक्री यंत्रणेचे जाळे निर्माण करते.

विकसित देशातील बड्या कंपन्या आपल्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार करून महाकाय रूप धारण करतात. ह्या कंपन्या अविकसित, विकसनशील देशांमध्ये खणन आणि उत्खनन, चहा, कॉफी, कोको, खनिज तेल संशोधन आणि शुद्धीकरण व वितरण, वीजनिर्मिती, घरगुती वस्तूंची उत्पादने, बँकिंग, विमा, हॉटेल, बंदर व विमानतळ निर्मिती, रस्ते, पूल, रेल्वे उभारणी, दूरसंचार, संरक्षण साहित्य निर्मिती, वाहन निर्मिती इत्यादी क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असतात. या कंपन्या एकापेक्षा जास्त वस्तू व सेवांचे उत्पादन व विक्री करून विविधीकरण करतात. यांचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण जग असल्याने त्यांना 'राष्ट्ररूपांतरण कंपनी' (Transnational Company - TNCs) किंवा 'जागतिक कंपनी' (Global Company) किंवा आंतरराष्ट्रीय कंपनी (International Company) असेही म्हणतात.

बहुराष्ट्रीय कंपनीची वैशिष्ट्ये (Features of MNCs)

बहुराष्ट्रीय कंपनीची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

- » बहुराष्ट्रीय कंपनीचे मुख्यालय मायदेशात असते आणि कार्यक्षेत्र जगातील अनेक देश असते.
- » बहुराष्ट्रीय कंपनीला लागणाऱ्या प्रचंड प्रमाणावरील भांडवलात त्यांचा स्वतःचा आणि भागभांडवल रूपाने किंवा इतर मार्गांनी स्वतःच्या देशातील नागरिक व संस्थांचा वाटा जास्तीत जास्त असतो.
- » बहुराष्ट्रीय कंपनीचे संचालक मंडळ, कार्यकारी अधिकारी, अध्यक्ष, प्रमुख अधिकारी वर्ग मायदेशातीलच असतात.
- » प्रत्येक देशातील गुंतवणुकीचे निर्णय आणि स्थानिक उद्दिष्टे निश्चिती प्रमुख किंवा मूळ कंपनीकडूनच घेतले जातात.
- » बहुराष्ट्रीय कंपनी प्रामुख्याने गुंतवणूक, उत्पादन आणि विक्रीबाबत मोठ्या आकारमानाची असते. तिचे बाजारपेठेवर प्रचंड आर्थिक वर्चस्व असते.
- » बहुराष्ट्रीय कंपनी अविकसित आणि विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणावर थेट विदेश गुंतवणूक करून उत्पादन आणि विक्रीकार्याचे

नियंत्रण करते.

- » बहुराष्ट्रीय कंपनी एक अल्पविक्रेताधिकारी महाकाय कंपनी असते. ती नवीन तंत्रज्ञान, नवीन यंत्रसामग्री, कुशल व्यवस्थापन, वस्तुभेद, जाहिरात इत्यादींचा सातत्यपूर्ण वापर करते.
- » बहुराष्ट्रीय कंपन्या गुंतवणूक केल्याशिवाय निर्यात व्यापारात सहभागी होत नाहीत.

बहुराष्ट्रीय कंपनीचा विस्तार (Spred of MNCs)

जगातील विकसित आणि काही विकसनशील देशातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी संपूर्ण जगात आपल्या कार्याचा विस्तार केलेला आहे. यांचा विस्तार प्रामुख्याने तीन टप्प्यांमध्ये झालेला आहे.

- » **पहिला टप्पा :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या विस्ताराचा पहिला टप्पा हा १९५० पर्यंतचा होता. यात पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत यांचा विस्तार बऱ्याच वेगाने झाला. यात इम्पिरियल टोबॅको, सिमेन्स, फिलिप्स या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विकास बराच झाला. पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर याच्या विकासाचा वेग थोडा मंदावला. १९३० ते १९५० या काळात जागतिक महामंदी आणि दुसरे महायुद्ध यांचा परिणाम होऊन विकासाचा वेग आणखी मंदावला.
- » **दुसरा टप्पा :** पन्नास आणि साठच्या दशकात म्हणजेच विस्ताराच्या दुसऱ्या टप्प्यात अमेरिकेतील जनरल मोटार्स, फोर्ड मोटार्स, आणि IBM या कंपन्यांचा झपाट्याने विस्तार झाला.
- » **तिसरा टप्पा :** विस्ताराच्या तिसऱ्या टप्प्याला सुरवात १९७० पासून झाली. या टप्प्यात युरोप, अमेरिका खंडातील विकसित देश, आशिया खंडातील जपान आणि भारत, मलेशिया, हाँगकॉंग, सिंगापूर, दक्षिण कोरिया या विकसनशील देशातील बऱ्या कंपन्यांनी बहुराष्ट्रीय कंपनीचे रूप धारण केले आहे.

आज जगात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची संख्या ४०,००० च्या जवळपास आहे. या कंपन्या जगभरातील जवळ-जवळ २,५०,००० साहाय्यक कंपनीच्या माध्यमातून कार्य करीत आहेत. या कंपन्यांकडे प्रचंड आर्थिक शक्ती आहे. १९८२ मध्ये जगातील सर्वात मोठ्या २०० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा जगाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाटा २४.२% होता. तो १९९८ पर्यंत २८.३% पर्यंत वाढला. १९९८ मध्ये ह्या २०० कंपन्यांची एकूण विक्री उत्पन्न ७.१ ट्रिलियन डॉलर होते. जे १८२ देशांच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या बेरजेपेक्षा जास्त होते. जर अमेरिका, जापान, जर्मनी,

फ्रान्स, इटली, इंग्लंड, ब्राझील, कॅनडा आणि चीन या नऊ मोठ्या अर्थव्यवस्थांचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वगळले तर बाकी १८२ देशांचे १९९८ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादन ६.९ ट्रिलियन डॉलर होते. जे २०० मोठ्या कंपन्यांच्या एकूण विक्री उत्पन्नापेक्षा कमी होते. जगातील सर्वात मोठ्या १०० अर्थव्यवस्थांमध्ये ५१ बहुराष्ट्रीय कंपन्या आहेत आणि केवळ ४९ देशीय कंपन्या आहेत.

२०१२ मध्ये अंकटाडने (United Nations conference Trade and Development - UNCTAD) जागतिक गुंतवणूक अहवाल प्रकाशित केला. त्यात नमुद केले आहे की, २००८ मध्ये जगात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची एकूण संख्या ८८९४१६ पर्यंत वाढली. यात ८२०५२ मूळ कंपन्या आणि ८०७३६३ इतक्या सहाय्यक कंपन्या आहेत. २००८ मध्ये जगातील सर्वात मोठ्या १०० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची एकूण विक्री ८.५ ट्रिलियन डॉलर इतकी होती. नंतरच्या दोन वर्षात म्हणजे २०१० मध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची संख्या १००००० पर्यंत वाढली. यांच्या एकूण मालमत्तेचे मूल्य ५७ ट्रिलियन डॉलर इतके होते. या कंपन्यांमध्ये एकूण ७० दशलक्ष कर्मचारी कार्य करीत होते. यांची एकूण विक्री ३३ ट्रिलियन डॉलर इतकी होती. यांची एकूण निर्यात ६ ट्रिलियन डॉलरची होती. १९९० मध्ये संपूर्ण जगाचे जे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) होते त्याच्या १०% उत्पादन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे होते ते २०१० मध्ये २५% पर्यंत वाढले.

२०१८ च्या जागतिक गुंतवणूक अहवालानुसार २०१७ मध्ये टॉपच्या १०० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे एकूण जागतिक संपत्तीपैकी ९% संपत्ती होती. एकूण विदेश विक्रीत यांचा वाटा १७% विक्री उत्पन्नाचा आकडा हा जागतिक GDP च्या १०% आहे. एकूण जागतिक रोजगारापैकी १३% रोजगार एकट्या १०० बहुराष्ट्रीय कंपन्या पुरवतात.

बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या विकासाची कारणे

(Reasons for the Growth of MNCs)

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विकास आणि विस्तार होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे -

१) बाजार कक्षांचा विस्तार : स्वदेशात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करून मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करायचे आणि त्याची निर्यात करून जास्तीत जास्त नफा मिळवायचा हे महत्वाकांक्षी उद्दिष्ट बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या धोरणात बसत नाही. एक तर दुसऱ्या देशांना निर्यात करायची म्हणजे बाजार कक्षाचा विस्तार करणे होय आणि त्यात अनेक अडचणी येतात. म्हणून बहुराष्ट्रीय कंपन्या निर्यात वाढ करून बाजार कक्षांचा विस्तारावर विशेष भर न देता अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये थेट भांडवल गुंतवणूक करून त्या देशातच उत्पादन आणि

विक्री करून बाजारपेठ काबीज करतात. बाजार कक्षांचा या मार्गाने जितका जास्त विस्तार होईल तितकी त्यांची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा निर्माण होते, नावलौकिक वाढतो.

२) विपणनातील श्रेष्ठत्व : राष्ट्रीय कंपन्यांपेक्षा बहुराष्ट्रीय कंपन्या विपणन क्षेत्रात श्रेष्ठ असतात. उदाहरणार्थ -

बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या विकासाची कारणे

- » बाजार कक्षांचा विस्तार
- » विपणनातील श्रेष्ठत्व
- » वित्तीय श्रेष्ठत्व
- » तंत्रज्ञानातील श्रेष्ठत्व
- » उत्पादनातील नवोन्मेष

- » बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना बाजारातील परिस्थितीची लवकरात लवकर संपूर्ण माहिती उपलब्ध होते. कारण त्यांच्याकडे अद्ययावत माहिती आणि प्रसारण यंत्रणा असते.
- » मुळातच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे बाजारात नाव असते, त्यांनी लोकांचा विश्वास संपादन केलेला असतो, त्यामुळे त्यांना आपला माल खपविण्यात फारशा अडचणी येत नाही.
- » बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वित्तीय शक्ती मोठी असल्याने ते विक्रीत वाढ करण्यासाठी प्रचार आणि जाहिरात माध्यमाचा प्रभावीपणे वापर करतात.
- » उत्पादित मालाची साठवणूक करण्यासाठी त्यांच्याकडे साठवणूकगृहांची विस्तीर्ण साखळी असते.

३) वित्तीय श्रेष्ठत्व : राष्ट्रीय कंपन्यांच्या तुलनेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वित्तीय शक्ती प्रचंड असते. पुढील कारणांनी त्यांना वित्तीय श्रेष्ठत्व प्राप्त होते.

- » त्यांच्याकडे वित्तीय सामग्री खूप मोठी असते. त्यांच्या सहाय्याने ते प्रतिकूल परिस्थितीचेही अनुकूल परिस्थितीत रूपांतरण करू शकतात.
- » उपलब्ध निधीच्या वापराबाबत त्या खूप सतर्क असतात. एका देशात उभारलेली वित्तीय सामग्री आवश्यकता भासल्यास दुसऱ्या देशात सहजपणे हस्तांतरित करू शकतात.
- » बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा नावलौकिक असल्याने त्या जागतिक भांडवल बाजारातून सहजपणे भांडवल उभारू शकतात.
- » आपल्या जागतिक प्रतिमेच्या कारणाने त्या सहजतेने आंतरराष्ट्रीय साधनसामग्री एकत्रित करू शकतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये भांडवल गुंतवणूक जगातील इतर देशांतील नागरिक आणि बँका व वित्तीय संस्थाही तयार असतात.

४) तंत्रज्ञानातील श्रेष्ठत्व : अविकसित आणि विकसनशील देशांकडे भांडवलाचा अभाव असल्याने त्यांचे तंत्रज्ञान जुनाट, परंपरागत, मागास असते.

त्यामुळे त्यांना औद्योगिक विकासाचा वेग वाढविता येत नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे मोठे-मोठे संशोधन आणि विकास विभाग असतात. त्या बळावर ते अत्याधुनिक तंत्रज्ञान विकसित करतात. म्हणून विकसित आणि विकसनशील देश त्यांना गुंतवणूक करण्यासाठी आमंत्रित करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण या देशांना पुढील कारणांनी उपयोगी ठरते.

- » विकासाची गती वाढविण्यासाठी औद्योगिकीकरण हा एक चांगला मार्ग आहे. परंतु या देशांकडे भांडवल आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्याने स्वबळावर ते आपला विकास करू शकत नाही.
- » स्थानिक मानवी संसाधने, भांडवल, उपकरणे आणि इतर साधनांचा पर्याप्त वापर करणे विकासासाठी आवश्यक असते. परंतु अविकसित देशांकडे त्यांचा पर्याप्त वापर करण्याची क्षमता नसते.
- » औद्योगिक विकासाची संपूर्ण जबाबदारी राष्ट्रीय कंपन्यांवर टाकल्यास कच्चा माल, यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान यांची मोठ्या प्रमाणावर आयात करावी लागते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या या सर्वांची स्वतःच व्यवस्था करतात.
- » राष्ट्रीय कंपन्यांना आपला माल जागतिक बाजारात विकण्यासाठी खूप स्पर्धा करावी लागते. कारण त्यांच्या वस्तूचा दर्जा निकृष्ट असतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या राष्ट्रीय कंपन्यांना तंत्रज्ञान पुरवतात त्यातून उत्पादनाचा दर्जा उंचावतो.

५) उत्पादनातील नवोन्मेष : या कंपन्यांचा संशोधन आणि विकास विभाग सतत नवोन्मेषाचे प्रयोग करतात. नवीन यंत्रसामग्री, नवीन तंत्रज्ञान, नवीन वस्तू, नवीन बाजारपेठ शोध, नवीन व्यवस्थापकीय कौशल्य, नवीन विक्री यंत्रणा इत्यादी नवआयोजनामुळे त्यांचा अविकसित आणि विकसनशील देशातील उत्पादन आणि विक्रीचा वाटा वाढतो. राष्ट्रीय कंपन्यांकडे वित्तीय क्षमता अपुरी असल्याने ते नवआयोजनाचे प्रयोग करू शकत नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय कंपन्यांचे ग्राहक आपोआप बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे वळतात. त्यातूनच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार वाढतो.

बहुराष्ट्रीय कंपनीची विकसनशील देशांतील भूमिका

(Role of MNCs in Developing Countries)

अविकसित आणि विकसनशील देशांकडे भांडवलाची टंचाई असते, तंत्रज्ञान मागास असते, नवोन्मेषाचा अभाव असतो. या सर्वांचा परिणाम म्हणून आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो. आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी या देशांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात. यांना विकसनशील देशांमध्ये विकासाचे इंजिन मानले जाते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या अविकसित आणि

विकसनशील देशांमध्ये थेट भांडवल गुंतवणूक करून वस्तू उत्पादनात प्रत्यक्ष सहभागी होतात, काही कंपन्या बँकिंग व वित्तीय सेवा, विमा सेवा, वाहतूक व दळण-वळण सेवा, पर्यटन सेवा पुरवितात. तर काही कंपन्या आयात-निर्यात व्यापार करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या कार्यामुळे विकसनशील देशांतील उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न व उपभोगात वाढ होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशांमध्ये महत्त्वाची पुढील भूमिका पार पाडतात.

१) **भांडवल टंचाई दूर करण्यातील भूमिका** : अविकसित आणि विकसनशील देशांचे राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्न कमी असते. बचतीच्या अभावाने भांडवल निर्मितीत अडथळे येतात. भांडवल अभावाने आर्थिक विकासाचा वेग मंद असतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या या देशांमध्ये पदार्पण करताना स्वदेशातून आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारातून मोठ्या प्रमाणावर भांडवल सोबत आणतात. त्यामुळे या देशांतील भांडवल टंचाई कमी होण्यास मदत होते.

२) **तंत्रज्ञानातील भूमिका** : अविकसित आणि विकसनशील देशांतील तंत्रज्ञान जुनाट, परंपरागत आणि कालबाह्य असते. भांडवलाच्या अभावाने नवीन तंत्रज्ञान विकसित होत नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्या या देशांमध्ये उद्योग सुरू करताना प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करतात. यजमान देशातील कंपन्या तांत्रिक सहकार्य करतात. काही कंपन्यांशी तांत्रिक सहकार्य करार करतात. त्यामुळे या देशांना अद्ययावत प्रगत तंत्रज्ञान उपलब्ध होते.

३) **औद्योगिक विकासातील भूमिका** : बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी खनिज

बहुराष्ट्रीय कंपनीची विकसनशील देशांतील भूमिका

- » भांडवल टंचाई दूर करण्यातील भूमिका
- » तंत्रज्ञानातील भूमिका
- » औद्योगिक विकासातील भूमिका
- » कृषी क्षेत्रातील भूमिका
- » व्यापारातील भूमिका
- » आर्थिक स्थैर्यातील भूमिका
- » आर्थिक विकासातील भूमिका
- » साधन संपत्तीचा शोध आणि पर्याप्त वापरातील भूमिका
- » सामाजिक विकासातील भूमिका
- » विपणन कार्यातील भूमिका
- » जोखीम उलचण्यातील भूमिका
- » संशोधन आणि विकासातील भूमिका
- » स्पर्धात्मक बाजारातील भूमिका
- » उद्यमशीलता विकासातील भूमिका

संपत्ती, उत्खनन आणि शुद्धीकरण, वीजनिर्मिती व वितरण, लोहपोलाद, वाहतूक व दळण-वळण, बँक व वित्तीय सेवा, व्यापार इत्यादी मूलभूत आणि पायाभूत उद्योग व सेवाक्षेत्रांमध्ये प्रवेश केला तर देशातील मूलभूत उद्योग आणि पायाभूत सेवा क्षेत्र मजबूत होऊन त्याचा फायदा देशातील कंपन्यांना प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष होतो. देशात औद्योगिक वातावरण निर्माण होते. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम होऊन औद्योगिक विकासाचा वेग वाढतो.

- ४) **कृषी क्षेत्रातील भूमिका :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी चहा, कॉफी, कोको, रबर, मसाल्याचे पदार्थ इत्यादींची लागवड आणि मळे यांच्यात गुंतवणूक केली, कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करणाऱ्या कारखान्यांमध्ये गुंतवणूक केली, कृषी मालाची साठवणूक करण्यासाठी साठवणूक गृह उभारली, बी-बियाणे संशोधन व प्रक्रिया. फळ झाडे कलम निर्मिती क्षेत्रात गुंतवणूक केली तर याचा विकसनशील देशांच्या कृषी क्षेत्रावर सकारात्मक परिणाम होतो.
- ५) **व्यापारातील भूमिका :** बहुराष्ट्रीय कंपन्या जेव्हा यजमान देशात पदार्पण करतात तेव्हा सोबत भांडवल, तंत्रज्ञान, कुशल तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक आणतात. त्यामुळे यांच्या आयातीवरील यजमान देशाचा खर्च कमी होतो. औद्योगिक विकासामुळे बऱ्याच वस्तूंचे देशात उत्पादन होऊ लागल्याने त्यांची आयात कमी होते. उत्पादनातील वाढीतून निर्यातीत वाढ होऊ लागते. आयातीत घट आणि निर्यातीत वाढ झाल्यास व्यवहारतोलातील तूट कमी होण्यास मदत होते. विदेशी गुंतवणुकीतून विदेशी चलनसाठ्यात वाढ होते. निर्यातवाढीतून विदेशी चलनप्राप्तीत वाढ होते. वाढीव बहुमूल्य विदेशी चलन इतर विकासात्मक आयातीसाठी वापरता येते.
- ६) **आर्थिक स्थैर्यातील भूमिका :** अविकसित आणि विकसनशील देशांचा जसजसा विकास होऊ लागतो तसतसे देशातील लोकांचे उत्पन्न वाढते, मागणीत वाढ होते. मागणीतील वाढीच्या मानाने पुरवठा अपुरा पडू लागतो. परिणामतः देशात वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होऊ लागते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या व्यापार माध्यमातून विदेशातून वस्तूंचा पुरवठा उपलब्ध करून देतात. काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या देशातच उपभोग्य वस्तू व चैनीच्या वस्तूंचे उत्पादन करतात. त्यामुळे वस्तूंचा पुरवठा वाढून भाववाढीला पायबंद बसतो. यातून यजमान देशात किंमत स्थैर्य निर्माण होते.

- ७) **आर्थिक विकासातील भूमिका :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनातून देशात नवीन गुंतवणुकीत वाढ होते. उत्पादन करण्यासाठी उत्पादन घटकांच्या मागणीत वाढ होते, रोजगारात वाढ होते. उत्पादन घटकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्याने वस्तू व सेवांची मागणी सतत वाढत राहते. लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा होऊन आर्थिक विकासाचा वेग वाढू लागतो.
- ८) **साधन संपत्तीचा शोध आणि पर्याप्त वापरातील भूमिका :** काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या खनिज संपत्ती शोध, उत्खनन आणि शुद्धीकरण उद्योगात कार्यरत झाल्याने नवीन नैसर्गिक साधन संपत्तीचा शोध लागतो. उपलब्ध साधन सामग्रीचा उत्पादनकार्यात पर्याप्त वापर होऊ लागतो. यातून उत्पादन वाढ होऊ लागते.
- ९) **सामाजिक विकासातील भूमिका :** काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या नफ्याचे महत्तमीकरण करण्याबरोबरच सामाजिक विकासात सकारात्मक भूमिका पार पाडतात. काही कंपन्या सामाजिक कल्याणकारी संस्थांची स्थापना करतात. कंपन्यांमार्फत सार्वजनिक आरोग्यविषयक योजना राबवतात. नैसर्गिक आपत्ती काळात सकारात्मक भूमिका बजावतात.
- १०) **विपणन कार्यातील भूमिका :** बहुराष्ट्रीय कंपन्या बाजारशोध, विज्ञान, विपणन सूचना व माहितीचे प्रसारण, साठवणूक गृह, व्यवस्थापन, पॅकेजिंग इत्यादींचा विकास करून विपणन कार्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. यातून उपभोक्त्यांना आवश्यक त्या वस्तू पुरेशा आणि रास्त किमतीला उपलब्ध होतात. विपणन कार्यातील कुशलतेमुळे निर्यातीत वाढ होण्यास हातभार लागतो.
- ११) **जोखीम उलचण्यातील भूमिका :** प्रचंड वित्तीय क्षमता, प्रगत तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री, कुशल तंत्रज्ञ आणि व्यवस्थापन यांचा मोठा ताफा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे असतो. त्यांच्याकडे मोठा अनुभव असतो. या सर्वांच्या बळावर बहुराष्ट्रीय कंपन्या अविकसित आणि विकसनशील देशात उत्पादन आणि वितरणातील जोखीम समर्थपणे पेलतात. जोखीम पत्करण्याची क्षमता राष्ट्रीय उद्योगांमध्ये फारशी नसते.
- १२) **संशोधन आणि विकासातील भूमिका :** नवोन्मेषासाठी संशोधन आणि विकास आवश्यक असतो. यासाठी प्रचंड भांडवलाची आवश्यकता असते. ही क्षमता राष्ट्रीय कंपन्यांकडे नसते. त्यामुळे

नवतंत्रज्ञान विकसित होत नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्या संशोधन आणि विकास करून विकसनशील देशांच्या विकासाला हातभार लावतात.

१३) स्पर्धात्मक बाजारातील भूमिका : बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनापूर्वी अविकसित आणि विकसनशील देशात काही थोड्याच कंपन्यांची मक्तेदारी झालेली असते. मक्तेदारीतून अनेक अपव्यय होतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनातून देशात स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण होते, अकार्यक्षमता बाजूला सारली जाते, मक्तेदारीचे अपव्यय टळतात, वस्तू उत्पादनाचा दर्जा उंचावतो, उत्पादनात वाढ होते, उपभोक्त्यांना दर्जेदार वस्तू रास्त किमतीला उपलब्ध होतात.

१४) उद्यमशीलता विकासातील भूमिका : देशातील काही लोक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या संचालक मंडळ, कार्यकारी संचालक, कुशल तंत्रज्ञ व व्यवस्थापक, उच्च पदस्थ अधिकारी यांच्या संपर्कात येतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे उत्पादन आणि विक्री तंत्र व यंत्रणा, प्रचंड नफा इत्यादीने प्रभावित होऊन त्यांच्यात उद्यमशीलतेची भावना जागृत होते. काही उद्योजक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना लागणारा कच्चा माल, अर्धा पक्का माल, सुटे भाग, पॅकेजिंग व इतर अनेक वस्तू व सेवा पुरविण्याचे धाडस करतात. या प्रयत्नांतून देशात उपक्रमशीलतेला चालना मिळते. शिक्षण व प्रशिक्षणातून उद्योजकांची नवीन पिढी तयार होते.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या उणिवा (Drawbacks of MNCs)

वरवर पाहता बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावतात असे वाटते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे विकासाला गती प्राप्त होते. यात बरेच तथ्यांशही आहेत. परंतु बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रमुख उद्देश नफ्याचे महत्तमीकरण करणे हाच असतो. नफ्याच्या महत्तमीकरणातून विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर अनेक अनिष्ट परिणाम होतात. काही प्रमुख अनिष्ट परिणाम पुढीलप्रमाणे -

१) साधनसामग्रीचा अमर्याद वापर : बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा मूळ उद्देश नफ्याचे महत्तमीकरण करणे हाच असतो. यासाठी ते विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करतात. उत्पादनकार्यासाठी या देशातील खनिज संपत्ती, वनसंपत्ती, जलसंपत्तीचा अमर्याद वापर करतात. मुळात नैसर्गिक साधन संपत्तीचा साठा मर्यादित असतो. त्यात त्यांचा अमर्याद वापर केल्यास त्यांचा साठा संपुष्टात येण्याची शक्यता वाढते. असे झाले तर भविष्यात या देशांसमोर

विकासाबाबत अनेक प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता वाढते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अमर्याद वापर करून एकप्रकारे शोषण करतात.

२) विदेश चलन विनिमय संकट :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये थेट भांडवल गुंतवणूक करून सुरुवातीला विदेशी चलनसाठ्यात वाढ करण्यास मदत करतात. काही कंपन्या निर्यातीत वाढ करून विदेशी चलन प्राप्त करून देतात. असे असले तरी जेव्हा विदेशी भांडवलावरील परतावा सुरू होतो तेव्हा मात्र विदेशी चलन विनिमय संकट निर्माण होण्याची शक्यता असते. यजमान देश बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना लाभांश, नफा त्यांच्या मायदेशी नेण्याची परवानगी देतात. त्यांचा लाभांश आणि नफा

प्रचंड असतो. याबरोबरच तांत्रिक सहकार्य कराराची रॉयल्टी, उच्च पदस्थ अधिकारी वर्गाचे वेतन व भत्ते इत्यादी मोबदलेही ते मायदेशी पाठवतात. यातून विदेशी चलनाची मागणी मोठ्या प्रमाणावर वाढते. परिणामी विदेशी चलनाचे मूल्य वाढते. देशावर विदेशी चलन विनिमय संकट निर्माण होते.

३) तंत्रज्ञानाचे किमान हस्तांतरण : बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशातील कंपन्यांना दुय्यम दर्जाचे, जुनाट, कालबाह्य झालेले तंत्रज्ञान पुरवतात. त्यातही ते भांडवलप्रधान असते. बऱ्याचदा यजमान देशांतील वातावरणाला ते पुरक ठरत नाही. थोडक्यात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून तंत्रज्ञानाबाबत ज्या अपेक्षा केल्या जातात त्या पूर्ण होत नाही. उलट त्यातून अडचणी निर्माण होण्याची शक्यता वाढतात. तसेच या कंपन्यांचे संशोधन आणि विकास कार्यक्रम आपल्या मायदेशात

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या उणिवा

- » साधनसामग्रीचा अमर्याद वापर
- » विदेश चलन विनिमय संकट
- » तंत्रज्ञानाचे किमान हस्तांतरण
- » रोजगारावर विपरित परिणाम
- » राजकीय हस्तक्षेप
- » उच्च नफ्याची निर्मिती
- » घातक स्पर्धा
- » देशी उद्योगांची पीछेहाट
- » व्यवहारतोलावर विपरित परिणाम
- » जाहिरातींचा परिणाम
- » संस्कृतीवर आघात
- » करचुकवेगिरी
- » आर्थिक धोक्याची पुर्वसूचना

चालतात. यजमान देशात हे कार्य केले तरी प्रमुख विकसित तंत्रज्ञान हे प्रथम आपल्या देशाकडे पाठवतात. यजमान देशांना याचा किमान फायदा होतो.

- ४) **रोजगारावर विपरित परिणाम :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनातून भांडवल, तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री यात आधुनिकता निर्माण होऊन उत्पादन आणि रोजगारात वाढ होईल अशी यजमान देशात अपेक्षा केल्या जातात. या कंपन्या उत्पादनवाढीत निश्चित चांगली भूमिका पार पाडतात. मात्र ते रोजगारवाढीत योग्य भूमिका पार पाडत नाही. मुळातच त्यांचे तंत्रज्ञान भांडवलप्रधान असते, त्यात कमीत कमी मानवी श्रमाचा वापर केला जातो. तसेच महत्त्वाच्या पदांसाठी लागणारे कुशल श्रमिक, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक ते आपल्या देशातून आणतात. त्यामुळे यजमान देशात रोजगारावर फारसा सकारात्मक परिणाम होत नाही. उलट बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशांतील ज्या कंपन्या ताब्यात घेतात. त्यातील कामगार आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली कामावरून कमी करतात. यातून रोजगारात घट होते.
- ५) **राजकीय हस्तक्षेप :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वित्तीय शक्ती प्रचंड असते. त्या बळावर ते यजमान देशातील राजकीय पक्ष, राजकीय नेते, उच्च पदस्थ अधिकारी यांना हाताशी धरून त्या देशातील अंतर्गत आणि विदेशी धोरणावर अपेक्षित परिणाम करून घेतात. यातून यजमान देशांचे राजकीय स्वातंत्र्य आणि देशाचे सार्वभौमत्व धोक्यात येण्याची शक्यता वाढते.
- ६) **उच्च नफ्याची निर्मिती :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे उत्पादन प्रमाण प्रचंड मोठे असते. मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या अंतर्गत आणि बाह्य बचती निर्माण होऊन त्यांचा उत्पादनखर्च खूपच कमी होतो. मात्र ते बाजारातील अपूर्णतेचा फायदा घेऊन वस्तू व सेवांच्या किंमती जास्त आकारतात. बऱ्याचदा बाजारात कृत्रिम टंचाई निर्माण करून जात किंमती आकारतात. यातून त्यांच्या नफ्यात प्रचंड वाढ होते. यातून यजमान देशातील उपभोक्त्यांचे शोषण होते.
- ७) **घातक स्पर्धा :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे उत्पादन प्रमाण मोठे असल्याने त्यांचा सरासरी खर्च कमी असतो. ते उत्पादित वस्तूंची किंमत कमी ठेवून विक्री व नफ्याचे महत्तमीकरण करतात. बऱ्याचदा स्थानिक स्पर्धकांना हुसकावून लावण्यासाठी हेतुपुरस्सररीत्या किंमत कमी

आकारतात. ह्या तीव्र स्पर्धेत यजमान देशातील उद्योग टिकाव धरू शकत नाही. ते स्पर्धेतून बाहेर पडल्यावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची बाजारात मक्तेदारी निर्माण होते. मक्तेदारी निर्माण झाल्यास मक्तेदारीचे अपव्यय वाढतात, उपभोक्त्यांचे शोषण वाढते.

- ८) **देशी उद्योगांची पीछेहाट :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तीव्र स्पर्धेत यजमान देशातील उद्योग फार काळ टिकाव धरत नाही, देशी कंपन्यांचे आजारपण वाढते, बरेच उद्योजक आपल्या कंपन्या विक्रीस काढतात. याचा फायदा बहुराष्ट्रीय कंपन्या उचलतात. ते कंपन्या ताब्यात घेणे, कंपन्यांचे विलीनीकरण करणे यासारखे प्रकार करतात. यातून त्यांचे मक्तेदारी सामर्थ्य वाढते, साधनसामग्री व संपत्तीचे त्यांच्याकडे केंद्रीकरण होते.
- ९) **व्यवहारतोलावर विपरीत परिणाम :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनानंतर काही काळ व्यवहारतोलात सकारात्मक परिणाम होतो. त्यांच्या उत्पादनाला प्रत्यक्ष सुरुवात झाल्यावर त्यातून मिळणारा लाभ व लाभांश ते मायदेशी पाठवतात. या बरोबर तांत्रिक सल्ला शुल्क, तांत्रिक सहकार्याची रॉयल्टी, अधिकारी वर्गाचे वेतन व भत्ते इत्यादी रकमा ते मायदेशी पाठवतात. या देण्यामुळे व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यावर तूट निर्माण होते.
- १०) **जाहिरातींचा परिणाम :** बहुराष्ट्रीय कंपन्या विक्रीत वाढ करण्यासाठी जाहिरात तंत्राचा प्रचंड वापर करतात. ग्राहकांच्या मने वळविणाऱ्या जाहिराती करून वस्तू घेण्यास भाग पाडतात. जाहिरातीचे यजमान देशांवर दुहेरी तिहेरी विपरीत परिणाम होतात. एक तर लोकांना देशातील उत्पादकांच्या वस्तू आवडेनाशा होतात. त्यामुळे देशी वस्तूंची मागणी कमी होऊन देशी उद्योग विकासावर विपरीत परिणाम होतो. दुसरे असे की, भडक जाहिराती करून सुमार दर्जाच्या वस्तू खपविल्या जातात. यातून साधनसामग्रीचा अपव्यय वाढतो. तिसरे म्हणजे या कंपन्या जाहिरातीवरील प्रचंड खर्चाचा वस्तूच्या किंमतीत समावेश करतात. त्यामुळे देशात भाववाढीची शक्यता वाढते.
- ११) **संस्कृतीवर आघात :** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे उच्च पदस्थ अधिकारी, तंत्रज्ञ त्यांच्या मायदेशातील असतात. त्यांच्या आचार-विचारांचा प्रदर्शन परिणाम देशातील लोकांवर होतो. देशातील लोक त्यांच्या राहणीमानाचे अनुकरण करतात. त्यांच्या आहार विहाराची संस्कृती

स्वीकारू लागतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशातील मध्यमवर्गीय व उच्चभू वर्गाला समोर ठेवून उत्पादने करतात. जाहिरात माध्यमातून ते उत्पादने या लोकांना घेण्यास भाग पाडतात. या सर्वांचा परिणाम होऊन देशाच्या संस्कृतीचा लोकांना विसर पडतो. देशाची संस्कृती लयास जाऊन त्यात विकृती निर्माण होण्याची शक्यता असते.

१२) करचुकवेगिरी : बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे कुशल व्यवस्थापक, संख्याशास्त्रज्ञ, चार्टर्ड अकौंटंट, करसल्लागार यांचा मोठा ताफा असतो. ही सर्व मंडळी कर वाचविण्यासाठी उत्पादन, विक्री, नफा इत्यादींची चुकीची माहिती सादर करतात. या कंपन्या कर अधिकाऱ्यांना हाताशी धरून कर चुकविण्यासाठी यशस्वी ठरतात. यातून सरकारचा मोठ्या प्रमाणावर महसूल बुडतो.

१३) आर्थिक धोक्याची पुर्वसूचना : अविकसित आणि विकसनशील देशांकडे भांडवलाची टंचाई असल्याने ते भांडवलाबाबत व तंत्रज्ञानाबाबत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर अवलंबून राहतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे अवलंबित्व आणखी जास्त वाढवतात. या कंपन्या यजमान देशांच्या गरजेचा फायदा घेऊन गुंतवणूक करताना अटी आणि शर्ती यजमान देशावर लादतात. ठरलेल्या अटी व शर्ती सरकारने बदलण्याचा प्रयत्न केला तर ते भांडवलाची निर्गुंतवणूक करण्याची धमकी देतात. त्यांनी खरोखर भांडवल काढून घेतले तर यजमान देशाची अर्थव्यवस्था अडचणीत येते.

थेट विदेशी भांडवल गुंतवणूक आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या गुण आणि दोषांची चर्चा केल्यानंतर असे म्हणावे लागेल की, विदेशी गुंतवणूक व बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे दुधारी शस्त्र आहे. हे देशाच्या विकासाला जसे आवश्यक आहे तसेच ते घातकही आहे. या शस्त्राचा वापर करताना त्याचे घातक परिणाम कसे कमी होतील, याची काळजी घेतली तर निश्चितच देशाच्या विकासाला ते उपयुक्त ठरेल.

५.६ भारतातील विदेशी सहयोग (Foreign Collaboration in India):

विदेशी सहयोग (Foreign Collaboration in India) चा अर्थ जेव्हा देशातील एखादी कंपनी विदेशातील कंपनीशी भागिदारी, वित्तीय सहकार्य करार, तांत्रिक सहकार्य करार, विपणन विषयक सहकार्य करार किंवा व्यवस्थापकीय सल्ला सहकार्य करार करते तेव्हा त्याला विदेशी सहयोग असे म्हणतात. हा देशी आणि विदेशी कंपनीतील करार असतो.

विदेशी सहयोगाचा अर्थ सांगण्यासाठी महत्त्वपूर्ण मुद्दे पुढीलप्रमाणे :

- १) एक किंवा एका पेक्षा जास्त स्थानिक/देशीय उद्योग आणि एक किंवा एकापेक्षा जास्त विदेशी उद्योग यांच्यातील व्युहरचनात्मक संगनमत आहे.
- २) सहयोग सुरू करण्याअगोदर देशी आणि विदेशी कंपन्यांनी सरकारची मंजूरी घेणे आवश्यक आहे.
- ३) मंजूरी मागण्याच्या चालणाऱ्या प्रक्रियेदरम्यान सहयोग करणाऱ्या दोन्ही उद्योगांना प्रारंभिक करार करण्याची तयारी करावी लागते.
- ४) आवश्यक मंजूरी प्राप्त झाल्यानंतर देशी आणि विदेशी उद्योगांचे व्यक्तीगत प्रतिनिधी प्रारंभिक करारावर स्वाक्षऱ्या करतात. एक हस्ताक्षर एकमेकांच्या अपेक्षा, नियम, शर्ती लिखित रुपात स्विकारण्यास मान्यता देणे.
- ५) विदेशी सहयोग स्थापित झाल्यानंतर विदेशी उद्योग देशी उद्योगासोबत प्रत्यक्ष काम सुरू करतो.
- ६) विदेशी सहयोगाचा कालावधी लिखित स्वरूपात निश्चित केला जातो. कालावधी संपल्यावर सहयोग करार समाप्त होतो.

विदेशी सहयोगाचे वर्गीकरण

(Classification of Foreign Collaboration) :

आधुनिक तांत्रिक युगात कोणताही देश स्वयंपूर्ण नाही. आपल्या यांत्रिक, तांत्रिक, आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी एकमेकांवर अवलंबून राहावे लागते. जागतिक पातळीवर दोन देशांमधील परस्परावलंबित्व ही एक सामान्य घटना आहे. संसाधने, तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री, वित्तीय, व्यवस्थापित कौशल्य यांची कमतरता भरून काढण्यासाठी अल्पविकसित-विकसनशील आणि विकसित देशातील उद्योगसंस्था एकमेकांशी सहयोग करतात. जसे भारतातील वाहन कंपन्या हिरो मोटर्स, बजाज, टी.व्ही.एस., मारुती, महिन्द्रा अँड महिन्द्रा या कंपन्यांनी होंडा मोटार्स (जापान), कावासाकी (जापान), सुझुकी (जापान), फोर्ड (अमेरिका) यांच्याशी सहयोग करार केलेत. तसेच भारतातील टाटा मोटार्सने इंग्लंडमधील जग्वार, लँड रोव्हर या कंपनीशी सहयोग करार केला. खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण कारणांनी भारतात विदेशी उद्योगांचे सहयोग करार वाढत आहेत. जे विदेशी सहयोग करार केले जात आहेत. त्याचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे-

- १) **वित्तीय सहयोग** (Financial Collaboration) : विदेशातील उद्योग देशातील उद्योगामध्ये विदेशी भांडवलाची गुंतवणूक करून वित्तीय

सहयोग करार करतात. त्यासाठी पुढील मार्ग अंगिकारतात.

- » देशी कंपन्यांच्या शेअरची खरेदी करून भांडवली हिस्सा निर्माण करणे.
- » दीर्घकालीन कर्जे देणे.
- » कर्ज सुविधा प्रदान करणे.

विदेशी सहयोग वर्गीकरण

- » वित्तीय सहयोग
- » तांत्रिक सहयोग
- » विपणन सहयोग
- » व्यवस्थापन सल्ला सहयोग

२) **तांत्रिक सहयोग (Technical Collaboration)** : देशीय कंपनी विदेशी कंपन्यांशी तांत्रिक सहकार्य करार करतात. यातून प्रगत तंत्रज्ञानाची उपलब्धता होते. बदल्यात विदेशी कंपनीला नफ्यातील हिस्सा किंवा तंत्रज्ञान वापराबद्दल रॉयल्टी द्यावी लागते.

३) **विपणन सहयोग (Marketing Collaboration)** : विदेशी कंपनी आपल्या व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी देशी कंपनीशी विपणन सहयोग करार करते. तसेच देशी कंपनी आपल्या व्यवसायाचा आंतरराष्ट्रीय विस्तार करण्यासाठी विदेशी कंपनीशी विपणन करार करतात.

४) **व्यवस्थापन सल्ला सहयोग (Management Consultancy Collaboration)** : विदेशी व्यवस्थापन सल्ला सहयोग करार करून देशला एक कुशल, अनुभवी व्यवस्थापकांच्या व्यवस्थापकीय सेवा उपलब्ध होतात. विदेशी व्यवस्थापक देशीय व्यवस्थापकाला उत्पादन, वितरण, विपणन, वित्तीय इत्यादी बाबत मार्गदर्शनपर सल्ला देतात.

भारतात विदेशी सहयोग (Foreign Collaboration in India) :

भारतात तंत्रज्ञान, स्पेअरपार्टची विक्री, आणि आपल्या अंतिम उत्पादनासाठी विदेशी ब्रँडच्या उपयोग माध्यमातून भारतीय आणि विदेशी कंपन्यांमध्ये सहयोग करार केले जात आहे.

भारताने आर्थिक नियोजन काळात अनेक सार्वजनिक व खासगी उपक्रमांसाठी विदेशी सहयोग कराराला मंजुरी दिली आहे. ही मंजुरी दोन मार्गांनी दिली जात आहे. एक-स्वयंचलित मार्ग, यात विदेशी कंपनीशी देशी कंपनी थेट वित्तीय, तांत्रिक, विपणन आणि व्यवस्थापकीय करार करतात. त्याची माहिती सरकारच्या वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, वित्त मंत्रालयाला दिली जाते. तर दुसरा मार्ग भारतीय रिझर्व्ह बँक मान्यता मार्ग- यात सहयोग कराराचा प्रस्ताव रिझर्व्ह बँकेकडे पाठविला आणि त्याला मंजुरी प्राप्त केली जाते.

भारतात आर्थिक सुधारणाकाळापूर्वीच विदेशी सहयोग करार झाले आहेत.

आर्थिक सुधारणा काळात त्यांचा वेग वाढला आहे. १९९१ पूर्वी मारुती या सार्वजनिक कंपनीने सुझूकीशी तांत्रिक सहयोग करार केला होता. १९८० च्या दशकात हिरो मोटार्स, बजार मोटार, टी.व्ही.एस. यांनी तांत्रिक व आर्थिक सहयोग करार केले होते. नंतरच्या काळात या सर्वांनी करार संपृष्टात आणून स्वतंत्र व्यवसाय सुरु केलेत. भारतात वाइन उद्योगाबरोबरच दुरसंचार, दुरदर्शन, माहिती व तंत्रज्ञान, फार्मास्युटीकल, रंग व रसायने, पादत्राणे, बेकरी, प्रॉडक्ट, ब्रुव्हरिज, पॅकींग ड्रिंकिंग वॉटर, फास्ट फुड, इंस्टंट फुड, फुड प्रोसेसिंग, तयार कपडे, मोबाईल व स्मार्टफोन, घड्याळे, पर्सनल केअर, कॉस्मेटिक, हॉटेल्स, पायाभूत संरचना, इलेक्ट्रीक व इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, वैद्यकीय उपकरणे, अवजड यंत्रसामग्री, आईस्क्रीम इत्यादी उद्योग क्षेत्रात देशी उद्योजकांनी सर्व प्रकारचे विदेशी सहयोग करार केलेत.

विदेशी सहयोगाची प्रवृत्ती (Trends in Foreign Collaboration) :

भारतातील विदेशी सहयोगाची प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे आढळून येते.

२००१ मध्ये विदेशी सहयोग हे क्षेत्रनिहाय आणि देशनिहाय पुढीलप्रमाणे :

क्षेत्र	देश							एकूण
	अमेरिका	मॉरिशस	यु.के.	जर्मनी	जपान	सिंगापूर	इतर	
कन्सल्टन्सी व सेवा	३९३	१४०	८४	३२	१९	७०	३०३	१०४१
इले.व इलेक्ट्रॉनिक्स	६४	५०	१६	१८	१०	०७	८६	२५१
रसायने	३२	०८	२०	१५	०९	०५	८५	१७
यांत्रिक इंजिनियरी	२०	०१	१३	२४	१५	०२	४०	११५
वाहतूक	१६	०१	०५	०८	३९	०१	३३	१०३
इतर क्षेत्र	१२६	४२	५३	६५	१९	२५	२५६	५८६
एकूण	६५१	२४२	१९१	१६२	१०१	११०	८०३	२२७०

तक्त्यातील इतर क्षेत्रात औद्योगिक यंत्रसामग्री (६६), धातू (३९), कापड (३१), मशीन टुल्स (१४) पर्यायी ऊर्जा स्रोत (०७) आणि विविध (४२९) सहभागी आहेत. तर इतर देशांमध्ये नेदरलँड, इटली, फ्रान्स, स्वित्झरलँड, दक्षिण कोरिया, स्विडन हे देश आहेत.

वर वर पाहता असे आढळते की, विदेशी सहयोगात सर्वात जास्त सहयोग अमेरिकेशी झालेत. त्यानंतर मॉरिशस, युके/ब्रिटन, सिंगापूर, नेदरलँड, इटली,

फ्रान्स, स्विट्झरलँड या देशांशी करण्यात आलेत, तर सर्वात जास्त सहयोग कॅन्सल्टन्सी आणि इतर सेवा या क्षेत्रात करण्यात आलेत.

एकूण सहयोग करारात तांत्रिक सहयोग करारांची संख्या २००१ मध्ये २९९ तर वित्तीय सहयोग करारांची संख्या १९७१ आहे. तसेच एकूण २२७० करारांमध्ये १९७१ करार हे अनिवासी भारतीयांशी करण्यात आलेत.

१९८० मध्ये एकूण ५२६ करारांना मान्यता दिली गेली पैकी वित्तीय कराराची संख्या ७३ होती तर या माध्यमातून भारतीय उद्योगात विदेशी उद्योगांनी ११ दशलक्ष डॉलरची गुंतवणूक केली. २००२ मध्ये एकूण करार संख्या १२१६ होती. त्यात वित्तीय सहयोग करार १०६४ होते आणि या माध्यमातून १५९६ कोटी रुपयांची विदेशी गुंतवणूक झाली.

१९८० ते २००२ या काळात एकूण २२२७८ सहयोग करारांना मान्यता देण्यात आली. पैकी वित्तीय सहयोग करारांची संख्या १४२४६ होती. तर या माध्यमातून विदेशी उद्योगांनी भारतीय उद्योगात एकूण ६२७९७ दशलक्ष डॉलरची विदेशी गुंतवणूक केली.

तक्ता क्र. ५.२ : क्षेत्रनिहाय विवरण (१९८१-२००१)

(सहयोगाच्या एकूण संख्येत वाटा/टक्केवारी)

क्षेत्र/उद्योग	एकूण सहयोगात वाटा (%)
कन्सल्टन्सी आणि इतर सेवा	२०.८%
इलेक्ट्रीक आणि ईलेक्ट्रॉनिक्स	१६.२%
रसायने	११.७%
यांत्रिक इंजिनियरींग	९.१%
औद्योगिक यंत्रसामग्री	८.३%
मेटलर्जिकल	३.७%
अवजारे	१.३%
ऊर्जा व पर्यायी स्रोत	०.५%
वाहतूक साधने	५.४%
कापड	१.९%
इतर	२१.१%

तक्ता क्र.५.३ : देशनिहाय विवरण (१९८१-२००१)

देश	एकूण सहयोग संख्येत वाटा (%)
अमेरिका	२१.६%
जर्मनी	१२.९%
यु.के.	११.०%
जापान	७.४%
इटली	४.७%
फ्रान्स	३.९%
नेदरलँड	४.०%
स्वित्झर्लँड	३.७%
मॉरिशस	३.७%
स्विडन	१.५%
कॅनडा	१.३%
इतर	२४.३%
एकूण	१००%

वरील माहितीवरून स्पष्ट होते की, भारतीय कंपन्यांनी सर्वात जास्त विदेशी सहयोग करार कन्सटल्सी आणि इतर सेवा या क्षेत्रात केलेत तर सर्वात जास्त विदेशी सहयोग करार अमेरिकेतील कंपन्यांशी करण्यात आले आहेत. बहुतांश करार हे युरोपातील विकसित देशांशी झालेले आहेत.

एक मात्र निश्चित की भारतीय उद्योगांनी विदेशी उद्योगांशी वित्तीय, तांत्रिक, विपणन आणि व्यवस्थापकीय सल्लाबाबत वेगवेगळे सहयोग करार करून स्वतःच्या आणि देशाच्या औद्योगिक विकासात उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. आर्थिक सुधारणा काळात तर याची अधिक गरज निर्माण झाली. देशी उद्योगांनी तांत्रिक सहयोग करार करून नंतर स्वतःच्या पायावर भक्कम उभ्या राहिल्या आहेत. याचे उत्तम उदाहरण हिरो मोटार कार्पो, बजाज, टि.व्ही.एस. अय्यंगार या कंपन्यांचे आहेत.

विदेशी सहयोगाचे दोष/उणिवा (Defects) :

भारतीय कंपन्यांनी जगातील विविध विकसित व विकसनशिल देशांतील विदेशी कंपन्यांशी सहयोग करार केलेत. सरकार व मध्यवर्ती बँक या करारांना ५ ते १० वर्षांपर्यंत मुदत देते. करार संपल्यानंतर काही पुनर्करार केले जातात. करारातून

निश्चितच विदेशी तांत्रिक, वित्तीय, विपणन आणि व्यवस्थापकीय कौशल्याची प्राप्ती होते. यातून भारतीय उद्योगांनी झपाट्याने प्रगती केली. काही उद्योग करार संपुष्टात आल्यानंतर स्वतः पायावर भक्कम उभे राहिलेत. याचे उत्तम उदाहरण हिरो मोटार कॉर्प, बजाज ऑटोचे आहे. असे असले तरी यात काही उणिवा निर्माण झाल्यास, त्यातून काही समस्याही निर्माण झाल्यात, त्या पुढीलप्रमाणे :

- १) विदेशी सहयोगाचे अनेक करार, अनेक देशातील, अनेक उद्योगांशी करण्यास सरकारने मान्यता दिली. पण यातून बरेचसे करार असे होते की त्यातून एकच किंवा एकसारख्या तंत्रज्ञानाच्या आयातीचे आहेत. म्हणजेच तंत्रज्ञानात विविधता नव्हती. यामुळे देशाच्या व्यवहारतोलावरील भार वाढला म्हणजे विदेशी देणी वाढली.
- २) एकसारख्या वस्तूंच्या तंत्रज्ञानाची वेगवेगळ्या मार्गांनी वेगवेगळ्या देशांकडून आयात केल्याने वेगवेगळ्या प्रकारे सुटे भाग, डिझाईन, कच्चा माल इत्यादीची अत्याधिक आवश्यकता निर्माण झाली. यासाठी याच्या उत्पादनासाठी किंवा त्याचा साठा करण्यासाठी वेगवेगळी व्यवस्था करावी लागली. त्यातून साधनांचा अपव्यय वाढला. या व्यतिरिक्त वस्तूंमध्ये प्रमाणीकरणाचीही समस्या निर्माण झाली.
- ३) विदेशी कंपन्यांनी जे विदेशी सहयोग करार केलेत. त्यातील बहुतांश अटी ह्या त्यांना अनुकूल आणि भारतीय उद्योगांना प्रतिकूल राहिल्यात. याचे प्रमुख कारण भारतीय उद्योगांची अपुरी सौदाशक्ती होय. तसेच १९९० चे वित्तीय संकट, विदेशी चलन विनिमयाचे संकट दूर करण्यासाठी करार अटी जाचक असूनही सरकारने मान्यता दिली.
- ४) भारताने यंत्रसामग्रीचे स्पेशीफिकेशन्स, उपकरणांचा पुरवठा करण्याची जबाबदारी विदेशी सहकाऱ्यांवर सोपविली. याचा फायदा सहयोग करार करणाऱ्यांनी घेतला. त्यांनी वस्तू व सेवा, कच्चा माल यांचा पुरवठा करतांना मनमानी किंमत आकारली, तंत्रज्ञानावर अधिक रॉयल्टीची अपेक्षा केली. व्याज, लाभांश, नफ्यात अधिक वाटा मागितला. सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्यांनी अनावश्यक साधनांची, वस्तू व सेवांचीही आयात-निर्यात केली. बऱ्याचदा अशी यंत्रे पाठविली की जी जुनाट, भंगार होती, त्यांचे सुटे भाग मिळणेही कठीण होते. त्यामुळे ती यंत्रे भारतात तशीच बेकार पडून राहिलीत. जी काही प्रगत यंत्रे पाठविली त्याचे मॅन्युअलच दिले नाही. त्यामुळे ती कशी वापरायची ही समस्या निर्माण झाली. तसेच जे तंत्रज्ञान करार केलेत. त्यातही असे आढळले

की त्यांनी कालबाह्य जुनाट तंत्रज्ञान भारताकडे प्रवाहित केले. ज्यामुळे भारताचा उत्पादन खर्च वाढला. पण भारतीय वस्तू जागतिक स्पर्धेत उभ्या राहिल्या नाहीत.

- ५) वर नमुद केल्याप्रमाणे व्याजाचे अधिक दर, अधिक लाभांश मागणी, नफ्यात जास्त वाटा, अधिक रॉयल्टी मागणी विदेशी करारकर्त्यांनी केल्याने भारताची विदेशी देणी वाढली. व्यवहारतोलावर ताण निर्माण झाला.
  - ६) विदेशी सहयोग करारातून देशात मत्तेदारीला प्रोत्साहन मिळाले. आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण वाढले. कारण बहुतांश सहयोग करार बड्या औद्योगिक कंपन्यांशीच झालेत. त्यांच्याकडे नाममुद्रा, तंत्रज्ञान यांचे हक्क आलेत. त्यांची निर्यात वाढली. भारतात युनिलिव्हर, कोकाकोला, पेप्सी, सुझुकी, ह्युंडाई, रिलायन्स, भारती एयरटेल, हिन्दाल्को, टाटा सन्स, या देशी-विदेशी उद्योगांचे मत्तेदारी सामर्थ्य वाढले.
  - ७) सर्वात मोठी समस्या विदेशी सहयोगाच्या करारात अनेक प्रतिबंधात्मक आणि नियंत्रणात्मक शर्ती असल्याची आहे. काही नियंत्रक शर्ती/अटी पुढीलप्रमाणे-
    - » तंत्रज्ञान करार ज्याच्याशी झालेत ते त्यालाच वापरता येतील इतरांना नाही.
    - » उत्पादन विदेशी सहयोगीने निर्देश केल्याप्रमाणेच होईल स्थानिक गरजा/आवश्यकता विचारात घेवून त्यात कोणतेही बदल करता येणार नाहीत.
    - » जर विदेशातून काही कच्चा माल, यंत्रे, सुटे भाग, अवजारे खरेदी करायचे असतील तर ते सहयोगी कंपनीकडूनच खरेदी करायचे असतील तर ते सहयोगी कंपनीकडूनच खरेदी करावे लागतील. किंवा त्यांच्या मार्फतच खरेदी करावे लागतील.
    - » बऱ्याचदा विदेशी तांत्रिक तज्ज्ञांच्या देखरेखीखालीच उत्पादन करावे लागते. म्हणजे उत्पादनावर सहयोगीचेच नियंत्रण असते.
    - » विदेशी सहयोगी किंमत धोरण, वितरण धोरणातही हस्तक्षेप करतात.
    - » निर्यात-आयात वरही विदेशी सहयोगी प्रभाव निर्माण करतात.
- अशाप्रकारे अनेक समस्यांना भारतीय उद्योगांना सामोरे जावे लागते.

५.७ विदेशी खासगी भांडवलावर नियंत्रण

(Control Over Foreign Private Capital) :

भारतात विदेशी भांडवल रोखारूपी गुंतवणूक, थेट विदेशी गुंतवणूक, विदेशी सहयोग करार, विदेशी कर्जे, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडील कर्जे, विदेशी मदत व अनुदान, अनिवासी भारतीयांची गुंतवणूक व कर्जे, ठेवी इत्यादी मार्गांनी येते. यापासून भारताला जसे लाभ प्राप्त होतात तसेच यापासून काही हानीही सहन करावी लागते. त्याचे नियंत्रण करण्यासाठी सरकार, मध्यवर्ती बँक, नियामक संस्था व आयोग, शिखर संस्था, कंपनी विधी मंत्रालय, औद्योगिक विकास मंत्रालय, अर्थमंत्रालय, वाणिज्य मंत्रालय, इत्यादी यंत्रणा उभारल्या आहेत. पण या सर्वांमध्ये समन्वयाचा अभाव आहे. प्रत्येक विभाग आपल्या पद्धतीनेच विदेशी गुंतवणूकीचा स्वतंत्रपणे विचार करतो. विदेशी कंपनी व्यवहार, सहयोग करार यांची स्वतंत्रपणे तपासणी करतात. कधी कधी तर असेही होते की भारतात करार केलेल्या विदेशी आणि देशी कंपनीचे विदेशात संबंध आहे किंवा नाही याचीही शहानिशा केली जात नाही.

१९६८ मध्ये भारताच्या औद्योगिक परवाना धोरणाची तपासणी करण्यात आली आणि भारताचे विदेशी तंत्रज्ञानावरील अवलंबित्वही वाढत आहे. बऱ्याच अर्थशास्त्रज्ञांच्या अध्ययनातून जे निष्कर्ष प्राप्त झाले. त्या आधारावर विदेशी भांडवल, तंत्रज्ञान, वितरण आणि व्यवस्थापनावरील नियंत्रणे व सरकारी धोरण पुढील प्रमाणे अधिक कडक करण्यात आलेत.

- १) काही उद्योगांमध्ये तंत्रज्ञान आयातीवर बंदी घालण्यात आली. या संदर्भात सरकारी धोरणाचे दोन पैलू आहेत.
- अ) अनावश्यक उपभोग्य वस्तूंमध्ये आणखी नवीन तंत्रज्ञानाची आयात करण्याची परवानगी दिली जाणार नाही. या धोरणामुळे विद्यमान देशांतर्गत उद्योग आणि विदेशी उत्पादकांना नवीन आयात तंत्रज्ञानाच्या स्पर्धेपासून संरक्षण मिळाले.
- २) ज्या उद्योगांमध्ये तंत्रज्ञान आयातीची परवानगी देण्यात आली. त्यांच्यासाठी रॉयल्टीचे दर निश्चित करण्यात आलेत.
- ३) काही विशिष्ट उद्योगात सैद्धान्तिक रूपात विदेशी गुंतवणूक करण्याची परवानगी देण्यात आली. परंतु वेगवेगळ्या व्यक्तिगत स्थितीत निर्णय प्रशासनावर टाकण्यात आलेत.
- ४) कराराचा कालावधी १० वर्षांवरून ५ वर्षांपर्यंत घटविण्यात आला. आणि त्याच्या नुतनीकरणावर कडक दृष्टिकोण स्विकारला.

- ५) निर्यातीवर नियंत्रणे आणि इतर विपणन संबंधी निर्बंधांची परवानगी दिली नाही. उत्पादनाचा एक निश्चित भाग निर्यात करण्याची तरतुद करण्यात आली.
- ६) करारात अशी व्यवस्था करण्याचे नमुद केले की आयातकांना तंत्रज्ञानाचे अन्तरण करण्याची परवानगी असेल.
- ७) विज्ञान व औद्योगिक संशोधन परिषदेला तंत्रज्ञान आयात पूर्वी त्याच्या विनंती पत्राचे परिक्षण करण्याची परवानगी दिली आणि व्यवस्था करण्यात आली की जर त्याच्यानुसार तंत्रज्ञान देशात उपलब्ध आहे किंवा ती स्वतः त्या तंत्रज्ञानाचा पुरवठा करू शकते तर नवीन तंत्रज्ञान आयात करण्याला परवानगी नसेल.

भारतात विदेशी कंपन्यांच्या विविध व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी १९७३ मध्ये FERA (Foreign Exchange Regulation Act) कायदा करण्यात आला. त्यात १९९९ मध्ये सुधारणा करून विदेशी विनिमय व्यवस्थापन कायदा FEMA (Foreign Exchange Management Act) करण्यात आला.

- ६.१ औद्योगिक श्रमीक आणि भारतीय औद्योगिक श्रमीकाची वैशिष्ट्ये
- ६.२ भारतीय श्रमिकांची उत्पादकता आणि ती कमी असण्याची कारणे
- ६.३ श्रमीक मागणी-पुरवठा वेतन निश्चिती
- ६.४ सामाजिक सुरक्षा
- ६.५ भारतात कामगार कल्याण
- ६.६ भारतातील कामगार वेतन धोरण
- ६.७ भारतातील कामगार संघटना
- ६.८ कर्मचारी निकास धोरण आणि संप अधिकार

भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक ह्या चार उत्पादन घटकात श्रमिकाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. उत्पादनाचा हा एक असा घटक आहे की जो सजीव आहे. इतर तीन घटक निष्क्रीय आहेत. त्यांना सक्रिय करण्याचे काम मानवी श्रम करतात. जोपर्यंत भूमी, भांडवल आणि संयोजन घटकाचा मानवी श्रमाशी संपर्क येत नाही तोपर्यंत उत्पादन प्रक्रिया क्रियान्वित होत नाही. भूमी कितीही सुपीक, उपजावू असली तरी जोपर्यंत मानव श्रमाच्या साहाय्याने तिला कसत नाही, तोपर्यंत उत्पादन होत नाही. भांडवली साधन सामग्री कितीही प्रगत असली तरी ती संचालन करण्यासाठी मानवी श्रम लागतात. संयोजक कितीही कुशल असला तरी तो मानवी श्रमाशिवाय आपले कौशल्य दाखवू शकत नाही. श्रम हा असा घटक आहे जो आपले शारीरिक वा बौद्धिक श्रम विकतो. स्वतःला नाही. श्रमिकाला मन, भावना असतात. त्याची मानसिक, भावनिक स्थिती चांगली असेल तर श्रम प्रत्यक्षात येतात. त्याची मानसिक, भावनिक स्थिती चांगली असेल तर श्रम प्रत्यक्षात येतात. त्याची काम करण्याची ईच्छा नसेल तर श्रम प्रत्ययास येणार नाही. शिवाय श्रमीक हा कामाच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष हजर राहावा लागतो. त्याच्या श्रमाचा संचय करता येत नाही. तो ज्या दिवशी कामावर हजर नसतो. त्याचे त्या दिवसाचे श्रम वाया जातात. श्रम हा असा घटक आहे की त्याची प्रत्येक श्रेत्रात (कृषि, उद्योग, व्यापार, वाहतूक व दळणवळण, बँकींग व वीमा, सरकारी प्रशासन) उत्पादन कार्यासाठी नियुक्ती कर्त्याकडून मागणी केली जाते. तर लोकसंख्येकडून पुरवठा केला जातो.

श्रमीक मागणी-पुरवठ्यातून श्रमीक किंमत म्हणजे मजुरी किंवा वेतन निश्चित होते. श्रमीक मागणी कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. वेतनदरावर कार्यक्षमतेचा मोठा प्रभाव पडतो. श्रमीक कामगार संघटना स्थापन करून मालकवर्गाशी सामुहिक सौदा करून वेतनावर प्रभाव टाकतात. श्रमीकाच्यादृष्टीने कामगार सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा महत्त्वाची असते.

६.१ औद्योगिक श्रमीक आणि भारतीय औद्योगिक श्रमीकाची वैशिष्ट्ये (Industrial Labour and Features of Indian Industrial Labour):

औद्योगिक श्रमीक (Industrial Labour): सैद्धान्तिक दृष्टीकोनातून औद्योगिक श्रमाचा अर्थ असा असावा की जेथे यंत्राच्या साहाय्याने उत्पादन करण्यासाठी मानवी श्रमाचा वापर केला जातो. अशा लहान, मध्यम व मोठ्या उद्योगांबरोबरच कुटीरद्योग, ग्रामोद्योगात काम करणाऱ्या श्रमिकांचा समावेश औद्योगिक श्रमीक केला पाहिजे. पण भारतात या संकल्पनेचा अर्थ संकुचित रुपात घेतला आहे.

“ज्या कंपनीची कंपनी कायदानुसार नोंदणी झाली आहे. त्यात काम करणाऱ्या श्रमीकांना औद्योगिक श्रमीक मानले जाते. भारतात औद्योगिक क्षेत्र संघटीत आणि असंघटीत असे विभागले गेले आहे. संघटीत औद्योगिक क्षेत्र म्हणजे ज्याची कंपनी कायदानुसार नोंदणी झाली आहे असे उद्योग होय. भारतात आजही संघटीत क्षेत्राचे प्रमाण ५% ते १०% च्या दरम्यान आहे. आणि ९०% ते ९५% हे असंघटीत क्षेत्र आहे. संघटीत औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या श्रमिकांना किमान वेतन कायदा, नोकरी व रोजगार शाश्वती निश्चित कामाचे तास पगारी सुट्या, भत्ते, सामाजिक सुरक्षा, कामगार कल्याण, निवासी व्यवस्था किंवा गृह भत्ते इत्यादी प्राप्त होतात.

भारतीय औद्योगिक श्रमीकांची वैशिष्ट्ये

(Features / Characteristics of Indian Industrial Labour) :

१) स्थलांतरीत स्वरूप (Migratory Character) : स्थलांतरण म्हणजे रोजगारासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे होय. भारतीय औद्योगिक रचना ही अशी की जवळ-जवळ सर्वच उद्योगांचे नागरी आणि अर्धनागरी भागात स्थानियीकरण झाले आहे. बहुतांश कामगार हा ग्रामीण भागात आहे. ग्रामीण भागातून नागरी भागात स्थलांतरीत होतात. ग्रामीण भागातील श्रमीक तात्पुरत्या स्थलांतरीत होतात. शहरात जोपर्यंत राहण्याची पुरेशी व्यवस्था होत नाही तोपर्यंत ते आपले

कुटुंब खेड्यातच ठेवतात. कुटुंबाला भेटण्यासाठी ते काम सोडून गावाकडे जातात. म्हणजे काही दिवसासाठी स्थलांतरीत होतात. खरेतर ग्रामीण श्रमीकांना कृषितील प्रच्छन्न/छुप्या बेरोजगारीचा सामना करावा लागतो. कृषिचे स्वरूप हंगामी असते. हंगाम संपल्यावर बेरोजगारी निर्माण होते. म्हणून ते काही काळ रोजगारासाठी शहरात स्थलांतरीत होतात. ते रोजगारासाठी स्वेच्छेने स्थलांतरीत होत नाही तर अनिच्छेने जातात.

भारतीय औद्योगिक श्रमीकांची वैशिष्ट्ये

- » स्थलांतरीत स्वरूप
- » स्थायित्वाचा अभाव
- » गैरहजर राहण्याची प्रवृत्ती
- » औद्योगिक जीवनाचा स्विकार न करणे
- » कमी कार्यक्षमता
- » दोषपूर्ण कामगार संघटना

- २) **स्थायित्वाचा अभाव (Lack of Stability) :** भारतीय श्रमीकांचे स्वरूप स्थलांतरणीय आहे. त्यामुळे श्रमीकांचा स्थायी रुपात पुरवठा होत नाही. १९४६ च्या श्रम तपासणी आयोगाच्या मतानुसार तपासणीच्या वेळेस एकूण औद्योगिक श्रमीकांपैकी फक्त ३०% श्रमीक स्थायी रुपात शहरात राहात होते. पण गेल्या सहा-सात दशकात या स्थितीत सुधारणा झाली. आज ६०% ते ९०% श्रमीक कायम स्वरूपात शहरात स्थायीत झाले आहेत. त्यामुळे श्रम पुरवठ्यात नियमितता आली आहे.
- ३) **गैरहजर राहण्याची प्रवृत्ती (Absenteeism) :** भारतीय औद्योगिक श्रमीकांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे कामावर गैरहजर राहण्याचे होय. देशातील औद्योगिक क्षेत्रात कामगार गैरहजर राहण्याचे प्रमाण सरासरीने ६% ते २०% पर्यंत आहे. पण बहुतांश उद्योगात हे प्रमाण १०% ते १२% आहे. हे प्रमाण पाश्चिमात्य देशांपेक्षा खूपच जास्त आहे. भारत सरकारच्या लेबर ब्युरोनुसार कामावर गैरहजर राहण्याचे कारण आजारपण, अपघात, सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रम, सण उत्सव, आरामाला व चैनीला प्राधान्य इत्यादी आहेत. तसेच दिवसपाळीच्या तुलनेत रात्रपाळीत गैरहजर राहण्याचे प्रमाण जास्त आहे. याबरोबरच कुटुंबाची ओढ, शेती हंगाम या काळात गैरहजेरीचे प्रमाण वाढते.
- ४) **औद्योगिक जीवनाचा स्विकार न करणे (Reluctance to accept industrial life) :** भारतीय औद्योगिक श्रमीकांबाबत एक मत आहे

की ते कारखान्यात काम करण्यासाठी शहरात स्थायीत तर होतात पण औद्योगिक संस्कृतीचा स्विकार करत नाही. जसे कामावर वेळेवर न जाणे, औद्योगिक कामाची शिस्त पाळणे, पूर्व सूचना वा रजेचा अर्ज न देता गैरहजर राहणे, कामाचे तास न पाळणे इ. थोडक्यात त्यांनी औद्योगिक संस्कृती व जीवनाचा पूर्णतः स्वीकार केलेला नसतो. ते कामाऐवजी सण, उत्सव, लग्न समारंभ, क्रिया कर्म याला जास्त प्राधान्य देतात. या सर्वांमुळे औद्योगिक शिस्त बिघडते.

५) **कमी कार्यक्षमता (Low Level of Efficiency) :** पाश्चिमात्य कामगारांच्या तुलनेत भारतीय श्रमीकांची उत्पादकता व कार्यक्षमता बरीच कमी आहे. भारतीय श्रमिकांची कार्यक्षमता कमी असण्याचे कारण त्यांची प्रती तासाची उत्पादकता कमी असणे होय. पण बरेच अर्थशास्त्रज्ञ मानतात की भारतीय श्रमिकांची कार्यक्षमता कमी असण्याचे कारण अयोग्य व्यवस्थापन, कालबाह्य तंत्रज्ञान व यंत्रसामग्री ही आहेत.

६) **दोषपूर्ण कामगार संघटना (Defective trade unionism) :** भारतातील कामगार कामाचे तास, कामाचे ठिकाण व तेथील वातावरण, स्वतःचे हक्क व उत्तरदायित्व, वेतन व भत्त्याच्या अटी इत्यादी बाबत उदासिन असतात. कामगारांच्या संघटना नसतात. असल्याच तर त्याबाबत ते उदासिन असतात. कामगार संघटना कमकुवत असल्याने ते मालकाशी वाटाघाटी करण्यात अपुरे पडतात. वेतन, भत्ते, सोईसुविधा, सुरक्षावर मालकांचा प्रभाव जास्त असतो. काही ठिकाणी कामगार संघटना प्रभावी असतात. पण मालक वर्ग त्यांच्या प्रतिनिधींना विविध प्रलोभने देवून कामगारांची फसवणूक करतात. काही मालक कामगार संघटनेमध्येच फूट पाडतात. परिणामी अंतिम निर्णय कामगाराऐवजी मालकाच्या बाजूने झुकलेला असतो. कामगार हिताचे दुर्लक्ष केले जाते.

६.२ भारतीय श्रमिकांची उत्पादकता आणि ती कमी असण्याची कारणे (Productivity of Indian Labour and Cause of Low Productivity):

औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून विचार करता श्रमिक उत्पादकता हा एक नवीन विचार आहे. ज्याचा उगम विज्ञान आणि उद्योगांच्या सहयोगातून झाला. उत्पादनासाठी भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजन या घटकांचा प्रमाणशिर संयोग

वापरला जातो. वस्तू उत्पादनात चारही घटक आपले योगदान देतात. उत्पादनात प्रत्येक घटकाचे जे गुणोत्तर असते त्यालाच घटक उत्पादकता म्हणतात.

उत्पादकतेचा अर्थ (Meaning of Productivity) :

- » आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनानुसार, “उत्पादनाच्या चार घटकांना वैज्ञानिक रूपात उत्पादनात उपयोग आणणे म्हणजे उत्पादकता होय.”
- » L. Teper : “उत्पादकतेच्या पृष्ठभूमीत व्यवस्थापकाची सदिच्छा सन्निहिन आहे की, उद्योगाचे तीन आधार मानव, मशीन आणि कच्च्यामालाचे पूर्णतः आणि कार्यक्षम उपयोग करणे होय.”
- » व्ही. के. आर. मेनन : “उत्पादकतेच्या अन्तर्गत मानसिक प्रवृत्तीचा विकास गर्भित असतो. याचे तात्पर्य एखादे कार्य करणेसाठी एखाद्या वस्तूची निर्मिती करणे किंवा एखादी सेवा प्रदान करण्याचा सर्वश्रेष्ठ, स्वस्त, गतिमान आणि घटकाचा शोध घेणे आहे.
- » एम. बॅनर्जी : “उत्पादकतेचा साधारण अर्थ वस्तू व सेवांच्या रूपात संपत्तीचे उत्पादन आणि त्या उत्पादनात घटक वापराच्या प्रमाणाशी आहे.”

अशाप्रकारे उत्पादकता म्हणजे उत्पादन कार्यात प्रत्येक उत्पादन घटक जी भर घालतो, ती त्याची उत्पादकता असते. उत्पादन कार्यात प्रत्येक घटकाचा अपव्यय न करता त्याने उत्पादनात घातलेली भरच त्याची उत्पादकता होय.

उत्पादन घटकाची उत्पादकता पुढीलप्रमाणे मापता येते.

$$\text{उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{उत्पादन घटकांचे योगदान}}$$

प्रत्येक घटकाची उत्पादकता वेगवेगळी मापता येते.

$$\text{भूमीची उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{लागवडीखालील क्षेत्रफळ}}$$

$$\text{श्रमीकाची उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{श्रमीकाच्या कामाचे तास}}$$

$$\text{भांडवलाची उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण उत्पादन}}{\text{उत्पादनात यंत्र वापरण्याचे तास}}$$

औद्योगिक श्रमीकाची उत्पादकता ही श्रमीकाने एका तासाच्या श्रमात एकूण उत्पादनात जी भर घातली आहे त्याच्याशी संबंधित आहे. अर्थव्यवस्थेत श्रमीक उत्पादकता जितकी जास्त तितके एकूण उत्पादन जास्त आणि त्यातून देशाच्या

औद्योगिक विकासात वृद्धी होते.

उत्पादकतेचा स्तर किंवा मापन

(Measurement and Standard of Productivity) :

उत्पादकतेचे मापन पुढील स्तरावर करता येईल.

- १) **राष्ट्रीय उत्पादकता** : राष्ट्रीय उत्पादकतेचा संबंध देशातील एका श्रमिकाच्या सरासरी उत्पादनाशी असतो. जे तो वस्तू व सेवांच्या रूपात उत्पादित करतो. याच्या मापनासाठी राष्ट्रीय निर्देशांक तयार केला जातो. जो श्रमीकाची दर तासाची उत्पादकता व्यक्त करतो.
- २) **उद्योग स्तरावर उत्पादकता** : उद्योग स्तरावरील उत्पादकता म्हणजे एखाद्या विशिष्ट उद्योगातील प्रतीश्रमीकाची प्रती तसाचे उत्पादन होय. उदाहरणार्थ, कापड उद्योगात एका श्रमीकाने एका तासाच्या श्रमात १ मीटर कापड उत्पादित केले तर त्याची उत्पादकता एका तासाला १ मीटर कापड ठरेल.

उद्योग क्षेत्रात प्रत्येक उद्योगातील श्रमीकाची उत्पादकता वेगवेगळी असते.

- ३) **कंपनी स्तरावरील उत्पादकता** : कंपनीच्या स्तरावरही उत्पादकतेचे मापन करता येते. याच्या दोन पद्धती आहेत.

उत्पादकता निर्देशांक :

Productivity Indexes measure the total present change from a base period,

$$\text{Present Productivity Index} = 100 \times \frac{\text{Present Productivity}}{\text{Base Period Productivity}}$$

Example : Present Productivity is 120 goods and Base period productivity is 100 goods.

$$\text{PPI} = 100 \times \frac{120}{100} = 120$$

PPI is 120 indicate a 20 present increase from the base period.

याचा अर्थ आधार कालावधीच्या तुलनेत औद्योगिक श्रमीकाच्या वर्तमान उत्पादकतेत २० ने वृद्धी झाली.

कार्यक्षमतेचे गुणोत्तर काढणे :

उत्पादकता निर्देशांकाचे ऐतिहासिक महत्त्व असते. जो कंपनीची वर्तमान स्थिती आता काय आहे ते व्यक्त करतो पण कार्यक्षमतेचे प्रमाण/गुणोत्तर चालू

वर्षात कोणत्याही वेळेस तयार केले जाते.

औद्योगिक श्रमीक उत्पादकतेवर प्रभाव टाकणारे घटक

(Factor affecting industrial productivity) :

१) **तांत्रिक घटक** : तंत्रज्ञान जितके प्रगत तितकी श्रमीकाची दर तासाची उत्पादकता जास्त असते. विदेशात प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर शेती म्हणून भारतीय श्रमीकांच्या तुलनेत त्यांची उत्पादकता जास्त आहे.

२) **नैसर्गिक घटक** : भूमी व कच्च्या मालाची उपलब्धता, त्याचा दर्जा व टिकावूपणा, हवामानाची अनुकूलता याचा उत्पादकतेवर प्रभाव पडतो.

उदा.भारतात कापसाचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते. कापड उत्पादनास मुंबई, अहमदाबाद, मदुराई येथे अनुकूल हवामान आहे. म्हणून तेथील कारखान्यातील श्रमीकांची उत्पादकता जास्त आहे.

३) **सामाजिक घटक** : औद्योगिक प्रगतीत सामाजिक ढाचा महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात. औद्योगिक आणि सामाजिक विकास एकमेकांवर सकारात्मक प्रभाव टाकतात. औद्योगिकरणातून शहरीकरण, शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, संदेश वहन यांचा विकास होतो. तर या विकासातून औद्योगिक विकासाला प्रेरक वातावरण निर्माण होते. शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य सुविधा यातून श्रमीकांची कार्यक्षमता वाढते.

४) **वित्तीय घटक** : भांडवलाच्या साहाय्याने उद्योगांचे आधुनिकीकरण होते. नवीन तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री स्थापित केल्याने श्रमीक उत्पादकतेत वाढ होते.

५) **सरकारचे धोरण** : सरकारने कामगार कायदे केलेत त्यातून कामाचे तास, वेतन दर निश्चित केलेत. सामाजिक सुरक्षा योजना, कुटुंब कल्याण योजना, वीमा संरक्षण, नुकसान भरपाई, पगारी सुट्ट्या यांची सरकारने धोरणामार्फत तरतुद केली तर श्रमीक उत्पादकतेत वाढ होते.

६) **व्यवस्थापकीय घटक** : श्रमीक उत्पादकता वाढविण्यात व्यवस्थापकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. साधनांचा कार्यक्षम वापर करणे आणि उत्पादनात वाढ करणे हे व्यवस्थापकीय कौशल्य

औद्योगिक श्रमीक उत्पादकतेवर प्रभाव टाकणारे घटक

- » तांत्रिक घटक
- » नैसर्गिक घटक
- » सामाजिक घटक
- » वित्तीय घटक
- » सरकारचे धोरण
- » व्यवस्थापकीय घटक

आहे. तो श्रमीकांना अधिक काम करण्यास प्रेरित करतो, कंपनीत औद्योगिक वातावरण निर्माण करतो. तो श्रमीकांना वेळोवेळी प्रशिक्षण देवून त्यांच्यातील कौशल्य विकसित करून त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ करण्यासाठी प्रयत्न करतो.

भारतीय श्रमीकांची उत्पादकता व कार्यक्षमता कमी असण्याची कारणे

(Causes of Low productivity and efficiency of Indian Labour) :

यांत्रिक आणि तांत्रिक प्रगती, कामाच्या ठिकाणाचे अनुकूल वातावरण, शिक्षण व प्रशिक्षण व्यवस्था, आरोग्य सुविधा, निवास व्यवस्था, सामाजिक सुरक्षा, कामगार कल्याण यामुळे औद्योगिक श्रमीकांच्या उत्पादकतेत वाढ होते. अमेरिका, जपान, युरोपियन देश यात हव्या सुविधा पुरेशा असल्याने तुलनात्मकदृष्ट्या त्यांच्या कामगारांची उत्पादकता जास्त आहे. भारतात या सुविधांचा पुरेसा विकास न झाल्याने भारतीयांची उत्पादकता तुलनात्मकदृष्ट्या कमी आहे. त्याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे -

१) **उष्ण हवामान** : भारत हा एक उष्ण कटीबंधीय देश आहे. हिवाळा व्यतिरिक्त पावसाळा आणि उन्हाळ्यात उष्णता व बाष्प, आद्रता जास्त असते. ती कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम करते. शारीरिक व बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांना घामाचा सामना करावा लागतो. घाम शरीरातील मुलभूत तत्वे कमी करतो, श्रमीकांना लवकर थकवा येतो. ज्यातून कार्यक्षमता कमी होते.

२) **निम्न वेतन दर** : विकसित देशातील श्रमीकांच्या तुलनेत भारतीय श्रमीकांना मिळणारे वेतन व वेतन दर कमी आहेत. काही ठिकाणी तर इतके वेतन दर कमी आहे की त्याद्वारे श्रमीक व कुटुंबाचे पालन पोषण करणेही शक्य होत नाही. शरीराला योग्य आहार, उष्मांक न मिळाल्याने कार्यक्षमता कमी होते.

३) **शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा** : शिक्षण आणि प्रशिक्षण श्रमीकातील औद्योगिक कौशल्य विकसित करतात. आजच्या

भारतीय श्रमीकांची उत्पादकता व कार्यक्षमता कमी असण्याची कारणे

- » उष्ण हवामान
- » निम्न वेतन दर
- » शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा
- » अपुऱ्या आरोग्य सुविधा
- » श्रमीकांची स्थलांतरण प्रवृत्ती
- » कामाच्या ठिकाणाचे वातावरण
- » असुरक्षिततेची भावना
- » सामाजिक सुरक्षा

जलद प्रगतीशील भारताचे शिक्षण, प्रशिक्षण स्वरूप विकसित देशांशी तुलना करता मागेच आहे. त्याचा विपरित परिणाम कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेवर होतो.

- ४) **अपुन्या आरोग्य सुविधा** : औद्योगिक कामगाराचे आरोग्य सुदृढ ठेवण्यात आरोग्य सुविधांचा वाटा मोठा असतो. आजारपण अपघातात योग्य वैद्यकीय सुविधा मिळाल्या तर श्रमीकाची झीज लवकर भरून निघते आणि तो लवकर कामावर हजर होतो. पण भारतीय औद्योगिक क्षेत्रात या सुविधा अपुन्या आहेत. त्याचा कार्यक्षमतेवर विपरित परिणाम म्हणून उत्पादकता घटते.
- ५) **श्रमीकांची स्थलांतरण प्रवृत्ती** : ग्रामीण श्रमीक कृषि हंगाम संपल्यावर औद्योगिक रोजगारासाठी शहरात तात्पुरते स्थलांतरीत होतात. कृषि हंगाम सुरु झाल्यावर पुन्हा गावाकडे जातात. शिवाय सण, उत्सव, लग्न, क्रियाकर्मासाठी वेळोवेळी गावाकडे जातात. कामगारांच्या या प्रवृत्तीचा त्यांच्या उत्पादकतेवर प्रभाव पडतो.
- ६) **कामाच्या ठिकाणाचे वातावरण** : रोजगाराच्या ठिकाणी खेळती हवा, भरपूर सुर्यप्रकाश, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, स्वच्छतागृह व्यवस्था, पंखे, लाईट, वातानुकुलीत यंत्रणा कार्यक्षमतेवर सकारात्मक प्रभाव टाकतात. पण भारतीय उद्योगात या सुविधा पुरेशा नसल्याने कामगारांची कार्यक्षमता व उत्पादकता कमी आहे.
- ७) **असुरक्षिततेची भावना** : आजची नोकरी उद्या राहिलच याची शाश्वती कामगारांना नसते. त्याचाही उत्पादकतेवर परिणाम होतो.
- ८) **सामाजिक सुरक्षा** : सरकारने कामाचे तास, किमान वेतन, वेतन वाढ, बोनस, महागाई भत्ता, भविष्य निर्वाह, वीमा, नुकसान भरपाई, अपघात भरपाई, निवास व्यवस्था या सर्वांची कायद्याने तरतूद केली आहे पण मालक वर्गाकडून त्याचे काटेकोर पालन होत नसल्याने कामगारात सुरक्षिततेची भावना वाढते. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता व उत्पादकता कमी होते.

भारतात उत्पादकता आंदोलन (Productivity Movement in India) :

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक कामगारांच्या स्थितीत सुधारणा करून त्यांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठी सरकारने अनेक प्रयत्न केले आहेत. त्याचे संक्षिप्तमध्ये आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

उत्पादकता आंदोलनाचे महत्त्व :

स्व.पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्या मतानुसार, “आज उत्पादकतेत वृद्धी करणे याचे विशेष महत्त्व आहे. भारतीय उत्पादने जागतिक बाजारात टिकत नाही कारण भारतीय वस्तूचा उत्पादन खर्च जास्त असल्याने किंमत जास्त ठेवली जाते. यामुळे परंपरागत निर्यातही घटत आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात टिकण्यासाठी केवळ उत्पादनात वाढ करून चालणार नाही तर उत्पादकतेत वाढ होणे आवश्यक आहे. त्यातून उत्पादन खर्च कमी होईल आणि जास्तीत जास्त वस्तूंची निर्यात करता येईल.

भारतात उत्पादकता आंदोलनाचे महत्त्व खूप आहे त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे:

- १) वास्तव उत्पन्नात वाढ करणे.
- २) विद्यमान कारखान्यांची क्षमता वाढविणे.
- ३) लोकांच्या राहणीमानाची पातळी उंचावणे.
- ४) उपभोग्य आणि भांडवली वस्तूंचा अधिक पुरवठा करणे.
- ५) विदेशी चलनाची प्राप्ती
- ६) देशाची संरक्षण व्यवस्था मजबुत करणे.
- ७) विदेशी मालाशी यशस्वी स्पर्धा करणे.
- ८) देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास करणे.

भारतात कामगार कायदे (Labour Legislation in India) :

१९ व्या शतकाच्या शेवटपर्यंत भारतीय औद्योगिक कामगारांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. ते पूर्णतः उद्योजकावर अवलंबून होते. त्यांना दिवसाचे १६ ते १८ तास काम करावे लागत होते. मजुरी दर अत्यंत कमी होते, सामाजिक सुरक्षा नव्हती, आराम व सुट्यांची व्यवस्था नव्हती. ब्रिटिश सरकारलाही कामगारांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यात रस नव्हता. भारतीय औद्योगिक कामगारांच्या इतिहासात सर्वप्रथम पहिला कारखाना कायदा १८८१ मध्ये पास झाला. त्यात १८९१ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. या कायद्याचा लाभ फक्त बालक आणि स्त्री कामगारांना मिळाले. पुरुष कामगाराबाबत विशेष तरतूद नव्हती. १९११ मध्ये कारखाना कायद्यात वयस्क पुरुष कामगारांसाठी व्यवस्था करण्यात आली. त्यात कामाचे तास १२ निश्चित करण्यात आले. नंतरच्या काळात या कायद्यात आणखी सुधारणा करण्यात आल्यात. या व्यतिरिक्त १९०१ मध्ये खाण कायदा पास झाला.

१९२० नंतर असहकार आंदोलन आणि राष्ट्रीय काँग्रेसच्या दबावामुळे कामगार स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी पुढील कायदे पास करण्यात आलेत.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात लागू करण्यात आलेले कायदे :

- १) कारखाना कायदा १९२२ व १९३४
- २) खाण कायदा, १९२३
- ३) कामगार भरपाई कायदा, १९२३
- ४) कामगार संघटना कायदा, १९२६
- ५) औद्योगिक कलह कायदा, १९२९
- ६) मातृत्व लाभ कायदा, १९४१
- ७) मजुरी देणे कायदा, १९३६

१९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरु झाले. त्यानंतर कोणतेच कायदे करण्यात आले नाहीत.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळातील कायदे :

- १) कारखाना कायदा, १९४८
- २) किमान वेतन कायदा, १९४८
- ३) राज्य कर्मचारी वीमा कायदा, १९४८
- ४) कोळसा खाण, भविष्य निधी आणि बोनस योजना कायदा, १९४८
- ५) प्लँटेशन लेबर कायदा, १९५१
- ६) बागान कामगार कायदा, १९५२
- ७) कर्मचारी भविष्य निधी कायदा, १९५२
- ८) खाण कायदा, १९५२
- ९) बोनस देय कायदा, १९६५ व २०१५
- १०) पत्रकार कामगार कायदा, १९५५
- ११) रोजगार विनिमय कायदा, १९५९
- १२) मोटार वाहन कामगार कायदा १९६१ व २०१७
- १३) बिडी व सिगरेट कामगार कायदा, १९६६
- १४) करार कामगार कायदा, १९७०
- १५) ग्रॅज्युएटी देय कायदा, १९७२
- १६) वेठबिगार कामगार कायदा, १९७६
- १७) कच्चे लोह खाण कायदा, १९७६
- १८) समान मेहनताना कायदा, १९७६
- १९) सिने कामगार कायदा, १९८१
- २०) डाक कामगार कायदा, १९८६
- २१) बाल कामगार कायदा, १९८६

२२) कामगार कायदा, १९८८, २०१४

२३) बांधकाम मजुर कायदा, १९९६

२४) असंघटीत कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा, २००८

या सर्व कायद्यांचा परिणाम असा झाला की कामाचे तास आठवड्याला ४८ तास किंवा दिवसाला ९ तास निश्चित झालेत. किमान मजुरी प्राप्त होवू लागली. कामगारांचा आत्मविश्वास वाढला. सामाजिक सुरक्षा मिळाली, बोनस, वेतनवाढ, महागाई भत्ता प्राप्त होवू लागला. कामगार संघटना मजबुत झाल्यात. काम व वेतनात नियमितता व कायम स्वरूपता आली.

औद्योगिक उत्पादकता वाढविण्यासाठी कार्ये :

- १) भारतीय सांख्यिकीय संस्थेद्वारे गुणवत्ता नियंत्रणाच्या प्रशिक्षणाचे व्यवस्थापन करण्यात आले.
- २) व्यवस्थापनात सुधारणा करण्यासाठी बेंगलोर येथे इंडियन अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह स्टॉफ कॉलेज मार्फत प्रशिक्षण व्यवस्था
- ३) मुंबई, चेन्नई, कोलकाता, दिल्ली, अहमदाबाद येथे Business Administration Course सुरु.
- ४) मुंबई, बेंगलोर येथे गुणवत्ता नियंत्रण युनिटची स्थापना
- ५) Management Association ची स्थापना
- ६) अहमदाबाद टेक्सटाईल इंडस्ट्रीज रिसर्च असोसिएशन व इंडिया टेक्सटाईल रिसर्च असोसिएशनने गुणवत्ता नियंत्रण कला विस्तार केला.
- ७) National Development Council ची स्थापना
- ८) लघु उद्योग प्रशिक्षण संस्था स्थापन
- ९) IIT, ITM ची स्थापना.

राष्ट्रीय उत्पादकता परिषद (National Productivity Council) :

भारतात राष्ट्रीय उत्पादकता परिषदेची स्थापना नोव्हेंबर १९५७ मध्ये झालेल्या उत्पादकता सेमिनारच्या शिफारशी आधारावर १९५८ मध्ये झाली. याची नोंदणी फेब्रुवारी १९५८ मध्ये सोसायटीज रजिस्ट्रेशन अॅक्ट अन्तर्गत झाली. ही एक स्वायत्त संस्था आहे. यात केंद्र सरकारचे व्यापार व उद्योग, श्रम, वैज्ञानिक शोध व सांस्कृतिक बाबी, रेल्वे, वित्त, खनिज इंधन मंत्रालयाचे प्रतिनिधी, नोकरीदाते, कामगार, संसद सदस्य, सार्वजनिक उपक्रम, लघुउद्योग यांचे प्रतिनिधी घेतले जातात. या परिषदेचे अध्यक्ष उद्योग मंत्री असतात.

परिषदेचे व्यवस्थापन व प्रशासन समितीकडून केले जाते. ज्यात २४ सदस्य असतात. यांची निवड परिषदेकडून केली जाते. प्रशासन समितीचे अध्यक्ष

नामनिर्देश भारत सरकार करते.

प्रशासन समिती दश विभक्त केली आहे. जसे वित्त समिती, विदेशी तंत्रज्ञान सहयोग समिती, कृषि उत्पादकता समिती, इंधन समिती, प्रतिनिधीत्व रचना समिती, प्रोग्रॅम व योजना समिती, स्टॉफ प्रस्ताव समिती, प्रतिनिधीत्व रचना समिती, राष्ट्रीय उत्पादकता समिती, भवन समिती, कृषि उत्पादकता सल्ला समिती, उत्पादन कार्य मूल्यांकन समिती.

परिषदेचे कार्य व उद्देश (Functional Objectives of Council) :

परिषदेचा मुख्य उद्देश उत्पादकतेत वाढ करण्यासाठी उपयुक्त वातावरण निर्माण करणे हा आहे. यासाठी १९५८ मध्ये एका बैठकीत अष्ट सुत्री योजना कार्यक्रम तयार करण्यात आला. तो पुढीलप्रमाणे-

- १) स्थानिक परिषदांच्या लाभासाठी तज्ज्ञाच्या सेवा प्रदान करणे.
- २) देशात उत्पादकता संबंधी जागृता आणणे आणि आवश्यक त्या माहितीचे संग्रहण आणि प्रसारण करणे.
- ३) कारखान्यातील सामान्य समस्यावर विचार करण्यासाठी परस्पर निरीक्षण कार्यक्रम प्रोत्साहित करणे.
- ४) विदेशात अभ्यास दौरा करणे, शिष्टमंडळ पाठविणे.
- ५) उत्पादकता क्षेत्रात संशोधन करणे.
- ६) व्यवस्थापनाच्या सर्व स्तरावर उत्पादकतेसंबंधी तांत्रिक शिक्षण व प्रशिक्षणाचे व्यवस्थापन करणे.
- ७) विदेशात प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे आणि विदेशी तज्ज्ञांना प्रशिक्षणासाठी आमंत्रित करणे.
- ८) उत्पादकतेसंबंधी पत्रिका प्रकाशित करणे.

परिषदेची प्रगती (Progress of Council) :

राष्ट्रीय उत्पादकता परिषदेची प्रगती पुढील प्रमाणे झाली.

- १) ३१ मार्च १९६९ पर्यंत परिषदेने ९६० सेमीनार आयोजित केलेत. त्यात ६३५८३ व्यक्तींनी सहभाग घेतला आणि औद्योगिकरण व उत्पादकता कार्याचे अध्ययन, संयंत्र व्यवस्था, श्रम व उत्पादकता, गुणवत्ता नियंत्रण, लघु उद्योगात उत्पादकता, विस्तारासाठी प्रशिक्षण, औद्योगिकरण संबंध, औद्योगिक सुरक्षा प्रशिक्षण इत्यादी वर विचार-विनिमय करण्यात आले.
- २) परिषदेकडून आतापर्यंत ६ प्रादेशिक उत्पादकता परिषद, ४७ स्थानिक उत्पादकता परिषदेची स्थापना करण्यात आली.

- ३) कृषि उत्पादकता वाढविण्यासाठी परिषदेने एक Farm Wing ची स्थापना केली.
- ४) परिषद वाणिज्य प्रशासन, शिक्षण व तांत्रिक प्रशिक्षणाचे आयोजन करते. १९६७ पर्यंत २१४१ प्रशिक्षण कोर्स राबविलेत. विदेशात अध्ययनासाठी शिष्टमंडळ पाठविलेत कार्य अध्ययन, विश्लेषण मूल्यांकन, खर्च नियंत्रण इत्यादीचे अध्ययन करून प्राप्त झालेले निष्कर्ष प्रकाशित केलेत.
- ५) १९६१ मध्ये परिषद एशियन उत्पादकता संघटनचा सदस्य झाली. परिषदेने इतर देशातील उत्पादकता संघटनशीही संबंध प्रस्थापित केलेत.
- ६) १९६४ मध्ये उत्पादकता सर्वेक्षण आणि क्रियान्वयन सेवा सुरु केली.
- ७) १९६६ या वर्षाला उत्पादकता वर्ष म्हणून साजरे केले.

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत उत्पादकता संबंधी पद्धतींना अधिक व्यापक क्षेत्रात लागू करण्यात आले. चौथ्या योजनेत काही प्रशिक्षकांना निवडलेली उत्पादकतेसंबंधी पद्धतीत आवश्यक ते प्रशिक्षण दिले. त्यामुळे देशात उत्पादकता वाढ आंदोलन तीव्र झाले.

प्रादेशिक उत्पादकता संचालन कार्यालय : राष्ट्रीय उत्पादकतेचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी मुंबई, कोलकाता, चेन्नई, कानपूर, बेंगलोर, लुधियाना येथे प्रादेशिक संचालन कार्यालय स्थापन करण्यात आलेत. हे राष्ट्रीय परिषदेच्या तज्ज्ञांद्वारे संचालित केले जातात. हे संचालन व्यवस्थापन, स्थानिक उत्पादकता परिषद व त्याच्याशी संबंधित संस्था व संघटनाशी संबंध ठेवते. जे उत्पादकता वृद्धीसाठी प्रयत्न करतात.

स्थानिक उत्पादकता परिषद : संयंत्र पातळीवर उत्पादकता आंदोलन चालवण्यासाठी सहाय्य देण्यासाठी देशाच्या विविध औद्योगिक केंद्रात स्थानिक उत्पादकता परिषदेची स्थापना करण्यात आली. या स्थानिक उत्पादकता परिषदेची सदस्यता रोजगार देणारे, श्रमीक व इतरांना खुली असते. राष्ट्रीय उत्पादकता परिषदेकडून स्थानिक उत्पादकता परिषदेचे नियमन केले जाते. त्यांना आर्थिक मदतही केली जाते. आतापर्यंत देशात ४७ स्थानिक परिषदांची स्थापना करण्यात आली आहे.

भारतीय उद्योगात उत्पादकता वाढीसाठी उपाय :

- १) **त्रिपक्षीय सहयोग :** देशात उत्पादकता वाढविण्याची जबाबदारी तीन वर्गावर टाकली आहे. १) रोजगार नियोक्ता २) सरकार ३) श्रमीक.

यात समन्वय आणि सहकार्य निर्माण करून उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

२) लाभांचे समान वितरण :

उत्पादकता वृद्धीतून जे लाभ/नफा प्राप्त होतात. त्याचे श्रमिक, उद्योजक व नियोक्तांमध्ये समान वितरण होते. यामुळे श्रमीक वेतनातही वाढ होते आणि उत्पादनात वाढ होते आणि उत्पादनात वाढ होवून वस्तूंच्या किंमती कमी होतात.

३) व्यवस्थापनात श्रमीकांचा सहभाग :

श्रमीकांना व्यवस्थापनात सहभागी करून घेतल्याने मालक व कामगारात उत्पादकता वाढीसाठी समन्वय निर्माण होतो.

४) व्यवस्थापकांमध्ये सहयोग आणि सहानुभूतीची भावना :

उत्पादकता वृद्धीसाठी व्यवस्थापकांमध्ये सहकार्य आणि सहानुभूतीची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे. श्रमीकांचा विश्वास संपादन करण्यासाठी त्यांच्यातील मतभेद मिटविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. त्यांच्या न्याय मागण्या पूर्ण कराव्यात. थोडक्यात श्रमीकांच्या हिताची जोपासना करावी.

५) श्रम कल्याण कार्य :

उत्पादकता वाढविण्यासाठी श्रम कल्याणाकडेही विशेष लक्ष दिले पाहिजे. श्रमीकांना औद्योगिक शिक्षण व प्रशिक्षण काम व आरामाचे तास यांची योग्य व्यवस्था, योग्य मजुरी, भत्ते, वेतनवाढ याकडे लक्ष द्यावे.

६) तांत्रिक पद्धतीचा उपयोग :

उत्पादकता वाढविण्यासाठी उत्पादन नियंत्रण, खर्च नियंत्रण, गुणवत्ता नियंत्रण इत्यादीसाठी तांत्रिक पद्धतीचा वापर करावा.

७) संशोधन समिती :

प्रत्येक उद्योगासाठी राष्ट्रीय आधारावर एक समिती स्थापन करावी जी उद्योगाशी संबंधित संशोधन, सुधारणा करेल. समितीकडून प्रत्येक प्रकाराचे प्रमाण (Standerd) काढावे. जसे फॅक्टरी

**भारतीय उद्योगात
उत्पादकता वाढीसाठी उपाय**

- » त्रिपक्षीय सहयोग
- » लाभांचे समान वितरण
- » व्यवस्थापनात श्रमीकांचा सहभाग
- » व्यवस्थापकांमध्ये सहयोग आणि सहानुभूतीची भावना
- » श्रम कल्याण कार्य
- » तांत्रिक पद्धतीचा उपयोग
- » संशोधन समिती
- » विवेकीकरणाचे सर्व अंग /भाग एकाच वेळेस लागू करणे

प्रमाण, डिझाईन प्रमाण, कामाचे प्रमाण, व्यक्तीचे प्रमाण, उत्पादन प्रमाण इ.

- ८) विवेकीकरणाचे सर्व अंग/भाग एकाच वेळेस लागू करणे : उत्पादकता वाढविण्यासाठी विवेकीकरणाचे सर्व भाग एकाच वेळेस लागू करणे जसे यंत्राचे आधुनिकीकरण, वैज्ञानिक व्यवस्थापन, संयोजन, विशेषीकरण इत्यादी. कामगारांवर कोणताही अतिरिक्त भार न टाकता उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावे. या बरोबरच व्यवस्थापनातील उणिवा दुर कराव्यात.

६.३ श्रमीक मागणी-पुरवठा वेतन निश्चिती

(Demand for labour and supply of labour and wage determination):

मजुरीचा सीमांत उत्पादकतेचा सिद्धान्त

(The Marginal Productivity Theory of Wages) :

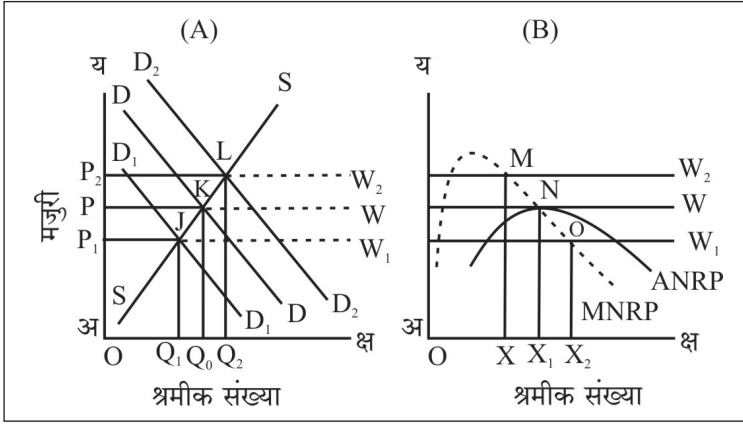
मजुरीचा सीमांत उत्पादकता सिद्धान्ताचा आधार विभाजनाचा सीमांत उत्पादकता सिद्धान्त आहे. या सिद्धान्ताची मांडणी जे.बी. क्लार्क, वॉन थूमन, जेव्हॅन्स यांनी केली आहे.

सिद्धान्ताचे स्पष्टीकरण :

ज्याप्रमाणे विभाजनाच्या सिद्धान्तात घटक मोबदला त्याच्या सीमांत उत्पादकतेवरून निश्चित होतो, त्याचप्रमाणे मजुरीचा सीमांत उत्पादकता सिद्धान्तानुसार मजुराची मजुरी त्याच्या सीमांत उत्पादकतेइतकी असते. सीमांत उत्पादकता म्हणजे शेवटच्या श्रमीकामुळे एकूण उत्पादनात पडणारी भर होय. समजा ५ श्रमीक एकूण २० नगाचे उत्पादन करतात आता कामावर एक श्रमीक अतिरिक्त घेतला तर त्यामुळे एकूण उत्पादन २२ नगांचे झाले. या उदाहरणात ६ वा श्रमीक हा सीमांत आहे. तो एकूण उत्पादनात $22 - 20 = 2$ नगाची भर घालतो. ती त्याची सीमांत उत्पादकता आहे. या सीमांत उत्पादकतेइतकी मजुरांना मजुरी दिली जाईल.

उत्पादनात जर श्रमीकाची सीमांत उत्पादकता जास्त असेल तर उत्पादनात वाढ करण्यासाठी श्रमीकाच्या मागणीत वाढ केली जाते. मागणीत वाढ झाल्याने मजुरीत वाढ होते. अल्पकाळात श्रमीकाची सीमांत उत्पादकता कमी-जास्त असू शकते. परंतु दीर्घकाळात मजुरी त्याच्या सीमांत उत्पादकतेइतकी असते. या स्थितीत उत्पादकाला अतिरिक्त नफा मिळत नाही किंवा तोटाही सहन करावा लागत नाही. त्याला फक्त सर्वसाधारण नफा मिळतो. याचे स्पष्टीकरण पुढील आकृतीच्या साहाय्याने करता येईल.

आकृती क्र. ६.१

आकृती क्र. ६.१ (A) मध्ये SS हा श्रमाचा पुरवठा वक्र आहे तर DD, D₁D₁, D₂D₂ हे श्रमाचे मागणी वक्र आहेत. सुरुवातीला SS पुरवठा वक्र आणि DD हा मागणी वक्र K बिंदूत एकमेकांना छेदतात. तेथे उद्योगाचा समतोल होतो आणि मजुरी OP इतकी ठरते.

आकृती क्र. ६.१ (B) मध्ये WW हा श्रमाचा पुरवठा वक्र आहे तो अक्ष या आडव्या अक्षाला समांतर आहे. म्हणून पूर्ण स्पर्धेत श्रमाचा पुरवठा पूर्ण लवचिक आहे. उद्योग संस्था उद्योगाने निश्चित केलेला OP हा मजुरीचा दर स्विकारतात. आकृतीत N बिंदूत उद्योगसंस्थेचा समतोल होतो कारण तेथे सीमांत निव्वळ प्राप्ती वक्र (MNRP) WW या श्रमाच्या पुरवठा वक्रास वरून खाली छेदून जात आहे. या स्थितीत मजुरी OW इतकी निश्चित होईल. एक उद्योगसंस्था श्रमीकांची संख्या तोपर्यंत वाढवेल जेथे OW मजुरी श्रमीकाच्या सीमांत उत्पादकतेइतकी होईल. आकृतीत ही स्थिती N बिंदूत निर्माण झाली आहे. या बिंदूत सीमांत निव्वळ प्राप्ती उत्पादकता = सरासरी निव्वळ प्राप्ती उत्पादकता = मजुरी (MNRP = ANRP = W) अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. या स्थितीत उद्योग संस्था OQ₁ इतकी श्रमीकांची संख्या वापरेल.

आता असे मानू की, उद्योगात श्रमाची मागणी वाढून D₂D₂ झाली. पुरवठा जर स्थिर असेल तर मजुरीच्या दरात OP₂ पर्यंत वाढ होईल आणि उद्योग संस्थेच्याही मजुरीच्या दरात वाढ होईल ती OW₂ होईल व उद्योगसंस्थेची मागणी OX₂ होईल. अशा स्थितीत उद्योगसंस्थेला WW₂ इतका तोटा होईल कारण या स्थितीत उद्योगसंस्थेची ANRP म्हणजे सरासरी निव्वळ प्राप्ती उत्पादकता X₁N

किंवा OW इतकी आहे. ANRP पेक्षा मजुरी W_2 जास्त आहे. उद्योगसंस्थेला तोटा झाल्याने ती श्रमाची मागणी कमी करेल ती D_1D_1 होईल. त्यामुळे उद्योगसंस्थेचा मजुरीचे दर OW_1 होईल आणि उद्योगाचाही मजुरीचा दर OP_1 पर्यंत कमी होईल. या स्थितीत उद्योगसंस्थेला WW_1 इतका अतिरिक्त नफा मिळेल कारण या स्थितीत $ANRP > W$ आहे. परंतु हा अतिरिक्त नफा उद्योगसंस्थेला अल्पकाळातच मिळेल दीर्घकाळात मिळणार नाही. दीर्घकाळात मजुरी = सीमांत निव्वळ प्राप्ती उत्पादकता अशी स्थिती निर्माण होते. आकृती B मध्ये ही स्थिती N बिंदूत आहे. दीर्घकाळात $MNRP = ANRP = \text{Wages}$ अशी स्थिती निर्माण होते.

सिद्धान्ताचे गृहिते :

१. सर्व श्रमीक एकसारखे/समरूप आहेत.
२. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार आहे.
३. उत्पादनात श्रम व्यतिरिक्त उत्पादनाचे इतर घटक संख्या स्थिर आहे.
४. श्रमाची मागणी अप्रत्यक्ष मागणी आहे.
५. उत्पादनात घटत्या उत्पादन फलाचा नियम प्रत्ययास येतो.

सिद्धान्तावरील टीका (Criticisms of The Theory) :

१. सिद्धान्तात उत्पादकतेचा संकुचित अर्थ घेतला आहे.
२. सिद्धान्ताची गृहिते अवास्तव आहेत.
३. सिद्धान्तात श्रमाच्या मागणीबाजूवरच लक्ष दिले आहे. पुरवठा बाजूकडे दुर्लक्ष केले आहे.
४. श्रमीकाची सीमांत उत्पादकता मापने कठीण असते.
५. हा सिद्धान्त अल्पकाळात लागू पडत नाही.

मजुरीचा आधुनिक सिद्धान्त (Modern Theory of Wages) :

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते ज्या प्रमाणे पूर्ण स्पर्धेत वस्तू बाजारात वस्तूची किंमत वस्तूची मागणी आणि वस्तूचा पुरवठा या दोन शक्तीच्या संघर्षातून ठरते. त्याचप्रमाणे श्रम बाजारात श्रमाची किंमत (मजुरी) श्रमाची मागणी आणि श्रमाचा पुरवठा यांच्या संघर्षातून ठरते.

प्रा. हॅन्डरडसनच्या मते : “श्रमीकाची मजुरी अशा पातळीवर समान होण्याची प्रवृत्ती असते जेथे श्रमाची मागणी व पुरवठा समान होतात.”

आधुनिक सिद्धान्तात श्रमाच्या मागणी पुरवठ्याचे विवरण पुढील प्रमाणे केले आहे.

श्रमाची मागणी (Demand for Labour) :

श्रमाची मागणी उत्पादकाकडून उत्पादन कार्यासाठी केली जाते. श्रमाची

मागणी श्रमाच्या सीमांत उत्पादकतेवर अवलंबून असते. श्रमीकाला मजुरी त्याच्या सीमांत उत्पादकतेइतकी दिली जाते. त्यापेक्षा मजुरी जास्त दिली तर उत्पादकाला तोटा होईल म्हणून मजुरीची उच्चतम सीमा त्याची सीमांत उत्पादकता असते.

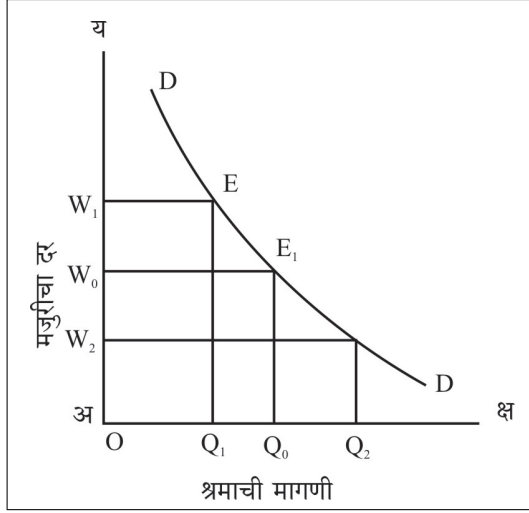
पूर्णस्पर्धेत असंख्य उद्योगसंस्था असतात, त्यांच्याकडून श्रमाची मागणी केली जाते. सर्व उद्योगसंस्थांच्या श्रमाच्या मागणीची बेरीज केल्यास उद्योगाची श्रम मागणी ज्ञात होते. उद्योगाचा मागणी वक्र काढण्यासाठी पुढील मुद्द्यांवर लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१. श्रमाची मागणी ही अप्रत्यक्ष मागणी असते. वस्तूच्या मागणीत वाढ झाली तर श्रमाच्या मागणीत वाढ होते. याउलट वस्तू मागणीत घट झाली तर श्रम मागणी कमी होते.
२. श्रमाच्या मागणीवर प्रभाव टाकणारा दुसरा घटक इतर घटकांच्या किंमती होय. उत्पादनाच्या इतर घटकांच्या किंमती (पर्यायी घटक) जास्त असतील तर श्रमाच्या मागणीत वाढ होते. याउलट इतर घटकांच्या किंमती कमी असतील तर श्रमाची मागणी कमी होते.
३. श्रमाच्या मागणीवर परिणाम करणारा तिसरा घटक तंत्रस्थिती होय. जर श्रमाचे इतर घटकांशी मेळ घालण्याचे प्रमाण स्थिर असेल तर अशा स्थितीत तंत्रस्थितीत सुधारणा झाल्याने श्रमाची मागणी कमी होते. तसेच प्रमाण बदलते असेल तर तंत्रस्थितीत सुधारणा झाल्याने श्रमाची मागणी वाढते.

याप्रमाणे वस्तू बाजारात वस्तूची मागणी आणि वस्तूची किंमत यांचा संबंध व्यस्त असतो, तसाच श्रम बाजारात श्रमाची मागणी आणि श्रमाची किंमत (मजुरी) यांचे संबंध व्यस्त असतात. म्हणजे श्रमाची किंमत वाढली तर श्रमाची मागणी कमी होते, या उलट किंमत कमी झाली तर श्रमाची मागणी वाढते. म्हणून श्रमाचा मागणी वक्र डावीकडून उजवीकडे वरून खाली उतरत येणारा असतो.

आकृती क्र.६.२ मध्ये DD हा श्रमाचा मागणी वक्र आहे, जो मजुरीचे वेगवेगळे दर असतांना श्रमाची किती मागणी केली जाईल हे व्यक्त करतो. हा वक्र वरून खाली उतरत येणारा ऋणात्मक उताराचा आहे. मजुरीचे दर OW_1 असतांना श्रम मागणी OQ_1 असतांना श्रम मागणी OQ_1 आहे. मजुरीचे दर W_0, W_2 असे कमी झाल्यावर श्रम मागणी Q_0, Q_2 अशी वाढत गेलेली आहे.

आकृती क्र. ६.२

श्रमाचा पुरवठा (Supply of Labour) आणि श्रमाचा मागे झुकणारा पुरवठा वक्र (Backward Bending / Sloping Supply Curve of Labour)

वेगवेगळ्या मजुरीच्या दराला श्रमीक जेवढे श्रम विकण्यास तयार होतात, त्याला श्रमाचा पुरवठा असे म्हणतात. श्रमीक आपल्या सेवेच्या बदल्यात इतक्या मजुरीची अपेक्षा करतो की ज्यातून त्याला आपल्या आणि आपल्या कुटुंबाचा निर्वाहाचा खर्च भागविता येईल. त्याला श्रमीकाचा सीमांत त्याग असेही म्हणतात. जीवननिर्वाह किंवा सीमांत त्याग मजुरी ही किमान मजुरी किंवा किमान मर्यादा असते. जी श्रमाचा पुरवठा निश्चित करते. श्रमाचा पुरवठा पुढील घटकांवर अवलंबून असतो.

१. व्यावसायिक स्थानांतरण :

व्यावसायिक स्थानांतरणाचा संबंध श्रमीकाच्या गतीशिलतेशी आहे. एखाद्या विशेष उद्योगासाठी श्रमाचा पुरवठा, इतर उद्योगातील मजुरीचे दर आणि त्यात होणारे बदल यावर अवलंबून असतो. जर दुसऱ्या उद्योगात मजुरीचे दर जास्त असतील, वाढत जाणारे असतील तर श्रमीक कमी मजुरी असणाऱ्या उद्योगातून जास्त मजुरी असणाऱ्या उद्योगाकडे गतीशिल होतील. परिणामी पहिल्या उद्योगासाठी श्रमाचा पुरवठा कमी होईल आणि मजुरीचे दर जास्त असणाऱ्या उद्योगासाठी पुरवठा जास्त होईल. श्रमीक जितका जास्त गतीशिल असेल तितका हा पुरवठा जास्त होईल. परंतु श्रमीकाच्या गतिशिलतेत काही अडथळे असतात. जसे भाषा, प्रांत, शिक्षण,

प्रशिक्षण, राहणीमान, हवामान, चालीरिती, परंपरा, आहार, देश प्रेम इत्यादी कारणांनी घटक गतिशिलता कमी होते. त्यामुळे पुरवठा प्रभावित होतो. तसेच काही श्रमीक आहे तो व्यवसाय सोडायला तयार नसतात. त्याची अनेक कारणे असू शकतात. जसे नोकरीची हमी व सुरक्षितता, निवृत्ती वेतन, बोनस, निवास व्यवस्था, विमा संरक्षण, आरोग्य सेवा इत्यादी. या कारणांनी श्रमीक गतीशिलता कमी होते. प्रचलित व्यवसायापेक्षा दुसऱ्या व्यवसायात या सुविधा जास्त असतील तर श्रमीक गतीशिल होतात. त्यामुळे श्रमाचा पुरवठा वाढतो.

२. काम आणि आरामाचे प्रमाण (Work - Leisure Ratio) :

काम आणि आरामाचे तास व प्राधान्य श्रमाच्या पुरवठ्यावर प्रभाव टाकणारा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. एखाद्या व्यवसायात मजुरीच्या दरात सातत्याने वाढ होत असेल तर त्याचा श्रम पुरवठ्यावर दोन प्रकारचा प्रभाव पडतो. एक- पर्यायिता परिणाम आणि दुसरा- उत्पन्न परिणाम.

पर्यायिता परिणाम (Substitution Effect) : व्यवसायात जसजसे मजुरीचे दर वाढत जातात तसतसे सुरुवातीला श्रमीक कामाच्या तासाला अधिक प्राधान्य देतो आणि आरामाच्या तासाला कमी प्राधान्य देतो. श्रमीक आरामाचे पर्यायीकरण कामात करतो. यामुळे श्रमाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. याला पर्यायिता परिणाम म्हणतात. उदाहरणार्थ- एक श्रमीक दिवसाला बारा तास काम करतो असे गृहित मानू. सुरुवातीला एका तासाला श्रमाची मजुरी २० रुपये आहे. या स्थितीत श्रमीक ४ तास काम करण्यास तयार आहे. या स्थितीत श्रमाचा पुरवठा ४ तास होईल. आणि श्रमीक ८ तास आराम करतो. आता मजुरीचे दर दर तासाला ४० रुपये झाले तर श्रमीक आरामाचे ८ तास कमी करून कामाचे आणखी २ तास म्हणजे ६ तास काम करण्यास तयार होतो. मजुरीचे दर वाढल्याने श्रमाच्या पुरवठ्यात २ तासांनी वाढ झाली आणि आरामाचे दोन तास कमी झाले. पुन्हा मजुरीचे दर ताशी ८० रुपये पर्यंत वाढले तर श्रमीक आरामाचे आणखी २ तास कमी करून कामाचे दोन तास वाढवेल. अशाप्रकारे जसजसे मजुरीचे दर वाढत जातील तसतसे आरामाचे तास कमी केले जातील आणि कामाचा तास वाढविले जातील. यातून श्रमाचा पुरवठा वाढेल.

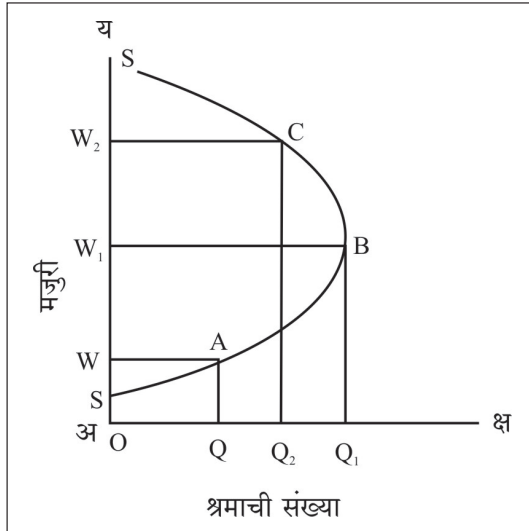
उत्पन्न परिणाम (Income Effect) : मजुरीचे दर जसजसे वाढत जातात तसतसे श्रमीकाचे मौद्रिक उत्पन्न वाढते. श्रमीक एक विशिष्ट मर्यादेपर्यंत उत्पन्नात वाढ होईपर्यंत आरामाऐवजी कामाला प्राधान्य देतो. उत्पन्नात समाधानकारक वाढ झाल्यावर तो कामाऐवजी आरामाला प्राधान्य देतो. म्हणजे कामाचे पर्यायीकरण आरामात करतो. यामुळे एक विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे मजुरी दरातील वाढीबरोबर

आरामाचे तास वाढतात आणि कामाचे तास कमी होतात. त्यामुळे श्रमाचा पुरवठा कमी होतो. याला उत्पन्न परिणाम म्हणतात. उदाहरणार्थ- मजुरीचे दर ताशी १२० रुपये झाले. श्रमीकाने १२ तास श्रम पुरवठा केला तर एकूण मजुरी १४४० रुपये मिळेल. यापुढे मजुरीचे दर १५० रुपये प्रतीतास झाला तर श्रमीक आता कामाचे तास कमी करेल आणि आरामाचे तास वाढवेल. समजा त्याने १० तास काम केले तर मजुरी १५०० रुपये मिळेल. म्हणजे कामाचे तास कमी करून मजुरीत वाढ झाली. वाढलेले उत्पन्न खर्च करण्यासाठी तो त्या दोन तासांचा वापर करेल. कामाऐवजी उरलेल्या वेळास सिनेमा पाहणे, नाटक पाहणे, मुलांसोबत खेळणे, कुटुंबाला वेळ देणे, पर्यटन करणे याला प्राधान्य देवू लागतो. त्यामुळे विशिष्ट मर्यादितपलीकडे मजुरीचे दर वाढल्यावर कामाचे तास कमी करून आरामाला प्राधान्य देतो. यामुळे श्रमाचा पुरवठा कमी होतो.

वरील स्पष्टीकरणाच्या साहाय्याने श्रमाचा मागे झुकणारा पुरवठा वक्र स्पष्ट करता येईल.

मजुरी वाढीचा पर्यायिता परिणाम नेहमी धनात्मक असतो. म्हणजे मजुरीचे दर वाढल्याने श्रमाचा पुरवठा वाढतो आणि आरामाचे तास कमी होतात आणि उत्पन्न परिणाम ऋणात्मक असतो. म्हणजे उत्पन्नात वाढ झाल्याने श्रमीक कामाऐवजी आरामाला प्राधान्य देतो. त्यामुळे श्रमाचा पुरवठा कमी होतो. याच कारणांनी श्रमाचा पुरवठा वक्र मागे झुकणारा प्रत्ययास येतो.

आकृती क्र. ६.३

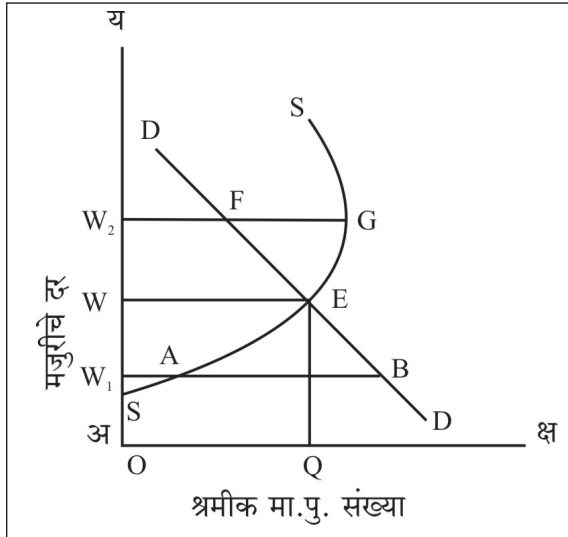
आकृतीत SS हा श्रमाचा पुरवठा वक्र आहे. OW मजुरीची पातळी असतांना श्रमाचा पुरवठा OQ इतका केला जातो. मजुरीत OW पासून OW_1 पर्यंत वाढ झाल्यावर श्रमाच्या पुरवठ्यात OQ पासून OQ_1 पर्यंत वाढ झाली आहे. मजुरी आणि श्रमाचा पुरवठा या दोहोंचे संबंध धनात्मक असल्याने SS पुरवठा वक्र B बिंदूपर्यंत वर चढत जाणारा याचे कारण B बिंदूपर्यंत पर्यायिता परिणाम अधिक प्रभावी आहे. B बिंदूनंतर मजुरी वाढ झाली (OW_2) तर श्रमाच्या पुरवठ्यात वाढ होण्याऐवजी घट झाली आहे. OW_2 या मजुरीच्या पातळीला श्रमाचा पुरवठा OQ_2 आहे. जो OQ_1 पेक्षा Q_1Q_2 इतका कमी आहे. मजुरीत वाढ होवुनही पुरवठ्यात घट झाल्याने SS पुरवठा वक्र B बिंदूनंतर मजुरीत वाढ झाल्यानंतर धनात्मक पर्यायिता परिणामावर ऋणात्मक उत्पन्न परिणाम हावी झाला आहे म्हणजे वरचढ झाला आहे.

थोडक्यात उत्पन्नाच्या कमी पातळीवर मजुरीची प्रत्येक वाढ श्रमीकाला परिश्रमी करते तर उच्च मजुरी श्रमीकाला आरामी करते.

मजुरीची निश्चिती (Wage Determination) :

वरील विश्लेषणात आपण श्रमाची मागणी आणि श्रमाचा पुरवठा या दाहेहोंचा वेगवेगळा विचार केला आहे. या दोहोंचे एकत्रीकरण करून मजुरी निश्चितीचे स्पष्टीकरण करता येईल. पूर्णस्पर्धेतील मागणी पुरवठा सिद्धान्तानुसार श्रमाचा मागणी वक्र आणि श्रमाचा पुरवठा वक्र ज्या बिंदूत एकमेकांना छेदतील तेथे माणगी पुरवठा समानतेतून मजुरीचा दर निश्चित होईल.

आकृती क्र. ६.४

आकृतीत SS हा पुरवठा वक्र DD या मागणी वक्राला E बिंदूत छेदत आहे. तेथे श्रम मागणी (OQ) = श्रम पुरवठा (OQ) स्थिती निर्माण झाली आहे. यातून OW ही मजुरी निश्चित होईल. जर मजुरी OW_1 पर्यंत कमी झाली तर श्रम पुरवठा W_1A आणि श्रम मागणी W_1B होईल. या स्थितीत AB इतकी श्रमाची मागणी अनिश्चित होईल. मागणीच्या मानाने पुरवठा कमी असल्याने मजुरीच्या दरात OW पर्यंत वाढ होईल. याउलट मजुरीचे दर OW_2 पर्यंत वाढले तर या स्थितीत श्रमाचा पुरवठा W_2G इतका केला जाईल आणि मागणी W_2F इतकी केली जाईल. मजुरीचे दर वाढल्याने श्रम पुरवठ्यात वाढ आणि मागणीत घट झाल्याने FG इतका श्रमाचा पुरवठा अतिरिक्त होईल. परिणामी श्रमाची मजुरी कमी होईल ती पुन्हा OW इतकी होईल. समतोलावस्थेत मजुरी ही श्रमीकाच्या सीमांत उत्पादकतेइतकी असते. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात मजुरी सीमांत उत्पादकतेपेक्षा कमी किंवा जास्त असू शकते.

पूर्ण स्पर्धेत व्यक्तीगत उद्योगसंस्थेकडून मजुरी निश्चिती :

आपण प्रकरण अकरामध्ये विभाजनाच्या सीमांत उत्पादकता सिद्धान्तात घटक किंमत निश्चितीबाबत मजुरी निश्चितीचाच विचार केला आहे. तेथे आपण पूर्णस्पर्धा आणि अपूर्णस्पर्धेत घटक किंमत निश्चितीबाबत उद्योगसंस्थेच्या अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन समतोलाचेही विश्लेषण केले आहे.

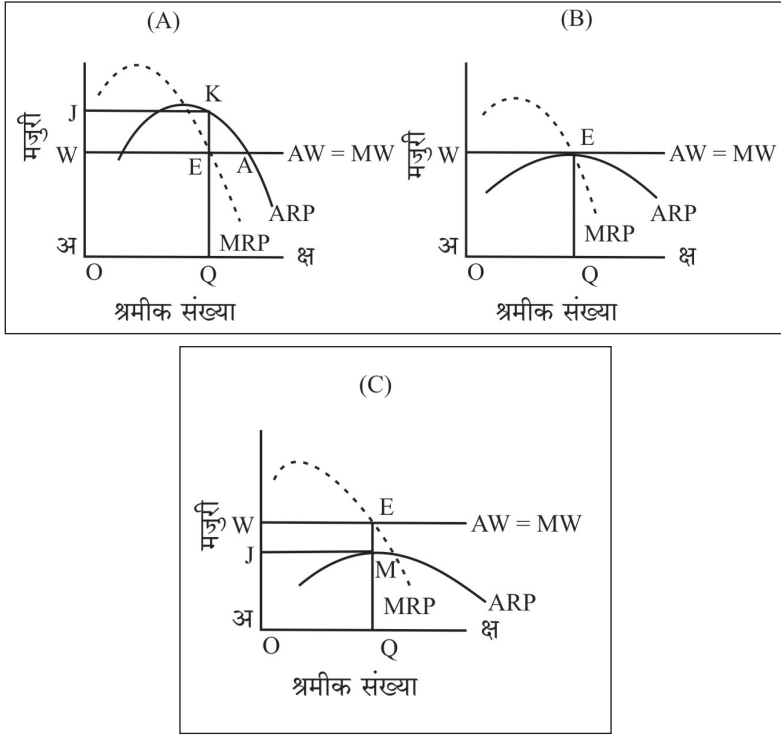
येथे आपण पुन्हा त्याच विश्लेषणाचा वापर करून मजुरी निश्चिती आणि उद्योगसंस्थेच्या समतोलाचे अध्ययन करू.

पूर्णस्पर्धेत असंख्य उद्योगसंस्था असतात, श्रमीक एकजिनसी असतात, श्रमीक पूर्ण गतिशिल असतात. पूर्ण स्पर्धेत उद्योगात श्रमाची मजुरी मागणी पुरवठा संघर्षातून ठरते. एक उद्योगसंस्था त्या मजुरीच्या दरावर प्रभाव टाकू शकत नाही. कारण बाजारातील श्रमीकाच्या एकूण मागणीत तिचा वाटा अल्प असतो. पूर्ण स्पर्धेतील बाजारात जी मजुरी ठरेल ती सर्व उद्योगसंस्थांना स्विकारावी लागते. एक व्यक्तीगत उद्योगसंस्थेचा विचार केल्यास तिचा समतोल अशा मजुरीच्या पातळीला होईल की जेथे सीमांत प्राप्ती उत्पादकता (MRP) = सीमांत मजुरी (MW) समानत होईल. कारण पूर्णस्पर्धेत $AW = MW$ किंवा $MRP - VMP$ समानता असते. म्हणून समतोलावस्थेत $W=AW=MW=MRP/VMP$ अशी स्थिती निर्माण होते.

पूर्ण स्पर्धेतील अल्पकालीन मजुरी निश्चिती :

अल्पकाळात उद्योगाने जी मजुरी निश्चित केली आहे त्या मजुरीला श्रमीकांच्या वेगवेगळ्या मात्रा वापरून उद्योगसंस्थेला समतोलावस्थेत अतिरिक्त नफा, सर्वसाधारण नफा किंवा तोटा होवू शकतो.

आकृती क्र. ६.५

आकृती क्र. ६.५ (A), (B) आणि (C) मध्ये $AW = MW$ हा उद्योग संस्थांचा सरासरी व सीमांत मजुरी वक्र आहे. तो अक्ष आडव्या अक्षाला समांतर आहे. कारण पूर्णस्पर्धेत मजुरीचा OW हा एकच दर आहे. त्या दराला उद्योगसंस्था कितीही श्रमीकांना कामावर लावू शकतात. $AW = MW$ या वक्राला मजुरीचा वक्रही म्हणता येईल. ARP आणि MRP हे सरासरी व सीमांत प्राप्ती वक्र आहेत.

आकृती (A) मध्ये उद्योगसंस्थेचा समतोल E बिंदूत झाला आहे. कारण त्या बिंदूत $MRP = MW$ आणि MW वक्रास MRP वक्राने वरून खाली छेदले पाहिजे ह्या समतोलाच्या अटी पूर्ण होत आहेत. या समतोलावस्थेत OW या मजुरीला OQ श्रमीक कामावर घेतले जातील. या समतोलावस्थेत उद्योगसंस्थेला सरासरी मजुरी QE इतकी द्यावी लागते आणि सरासरी प्राप्ती उत्पादकता QK इतकी आहे. प्रती श्रमीक EK इतकी अतिरिक्त प्राप्ती निर्माण करतो. उद्योगसंस्थेला या समतोलावस्थेत $WEJK$ इतका अतिरिक्त नफा मिळतो.

आकृती (B) मध्ये उद्योग संस्थेचा समतोल E बिंदूत होतो. तेथे $MRP =$

MW = ARP स्थिती आहे म्हणून उद्योगसंस्थेला फक्त सर्वसाधारण नफा मिळतो. या स्थितीत OW ह्या मजुरीला OQ इतके श्रमीक कामावर घेतले जातील.

आकृती (C) मध्ये उद्योगसंस्थेचा समतोल E बिंदूत होतो. या समतोलावस्थेत OW ही मजुरी निश्चित झालेली आहे आणि OQ श्रमीक कामावर घेतले जातील. या समतोलावस्थेत उद्योगसंस्थेला LMEW इतका तोटा होईल. कारण या सम तोलावस्थेत मजुरी OW इतकी किंवा QE इतकी द्यावी लागत आहे आणि ARP फक्त QM इतकी आहे. प्रत्येक श्रमीकाचे ME इतका तोटा होतो.

दीर्घकाळात मजुरी निश्चिती :

दीर्घकाळात समतोलावस्थेत उद्योगसंस्थेला फक्त सर्वसाधारण नफा मिळेल. जर दीर्घकाळात अतिरिक्त नफा $ARP > AW$ या स्थितीमुळे मिळत असेल तर अतिरिक्त नफ्याच्या अपेक्षेने नवीन उद्योगसंस्था बाजारात प्रवेश करतील त्यामुळे श्रमीक मागणी वाढेल, श्रमीक मजुरी वाढेल दुसरीकडे नवीन उद्योगसंस्थांच्या प्रवेशामुळे उत्पादन, पुरवठा वाढेल. वस्तूची किंमत कमी होईल किंमती घटल्याने ARP कमी होईल आणि शेवटी $ARP = AW$ स्थिती निर्माण होईल. आणि अतिरिक्त नफा नाहीसा होईल.

याउलट दीर्घकाळात $ARP < AW$ कारणांनी तोटा होत असेल तर काही उद्योगसंस्था उद्योग सोडून बाहेर पडतील. त्यामुळे श्रमीक मागणी घटेल आणि मजुरीचे दर कमी होतील. दुसरीकडे काही उद्योगसंस्था बाहेर पडल्याने उद्योगाचा वस्तू पुरवठा कमी होईल. त्यामुळे वस्तूच्या किंमती वाढतील परिणामी ARP वाढेल. अशाप्रकारे एकीकडे मजुरीत घट आणि दुसरीकडे ARP वाढल्याने शेवटी $ARP = AW$ अशी समानता होईल आणि तोटा समाप्त होईल.

दीर्घकाळात उद्योगसंस्थेच्या समतोलासाठी दुहेरी अट पूर्ण होणे आवश्यक आहे. म्हणजे $MRP = MW$ आणि $ARP = AW$ अशी दुहेरी अट आकृती क्र. ६.५ (B) मध्ये E बिंदूत पूर्ण झाली आहे. या स्थितीत उद्योगसंस्थेला फक्त सर्वसाधारण नफा मिळेल. दीर्घकालीन समतोलावस्थेत

$W = MRP = MW = ARP = AW$ अशी समानता निर्माण होते.

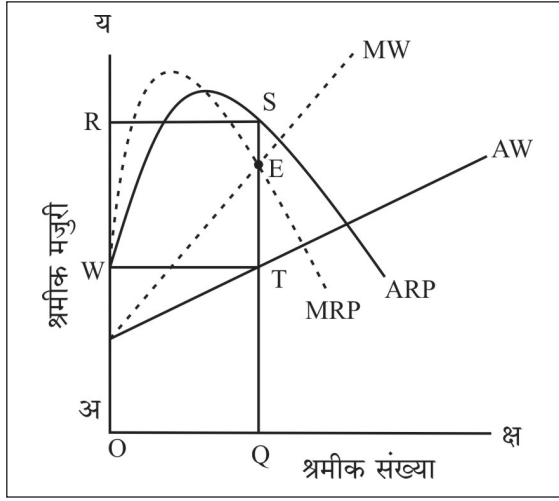
म्हणजे मजुरी सरासरी व सीमांत प्राप्ती उत्पादकता आणि सरासरी व सीमांत मजुरी इतकी असते.

अपूर्ण स्पर्धेत मजुरी निश्चिती :

व्यवहारात श्रम बाजारात पूर्णस्पर्धा कधीही निर्माण होत नाही. बाजारात काही कारणांनी अपूर्णता निर्माण होते. अपूर्ण स्पर्धेत श्रमाची मागणी करणारे उद्योजक संख्येने अल्प असतात किंवा एखाद दुसरा असतो. श्रम खरेदीत त्याची मक्तेदारी

असल्याने तो श्रमीकांना मजुरी त्यांच्या सीमांत प्राप्ती उत्पादकतेपेक्षा कमी देवुन श्रमीकांचे शोषण करतो.

आकृती क्र. ६.६

आकृती क्र. ६.६ मध्ये AW आणि MW हे उद्योगसंस्थेचे सरासरी आणि सीमांत मजुरी वक्र आहेत. श्रमीकांच्या मागणीत जसजशी वाढ होत जाते तसतशी श्रमीक मजुरीत वाढ होत जाते म्हणून AW वक्र खालुन वर चढत जाणारा आहे. MW वक्र AW वक्राच्या वर आहे कारण अपूर्ण स्पर्धेत सरासरी मजुरीपेक्षा सीमांत मजुरी जास्त असते. ARP आणि MRP हे सरासरी व सीमांत प्राप्ती उत्पादकता वक्र आहेत. आकृतीत समतोल E बिंदूत झाला आहे कारण तेथे समतोलाच्या अटी पूर्ण झाल्या आहेत. तेथे $MRP = MW$ स्थिती आहे. या समतोलावस्थेत OW ह्या मजुरीच्या दराला OQ श्रमीकांचा वापर केला जात आहे. या स्थितीत श्रमीकाला दिली जाणारी मजुरी OW किंवा QT ही सीमांत प्राप्ती उत्पादकतेपेक्षा (MRP) कमी आहे. MRP या समतोलात QE आहे. याला सौ. जॉन रॉबिन्सन श्रमीकाचे शोषण म्हणतात. या समतोलावस्थेत उद्योगसंस्था TE इतके प्रती श्रमीकाचे मजुरी कमी देवुन शोषण करतो. एकूण OQ श्रमीकांचे WTSR इतके शोषण करतो.

अशाप्रकारे आधुनिक सिद्धान्तानुसार पूर्ण स्पर्धेत श्रमीकाची मजुरी त्याच्या सीमांत प्राप्ती उत्पादकतेवरून निश्चित होते. अपूर्ण स्पर्धेतही मजुरी सीमांत प्राप्ती उत्पादकतेवरूनच ठरते परंतु मक्तेदार उद्योगसंस्था श्रमीकाला त्याच्या सीमांत प्राप्ती उत्पादकतेपेक्षा कमी मजुरी देवुन श्रमीकाचे शोषण करतो.

मजुरीचा सामुहिक सौद्याचा सिद्धान्त

(Collective Bargaining Theory of Wages)

किंवा

मजुरीचा द्विपक्षीय एकाधिकाराचा सिद्धान्त

(The Theory of Bilateral Monopoly Wages)

जेव्हा घटक बाजारात ग्राहकाचा एकाधिकार (Monopsony) आणि घटक विक्रेत्यांचा एकाधिकार (Monopoly) असते तेव्हा या दोन मक्तेदारांमध्ये मजुरी निश्चितीबाबत ज्या वाटाघाटी होतात त्याला सामुहिक सौदा असे म्हणतात. सामुहिक सौद्याचे स्पष्टीकरण करण्याच्या अगोदर आपण ग्राहक आणि विक्रेत्यांचा एकाधिकार यांची पार्श्वभूमी पाहू.

ग्राहकएकाधिकार (Monopsony) : जेव्हा बाजारात वस्तूचा किंवा घटकाचा एकच एक ग्राहक किंवा खरेदीदार असतो तेव्हा त्या बाजाराला ग्राहकएकाधिकार म्हणतात. आधुनिक काळात बाजारात पूर्णस्पर्धा किंवा पूर्ण मक्तेदारी अस्तित्वात नसते. बाजारात काही कारणांनी अपूर्णता निर्माण होवुन अल्पविक्रेताधिकार व द्विविक्रेताधिकार निर्माण होतो. ते आपापसात तीव्र स्पर्धा करतात. स्पर्धेतून काहीही निष्पन्न होत नाही म्हणून ते आपला संघ (Cartel) स्थापन करतात. संघ स्थापन केल्यावर बाजारात त्यांची मक्तेदारी निर्माण होते. वस्तू बाजारातील मक्तेदारी बरोबरच ते घटक बाजारात घटकांची खरेदी करण्यासाठी ग्राहकएकाधिकार निर्माण करतात. एकग्राहकाधिकारी एकसंघ होवुन श्रमीकांना आपल्या पद्धतीने मजुरी देण्यात यशस्वी होतात. ते श्रमीकांना त्यांच्या सीमांत उत्पादकतेपेक्षा कमी मजुरी देवुन श्रमीकांचे शोषण करतात.

घटक बाजारातील एकविक्रेताधिकार (Monopoly) :

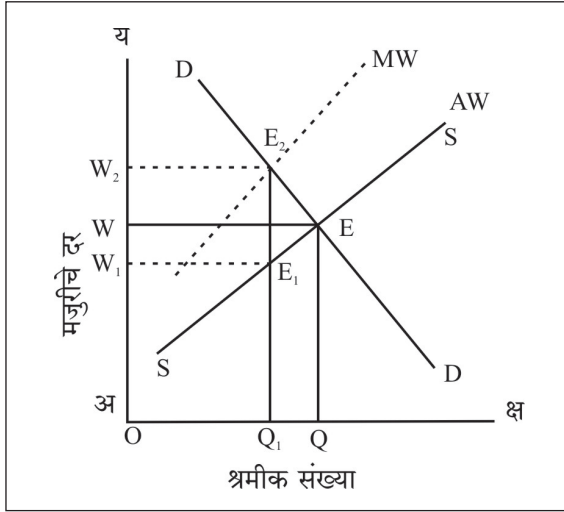
पूर्ण स्पर्धात्मक बाजारात श्रमीक विखुरलेले असतात. ते रोजगार मिळविण्यासाठी आपापसात स्पर्धा करतात. त्यांच्या स्पर्धेचा आणि विखुरलेपणाचा उद्योजक ग्राहक फायदा उचलतात. त्यांचे शोषण करतात. त्यांना त्यांच्या निर्वाहापुरतेही मजुरी देत नाही. असा शोषित कामगार वर्ग एकच होवुन आपली कामगार संघटना स्थापन करतात आणि श्रम बाजारात आपली मक्तेदारी निर्माण करतात. मालक वर्गाशी वाटाघाटी करून आपली मजुरी आणि रोजगारावर प्रभाव टाकतात.

सामुहिक सौदाद्वारे मजुरी निश्चिती :

अपूर्ण स्पर्धात्मक बाजारात जेव्हा एकाच वेळेस ग्राहकांची मक्तेदारी आणि विक्रेत्यांची मक्तेदारी निर्माण होते तेव्हा तिला द्विपक्षीय मक्तेदारी (Bilateral Monopoly) म्हणतात. श्रम बाजारात श्रमाचे ग्राहक म्हणजे उत्पादक श्रमीकांना

कमीत कमी मजुरी देण्याचा प्रयत्न करतात आणि श्रमाची विक्री करणारे कामगार संघटना आपल्या संघटनेच्या सदस्यांना जास्तीत जास्त मजुरी मिळविण्यासाठी प्रयत्न करतात. यातून मालकांचा संघ आणि कामगार संघटना या दोहोंमध्ये संघर्ष होतो. यातून धरणे, मोर्चा, बहिष्कार, संप, टाळेबंदी या हत्यारांचा वापर होतो. यातून मालक आणि कामगार दोहोंचे नुकसान होते. ते टाळण्यासाठी मालक संघ आणि कामगार संघटना एकत्र येवून आपापसात वाटाघाटी करून मजुरी आणि कामाच्या शर्ती व रोजगार पातळी निश्चित करतात. त्यालाच सामुहिक सौदा असे म्हणतात. सामुहिक सौदाद्वारे मजुरी कशी निश्चित होते. याचे स्पष्टीकरण पुढील आकृतीच्या साहाय्याने करता येईल.

आकृती क्र. ६.७

आकृती क्र. ६.७ मध्ये DD हा श्रमाचा मागणी वक्र आहे. जो श्रमाच्या सीमांत उत्पादकतेवर आधारित आहे. जसजसा उत्पादन कार्यात श्रमाचा वापर केला जातो तसतशी श्रमाची सीमांत उत्पादकता घटत जाते आणि शेवटी नियुक्तीदार (मालक) श्रमीकाला त्याच्या सीमांत उत्पादकतेइतकेही मजुर देण्यास तयार नसतो. दुसऱ्या शब्दात हा मागणी वक्र व्यक्त करतो की श्रमाची मजुरी जसजशी कमी होते तसतशी श्रमाची मागणी वाढते. म्हणून DD मागणी वक्र वरून खाली उतरत येणारा ऋणात्मक उताराचा आहे. SS हा श्रमाचा पुरवठा वक्र आहे. तो श्रमाच्या सरासरी मजुरीला श्रमाचा किती पुरवठा होईल ते व्यक्त करतो. मजुरीचे दर जसजसे वाढत जातील तसतसा श्रमाचा पुरवठा वाढत जातो. श्रमाचा पुरवठा

वक्रच सरासरी मजुरीचा (AW) वक्र आहे. MW हा श्रमाचा सीमांत मजुरी वक्र आहे. तो उद्योगसंस्थेचा सीमांत संधीत्याग खर्च वक्र आहे. आकृती क्र. १२.७ च्या साहाय्याने पुढील चार स्थितीतील मजुरी निश्चितीचे स्पष्टीकरण करता येईल.

१. पूर्णस्पर्धा : बाजारात जर पूर्णस्पर्धा असेल तर बाजारात कामगार संघटना आणि मालक संघ हे दोन्हीही नसतात. पूर्ण स्पर्धेत मजुरीचा दर श्रमाची मागणी आणि श्रमाचा पुरवठा या दोहोंच्या संघर्षातून निश्चित होतो. आकृतीत DD हा श्रमाचा मागणी वक्र आणि SS पुरवठा वक्र इतका निश्चित होईल आणि OQ श्रमीकांना रोजगार मिळेल. पूर्णस्पर्धेत मजुरी श्रमीकांच्या सीमांत उत्पादकतेवरून निश्चित होते. त्यामुळे श्रमीकांचे शोषण होत नाही.

२. ग्राहक बाजारात मक्तेदारी आणि श्रम विक्री बाजारात पूर्णस्पर्धा: आता आपण

असे मानू की, बाजारात मालक वर्ग आपला संघ स्थापन करून एकग्राहकाधिकार निर्माण करतात पण श्रमीकांमध्ये रोजगार मिळविण्यासाठी पूर्णस्पर्धा आहे. अशा स्थितीत एकग्राहकाधिकारी श्रमीकांना पूर्णस्पर्धेतील मजुरीपेक्षा कमी मजुरी देईल. एकग्राहकाधिकारी आपल्या नफ्याचे महत्तमीकरण करण्यासाठी अशा ठिकाणी मजुरी निश्चित करेल की जेथे सीमांत उत्पादकता वक्र (DD) आणि सीमांत मजुरी वक्र (MW) एकमेकांना छेदतील. हे दोन्ही वक्र एकमेकांना E_2 बिंदूत छेदतात. तेथे सीमांत मजुरी $Q_1E_2 = OW_2$ आहे. परंतु सरासरी मजुरी $Q_1E_1 = OW_1$ इतकी दिली जाते. या स्थितीत श्रमीकाला त्याच्या सीमांत उत्पादकतेपेक्षा मजुरी E_1E_2 इतकी कमी दिली जात असल्याने एकग्राहकाधिकाराला $W_1E_1E_2W_2$ इतका अतिरिक्त नफा मिळेल. या नफ्यात श्रमीकांच्या शोषणा जास्त वाटा आहे. या स्थितीत रोजगारात OQ वरून OQ पर्यंत घट होईल.

३. ग्राहक बाजारात पूर्ण स्पर्धा आणि श्रमीकांची मक्तेदारी : आता आपण असे मानू की श्रमाची खरेदी करणाऱ्या मालक वर्गाचा संघ नाही. त्यांच्यात पूर्णस्पर्धा आहे आणि श्रमीकांनी एकत्र येवून आपली संघटना स्थापन करून मक्तेदारी निर्माण केली आहे. अशा स्थितीत मजुरीचा दर निश्चित करण्यावर कामगार संघटनांचे वर्चस्व असेल. मात्र अशा स्थितीत मजुरी नेमकी किती ठरेल हे निश्चित सांगता येणार नाही. समजा कामगार संघटनांनी सौदेबाजीत आपले वर्चस्व

मजुरी निश्चितीचे स्पष्टीकरण

- » पूर्णस्पर्धा
- » ग्राहक बाजारात मक्तेदारी आणि श्रम विक्री बाजारात पूर्णस्पर्धा
- » ग्राहक बाजारात पूर्ण स्पर्धा आणि श्रमीकांची मक्तेदारी
- » श्रम खरेदीत एक-ग्राहकाधिकार आणि श्रम विक्री बाजारात एकाधिकार

निर्माण करून मजुरी OW_2 निश्चित केली तर त्या मजुरीच्या पातळीला रोजगारात Q पासून Q_1 पर्यंत घट होईल. मात्र कामगार संघटना मजुरी वाढीत यशस्वी झाल्याने श्रमीकांच्या मजुरी क्षेत्रात वाढ होईल. पूर्णस्पर्धेत मजुरी क्षेत्र $OQEW$ आहे तर मजुरी OW_2 झाल्यावर ते क्षेत्र $OQE_2 W_2$ होईल जे पूर्णस्पर्धेतील क्षेत्रापेक्षा जास्त आहे. यातून स्पष्ट होते की कामगार संघटनामुळे मजुरी व एकूण मजुरांची प्राप्ती दोहोत वाढ होते. यात प्रश्न निर्माण होतो की श्रमीक संघटनामुळे नेहमीच मजुरी जास्त असते काय? याचे उत्तर श्रमीक मागणी वक्राच्या लवचिकतेवर अवलंबून असेल. जर श्रमाचा मागणी वक्र लवचिक असेल तर कामगारांना मिळणारे एकूण मजुरी उत्पन्न पूर्णस्पर्धेपेक्षा कमी असेल म्हणजे OW_2 या मजुरी वाढीला मालक कामगार संख्या कमी करतील. याउलट जर मागणी अलवचिक असेल मात्र मजुरी आणि एकूण कामगार उत्पन्न दोन्हीही स्पर्धेपेक्षा जास्त असतील.

४. श्रम खरेदीत एकग्राहकाधिकार आणि श्रम विक्री बाजारात एकाधिकार : समजा बाजारात मालक वर्गाचाही संघ आहे आणि श्रमीकांची कामगार संघटनाही आहे. अशा द्विपक्षीय मक्तेदारीत मजुरी आणि रोजगार पातळी किती निश्चित होईल हे दोन प्रमुख बाबींवर अवलंबून असेल. एक- असे उद्देश की ज्याचे कामगार संघटनाकडून अनुकरण केले जाते. दोन- मालक संघ आणि कामगार संघ यांची तुलनात्मक सौदा शक्ती. समजा कामगार संघटनापेक्षा मालक संघटना प्रबळ असेल तर त्यांचा मजुरी निश्चितीवर अधिक प्रभाव पडेल अशा स्थितीत मजुरी व रोजगार पातळी किती निश्चित होईल हे सर्व अनिश्चित असेल. मालक संघ मजुरीचा दर पूर्णस्पर्धेतील OW या मजुरी दराच्या खाली OW_1 पर्यंत आणण्याचा प्रयत्न करेल. OW ते OW_1 च्या दरम्यान मजुरीचा दर निश्चित करण्याचा प्रयत्न करतील तसेच रोजगार पातळीही OQ_1 ते OQ च्या दरम्यान निश्चित होईल.

याउलट मालक संघटनापेक्षा कामगार संघटना प्रबळ असतील तर मजुरीचा दर DD मागणीवक्राच्या आधारे ठरेल. तो दर पूर्णस्पर्धेतील OW या मजुरीच्या दराच्या वर OW_2 च्या दरम्यान कोठेतरी निश्चित होईल. मात्र त्याचा रोजगारावर विपरित परिणाम होईल. रोजगार OQ पेक्षा कमी निर्माण होईल.

अशाप्रकारे द्विपक्षीय मक्तेदारीत मजुरीचा दर आणि रोजगार पातळी यांच्यात अनिश्चितता असते. ते नेमके कोठे निश्चित होतील ते सांगणे कठीण असते. यात एवढेच सांगता येईल की मजुरीचे दर OW_1 व OW_2 च्या दरम्यान कोठेतरी ठरतील. यात या दोहोपैकी जो जास्त प्रबळ असेल त्याचे मजुरी व रोजगारावर वर्चस्व असेल.

कामगार संघटनाचा रोजगार आणि मजुरीवरील प्रभाव :

कामगार संघटना सामुहिक सौद्याद्वारे मजुरीचे दर आणि रोजगार पातळी यांच्यात वाढ करू शकतात की नाही. याबाबत दोन मतप्रवाह आहेत. एक-मजुरी व रोजगारात वाढ करीत नाही आणि दुसरा- मजुरी व रोजगारात वाढ करू शकतात.

१. मजुरी व रोजगारात वाढ करू शकत नाही : अर्थशास्त्रज्ञांच्या एका गटाच्या मतानुसार कामगार संघटना मजुरी व रोजगारात वाढ करू शकत नाही. कारण मजुरीच्या सीमांत उत्पादकता सिद्धान्तानुसार मजुरी श्रमीकाच्या सीमांत उत्पादकतेइतकी दिली जाते. जर कामगार संघटनांनी मजुरी सीमांत उत्पादकतेपेक्षा जास्त निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचे दोन परिणाम होतील. एक- मजुरी जास्त द्यावी लागल्याने उत्पादकांना नफा कमी होईल आणि दोन- मजुरी वाढल्याने उत्पादन खर्च वाढेल. तो भरून काढण्यासाठी वस्तूच्या किंमती वाढवाव्या लागतील. या दोहोंचा परिणाम म्हणून उत्पादक उत्पादनात घट करण्याचा प्रयत्न करतील. त्यामुळे बेरोजगारीत वाढ होईल. बेरोजगारीत वाढ होवु नये म्हणून कामगार संघटना मजुरी दरात वाढ करण्याचा प्रयत्न करणार नाहीत.

२. मजुरी व रोजगारात वाढ करू शकतात : आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते एक विशेष परिस्थितीत कामगार संघटना मजुरी व रोजगारात वाढ करू शकतात.

- १. शोषणावर नियंत्रण आणून :** अपूर्ण स्पर्धेत कामगारांच्या संघटन अभावाने संघटीत मालक कामगारांचे शोषण करतात. त्यांना त्यांच्या सीमांत उत्पादकतेपेक्षा कमी मजुरी देतात. कामगार संघटना या शोषणाचा विरोध करून मजुरीत वाढ करण्यात यशस्वी होतात.
- २. श्रमीकांची उत्पादकता वाढ करून :** कामगार संघटना अधिक मजुरी वाढ मिळवून देवून कामगारांना अधिक काम करण्यास प्रेरीत करतात. यासाठी ते कामगारांना आधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यास प्रेरीत करतात, त्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण देतात. कामगारांच्या उत्पादकतेत वाढ झाल्याने उत्पादनात वाढ होते, उत्पादन खर्चात बचत होते. म्हणून मालक अधिक मजुरी देण्यास तयार होतात.
- ३. श्रमाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण आणून :** कामगार संघटना वेगवेगळ्या मार्गांनी श्रमाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण आणून मजुरी दरात वाढ करण्यात यशस्वी होतात. जसे आठवड्याचे दिवस, कामाचे तास, सरकारी धोरण इ.
- ४. श्रमाच्या मागणीत वाढ करून :** कामगार संघटना उत्पादनाच्या नवीन तंत्राचा शोध लावून, आयात पर्यायीकरण करून, विदेशी मालावर

नियंत्रण आणुन स्वदेशात वस्तूची मागणी वाढ करून रोजगारात वाढ करून मजुरीच्या दरात वाढ करण्यात यशस्वी होतात.

२० व्या शतकात कामगार संघटना मजुरीच्या दरात वाढ करण्यात बऱ्याच यशस्वी झाल्यात. पण त्यांच्या या प्रयत्नावर काही मर्यादा आहेत.

मजुरी वाढीबाबत कामगार संघटनांच्या मर्यादा :

१. **श्रमीकांच्या पर्यायितेची लवचिकता :** श्रमीकांना केवळ यंत्राद्वारेच पर्याय निर्माण करता येतो असे नाही तर श्रमीकाला पर्याय श्रमीक असू शकतो. अर्थव्यवस्थेत श्रमीक जोपर्यंत असंघटीत आहेत, श्रमीक कमी मजुरीवर उपलब्ध होत आहेत तोपर्यंत कामगार संघटना मजुरी वाढविण्यात यशस्वी ठरणार नाहीत.
२. **इतर घटकांच्या पुरवठ्याची लवचिकता :** जर श्रमाला पर्याय असणाऱ्या इतर घटकांच्या पुरवठा अलवचिक असेल तर अशा स्थितीत कामगार संघटना मजुरी वाढविण्यात यशस्वी ठरणार नाही.
३. **वस्तूच्या मागणीची लवचिकता :** श्रमीकांकडून उत्पादित होणाऱ्या वस्तूची मागणी जास्त लवचिक असेल तर मजुरीत वाढ करणे शक्य होत नाही. कारण उपभोक्ते मजुरीतील वाढीइतकी वस्तूला किंमत देणार नाही. त्यामुळे वस्तूची मागणी घटेल. याउलट वस्तूची मागणी कमी लवचिक असेल तर मजुरीत वाढ करणे शक्य असते.

६.४ सामाजिक सुरक्षा (Social Security) :

मानवी जीवन जोखिमपूर्ण आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षणाला काहीना काही घटना घडते आणि त्यात मानवी जीवनाची मोठी हानी होते. प्रत्येक मानवाला अपघात, आजारपण, नैसर्गिक आपत्ती, मानवनिर्मित आपत्तीचा सामना करावा लागतो. म्हणूनच मानवी जीवन जोखिम आणि अनिश्चिततेने भरलेले आहे. या जोखिमपासून वाचण्यासाठी वर्तमान समाजात जी व्यवस्था करण्यात आली आहे तिला सामाजिक सुरक्षा म्हणतात. सामाजिक सुरक्षेचा आशय रोजगाराची सुरक्षा, अपघात, मृत्यू विषयी आर्थिक सुरक्षा असा आहे.

सामाजिक सुरक्षेच्या व्याख्या :

- » **सर विल्यम बेव्हरिज :** “सामाजिक सुरक्षेचा आशय एक अशा पद्धतीयुक्त योजनेशी आहे ज्या अंतर्गत आवश्यकता, आजार, अज्ञानता, अनावश्यक खर्च आणि बेरोजगारी सामिल आहे.”
- » **जी.डी.एच.कोल :** सामाजिक सुरक्षेचा विचार व्यापक रुपात आहे.

“सामाजिक सुरक्षेचे तात्पर्य असे आहे की समाजाच्या प्रतिनिधीच्या रुपात सरकार आपल्या नागरीकांसाठी एक किमान जीवनस्तर टिकविण्यासाठी उत्तरदायी असते आणि त्यातून सर्व प्रकारच्या अघटीत घटनांपासून सुरक्षा मिळेल.”

- » **व्ही.व्ही.गिरी :** “सामाजिक सुरक्षेन्तर्गत सरकार जोखिमच्या विरुद्ध एक सुरक्षा प्रदान करते, जे करण्यासाठी एक व्यक्ती व्यक्तिगत पातळीवर साधनांच्या अभावाने करू शकत नाही.”
- » **आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटन :** “सामाजिक सुरक्षेचा आशय अशा सुरक्षेशी आहे जो समाज उपयुक्त संघटनद्वारे अनिश्चित जोखिमच्या विरुद्ध प्रदान करतो, ज्यामुळे समाज सदस्य बाधित होतात.”

वरील व्याख्यांवरून स्पष्ट होते की सामाजिक सुरक्षेन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तीला आजारपण, बेरोजगारी, अनावश्यक खर्च, अज्ञान, मृत्यू, अपघात यापासून आधार मिळविण्यासाठी सामाजिक वीमा आणि सामाजिक सहाय्यता योजना लागू करणे आणि समाजात नोकरीची हमी, आजारपणातील औषधपाणी, अपघातातील दवाखाना खर्च, मातृत्व लाभ, असमर्थता लाभ, उत्तराधिकारी लाभ प्रदान करणे समाविष्ट आहे.

समाजातील प्रत्येक नागरीकाला सरकार, नियोक्त्याने सुरक्षा प्रदान करणे वा ती प्राप्त करणे हा नागरीकांचा मुलभूत हक्क आहे. या अधिकारातूनच प्रत्येकाला सामाजिक सुरक्षा मिळते.

थोडक्यात मानवी जीवनातील सर्वच जोखिम आणि अनिश्चिततेपासून वाचणे प्रत्येकाला शक्य नसते. बऱ्याचदा ते प्रचंड खर्चीक असते. ते खर्च पेलणे व्यक्तीला व्यक्तिगत पातळीवर शक्य नसते. म्हणून हा खर्च सरकारने करावा अशी प्रत्येक देशात अपेक्षा केली जाते.

सामाजिक सुरक्षेची व्याप्ती (Scope of Social Security) :

सामाजिक सुरक्षेन्तर्गत तीन बाबी समाविष्ट केल्या जातात.

- १) सामाजिक मदत/सहाय्यता
- २) सामाजिक वीमा
- ३) सामाजिक सेवा

सामान्यतः एक सामाजिक सुरक्षा योजनेद्वारे पुढील आकस्मिकतेसाठी भरपाई दिली जाते.

- १) आजारपणात वैद्यकीय सुविधा
- २) कामावर अपघात झाला तर पगार व वैद्यकीय सुविधा

- ३) आजारपणात रोख लाभ
- ४) गरोदरपण व प्रसुतीसाठी वैद्यकीय सुविधा व रोख लाभ
- ५) कामावर मृत्यू झाल्यास कुटूंबाला रोख भरपाई
- ६) निवृत्ती वेतन
- ७) कर्त्या पुरुषाचा मृत्यू झाल्यावर पत्नी व मुलांना रोख मदत
- ८) बेरोजगारी भत्ता
- ९) मृत्यूच्या वेळेस केलेल्या खर्चाची भरपाई
- १०) बाल संगोपनासाठी रोख मदत

सामाजिक सुरक्षेचे महत्त्व (Importance of Social Security) :

१) सामाजिक सुरक्षा गरीब श्रमीकांना

आवश्यक : विकसित देशांच्या तुलनेत भारतात गरीबांची संख्या अधिक आहे. शिवाय कारखान्यात जे कामगार काम करतात त्यांना इतकी कमी मजुरी मिळते की त्यातून ते त्यांच्या जीवनावश्यक गरजाही पूर्ण करू शकत नाही. तर मग बचतीचा प्रश्नच नाही. अशा स्थितीत आजारपण, अपघात, बाळंतपण, बेरोजगारी, नोकरी जाणे इत्यादीमुळे

खर्चात अचानक वाढ झाली तर तो भागविणे अशक्य असते. सामाजिक सुरक्षा या सर्वांपासून थोड्याफार प्रमाणात संरक्षण प्रदान करते.

२) आरोग्यासंबंधी सुविधा : दारीद्र्य, अस्वच्छता, गलिच्छ वस्त्या, यासारख्या कारणांनी अनेक साथीचे रोग निर्माण होतात. यात बहुसंख्य लोक आजारी पडतात. सामाजिक सुरक्षा या विरुद्ध वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून देतात.

३) सामाजिक वाईट प्रवृत्तीपासून सुरक्षा : दारीद्र्य आणि बेरोजगारीतूनच चोरी, दरोडे, खून, मारामारी, जातीय तणाव, तोडफोड, बाल गुन्हेगारी, स्त्री कामगारांचे लैंगिक शोषण, वेश्या वस्ती, इत्यादी वाईट प्रवृत्ती निर्माण होतात. ज्यातून समाज स्वास्थ्य धोक्यात येते. जर सामाजिक सुरक्षेमार्फत रोजगाराची हमी, बेरोजगारी भत्ता, यासारख्या सुविधा पुरविल्या तर सामाजिक गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी होते.

सामाजिक सुरक्षेचे महत्त्व

- » सामाजिक सुरक्षा गरीब श्रमीकांना आवश्यक
- » आरोग्यासंबंधी सुविधा
- » सामाजिक वाईट प्रवृत्तीपासून सुरक्षा
- » अपघातात मदत
- » भावी पिढीचे योग्य पालनपोषण
- » वृद्धावस्थेत मदत

- ४) **अपघातात मदत** : एखाद्या कामगारास कामावर अपघात झाला, त्याचा मृत्यू झाला, अपंगत्व आले तर त्याचा रोजगार तात्पुरता किंवा कायमस्वरूपी जातो. अशा परिस्थितीत कामगार वीमा, आरोग्य सुविधा, नुकसान भरपाई यासारख्या सामाजिक सुरक्षा योजना मदतनिस सिद्ध होतात.
- ५) **भावी पिढीचे योग्य पालनपोषण** : आरोग्य सुविधा, वीमा, शिक्षण व प्रशिक्षण सुविधा जर कामगारांच्या मुलांना उपलब्ध करून दिल्या, त्यांना अनुदान बक्षिस दिले तर भावी पिढ्या घडविण्याचे यश सामाजिक सुरक्षा योजनांच्या पदरी पडेल.
- ६) **वृद्धावस्थेत मदत** : निवृत्ती वेतन, ग्रॅज्युएटी, भविष्य निर्वाह, निवृत्ती वेतन विक्री यासारख्या सामाजिक सुरक्षा योजनांमधून सेवा निवृत्तीचा निवृत्ती काळ सुखात जाण्यास मदत होते.

सामाजिक सुरक्षेची साधने (Social Security Instruments) : सामाजिक सुरक्षा पुढील वेगवेगळ्या मार्गांनी पुरविली जाते.

- १) अपघात व मृत्यू वीमा संरक्षण व भरपाई
- २) नुकसान भरपाई
- ३) बेरोजगारी भत्ता
- ४) निवृत्ती वेतन, ग्रॅज्युएटी पेन्शन विक्री
- ५) महागाई भत्ता, वेतन वाढ
- ६) भविष्य निर्वाह
- ७) आरोग्य सुविधा
- ८) शिक्षण व प्रशिक्षण व्यवस्था

भारतात सामाजिक सुरक्षा उपाय

(Social Security Measures in India) :

भारतात सामाजिक सुरक्षाचे उपाय दोन गटात वर्गीकृत करता येतील. १) सामाजिक विमा, २) सामाजिक मदत. सामाजिक वीमासाठी कर्मचारी, मालक अंशदान देतात. जेव्हा अपघात, मृत्यू होतो तेव्हा नुकसानभरपाई वीमा कंपनीकडून केली जाते. तर सामाजिक मदत योजनान्तर्गत गरीब आणि गरजूंना आर्थिक मदत सरकार, कंपनी मालकांकडून दिली जाते. यासाठी कर्मचार्यांना कोणतेही अंशदान द्यावे लागत नाही. भारतात सामाजिक सुरक्षेच्या प्रमुख योजना पुढीलप्रमाणे-

१) कर्मचारी भरपाई कायदा, १९२३ (Employees Compensation Act, 1923) : भारतात कामगार भरपाई कायदा १९२३ मध्ये संमत झाला आणि

तेथूनच सामाजिक सुरक्षेला सुरुवात झाली. या कायद्याची व्याप्ती कारखाना आणि उद्योगात काम करणाऱ्या कामगारांपर्यंतच मर्यादित आहे. कामावरील वातावरणामुळे कामगाराला एखादा आजार झाला, त्यातून मृत्यू झाला, कामावर अपघात होवुन मृत्यू झाला तर त्याची भरपाई कामगाराच्या कुटुंबाला केली जाते. या कायद्याचा आवाका विस्तृत आहे. यात वीज निर्मिती व पुरवठा, खाण उद्योग, बागान उद्योग, वाहतूक उद्योग, बांधकाम उद्योग समाविष्ट केले जातात. ज्या उद्योगातील कर्मचार्यांनी कामगार राज्य वीमा कायदा १९४८ अंतर्गत सामाजिक सुरक्षा घेतली आहे. त्या उद्योगातील कामगारांना कर्मचारी भरपाई कायदा लागू होत नाही.

१९८४ पूर्वी या कायद्यान्तर्गत फक्त १००० रुपयापर्यंतच वेतन/मजुरी असणाऱ्याच कामगारांना भरपाई केली जात होती. पण या कायद्यात १९८४ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. आता वेतन/मजुरीची मर्यादा काढली आहे. सर्वांना सरसकट भरपाई दिली जाते.

कामगार भरपाई कायद्यात कामावर मृत्यू, स्थायी रुपात पूर्ण विकलांग आणि आस्थायी रुपात विकलांग यासाठी वेगवेगळी नुकसान भरपाई केली जाते. स्थायी रुपात पूर्ण विकलांग झाल्यास भरपाईची किमान रक्कम १४०००० रुपये आणि मृत्यू झाल्यावर किमान १२०००० रुपये भरपाई केली जाते तर मृत्यू झाल्यावर जास्तीत जास्त ९.१४ लाख रुपये आणि पूर्ण विकलांग झाल्यावर जास्तीत जास्त १०.९७ लाख रुपये भरपाई केली जाते. भरपाईची रक्कम कामगाराचे वय, वेतन यावर अवलंबून असते. २३ डिसेंबर २००९ मध्ये या कायद्यात दुरुस्त्या करुन त्याचे नाव कामगार भरपाई ऐवजी कर्मचारी भरपाई कायदा करण्यात आले.

२) मातृत्व लाभ कायदा १९६१ (Maternity Benefit Act, 1961)
: काही निवडक उद्योगात महिला कर्मचार्यांना मातृत्व लाभ कायदा, १९६१

भारतात सामाजिक सुरक्षा उपाय

- » कर्मचारी भरपाई कायदा, १९२३
- » मातृत्व लाभ कायदा १९६१
- » कर्मचारी राज्य वीमा कायदा, १९४८
- » कर्मचारी भविष्य-निधी आणि विविध तरतूद कायदा, १९५२
- » कर्मचारी भविष्य निधी योजना
- » केंद्रीय कर्मचारी वीमा योजना, १९७५
- » कुटुंब निवृत्ती वेतन योजना
- » ग्रॅज्युएटी कायदा, १९७२
- » कर्मचारी ठेव संलग्न वीमा योजना, १९७६
- » बेरोजगारी भत्ता
- » कर्मचारी पेन्शन योजना, १९९५
- » व्यक्तिगत अपघात वीमा विशेष सुरक्षा योजना, १९८५

नुसार आर्थिक लाभ पोहोचवले जातात. कायद्यान्तर्गत बाळाचा जन्म होण्याअगोदर ६ आठवडे आणि जन्मानंतर ६ आठवड्याची मजुरी/वेतन सुटीसहीत द्यावे लागते. तो स्त्री कामगारांचा अधिकार आहे. यात तरतुद आहे की बाळ जन्माला येण्याअगोदरच्या एक महिना अगोदर कोणतेही अवजड काम देता येणार नाही. हा नियम असे कारखाने, सर्कस, बागान, दुकाने व प्रतिष्ठाने यावर लागू होतो जेथे कर्मचाऱ्यांची संख्या १० किंवा १० पेक्षा जास्त असेल. जर राज्य सरकारने विचार केला तर तो कायदा दुसऱ्या उद्योगातही लागू करता येईल. ज्या महिला कर्मचाऱ्यांना कर्मचारी राज्य वीमा कायदा, १९४८ अंतर्गत सामाजिक सुरक्षा मिळाली आहे, त्यांना मातृत्व लाभ कायदा, १९६१ लागू होत नाही. मातृत्व लाभ प्राप्त करण्यासाठी मजुरी/वेतनाची कोणतीही अट नाही.

३) कर्मचारी राज्य वीमा कायदा, १९४८ (Employees State Insurance Act, 1948) : सामाजिक सुरक्षा क्षेत्रात सर्वात महत्त्वपूर्ण पाऊल १९४८ मध्ये उचलण्यात आले, जेव्हा कर्मचारी राज्य वीमा कायदा पास झाला. या कायद्यान्तर्गत वीजेवर चालणारे जे हंगामेतर कारखाने (Non-Seasonal Factories) येतात, ज्यात कामगार संख्या १० किंवा त्यापेक्षा जास्त असेल तर ज्यात वीजेचा वापर होत नाही तेथे २० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार का करतात. आता राज्यसरकारांनी या कायद्यान्तर्गत हॉटेल व रेस्टारंट, शॉप्स, चित्रपट गृहे, रस्ते वाहतूक कंपन्या, वृत्तपत्रे प्रतिष्ठान यांना समाविष्ट करत आहे. ज्यात कामगारांची संख्या २० किंवा त्यापेक्षा जास्त असेल. १ मार्च २०१० पासून या कायद्यान्तर्गत अशा कर्मचाऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभ प्राप्त होतील ज्याची मासिक मजुरी १५००० रुपयांपेक्षा कमी असेल भारतीय सेनेत काम करणारे व्यक्ती या योजनेचे सदस्य नाहीत.

कर्मचारी राज्य वीमा योजनेच्या प्रशासनाची जबाबदारी कर्मचारी राज्य वीमा निगम/महामंडळावर असेल, ज्याची स्थापना १९४८ मध्ये करण्यात आली होती. देशाचे कामगार मंत्री आणि आरोग्य मंत्री या महामंडळाचे सदस्य असतात. या व्यतिरिक्त राज्य सरकार, नियोक्तांचे प्रतिनिधी असतात. कर्मचारी राज्य वीमा निगमने ही सामाजिक सुरक्षा योजना लागू करण्यासाठी प्रादेशिक बोर्ड आणि स्थानिक समितीचे गठन केले.

कर्मचारी राज्य वीमा कायद्यान्तर्गत वीमा घेतलेल्या कर्मचाऱ्यांना मुख्यतः सहा प्रकारचे लाभ होतात. ते असे आरोग्य तपासणी, आजारपण, अपंगत्व, मातृत्व, आश्रित आणि अत्यंविधी लाभ मिळतात. आरोग्य तपासणी लाभात वीमा घेतलेल्या कर्मचारी व त्यांच्या परिवाराची मोफत तपासणी केली जाते. आजारपण लाभान्तर्गत आजारपणासाठी रोख मदत केली जाते. दोन लागोपाठ

आजारपणात ९१ दिवसांचे अंतर असू शकते पण दीर्घ आजारात हे अंतर वाढविले जाते. मातृत्वासाठी जास्तीत जास्त १२ आठवड्यांची पगारी रजा मिळू शकते. स्थायी आणि अस्थायी अपंगत्वासाठी भरपाईची व्यवस्था करण्यात आली आहे. वीमाधारक कर्मचाऱ्याचा कामावर मृत्यू झाला तर कुटुंबाला भरपाई दिली जाते. आश्रिताच्या श्रेणीत विधवा अज्ञान मुले, म्हातारे, आई-वडील यांचा समावेश केला जातो. अंत्यविधी लाभान्तर्गत वीमाधारक कर्मचाऱ्याच्या अंत्यविधी खर्चासाठी कुटुंबाच्या सर्वात मोठ्या सदस्याला रोख रक्कम दिली जाते.

कर्मचारी वीमा योजनेचा लाभ २०१५-१६ मध्ये १०१ नवीन क्षेत्रात कार्यरत १.२८ कोटी लोकांपर्यंत पोहोचवण्यात आला. आज या योजनेच्या लाभार्थीची संख्या ७.८९ कोटी झाली आहे.

४) कर्मचारी भविष्य-निधी आणि विविध तरतूद कायदा, १९५२
(Employees Provident Fund and Miscellaneous Provision Act, 1952)
: कर्मचारी भविष्य-निधी आणि विविध तरतूद कायदा १९५२ या अंतर्गत कर्मचाऱ्यांना भविष्य निर्वाह निधी, कौटुंबिक निवृत्ती वेतन आणि ठेवीशी संबंधित/ जोडलेली वीमा योजनेच्या रुपात सेवा निवृत्ती लाभाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या कायद्याचा उद्देश-

- १) औद्योगिक श्रमिक सेवा निवृत्त झाल्यानंतर त्यांच्या भविष्याची व्यवस्था करणे.
- २) कर्मचाऱ्याचा कामावर मृत्यू झाल्यानंतर त्याच्या आश्रितांना भरपाई व्यवस्था करणे.
- ३) वीमा योजनेद्वारे कर्मचाऱ्यांमध्ये बचतीची भावना निर्माण करणे.

हा कायदा देशातील १८६ उद्योगांना लागू आहे. या कायद्यात तेच उद्योग येतात, ज्यात कामगारांची संख्या २० पेक्षा जास्त आहे. कर्मचाऱ्याला आपल्या भविष्य निर्वाहनिधी खात्यात आपल्या उत्पन्नाच्या १२% रक्कम अंशदान म्हणून जमा करावी लागते आणि तेवढीच रक्कम नियोक्ता/मालकाकडून अंशदान दिले जाते.

कर्मचारी निधीत जमा झालेली रक्कम पुढील स्थितीत हक्काने प्राप्त करू शकतो.

- १) सेवा निवृत्तीवर सर्व रक्कम प्राप्त होते.
- २) स्थायी आणि पूर्ण अपंगत्व आल्यावर
- ३) व्यापक स्तरावर कामगार कपात केल्यानंतर नोकरी गेल्यावर नियोक्ता/ उद्योजकाकडून निधीची रक्कम व्याजासह पूर्णतः तेव्हाच मिळू शकते जेव्हा कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधीचा सदस्य कमीत कमी १५ वर्षांपासून असेल. यापेक्षा कमी काळ नोकरी झाली असेल तर

नियोक्ताकडून जेवढे अंशदान जमा झाले असेल तेवढीच रक्कम मिळेल पण कर्मचार्याला त्याच्या अंशदानाची सर्व रक्कम सव्याज मिळते. या बरोबरच सदस्य कर्मचार्याला मोठा आजार, गृह बांधणी, आश्रितांचा विवाह या कारणासाठीही जमा रक्कमेचा काही हिस्सा काढता येतो.

५) कर्मचारी भविष्य निधी योजना (Employees Provident Fund Scheme) : या योजनेतून कर्मचार्यांना वित्तीय सुरक्षा प्रदान होते. यात कर्मचारी सक्तीने किंवा स्वेच्छेने काही रक्कम दरमहा जमा करू शकतो. यासाठी ६५०० रुपये यापेक्षा कमी वेतन असणे ही अट आहे. कर्मचारी भविष्य निधी योजनेन्तर्गत एक Death Relief Fund स्थापन करण्यात आला. या अन्तर्गत सदस्यांचा मृत्यू झाल्यास कुटुंबाला आर्थिक मदत केली जाते. Death Relief Fund सदस्य होण्यासाठी मासिक वेतन १००० रुपयापेक्षा अधिक नसावे. अगोदर मदतीची रक्कम ५०० रुपये होती. ती १९८१ मध्ये १२५० करण्यात आली.

६) केंद्रीय कर्मचारी वीमा योजना, १९७५ (Central Employees Insurance Scheme, 1975) : ही योजना अशा सर्व केंद्रीय कर्मचार्यांना लागू होते जे भविष्य निर्वाहनिधीत आपले अंशदान देतात. या योजनेनुसार ४ जानेवारी १९७५ नंतर जर सेवा काळात कर्मचार्याचा मृत्यू झाला. तेव्हा कर्मचार्याने मागील तीन वर्षात निधीत जी रक्कम जमा केली आहे तेवढीच अतिरिक्त रक्कम कुटुंबाला दिली जाते. या अतिरिक्त लाभाची रक्कम जास्तीत जास्त १०,००० रुपये असेल. नंतरच्या काळात वीमा अंशदान व भरपाई रक्कम यात वाढ झाली.

७) कुटुंब निवृत्ती वेतन योजना (Family Pension Scheme) : औद्योगिक कर्मचार्यांचा सेवा काळ पूर्ण होण्या अगोदरच मृत्यू झाला तर त्याच्या कुटुंबाला दीर्घकालीन सुरक्षा देण्यासाठी १ मार्च १९७१ मध्ये दोन योजना सुरु केल्यात.

१) कोळसा खाण कुटुंब पेन्शन योजना, १९७१

२) कर्मचारी पेन्शन योजना, १९७१

ह्या योजना अशा कर्मचार्यांना लागू होतात जे कोळसा खाण भविष्य निधी आणि बोनस योजना कायदा १९४८ व कर्मचारी भविष्य निधी कायदा १९५२ चे सदस्य आहेत.

८) ग्रॅज्युएटी कायदा, १९७२ (Payment of Gratuity Scheme) : या कायद्यान्तर्गत ३५०० रुपये मासिक वेतन प्राप्त करणारे कर्मचारी व श्रमीक मग ते कोणत्याही व्यावसायिक उपक्रम, औद्योगिक युनिट, खाण, बागान, बंदरे, रेल्वे, मोटार वाहन, दुकाने व प्रतिष्ठानात काम करणारे असो पण त्यात १० पेक्षा जास्त कर्मचारी काम करीत असतील. ते सेवा निवृत्त झाल्यावर किंवा त्यांचा सेवेत मृत्यू

झाल्यानंतर त्यांना वा कुटुंबाला ग्रॅच्युएटीची रक्कम प्राप्त होते. ही रक्कम प्रत्येक वेतन आयोगात बदलत गेली आहे. सध्या स्थितीत ही रक्कम १० लाख रुपये आहे.

१) कर्मचारी ठेव संलग्न वीमा योजना, १९७६ (Deposit linked Insurance Scheme, 1976) : ही योजना १ ऑगस्ट १९७६ पासून अशा कर्मचाऱ्यांसाठी लागू करण्यात आली जे भविष्य निर्वाह निधी आणि मुक्त भविष्य निधीचे सदस्य आहेत. या कर्मचाऱ्यांना स्वतःचे अंशदान द्यावे लागत नाही. फक्त नियोक्ता आणि सरकार निधीत अंशदान करतात. सेवानिवृत्तीनंतर व कर्मचाऱ्याच्या मृत्यूनंतर ही रक्कम प्राप्त होते. यात मिळणारी जास्तीत जास्त रक्कम १००००० रुपये असू शकते.

१०) बेरोजगारी भत्ता (Berozgari Bhatta) : ज्या सुशिक्षित बेरोजगारांनी रोजगार विनिमय केंद्रात नाव नोंदुनही बरीच रोजगार न मिळणाऱ्यांना देशातील १० राज्यांनी बेरोजगारी भत्ता देण्याची व्यवस्था केली आहे. ही रक्कम दरमहा १००० रु ते २५०० रुपयांपर्यंत असू शकते.

११) कर्मचारी पेन्शन योजना, १९९५ (Employees Pension Scheme, 1995) : केंद्र सरकारने अशा सर्व कर्मचाऱ्यांसाठी एक पेन्शन योजना सुरु केली जे कुटुंब पेन्शन योजना १९७१ व भविष्य निर्वाह निधी १९५२ च्या अंतर्गत येतात. ही योजना १६ नोव्हेंबर १९९५ पासून लागू झाली. या योजनेनुसार ३३ वर्षे सेवा करणाऱ्या प्रत्येक कर्मचाऱ्यांना वेतन आणि महागाई भत्त्याच्या ५०% पेन्शन दिली जाते. या व्यतिरिक्त एखादी व्यक्ती जर ४० वर्षांपर्यंत सेवा करत असेल तर त्याला सेवा निवृत्तीनंतर ५०% ऐवजी ६०% पेन्शन प्राप्त होईल. या योजनेनुसार १० वर्षांपेक्षा कमी सेवा करणाऱ्यांना पेन्शन दिले जात नाही.

१२) व्यक्तिगत अपघात वीमा विशेष सुरक्षा योजना, १९८५ (Personal Accident Insurance Special Security Scheme, 1985) : ही योजना १५ ऑगस्ट १९८५ पासून लागू करण्यात आली. या योजनेत भूमीहिन शेतमजुर, लहान व सीमांत शेतकरी, ग्रामीण कारागिर यांचा समावेश होतो. कर्त्या व्यक्तीचा मृत्यू झाला तर कुटुंबाला ३००० रुपये देण्याची व्यवस्था आहे. ही योजना त्यांच्यासाठी आहे ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न ५००० रुपयापेक्षा अधिक नसेल.

भारतात सामाजिक सुरक्षांच्या उपायांचे मूल्यमापन

(An Appraisal of the Social Security Measures in India) :

१) मर्यादित आवाका (Insufficient Coverage) : भारतातील सामाजिक सुरक्षा योजनांचा आवाका मर्यादित आहे. देशातील बरेच कामगार असे आहेत की त्यांना कोणत्याही सामाजिक सुरक्षा योजनांचे

लाभ मिळत नाहीत. उदा. National Sample Survey-NSS ने १९९९-२००० मध्ये एक अध्ययन केले. त्यात आढळून आले की, देशात संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रात एकूण ३९.९ लोक काम करतात. पैकी संघटीत क्षेत्रात फक्त २.८ कोटी म्हणजे फक्त ८% लोक काम करतात तर ३७.१ कोटी म्हणजे ९२% लोक असंघटीत क्षेत्रात काम करत आहेत. असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना कोणतीही सामाजिक सुरक्षा मिळत नाही. यात सर्वात जास्त काळजी करण्यासारखी स्थिती भूमीहिन २३.९० कोटी कृषि कामगारांची आहे. त्यांच्याकडे ना कायम रोजगार आहे ना कसण्यासाठी शेत जमिन आहे. संघटीत क्षेत्रातील अशाच कारखान्यातील कामगार सामाजिक सुरक्षा योजनेच्या कक्षेत येतात. ज्यात कामगारांची संख्या १० किंवा २० पेक्षा जास्त आहे.

संघटीत आणि असंघटीत कामगारांव्यतिरिक्त बरेचसे असे लोक येतात, ज्यांना रोजगार अक्षम म्हणतात. म्हणजे जे काम करू शकत नाही. जसे वृद्ध व वयस्क, आजारी, अर्ध अपंग इत्यादी यांच्यासाठी विशेष अशा योजना नाहीत. पण अलीकडील काळात विधवा महिला, अपंग व्यक्ती, आजारी लोक, निराधार लोक यांच्यासाठी सरकारने काही योजना सुरू केल्यात जसे-प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन पेन्शन योजना, दुकानदार, व्यापारी आणि स्व-रोजगारांसाठी, राष्ट्रीय पेन्शन योजना, प्रधानमंत्री आवाज योजना ग्रामीण व शहरी, राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता कार्यक्रम, आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना, वीणकरांसाठी आरोग्य वीमा योजना, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त व विकास निगम.

- २) **एकात्मिक योजनांचा अभाव** (Lack of an Integrated Scheme) : भारतात एकात्मिक सामाजिक सुरक्षेच्या योजना नाहीत. म्हणूनच सामाजिक सुरक्षेसाठी वेगवेगळ्या कायद्यान्तर्गत वेगवेगळ्या योजना आहेत. ज्या काही प्रमाणात एकसारख्या आहेत. यांचे व्यवस्थापन व प्रशासनावर वेळ आणि पैसा दोन्ही वाया जातात. तसेच ज्यांना सामाजिक सुरक्षेचे लाभ मिळतात तेही मर्यादितच आहेत. उदाहरणार्थ, कोणत्याही आरोग्य वीमा अन्तर्गत उपलब्ध वैद्यकीय सेवा, औषधे, डॉक्टर, नर्स या सर्वांची संख्या खूपच कमी आहे.

- ३) **बेरोजगारी वीमेचा अभाव** (Absence of Unemployment

Insurance) : भारतात रोजगार नसेल किंवा रोजगार गमावल्यावर कोणतेही वीमा संरक्षण मिळत नाही. ज्याद्वारे भरपाई होईल. विकसित देशात ही व्यवस्था आहे. तेथे तर रोजगार मिळत असूनही ते काम करत नाही. कारण त्यांना सरकार, वीमा कंपन्यांकडून मोठी आर्थिक मदत मिळते जी रोजगार करूनही मिळत नाही.

६.५ भारतात कामगार कल्याण (Labour Welfare in India) :

सामान्यपणे श्रमीकांची कार्यक्षमता ही जशी अन्न, वस्त्र, निवारा या जीवनावश्यक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूंच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते तशीच ती त्यांना मिळणाऱ्या शिक्षण व प्रशिक्षण सुविधा, आरोग्य सुविधा, सुखद व चैनीच्या वस्तुवर अवलंबून असते. या सर्वांमधून कामगारांच्या राहणीमानाचा स्तर उंचावतो, त्यांचा सर्वांगीण विकास होतो. समाजातील कामगारांना सरकार, नियोक्ता, सेवाभावी संस्था यांच्याकडून मिळणाऱ्या काही सोयी सुविधा अशा असतात की त्यातून त्यांच्या कल्याणात वाढ होते.

सामाजिक कल्याण (Social Welfare) :

सामाजिक कल्याण संकल्पनेचा अर्थ जाणून घेण्यासाठी त्याच्या व्याख्यांचे अध्ययन करावे लागेल.

- » Encyclopedia of Social Sciences : “कामगार कल्याणाचा संबंध अशा प्रयत्नांशी आहे की सरकारी कायदे, औद्योगिक व बाजार व्यवस्था या व्यतिरिक्त कामगारांना काम करण्यासाठी आणि कधी-कधी त्यांचा जीवनमानाचा स्तर उंचावण्यासाठी केलेल्या ऐच्छिकता यांच्याशी आहे.”
- » Labour bureau of United Nation : “श्रम कल्याणाचा संबंध कामगारांचे उत्थान आणि आरामासाठी दिल्या जाणाऱ्या अशा बौद्धिक व सामाजिक सुविधांशी आहे जी त्यांना मिळणाऱ्या मजुरी/वेतनाव्यतिरिक्त दिली जाते. पण त्यांची उद्योगाच्या दृष्टिने गरज नसते.”
- » International Labour Organisation च्या अहवालानुसार : कामगार कल्याणाचा संबंध अशा सेवा आणि सुख सुविधांशी जोडला पाहिजे ज्या कारखाने किंवा त्यांच्या जवळ असणाऱ्या ठिकाणावर स्थापित केल्या गेल्या असतील व त्यातून कामगारांना कामाच्या ठिकाणी आरोग्यदायक व सुखद वातावरणात काम करण्याची संधी मिळेल,

त्यातून त्यांच्या शारीरिक आरोग्याबरोबरच मानसिक आरोग्यातही सुधारणा होईल.”

- » Labour Inquiry Commission : भारत सरकारने कामगाराच्या स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी जो कामगार तपासणी आयोग स्थापन केला होता. त्याने श्रम कल्याणाचा अर्थ चांगल्या प्रकारे सादर केला आहे.
- » आयोगाच्या मतानुसार : “श्रम कल्याण कार्यान्तर्गत कामगार कायद्याव्यतिरिक्त कामगारांना बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक, नैतिक आणि आर्थिक विकासासाठी केल्या जाणाऱ्या कार्यांचा समावेश केला पाहिजे. मग ही कार्ये नियोक्ता करो वा सरकार करो वा इतर संस्था करोत.”

या व्याख्येनुसार कामगार कल्याणात कामगार निवास व्यवस्था, आरोग्य सुविधा, शिक्षण व प्रशिक्षण व्यवस्था, पौष्टिक आहार, मनोरंजन केंद्र, उद्याने व व्यायाम शाळा, विश्रामालय, सहकारी संस्था, शिशु विहार केंद्र, समाज मंदिर, पगारी रजा, पर्यटन सुविधा, वीमा संरक्षण, आजारपण व मातृत्व लाभ, भविष्य निधी, निवृत्ती वेतन व भत्ते इत्यादी सुविधा नियोक्ता व सरकार व सेवाभावी संस्थांनी निस्वार्थीपणे स्वेच्छेने पुरविल्या असतील तर त्या सर्वांचा कामगार कल्याणात समावेश होतो.

वरील सर्व व्याख्यांमधून स्पष्ट होते की, कामगार कल्याणात त्या सर्व सोई सुविधा, सामाजिक व आर्थिक लाभांचा समावेश होतो. ज्या वेतन/मजुरी व्यतिरिक्त मिळतात. ज्यातून त्यांचे शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक आरोग्य सुदृढ होऊन त्यांच्या कार्यक्षमतेत व उत्पादकतेत सुधारणा होतात. विशेष म्हणजे हे नियोक्ता, सरकार, सामाजिक सेवाभावी संस्थांकडून स्वेच्छेने पुरविल्या जातात. यात शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन केंद्रे, उद्याने, व्यायामशाळा, वीमा संरक्षण, आजारपण रजा, मातृत्व लाभ, भविष्य निधी यांचा समावेश होतो.

श्रम कल्याणाचे महत्त्व (Importance of Labour Welfare) :

श्रम कल्याणाचे महत्त्व पुढील मुद्द्यातून व्यक्त होते.

१. देशात औद्योगिक शांतता निर्माण होते.
२. श्रमिकांना शिक्षण-प्रशिक्षण मिळाल्याने कौशल्य, कार्यक्षमता वाढ होते.
३. श्रमिक नैतिकतेत वाढ होते. ते उद्योगाला आपले मानून काम करतात.
४. यामुळे श्रमिक संघटीत/एकसंघ होतात.

५. श्रमिकांची प्रवासी वृत्ती, अनुपस्थिती कमी होते. ते स्थायी होतात. आरोग्य सुविधामुळे आजारपणात कमी रजा घेतात.
६. काम करण्यात स्वारस्य वाढते.
७. श्रम कल्याण हा औद्योगिक प्रशासनाचाच एक भाग आहे.
८. श्रम विकासातून, उत्पादन, रोजगार वाढ होऊन आर्थिक विकास गतिमान होतो.

श्रम कल्याण अन्तर्गत केली जाणारी कार्ये

(Functions under Labour Welfare) :

डॉ. ब्राऊटन यांनी श्रम कल्याण कार्याचे दोन गटात विभाजन केले आहे.

अ) कारखान्यान्तर्गत

आ) कारखानाबाह्य.

आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेची श्रम कल्याण कार्याचे विभाजन केले.

अ) कारखान्यान्तर्गतची श्रम कल्याण कार्ये :

१. आरोग्य सेवा व व्यावहारिक सुरक्षा
२. शौचालय व्यवस्था
३. आंधोळ पांधोळीची व्यवस्था
४. शिशू गृह
५. आराम आणि उपहार गृहे
६. शैक्षणिक सुविधा
७. पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था
८. थकव्यापासून वाचण्याची व्यवस्था
९. कल्याण कार्याच्या देखभालीसाठी प्रशासकीय व्यवस्था
१०. सुरक्षात्मक कपडे व बुट
११. भत्ते

आ) कारखानाबाह्य श्रम कल्याण कार्ये :

१. मातृ हित लाभ
२. सामाजिक वीमा उपाय (ग्रॅज्युएटी, पेन्शन, भविष्य निधी, पुनर्वास)
३. दान वित्त निधी
४. आरोग्य तपासणी (कुटूंब नियोजन, शिशु कल्याण)
५. निवास सुविधा
६. खेळ मैदाने, ग्रंथालय, वाचनालय, मनोरंजन केंद्र
७. आराम, सुट्यांमध्ये पर्यटन फिरण्याची व्यवस्था

८. श्रमिकांच्या सहकारी संस्था (गृहनिर्माण, पतपेढ्या, ग्राहक भांडार)
९. श्रमिकांच्या आश्रितांना शिक्षण व प्रशिक्षण व्यवस्था. (मुलांचे शिक्षण, प्रशिक्षण)
१०. लहान मुले, युवा वर्ग, स्त्रीवर्गासाठी प्रोत्साहन कार्यक्रम
११. घर ते कारखाना वाहतूक व्यवस्था

श्रम कल्याण कार्ये आणखी तीन वेगळ्या प्रकारातही वर्गीकरण करतात.

१. **वैधानिक श्रम कल्याण कार्ये** : जी कार्ये नियोक्त्याला नियम व कायदानुसार करावीच लागतात. नियमांमध्ये सरकारने कार्याचा उल्लेख केलेला असतो. ही कार्ये सक्तीने नियोक्त्याला करावी लागतात.
२. **ऐच्छिक श्रम कल्याण कार्ये** : जी कार्ये नियोक्ता आपल्या श्रमिकांच्या कल्याणासाठी स्वतः करतात. यामागे हेतू त्यांची कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढविणे हा असतो. नियोक्त्याबरोबरच काही सामाजिक संस्था ही कार्ये करतात. जसे खासगी ट्रस्टमार्फत कारखान्याजवळ शाळा, महाविद्यालय व्यवस्था, आरोग्य केंद्रे वगैरे.
३. **पारस्परिक (Mutual) श्रम कल्याण कार्ये** : पारस्परिक श्रम कल्याण कार्ये कामगार, नियोक्ता, सरकार, सामाजिक संस्था, यांच्या परस्पर सहकार्यातून केली जातात.

श्रम कल्याण कार्ये : कोणाची जबाबदारी/उत्तरदायित्व ? :

Labour Welfare function : Whose Responsibility?

श्रम कल्याण कार्याचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी कोणाची असावी ? हा एक वादाचा विषय आहे.

रोजगार नियोक्ता/कारखान्याचा मालक म्हणतात की यावरील खर्चाचा अतिरिक्त भार कारखान्यावर पडतो, यापासून कारखानदाराला कोणताही लाभ मिळत नाही. पण हा विचार सदोष आहे. श्रम कल्याण कार्यक्रमातून श्रमिकांच्या कार्यक्षमतेत व उत्पादकतेत वाढ होते, त्याचा परिणाम म्हणून एकूण उत्पादनात वाढ होऊन नियोक्त्याच्या नफ्यात वाढ होते. जर नियोक्त्याने वर उल्लेख केलेल्या कारखान्यान्तर्गत व कारखानाबाह्य व्यवस्था कामगारांसाठी केल्यात तर त्यांचा कामगारांवर सकारात्मक प्रभाव पडतो. मालकाविषयी आपलेपणा निर्माण होतो, कामावरील निष्ठा वाढते. सर्व सुविधा मोफत मिळाल्यानंतर त्यांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होते, औद्योगिक संघर्ष कमी होतात. किमान यासाठी श्रम कल्याणाची जबाबदारी नियोक्त्यांनी स्वीकारावी.

श्रम कल्याण कार्याचे उत्तरदायित्व हे सरकारचेही आहे. कल्याणकारी

राज्याच्या निर्मितीसाठी सरकारला कल्याणकारी कार्यावर खर्च करावा लागतो. समाजवादी समाजरचनेत श्रम कल्याणावर सरकार अधिक भर देते. सरकार वेगवेगळे कायदे संमत करून कामगार हित वाढविण्याचे प्रयत्न करते. सरकारने कामगार कल्याणाचे योग्य कार्यक्रम/योजना आखल्या व राबविल्या तर कामगार कल्याणात निश्चितच वाढ होते. म्हणून श्रम कल्याण ही सरकारची जबाबदारी मानावी लागेल.

पण वस्तुस्थिती अशी आहे की ही जबाबदारी नियोक्ता-सरकार-सामाजिक संस्था यांची सामुहिक आहे.

भारतात श्रम कल्याण कार्यक्रम

(Labour Welfare Activities in India) :

श्रम कल्याण कार्यक्रमांची विभागणी पाच भागात करता येईल.

अ) केंद्र सरकारकडून चालविले जाणारे कार्यक्रम :

भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी श्रम कल्याणासाठी सरकारने अनेक कायदे करून ते कारखानदाऱ्यांसाठी अनिवार्य केलेत. यात पुढील कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण आहेत.

१. सार्वजनिक उपक्रम श्रम कल्याण निधी कायदा, १९४६.
२. कारखाना कायदा, १९४७.
३. कोळसा खाण श्रमिक कल्याण निधी, १९४७.
४. अभ्रक खाण श्रम कल्याण कायदा, १९४६.
५. चहा, कॉफी, मसाला पदार्थ मळे/बागान श्रम कायदा, १९५१
६. मोटार परिवहन श्रम कायदा, १९५६.
७. बंदरे श्रमिक योजना, १९६१.
८. श्रमिक शिक्षण योजना, १९५८.
९. ठेकेदारी मजूर नियम व समाप्ती कायदा, १९७०.
१०. लाईम स्टोन अँड डोलोमाईट खाण श्रमिक कल्याण निधी कायदा, १९७२.
११. कच्चे लोह, मॅंग्रीज व क्रोम खाण श्रम कल्याण कायदा, १९७६.

भारतात श्रम कल्याण कार्यक्रम

- » केंद्र सरकारकडून चालविले जाणारे श्रम कल्याण कार्यक्रम.
- » राज्य सरकारकडून चालविले जाणारे श्रम कल्याण कार्यक्रम.
- » नियोक्त्यांकडून केली जाणारे कार्यक्रम.
- » कामगार संघटनांकडून चालविले जाणारे कार्यक्रम.
- » इतर सामाजिक संस्थांकडून चालविले जाणारे कार्यक्रम.

१२. विडी श्रमिक कल्याण कायदा, १९७६.
१३. महिला आणि बाल श्रमिक कल्याण, १९७६.
१४. राष्ट्रीय पुरस्कार योजना, १९८४.

आ) राज्य सरकारकडून चालविले जाणारे श्रम कल्याण कार्यक्रम :

स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रत्येक घटक राज्याच्या सरकारने आपापल्या राज्यातील श्रमिकांच्या कल्याणात वाढ करण्यासाठी नियम, कायदे व त्याची अंमल बजावणीसाठी प्रयत्न केलेत. यात श्रम कल्याण केंद्र, कामगार निवास वसाहती स्थापन केल्यात.

इ) नियोक्त्यांकडून केली जाणारे श्रम कल्याण कार्ये :

भारतात रोजगार देणारे कारखानदार/नियोक्ता श्रम कल्याणाबाबत उदासिन आहेत. ते असेच श्रम कल्याण कार्ये करतात जी कायद्याने बंधनकारक आहेत. पण काही कारखानदार श्रम कल्याणासाठी स्वतः स्वेच्छेने प्रयत्न करतात. ते पुढीलप्रमाणे :

१. **ज्युट उद्योग :** भारतीय ज्युट मिल्स असोसिएशनमार्फत टिटागड, श्रीरामपूर, कनकीपाडा, भद्रेश्वर, हजारीबाग येथे श्रमकल्याण केंद्राची स्थापना केली. आता जवळ-जवळ ७० ज्युट मिल्स मध्ये आरोग्य केंद्रे व कॅण्टीन व्यवस्था आहे. ५५ मिल्समध्ये शिशू गृह, ३५ मिल्समध्ये शाळा व २५ मिल्समध्ये मनोरंजन केंद्रे आहेत.
२. **सुती कापड उद्योग :** देशातील सर्वच कापड गिरण्यांमध्ये आरोग्य केंद्रे, शाळा, ग्राहक भांडार, कॅण्टीन व्यवस्था आहे. तसेच मनोरंजन केंद्रे. चांगले इस्पीतळे, ग्राहक सहकारी संस्था आहेत.
३. **लोह-पोलाद उद्योग :** देशातील सर्व लोहपोलाद उद्योगांमध्ये कामगार कल्याणाची व्यवस्था उपलब्ध आहेत. श्रम कल्याणात मोठे योगदान देणाऱ्यात टाटा समुहाचे नाव प्रसिद्ध आहे.
४. **साखर उद्योग :** बहुतांश साखर कारखान्यात आरोग्य केंद्रे, बालवाड्या, शाळा, प्रशिक्षण संस्था, मनोरंजन केंद्रे, सहकारी ग्राहक भांडार, कर्मचारी निवास व्यवस्था आहे.

आज देशातील सर्वच लहान मोठे उद्योजक श्रम कल्याणात आपले स्वेच्छिक योगदान देत आहेत.

ई) कामगार संघटनाकडून केले जाणारे श्रम कल्याण :

भारतातील कामगार संघटनांनी श्रम कल्याणात वाढ करण्यासाठी कोणतेही महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले नाही. त्यांची सर्व शक्ती संघर्षातच गेली. तसेच त्यांच्याकडे

आर्थिक शक्तीही सिमीत असल्याने ते काही कार्य करू शकले नाहीत. पण काही संघटनांनी श्रम कल्याणात भर घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. जसे- टेक्स्टाईल लेबर असोसिएशन अहमदाबादने विशेष कार्य केले आहे. यात आरोग्य केंद्र, मनोरंजन केंद्रे, आरोग्य तपासणी, शिक्षण सुविधा, निर्माण केल्यात. याबरोबरच इंदोर मिल्स युनियन, मजूर सभा कानपूर, भारतीय श्रम फेडरेशन उत्तर प्रदेश, बँक कर्मचारी संघ यांचे कार्य उल्लेखनीय आहेत.

उ) सामाजिक आणि इतर संस्थांकडून केलेली श्रमकल्याण कार्ये :

भारतात काही सामाजिक संस्थाही श्रम कल्याणासाठी कार्य करतात. यात Servants of India Society, Seva Sadan Sammittee, Indian league Society या प्रमुख आहेत. या संस्था फक्त श्रम कल्याणासाठीच कार्ये करतात असे नाही. तर गरीब आणि मागास वर्गासाठीही कल्याणकारी कार्ये करतात. या संस्था सार्वजनिक वाचनालये, ग्रंथालये, खेळ मैदाने, मनोरंजन केंद्रे, आरोग्य मंदिर, शाळा स्थापन करून समाज कार्य करतात. याबरोबरच कामगार वसाहतीजवळ शिशू विहार, शाळा सुरू करतात. तसेच कामगार वसाहतीतील रस्ते, वीज, पाणी, स्वच्छता, सांडपाणी यांची व्यवस्था करतात.

६.६ भारतातील कामगार वेतन धोरण

(Labour Wage Policy in India) :

भारताला जेव्हा स्वातंत्र्य प्राप्त झाले तेव्हा कामगारांमध्ये खूप असंतोष होता. याच कारणाने सरकारने कामगारांच्या मशिनरीला पुन्हा दुरुस्त करण्याचे ठरविले. सरकारने ६ एप्रिल १९४८ ला आपले औद्योगिक धोरण जाहिर केले ज्यात कामगारविषयक धोरणाबाबत नमूद करण्यात आले की सरकार उद्योगांमधील कामगारांचे योग्य महत्त्व मान्य करत आहे आणि हेही मान्य करते की औद्योगिक लाभात कामगारांना योग्य वाटा असला पाहिजे. हा वाटा श्रमाच्या उत्पादन शक्तीच्या आधारावर असावा. सरकारकडून प्रयत्न करण्यात येतील की श्रमिकांना योग्य वेतन आणि भांडवलदारांना भांडवली गुंतवणूकीवर योग्य लाभ मिळाला पाहिजे. अशा प्रकारे १९४८ च्या औद्योगिक धोरणातील कामगार धोरणात प्रथमच श्रमाची लाभातील भागिदारी मान्य करण्यात आली आणि निर्णय घेण्यात आला की औद्योगिक उत्पादनाशी संबंधित सर्व बाबींमध्ये कामगारांना प्रतिनिधित्व दिले जाईल. कामगारांच्या निवासाची व्यवस्था करण्याचा प्रस्तावही याच धोरणात ठेवण्यात आला.

स्वतंत्र भारताचे श्रम धोरण कसे असावे याचा स्पष्ट उल्लेख भारतीय घटनेत

केलेला आहे. घटनेतील कलम २३ नुसार कोणताही मालक श्रमिकाला वेठबिगार करणार नाही किंवा त्याच्याकडून जबरदस्तीने काम करून घेणार नाही. कलम २४ नुसार १४ वर्षांपेक्षा कमी वय असणाऱ्या बालकांना कारखान्यात, जोखीम कामात नोकरीस ठेवणार नाही. या व्यतिरिक्त सरकारने आपल्या श्रम धोरणात घोषणा केली की,

१. प्रत्येक नागरिकाला पुरेशा प्रमाणात आपले उदरभरण/पोषण करण्यासाठी साधन प्राप्त करण्याचा अधिकार आहे.
२. देशाची अर्थव्यवस्था अशा प्रकारची असावी की ज्यात थोड्याच श्रमिक लोकांच्या हातात संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही.
३. स्त्री आणि पुरुष एकसारखे जोखीम काम करत असतील तर स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करता समान दराने मजुरी दिली पाहिजे.
४. कामगारांना काम करण्यासाठी पुरेशा सुविधा दिल्या पाहिजेत.

राष्ट्रीय योजना उद्योगाने देशाच्या जलद व संतुलित आर्थिक विकासासाठी पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-५६) तयार केली. ती १ एप्रिल १९५१ पासून लागू केली. या योजनेत कामगारांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी सरकारने काही महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले. श्रम कल्याणकारी कार्य केले गेले आणि सामाजिक सुरक्षेसाठीही कार्ये करण्यात आलीत. पण योजना काळात स्वीकारण्यात आलेल्या श्रम धोरणात दोष होता की श्रम कल्याण व श्रम सुरक्षा कार्य विकास योजनांशी संबंधित नव्हते.

सरकारने ३० एप्रिल १९५६ रोजी आपले दुसरे औद्योगिक धोरण जाहिर केले. ज्यात श्रम धोरणाबाबत दर्शविण्यात आले की, औद्योगिक विकासाची गती टिकविण्यासाठी औद्योगिक शांतता टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे. या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी सरकार संयुक्त विचार-विनियम आणि उद्योगांमध्ये कामगारांना भागिदारी देण्याच्या प्रथेला प्रोत्साहन देण्यात येईल. कामगारांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी, कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी, कामाच्या ठिकाणची स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील. श्रमिकांची उत्पादकता वाढविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. याबाबत सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग हे आदर्श ठरतील असे कार्य करावे लागेल.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत (१९५६-१९६१) श्रम संबंधीच्या कार्यक्रमात या बाबींवर महत्त्व देण्यात आले की देशाच्या आर्थिक विकासात श्रमिकांचे योगदान वाढेल व श्रम आंदोलनाला अधिक शक्तीशाली बनविण्यात यावे. या योजनेत श्रमसंबंधी पुढील कार्यक्रम निश्चित झाले.

१. कामगार संघटनांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न.
२. उद्योग व्यवस्थापनात कामगार प्रतिनिधींना सहभागी करून घेणे.
३. करार किंवा पंचांचा निवाडा पद्धतीला सोडून देण्यात आले पण सामुहिक सौदा पद्धतीला प्राधान्य दिले गेले नाही.
४. मजुरीचे मापन करण्याच्या कार्याला सुरुवात करण्यात आली.
५. राष्ट्रीय पातळीवर ६ मोठ्या उद्योगांमध्ये त्रिदलीय मजूर परिषद स्थापित करण्यात आली.
६. मजुरीच्या समस्येला उत्पादकतेशी संबंधित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

पण वरील सर्व कार्यामध्ये समन्वय आणि सामंजस्याचा अभाव असल्याने श्रम धोरण राबविण्यात अडचणी निर्माण झाल्यात. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत (१९६१-६६) तेच श्रम धोरण स्वीकारण्यात आले जे दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत होते. पण त्याचा विस्तार करण्यात आला. श्रमिकांचे शिक्षण व प्रशिक्षण आणि त्यांचा व्यवस्थापनातील सहभाग यावर अधिक भर देण्यात आला.

निष्कर्षरूपात असे म्हणता येईल की योजनाकाळात आणि आजही श्रम धोरणाचा उद्देश लोकशाहीची स्थापना करण्याचा आहे. औद्योगिक शांतता टिकविण्यासाठी श्रम नियोक्त्यांशी कामगारांचे संबंध सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. न्युनतम मजुरीची निश्चिती, संघर्ष निवारण्यासाठी अनिवार्य आणि ऐच्छिक व्यवस्था, व्यवस्थापनात श्रमिकांचा सहभाग, काम करण्याच्या स्थितीत सुधारणा, उत्तरदायित्व पार पाडणाऱ्या कामगार संघटनांचा विकास करणे ही श्रम धोरणाची वैशिष्ट्ये आहेत.

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेतही (१९६९-१९७४) श्रम धोरणाचे मुलभूत उद्देश तेच होते जे पूर्वीच्या योजनांमध्ये होते. त्या व्यतिरिक्त या योजनेत असे व्यावहारिक उपाय शोधले जातील ज्यात कामगार संघटना राष्ट्रीय विकासात अधिक योगदान देऊ शकतील. सार्वजनिक क्षेत्रात श्रमसंबंध आणि व्यवस्थापनात कामगारांचे सहकार्य घेतले जाईल आणि कृषि श्रमिक आणि ठेकेदारीवर घेतलेल्या श्रमिकांना अधिक संरक्षण दिले जाईल. श्रम कल्याणाचे कार्य अधिक सुधारण्यासाठी भर देण्यात येईल. श्रमिकांच्या उत्पादकतेत वाढ करण्यासाठी श्रमिकांना प्रशिक्षण व प्रोत्साहन देण्यावर भर देण्यात आला.

डॉ. गजेन्द्र गडकर : राष्ट्रीय श्रम आयोग

(Dr. Gajendra Gadkar National Labour Commission) :

देशात श्रमिकांची समस्या अधिक कठीण झाली. प्रति दिवसाची मजुरी,

महागाई भत्ता, बोनस आणि कामगार संघटनांची मान्यता इत्यादी समस्यांवर देशाच्या प्रत्येक भागात असंतोष व विवाद उग्र रूप धारण करत होते. म्हणून गरज निर्माण झाली की श्रमिक समस्येबाबत एक राष्ट्रीय धोरण निश्चित रूपात निर्धारित करावी तरच दरदिवशी होणाऱ्या श्रम समस्यावर तोडगा निघेल. म्हणून डॉ. गजेंद्र गडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक राष्ट्रीय श्रम आयोग (National Labour Commission) स्थापित केला. तीन वर्षांच्या परिश्रमानंतर आयोगाने ७०० पानाचा अहवाल प्रकाशित केला. आयोगाने ज्या शिफारशी केल्यात त्याचे कामगार विश्वात स्वागत करण्यात आले. आयोगातील मुख्य अंश पुढीलप्रमाणे :

कामगार संघटनांना मान्यता :

कामगार संघटनांच्या मान्यतेसंदर्भात आयोगाने मत व्यक्त केले की प्रत्येक उद्योगात अशाच कामगार संघटनांना मान्यता द्यावी ज्यात ज्यांचे बहुमत असेल. ज्या उद्योगात १०० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करीत असतील अथवा एक निश्चित प्रमाणापेक्षा अधिक भांडवली गुंतवणूक झाली असेल, ज्यात बहुसंख्य श्रमिक संघटनेचेच प्रतिनिधी उद्योगाच्या प्रतिनिधीशी वाटाघाटी करू शकतील. उर्वरित अल्पसंख्य कामगार संघटना आपल्या सदस्यांची नियुक्ती किंवा बडतर्फी या समस्यावर चर्चा करतील. जर या शिफारशीचे पालन केले गेले तर कामगारांच्या बहुतांश अधिकाराबाबतच्या समस्या सुटतील. एका उद्योगात एकाच कामगार संघटनेला मान्यता द्यावी. ही मागणी बऱ्याच काळापासून होत होती.

स्थायी उद्योग आयोग :

मालक-कामगार यांच्यातील संघर्ष मिटविण्यासाठी केंद्र आणि राज्यांमध्ये स्थायी औद्योगिक संबंध आयोगाची स्थापना करण्याची सूचना आयोगाने केली. स्थायी उद्योग आयोगात सरकार हस्तक्षेप करणार नाही. आयोग कोणत्याही कामगार संघटनेला मान्यता देऊ शकतो. तसेच त्यांच्या उद्योगासोबत करार व पंचनियुक्ती इत्यादीबाबत निर्णय घेऊ शकतात. केंद्रीय आयोग राष्ट्रीय महत्वाच्या समस्यावर संमती व्यक्त करेल आणि राज्याचे आयोग राज्य सरकारच्या क्षेत्रात व्यवहार करतील.

अनिवार्य उद्योग :

आयोगाने अति आवश्यक आणि कमी आवश्यक किंवा समाजासाठी जास्त महत्त्वपूर्ण आणि कमी महत्त्वपूर्ण उद्योगांमध्ये फरक केला. समाजाच्या उपयोगी सेवांना महत्त्वपूर्ण मानण्यात आले. या उद्योगात संपाला परवानगी दिली जाणार नाही. कमी महत्त्वपूर्ण उद्योगातही तीस दिवसापेक्षा जास्त काळासाठी संप करता येणार नाही. यापेक्षा जास्त काळ संप चालला तर आयोग संपात हस्तक्षेप करेल

आणि योग्य तो निर्णय देईल. दिलेला निर्णय मालक-कामगार दोहोंना मान्य करावा लागेल. जर संप आयोगाने अयोग्य ठरविला तर संपकाळात जे श्रम बुडाले त्याची मजुरी देण्यात येणार नाही, तसा श्रमिकाला अधिकारही नसेल. तसेच मालकाने केलेली टाळेबंदी योग्य नसेल तर टाळेबंदी काळातील पूर्ण मजुरी प्राप्त करण्याचा अधिकार कामगारांना असेल.

बहुसंख्य कामगार संघटना :

एका उद्योगात एखाद्या कामगार संघटनेच्या सदस्यांची संख्या मोठी असेल तर एखादा विवाद निर्माण झाल्यावर आयोगाने बहुमताने सदस्यांच्या गुप्त मतदानाचा पर्याय सुचविला आहे.

किमान मजुरी (Minimum Wages) :

सध्या एक खूप बिकट समस्या आहे की उद्योगात किमान मजुरी किती असावी आणि संपूर्ण देशासाठी किमान मजुरी दर कसा निश्चित करावा. गडकर आयोगाच्या शिफारशीत संपूर्ण देशासाठी एकच किमान मजुरी दर निश्चित करता येणार नाही. किमान मजुरी ही अशी रक्कम आहे ज्या आधारावर श्रमिक आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्याबरोबरच शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्च करू शकेल. आता एकच मजुरी दर निश्चित न होण्याचे कारण प्रत्येक उद्योगाची स्थिती व आवश्यकता वेगवेगळी असते. विशेष म्हणजे प्रत्येक क्षेत्रात जीवनमान खर्च (Living of Cost) वेगवेगळी असते. म्हणून आयोगाने प्रत्येक उद्योगाच्या आणि समसामाईक अवस्था व्यवस्थेच्या आधारावर मजुरी निश्चित करण्याचा सल्ला दिला.

उद्योग अनेक वर्षांपासून मागणी करत आहेत की श्रमिकांच्या वेतनाचा संबंध उत्पादनाशी जोडला पाहिजे. आयोगाने या समस्येवरही उपाय सांगितला आणि ही मागणी तर्कसंगत आहे, असे मानून एक निश्चित स्तरानंतर वेतन वृद्धीचा आधार उत्पादन वृद्धीचा स्वीकार केला. यामुळे श्रमिकांना उत्पादनवाढीस प्रोत्साहन मिळेल आणि उद्योगावर अनावश्यक भारही पडणार नाही. पण आयोगाने श्रमिकांच्या लाभासाठी मूळ वेतनासह महागाई भत्ता समाविष्ट केला आणि श्रमिकांच्या भविष्यनिधीमध्ये मालकाकडून अनुदानाची रक्कम प्रमाण ६% वरून ८% आणि ९% वरून १०% केली. तसेच त्याचा काही भाग पेन्शनच्या रूपात देण्याचीही सूचना केली.

सार्वजनिक क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांसाठी आयोगाने तात्काळ वित्त आयोग गठीत करण्यास सांगितले आणि पदोन्नतीचे तीन सिद्धान्त निश्चित केलेत. आयोगाने शिफारस केली आहे की खालच्या स्तरावर सेवा जेष्ठता, मध्यम स्तरावरही सेवा जेष्ठता, पात्रता आणि वरच्या स्तरावर व्यवस्थापक आणि तांत्रिक प्रशासकीय

स्थानासाठी केवळ पात्रता आधारावर पदोन्नती देण्यात यावी.

आयोगाने आणखीही काही शिफारशी केल्या आहेत. जसे बाळंतपण सुविधा व कर्मचारी भरपाईसाठी केंद्रीय निधीची स्थापना करणे, कामाचे तास आठवड्याला ४० पर्यंत कमी करणे, श्रमिक ठेकेदारीने घेण्याची पद्धती संपविणे, निर्वाह खर्चाचा निर्देशांकात (१९६० हे वर्ष आधार मानून) वाढ करणे इत्यादी.

६.७ भारतातील कामगार संघटना (Labour Union in India) :

प्रत्येक प्रजासत्ताक सार्वभौम देशातील कामगारांना आपल्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी संघटित होऊन कामगार संघटना स्थापन करण्याचा मुलभूत हक्क आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत मालक आणि कामगार असे दोन वर्ग असतात. कारखान्याचा मालक वर्ग कामगारांना त्यांच्या सीमांत उत्पादकतेपेक्षा कमी मजुरी देवून त्यांचे शोषण करतात. त्यांच्याकडून जास्त तास काम करून घेतात, कामाच्या ठिकाणी खेळती हवा, सूर्यप्रकाश, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छता गृहे, उपहार गृहे, मनोरंजन केंद्रे, शाळा, आरोग्य केंद्रे, ये-जाची साधने यांचा अभाव असतो. असंघटीत कामगार योग्य वेतन (Fair Wage) आणि कामाच्या ठिकाणाचे वातावरण यात सुधारणा करण्यासाठी एकत्र येऊन आपली संघटना स्थापन करतात. मालकाशी वाटाघाटी करून योग्य मागण्या आपल्या पदरात पाडून घेतात.

संघटीत कामगार वर्ग आपल्या संघटनेच्या माध्यमातून आपल्या समस्या उद्घोषकापर्यंत पोहोचवतात. समस्या सोडविण्यासाठी सामुहिक सौदा करून वाटाघाटी करतात.

राष्ट्रीय श्रम आयोगानुसार जगातील सर्वच औद्योगिक देशातील कामगार संघटनांचे स्वरूप एकसारखेच असते. त्यांच्या विकासाचे तत्वही एकसारखेच असते.

श्री. व्ही. व्ही. गिरी यांनी कामगार संघटनावर विचार करून लिहिले आहे की कामगार संघटना म्हणजे असे संघटन होय की ज्याची स्थापना ऐच्छिक रूपात सामुहिक शक्तीच्या आधारावर कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी झालेली असते.

कार्ल मार्क्स यांनी कामगार संघटनाबाबत भाकित केले होते की शोषित, पिडीत कामगार वर्ग एक दिवस संघटीत होऊन आपल्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कामगार संघटना स्थापन करतील. कामगार संघटना वास्तवात कष्ट करणाऱ्या कामगारांच्या संघटनेचा केंद्रबिंदू आहे. मार्क्सने असेही भाकित केले की कामगार संघटना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करून एक दिवस कामगारांची सत्ता असलेल्या

सरकारची स्थापना करतील. मार्क्सचे हे भाकित USSR, झेकोस्लोव्हाकिया, चीन या देशात खरे ठरले. वर्गविहीन समाज निर्माण करण्यात कामगार संघटनानी या देशात मोठे योगदान दिले.

कामगार संघटनांचे वैशिष्ट्ये (Features of Trade Union) :

१. हे एक कामगारांचे संघटन असते.
२. हे संघटन एक ऐच्छिक संघटन आहे. यात कामगार स्वेच्छेने सदस्य होतात किंवा स्वेच्छेने संघटनेतून बाहेर पडतात.
३. याची निर्मिती सामुहिक शक्तीच्या आधारावर होते.
४. हे संघटन कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करतात.

कामगार संघटनांचे उद्देश (Objectives of Trade Union) :

१. अडचणीच्या काळात कामगारांना मदत करणे.
२. कारखान्यात शिस्त टिकवून ठेवणे.
३. कामगारांसाठी योग्य आणि हितकारक निवास व्यवस्था करणे.
४. सरकारी धोरणावर प्रभाव टाकणे.
५. कामगार कल्याण कार्ये स्वतः करणे आणि ते मालकाकडूनही करून घेणे.
६. मालक कामगार कलह सोडविणे.
७. कामगारांना संघटीत करणे, त्यांच्यात सहकार्याची भावना वाढविणे.
८. कामगारांसाठी शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन सेवांची व्यवस्था करणे.
९. कामगारांच्या सेवा शर्तीत सुधारणा करणे.
१०. कामगार हितासाठी संप करणे, योग्य संचलित करणे.
११. कामगारांच्या पदोन्नतीसाठी प्रयत्न करणे.
१२. कामगारांची सौदाशक्ती वाढविणे, आपापसातील स्पर्धा संपविणे.
१३. गरज भासेल तेव्हा कायदेशीर सल्ला देणे.
१४. उद्योग व्यवस्थापन आणि लाभांशामध्ये भागीदारीसाठी प्रयत्न करणे.
१५. कामगारात उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण करणे, राष्ट्रीय एकता निर्माण करणे.

कामगार संघटनांची कार्ये (Functions of Trade Union) :

कामगार संघटनांच्या कार्याचे तीन गटात वर्गीकरण केले जाते.

अ) अन्तर्गत कार्ये, आ) बाह्य कार्ये, इ) राजकीय कार्ये.

अ) अन्तर्गत कार्ये :

कामगार संघटना कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी कारखान्यात जी

कार्ये करतात, त्यांना 'अन्तर्गत कार्ये' म्हणतात. ती पुढीलप्रमाणे :

१. कामगारांना योग्य मजूरी/वेतन प्राप्त करून देणे.
२. औद्योगिक व्यवस्थापनात कामगारांना हिस्सा मिळवून देणे.
३. कामाचे तास कमी करणे.
४. औद्योगिक लाभात कामगारांना हिस्सा मिळवून देणे.
५. सामुहिक सौद्यासाठी प्रयत्न करणे.
६. कारखान्यातील कामाच्या वातावरणात सुधारणा करणे.

आ) बाह्य कार्ये :

कामगारांच्या कल्याणासाठी कामगार संघटनांकडून केली जाणारी कार्ये बाह्य कार्ये ठरतात. ते पुढीलप्रमाणे :

१. आजारपण, बेरोजगारी व संपकाळात सदस्य कामगारांना मदत करणे.
२. श्रमिकांसाठी वाचनालय, ग्रंथालय व्यवस्था करणे.
३. कामगारांसाठी योग्य राहण्याची व्यवस्था करणे.
४. कामगारांसाठी प्रशिक्षण, पेयजल, स्वच्छता गृह व्यवस्था करणे.
५. कामगार मुलांसाठी शाळा, दवाखाने व्यवस्था करणे.

इ) राजकीय कार्ये :

कामगार संघटना राजकारणात प्रवेश करून आपल्या हिताचे संवर्धन करू शकतात. यासाठी पुढील कार्ये करतात.

१. स्थानिक, राज्य व केंद्र पातळीवरील निवडणूका लढविणे.
२. निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना सरकारमध्ये सामील करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
३. कामगारांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या व अधिकाराबाबत जागृत करणे.

कामगार संघटनांची संरचना (Structure/Pattern of Labour Union) :

भारतात कामगार संघटनांचे मुळ युनिट एक प्रतिष्ठान किंवा संयंत्र आहे. भारतात बहुतांश कामगार संघटना ह्या औद्योगिक कामगार संघटना आहेत. शिल्प संघटना (Craft Union) अत्यंत कमी आहेत. देशात सामान्य संघटना मुख्यतः विशेष क्षेत्रापुरत्या मर्यादित आहेत. भारतात औद्योगिक कामगार संघटनेची रचना ही एखाद्या पिरॅमिडसारखी आहे. पिरॅमिडच्या तळाशी असंख्य कामगार असतात. जे कोणत्यातरी कामगार संघटनेचे सदस्य असतात. पिरॅमिडच्या मध्य भागात कामगार संघटनांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी असतात. जे कामगार हितासाठी प्रयत्न करतात आणि पिरॅमिडच्या उच्च/शिखर स्थानी संघटनेचा नेता असतो. जो कामगार चळवळ हाताळतो. संप करणे, मालकांशी सामुहिक सौदा करणे, कामाच्या ठिकाणाचे

वातावरण उंचावणे यासाठी प्रयत्न करतात.

मोठ्या कामगार संघटनेची संरचना ही प्रामुख्याने स्थानिक पातळीवर प्राथमिक संघटनेच्या स्वरूपाची असते. तिचे कामगार हे सदस्य असतात. त्यानंतर राज्यस्तरीय औद्योगिक संघटना असतात. तर वरच्या पातळीवर केंद्रीय कामगार संघटना असते.

कामगार संघटनेची संरचना पुढीलप्रमाणे असते.

अ) प्राथमिक संघटना (Primary Union) :

प्राथमिक संघटना देशात संघटनेचे मूळ युनिट असते. याचे तीन प्रकार असतात.

१. औद्योगिक संघटना
२. शिल्प संघटना
३. सामान्य संघटना.

१. औद्योगिक प्रकाराची प्राथमिक संघटना : भारतात बहुतांश कामगार संघटना या संयंत्र/उद्योग पातळीवर स्थापन होतात. म्हणून त्यांना 'औद्योगिक संघटन' म्हणतात. त्यातील बहुतांश संघटनांनी कामगार संघटना कायदा, १९२६ नुसार नोंदणी केलेली असते. त्यातील बऱ्याचशा किंवा काही संघटना प्रादेशिक, राज्य किंवा उद्योग पातळीवरील संघटनांशी संबद्ध असतात आणि त्यांच्या माध्यमातून वा स्वतंत्रपणे कामगार संघटनेची एक केंद्रीय संघटना असते. केंद्रीय संघटना आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकविणेस पसंती देते.

प्राथमिक संघटना नियोक्त्यांशी थेट संवाद साधून आणि औद्योगिक संघर्ष कायदा, १९४७ नुसार होणारे करार, किंवा संघर्ष मिटविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात. एवढेच नव्हे तर उद्योग किंवा इतर उच्च पातळीवर जो एक सामुहिक करार होतो. त्यातही सहभाग घेतात. याची कायदेशीर प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी संयंत्र पातळीवर संघटनेसोबत कराराच्या रूपात औपचारिक रूपाने पुनः करार करतात.

२. शिल्प प्रकाराचे प्राथमिक संघ (Primary Unions of the Craft Types) : व्यापकता असणाऱ्या या शिल्प संघटना भारतात एक दुर्मिळ घटना आहे. ह्या प्रकारची संघटना ब्रिटन, अमेरिका या देशात आहेत. शिल्प संघटनेची स्थापना केवळ काही उद्योगात केली जाते. जसे रेल्वे, अवजड अभियांत्रिकी, रेल्वे इंजिन चालक संघटना इत्यादी.

भारतीय लोको पायलट गिल्ड उद्योग पातळीवरील शिल्प संघटनाचे उदाहरण आहे.

भारतात विक्री प्रतिनिधी, शिक्षक, डॉक्टर, इंजिनियर यांच्या संघटना या प्रकारच्या आहेत. याबरोबरच मोटार परिवहन कर्मचारी, सफाई कामगार, वीज कामगार यांच्या संघटनाही याच प्रकारच्या आहेत, यातील बहुतांश संघटनांनी कामगार संघटना कायदा १९२६ नुसार नोंदणीही केलेली नाही आणि सामान्यपणे औद्योगिक संघर्ष कायदा १९४७ च्या व्याप्तीतही नाही.

३. **सामान्य प्रकाराचे प्राथमिक संघटना** (Primary Union of the General Level) : वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रतिष्ठान, दुकाने, शिल्प व इतर क्षेत्रात काम करणाऱ्या श्रमिकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अशा श्रमिकांनी स्थानिक, ग्रामीण, नागरी भागात आपल्यात संघटना स्थापन केल्यात. अशा संघटना मुख्यतः स्थानिक पातळीवरील सामान्य नेतृत्वाने स्थापन केलेली असते.

बऱ्याच ठिकाणी वरील क्षेत्रात रोजगार देणारे नियोक्ता ह्या कामगार संघटनांचा सामना करण्यासाठी आपला एक संयुक्त मंच तयार करून एकजुट होतात. अशा संघटना अमेरिका, ब्रिटन, युरोपीयन देशात आहेत. पण भारतात नाहीत. ह्या संघटनेचे नेते नियोक्ता, सरकार, स्थानिक अधिकारी यांच्यावर दबाव बनविण्यासाठी संप, प्रदर्शन करतात.

ब) औद्योगिक संघटना (Industrial Labour Union) :

लोह-पोलाद, सुती कापड, रेल्वे, बँकिंग, वीमा, चहा व रबरचे मळे, सिमेंट, अभियांत्रिकी, बंदरे यासारख्या संघटीत आणि विकसित उद्योगात उद्योगसंस्था पातळीवर कामगार संघटना स्थापन केल्या जातात. याचे उदाहरण म्हणजे - Indian National Iron and Steel Workers Federation. All India Railway mens federation, All India Bank employees federation, Indian National Textile workers federation.

Trade Union Act 1926 नुसार विवरणपत्र भरणाऱ्या औद्योगिक कामगार संघटनांची संख्या २००७ मध्ये २० होती. तर बरेच नोंदणीकृत संघटना वेळेवर आपले विवरण भर नाही. काहीतर अजिबात विवरण भरत नाही. प्रादेशिक आणि राज्य पातळीवर अशा संघटना स्थापन झाल्या आहेत. जसे राष्ट्रीय मिल मजुर संघ (महाराष्ट्र), बिहार आणि युपीमध्ये साखर कारखाना मजूर संघटना. पण ह्या

राज्यस्तरीय संघटना राष्ट्रीय पातळीवरील कोणत्यातरी संघटनेशी संलग्न असतात तर काही स्वतंत्र राहणे मान्य करतात.

क) कामगार संघटनांची केंद्रीय संघटना

(Central Trade Union Organisations) :

कामगार संघटनांची केंद्रीय संघटना/केंद्रीय ट्रेड युनियन ऑरगेनाइझेशन हे देशातील कामगार संघटनेच्या शिर्षस्थानी असते. कामगार संघटनेची पहिली केंद्रीय संघटना अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसची स्थापना १९२० मध्ये झाली. ही संघटना काँग्रेसच्या विचारसरणीच्या लोकांनी स्थापन केली पण नंतर त्यावर कम्युनिस्टांनी पूर्ण नियंत्रण मिळविले. भारतीय काँग्रेस नेत्यांनी १९४७ मध्ये Indian National Trade Union Congress ची स्थापना केली.

त्यानंतर अनेक केंद्रीय संघटना स्थापन झाल्यात. यात Hind Majdoor Sangh, 1948, United Trade Union Congress, 1948, Bhartiya Majdoor Sangh, 1955, Centre of Indian Trade Unions, 1970, National Labour Organisation, 1972, नंतरच्या काळात UTUC-LS, NFITUC, TUCC, AICCTU, AIUTUC ची स्थापना झाली. ह्या सर्व संघटना केंद्रीय संघटना आहेत.

औद्योगिक कलह (Industrial Disputes) :

औद्योगिक क्षेत्रात मालक आणि कामगार यांच्यात सहकार्यपूर्ण संबंध असणे आवश्यक असते. त्यातूनच उत्पादनात सातत्यपूर्ण वाढ होऊन औद्योगिक क्षेत्राचा आणि पर्यायाने देशाचा आर्थिक विकास होतो. परंतु औद्योगिक क्षेत्रात काही कारणांनी मालक आणि कामगारांमध्ये तणाव निर्माण होतात आणि त्यातून औद्योगिक संघर्ष वा कलह निर्माण होतात. त्याचा उत्पादन आणि समाजावर दुष्प्रभाव पडतो.

औद्योगिक क्षेत्रात मालक वर्ग महत्तम नफ्याला प्राधान्य देतो. यासाठी जे वेगवेगळे मार्ग आहेत त्यात एक मार्ग कामगारांना कमी वेतन, भत्ते, बोनस देणे हा आहे. दुसरीकडे कामगार किंवा कामगार संघटना अधिक वेतन, भत्ते, बोनस, सोई सुविधा, सुरक्षितता यांची मागणी करतात. यातूनच मालक आणि कामगारांमध्ये तणाव निर्माण होतो. तणावाचे रूपांतर संप टाळेबंदीत होते. त्यातून उत्पादनात व्यत्यय निर्माण होऊन मालक आणि कामगार दोन्ही वर्गांचे आर्थिक नुकसान होते.

औद्योगिक कलह रोजगार, बेरोजगारी, वेतन, भत्ते, बोनस, सोई सुविधा, सुरक्षितता यांच्याशी संबंधित असतो. जेव्हा मालक आणि कामगारांमध्ये वरील बाबीसंदर्भात वाटाघाटी होतात आणि त्यात जे तणाव निर्माण होतात आणि त्यातून धरणे, मोर्चा, निषेध, संप, टाळेबंदी या मार्गांचा अवलंब केला जातो तेव्हा त्याला

औद्योगिक कलह असे म्हणतात. थोडक्यात “मालकाकडून कामगारांच्या मागण्या मान्य न झाल्याने निर्माण होणाऱ्या तणावाला औद्योगिक कलह असे म्हणतात.”

औद्योगिक कलहाचे मार्ग :

औद्योगिक क्षेत्रात औद्योगिक कलहाचे दोन मार्ग आहेत.

१. कामगारांकडून स्विकारला जाणारा मार्ग : धरणे, मोर्चा, निषेध, मंद गतीने काम, संप इत्यादी.
२. मालक वर्गाकडून स्विकारला जाणारा मार्ग : वेतन कपात, कामगार कपात, कामाच्या तासात वाढ, टाळेबंदी इत्यादी

औद्योगिक कलहाची कारणे (Causes of Industrial Disputes) :

भारतातील औद्योगिक कलहाच्या कारणांचे ढोबळ मानाने दोन भागात वर्गीकरण करता येईल.

(अ) आर्थिक कारणे (Economic Causes) :

- १) वेतन (Wages) : बऱ्याच औद्योगिक संस्थांमध्ये कामगारांना त्यांच्या सिमांत उत्पादकतेपेक्षा कमी वेतन दिले जाते. सरकारने केलेल्या किमान वेतन कायद्यापेक्षा कमी वेतन दिले जातो. स्पर्धक उद्योग संस्थेपेक्षा कमी वेतन दिले जाते. कामगारांमध्ये फूट पाडून काही अल्प वेतन दिले जाते. तोट्याच्या नावाखाली वेतन कपात केली जाते. मालक वर्गाच्या शोषण वृत्तीचा विरोध करण्यासाठी कामगार एकत्र येवून संघटनेमार्फत वेतनाबाबत वाटाघाटी करतात. वाटाघाटी यशस्वी झाल्या नाही तर मालक-कामगार संघर्ष होऊन औद्योगिक कलह होतात. तसेच अर्थव्यवस्थेचा जसजसा विकास होत जातो. तसतशी देशात भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होते. त्याला तोंड देता यावे म्हणून कामगारांकडून वेतनवाढीची मागणी

औद्योगिक कलहाची कारणे

अ) आर्थिक कारणे

- » वेतन
  - » भत्ते
  - » बोनस
  - » कामाच्या ठिकाणाची स्थिती
  - » कामाचे तास
  - » तात्पुरत्या रजा, वैद्यकीय रजा व पगारी सुट्ट्या
  - » अन्याय बडतर्फी
  - » कामगार कपात
- ##### ब) आर्थिकेतर कारणे
- » कामगार संघटनेस मान्यता
  - » कामगाराचा दुदैवी बळी
  - » व्यवस्थापक व वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून दिली जाणारी वाईट वागणूक
  - » सामाजिक सुरक्षिततेची मागणी
  - » राजकीय कारणे

केली जाते. ती मान्य झाली नाही तर औद्योगिक कलह निर्माण होतो.

- २) **भत्ते** : अलीकडील काळात प्रदर्शन प्रभावजन्य (Demonstration Effect) मागणीत वाढ होत आहे. राहणीमानाची पातळी वाढत आहे. शिवाय भाववाढीमुळे राहणीमानाची पातळी टिकविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहे. हे सर्व शक्य व्हावे म्हणून सरकारी क्षेत्राप्रमाणे खासगी क्षेत्राकडून महागाई भत्त्याची मागणी केली जाते. कामगारांची ही मागणी मालकाचे मान्य केली नाही तर औद्योगिक कलह निर्माण होतात.
- ३) **बोनस** : कंपन्यांना जो नफा होतो तो आमच्या श्रमामुळे निर्माण होतो. यात आम्हाला वाटा मिळायला पाहिजे अशी मागणी कामगार संघटनांकडून केली जाते. भारतात दिवाळीच्या वेळेस मालकाकडून बोनसची अपेक्षा केली जाते. अपेक्षित बोनस मिळाला नाही तर कलह निर्माण होतो.
- ४) **कामाच्या ठिकाणाची स्थिती** : कारखाना ज्या ठिकाणी आहे त्या ठिकाणी पिण्याचे शुद्ध पाणी, खेळती हवा व सूर्यप्रकाश, वाहतूक व्यवस्था, शाळा व प्रशिक्षण संस्था, व्यायाम शाळा, निवास व्यवस्था असावी अशी अपेक्षा कामगारांकडून केली जाते. बऱ्याच कंपन्या ह्या अपेक्षा पूर्ण करतात. पण जर का ह्या अपेक्षा पूर्ण होत नसतील तर मालकाशी संघर्ष होतो.
- ५) **कामाचे तास** : भारतीय उष्ण हवामानात कामगाराची योग्य कार्यक्षमता आठ तासाची मानली जाते. काही कारखान्यामध्ये आठ तासांपेक्षा अधिक तास काम करण्यास भाग पाडले जाते. जादा कामाचा जादा मोबदला दिला जात नाही. त्यातूनही संघर्ष निर्माण होतो.
- ६) **तात्पुरत्या रजा, वैद्यकीय रजा व पगारी सुट्ट्या** : खासगी कामासाठी किरकोळ रजा, आजारपणात वैद्यकीय रजा, पर्यटनासाठी पगारी सुट्ट्या इत्यादीच्या मागण्यासाठी मालकांशी वाटाघाटी केल्या जातात. त्यात विवाद निर्माण झाला तर औद्योगिक कलह होतो.
- ७) **अन्याय बडतर्फी** : मालकाने वा व्यवस्थापनाने कर्मचाऱ्यांना अन्याय बडतर्फी केले तर इतर कामगार संघटनेमार्फत मालकाशी वाटाघाटी करून बडतर्फी कर्मचाऱ्यांना कामावर घेण्याचा आग्रह करतात. तसे न झाल्यास कलह होतो.
- ८) **कामगार कपात** : उत्पादन खर्चात बचत करण्यासाठी, उद्योग

संस्थेचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी, संयंत्र स्वयंचलीत करण्यासाठी मालकाकडून कामगार कपातीचा निर्णय घेतला जातो. त्याला केल्या जाणाऱ्या विरोधातून औद्योगिक कलह होतो.

(ब) आर्थिकेतर कारणे (Non-economic Causes)

- १) **कामगार संघटनेस मान्यता** : उद्योग संस्थेत कामगार संघटना स्थापन करण्यास मालकाचा विरोध असतो. त्यातूनही कलह निर्माण होतो.
- २) **कामगाराचा दुदैवी बळी** : बऱ्याचदा मालकाच्या मनात काही कामगाराविषयी आकस असतो. आकसापोटी त्याला कामावरून काढून टाकले जाते. त्याच्यावर झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी आणि त्याला सहानुभूती दर्शविण्यासाठी कलह निर्माण होतो.
- ३) **व्यवस्थापक व वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून दिली जाणारी वाईट वागणूक** : अधिक काम करून घेण्यासाठी किंवा कामावरून कमी करण्यासाठी या मार्गाचा अवलंब केला जाऊ शकतो. त्यातूनही कलह निर्माण होतो.
- ४) **सामाजिक सुरक्षिततेची मागणी** : कामावर असतांना अपघात झाला तर नुकसान भरपाई मिळविण्यासाठी कलह होऊ शकतो.
- ५) **राजकीय कारणे** : काही कामगार संघटना आपले राजकीय वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी आपले अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी मालकाशी संघर्ष करतात. त्यातूनही कलह होतात.

भारतातील औद्योगिक कलह (Industrial Disputes in India)

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात औद्योगिक कलह ही आकस्मिक घटना होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताच्या औद्योगिक विकासाची गती वाढली. कामगार संघटना स्थापन झाल्यात याबरोबरच औद्योगिक कलहही वाढलेत. १९६१ मध्ये ४३२ संप आणि ८० टाळेबंदी असे ५१२ औद्योगिक कलह झालेत. या कलहामुळे ४९ लाख श्रम दिवस वाया गेलेत. १९८१ मध्ये संप व टाळेबंदीची संख्या १५८८ पर्यंत वाढली. त्यामुळे ३६६ लाख श्रमदिवस वाया गेलेत. १९८६ मध्ये कलहाची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे १९९२ पर्यंत वाढली. त्यामुळे ३३५ लाख श्रम दिवस वाया गेलेत.

तक्ता : आर्थिक सुधारणाकाळातील औद्योगिक कलह आणि श्रम दिवस हानी

वर्ष	संप	टाळेबंदी	एकूण	मानव श्रमदिवस हानी (लाखात)
१९९१	१२७८	४३४	१८१०	३१२
२०००	३८५	३०५	६९०	१६७
२००५	२२७	२२९	४५६	२९६.६५
२००६	२४३	१८७	४३०	२०३.२५
२००७	२१०	१७९	३८९	२१७.६७
२००८	२४०	१८१	४२१	१७४.३३
२००९	२०५	१८७	३९२	१३३.६५
२०१०	२६२	१६५	४२७	१८०.२६
२०११	१०६	२९	१३५	६६.७१
२०१२ (जाने-ऑक्टो)	१७३	२१	१९४	२०.२९

स्त्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण विविध वार्षिक अहवाल.

आर्थिक सुधारणांमध्ये कामगारविषयक कायदे शिथिल केल्याने औद्योगिक क्षेत्रात कामगार कपात, कामाच्या तासात वाढ, कंत्राटी कामगार इत्यादी प्रकार वाढल्याने १९९१ मध्ये १२७८ संप झाले, तर ४३४ टाळेबंदी जाहीर करण्यात आली. त्यामुळे ३१२ लाख श्रम दिवस वाया गेलेत. १९९१ नंतरच्या काळात संप आणि २६ टाळेबंदी या दोहोत घट झाली. २०११ मध्ये फक्त १०६ संप आणि २६ टाळेबंदी झाली होती. त्यामुळे ६६.७१ लाख श्रम दिवस वाया गेलेत. ऑक्टोबर २०१२ पर्यंत संपाची संख्या १७३ आणि टाळेबंदीची संख्या २१ होती. १९४ औद्योगिक कलहामुळे २०.२९ लाख श्रम दिवस वाया गेले होते.

औद्योगिक कलहांची सोडवणूक करण्यासाठी उपाययोजना

(Measures Solve Industrial Disputes)

स्वातंत्र्यपूर्व काळात सरकार मानत होते की, संप आणि टाळेबंदी हा मालक आणि कामगार यांच्यातील संघर्ष आहे. हे संघर्ष न्यायप्रविष्ट बाब आहे. त्यात हस्तक्षेप करण्याची गरज नाही. त्यामुळे सरकारने कलह मिटविण्यासाठी प्रभावी उपाय केले नाहीत. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारच्या लक्षात आले की, कलहामुळे औद्योगिक उत्पादन आणि विकासावर विपरित परिणाम होत आहे. उत्पादनात घट झाल्याने सरकारी महसूल कमी होत आहे, रोजगारावर विपरीत परिणाम होत आहे. हे टाळण्यासाठी सरकारने पुढील उपाययोजना केलेल्या आहेत.

१) औद्योगिक कलह कायदा, १९४७
(Industrial Disputes Act, 1947): भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात कलह मिटविण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने १९२९ मध्ये व्यापार कलह कायदा केला होता. १९४७ मध्ये व्यापार कलह कायद्याच्या जागी औद्योगिक कलह कायदा केला. या कायद्यात १९५७ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. या कायद्याच्या माध्यमातून औद्योगिक कलह रोखण्यासाठी आणि कलह सोडवणूक करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. या कायदानुसार कलह सोडवणूक करण्यासाठी पुढील व्यवस्था करण्यात आली आहे.

- » **कार्य समिती** (Works Committees) : ज्या उद्योगसंस्थेत १०० पेक्षा जास्त कामगार काम करीत

आहेत, अशा उद्योग संस्थेला सरकार मालक आणि कामगारातील संबंध चांगले राहण्यासाठी कार्य समिती स्थापन करण्यास सांगते. कार्य समितीत मालक आणि कामगारांना समान प्रतिनिधित्व असते. मालक आणि कामगारांमध्ये लहान-मोठे तणाव निर्माण झाले तर ते मिटविण्याचे कार्य त्या समितीला करावे लागते. जून १९८८ पर्यंत केंद्र सरकारच्या ८७० उद्योग संस्थांमध्ये कार्य समिती कार्य करीत होत्या.

- » **सलोखा अधिकारी** : सरकार विशेष प्रदेश आणि उद्योगांसाठी सलोखा अधिकाऱ्याची नियुक्ती करते. मालक आणि कामगारांमध्ये संघर्ष होण्याच्या स्थितीत किंवा संघर्ष झाल्यावर दोहोमध्ये विचारविनिमय करून, काही तोडगा काढून संघर्ष मिटविण्याचा प्रयत्न सलोखा अधिकाऱ्याला करावा लागतो. त्याच्या प्रयत्नातून संघर्ष मिटत नसेल तर तसा अहवाल तो सरकारकडे सादर करतो.
- » **सलोखा बोर्ड** : सरकार उद्योगसंस्थेत सलोखा मंडळाची स्थापना करू शकते. बोर्डात एक अध्यक्ष आणि दोन किंवा चार मालक आणि कामगाराचे प्रतिनिधी असतात. सलोखा बोर्ड औद्योगिक कलहाची चौकशी करून त्याचा अहवाल सरकारकडे सादर करते.
- » **चौकशी न्यायालय** : एखादा विवाद सलोखा अधिकारी किंवा

औद्योगिक कलहांची सोडवणूक करण्यासाठी उपाययोजना

- » औद्योगिक कलह कायदा, १९४७ - कार्य समिती, सलोखा अधिकारी, सलोखा बोर्ड, चौकशी न्यायालय, श्रम न्यायालय , औद्योगिक न्यायसभा
- » संयुक्त व्यवस्थापन परिषद
- » शिस्त संहिता
- » राष्ट्रीय मध्यस्थता प्रवर्तन बोर्ड
- » केंद्रीय उद्योगसंबंधी यंत्रणा

सलोग्खा बोर्डाकडून मिटत नसेल तर तो विवाद चौकशी न्यायालयाकडे सोपविला जातो. चौकशी न्यायालयात एक किंवा एकापेक्षा जास्त व्यक्ती, जे मालक वा कामगाराचे प्रतिनिधी नसतील, अशा स्वतंत्र व्यक्ती चौकशी न्यायालयावर काम करतात. न्यायालय विवादाची चौकशी करून आपला अहवाल सरकारला सादर करते.

» **श्रमन्यायालय :** उद्योग संस्थांमधील विवाद मिटविण्यासाठी राज्य सरकारकडून श्रम न्यायालयाची स्थापना केली जाते. मालकाचा विवादास्पद आदेश, व्यवस्थापक व व्यवस्थापन मंडळाकडून बडतर्फ व पदच्युत केलेले कर्मचारी, संप, टाळेबंदी कायदेशीर आहेत किंवा नाही इत्यादीचा निर्णय घेण्यासाठी श्रम न्यायालयाची स्थापना करण्यात येते. श्रम न्यायालय विवादाबाबत तात्काळ निर्णय घेवून अहवाल सरकारला सादर करते.

» **औद्योगिक न्यायसभा :** न्यायसभा दोन प्रकारच्या असू शकतात. एक- राज्य न्यायसभा आणि दुसरी- राष्ट्रीय न्यायसभा. वेतन, बोनस, नफ्यातील वाटा इत्यादींशी संबंधी विवाद निर्माण झाला तर तो मिटविण्यासाठी राज्य सरकार न्यायसभेची नियुक्ती करू शकते. न्यायसभेचा अध्यक्ष उच्च न्यायालयातील न्यायाधिश असतो. एखादा विवाद राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचा असेल, एखादी कंपनी बहूराज्यीय असेल आणि तिच्या एका राज्यातील विवादाचा दुसऱ्या राज्यातील कंपनीवर परिणाम होणारा असेल असे विवाद मिटविण्यासाठी केंद्र सरकारकडून राष्ट्रीय न्यायसभेची स्थापना केली जाते. राज्य आणि केंद्रीय न्यायसभेने जो निर्णय दिलेला असेल तो मालक आणि कामगार या दोहोंना मान्य करावा लागतो.

विवाद मिटविण्यासाठी वरील व्यवस्थेबरोबरच अलीकडील काळात पुढील व्यवस्थाही करण्यात आली आहे.

२) **संयुक्त व्यवस्थापन परिषद :** सरकारचे मानणे आहे की जर कामगारांना व्यवस्थापनात सहभागी करून घेतले तर औद्योगिक विवाद निर्माण होणार नाहीत. यासाठी सरकार उद्योगसंस्थेत संयुक्त व्यवस्थापन परिषद (Joint Management Council) स्थापन करण्याची शिफारस करते. कामगार प्रतिनिधींना व्यवस्थापनात सहभागी केल्याने त्यांना व्यवस्थापकीय अडचणींची माहिती होईल, त्यातून मालक आणि कामगारांमध्ये चांगले संबंध निर्माण होतील. ज्या ठिकाणी अशी परिषद स्थापन झाली आहे त्या ठिकाणी विवाद निर्माण झाले नाहीत. कलहातून मानवी श्रम

दिवस वाया गेले नाहीत, कामगारांची कार्यक्षमता वाढली आहे, उत्पादकता वाढली आहे, उद्योग संस्थांचा नफा वाढला आहे. खासगी कंपन्यांबरोबरच सार्वजनिक उपक्रमांच्या व्यवस्थापनात कामगार प्रतिनिधींना प्रतिनिधीत्व देण्यात आले. १९९४ पर्यंत २३६ सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये संयुक्त व्यवस्थापन परिषद कार्यरत होती.

३) शिस्त संहिता : १९५८ मध्ये भारतीय श्रम संमेलनाने उद्योगांसाठी शिस्त संहिता तयार केली. या संहितेला मालकवर्ग आणि कामगार संघटने स्विकारले. शिस्त संहितेनुसार मालक आणि कामगारांनी स्वेच्छेने मान्य करून घेतले की कारखान्यात कोणताही अनुचित प्रकार करायचा नाही. आपापसात सहकार्य आणि विश्वास निर्माण करायचा. विवाद निर्माण झाला तर तो संगनमताने चर्चेद्वारे सोडवायचा.

भारतात शिस्त संहिता १८० मालकांनी आणि ११५ कामगार संघटनांनी स्विकारलेली आहे.

४) राष्ट्रीय मध्यस्थता प्रवर्तन बोर्ड : जुलै १९६७ मध्ये औद्योगिक कलह मिटविण्यासाठी राष्ट्रीय मध्यस्थता प्रवर्तन बोर्डाची स्थापना करण्यात आली. बोर्डात मालक, कामगार संघटना, केंद्र व राज्य सरकार यांचे प्रतिनिधी असतात. बोर्ड स्वेच्छाधाराने मध्यस्थी करून विवाद मिटविण्याचा प्रयत्न करते.

५) केंद्रीय उद्योगसंबंधी यंत्रणा (Central Industries Relations Machinery - (IRM) : या यंत्रणेचा अध्यक्ष मुख्य श्रम आयुक्त असतो. या यंत्रणेकडे औद्योगिक संबंध सलोख्याचे निर्माण करणे, श्रम/कामगार कायदे लागू करणे आणि केंद्रीय क्षेत्रात कामगार संघटनेच्या सदस्यतेची पडताळणी करणे इत्यादी कार्ये सोपविलेली असतात. याव्यतिरिक्त काही मुख्य कार्ये पुढीलप्रमाणे -

- » मालक वा कामगार संघटनांनी टाळेबंदी किंवा संपाची धमकी दिली असेल तर त्यात हस्तक्षेप करून मालक व कामगारांना त्यापासून परावृत्त करणे.
- » सलोखा आणि पंचाचा निर्णय लागू करणे.
- » औद्योगिक कलह कायद्याच्या इतर तरतूदींना लागू करणे. यात पुढील बाबी समाविष्ट आहेत. १- कार्य समित्या २- दिलेल्या रकमांची वसुली ३-सक्तीची सुट्टी (Lay-off) ४-कामगार कपात ५-बेकायदेशीर श्रम व्यवहार इ.

२००५-०६ मध्ये केंद्रीय उद्योगसंबंधी यंत्रणेने ४९३ संपामध्ये हस्तक्षेप केला होता आणि सलोखा अधिकाऱ्यांकडून ४८६ संप होण्यापासून रोखलेत. २००५-०६ च्या काळात ८३७७ कलह केंद्रीय उद्योगसंबंधी यंत्रणेकडे सोपविले होते. यातील १७४९ कलह बिनाऔपचारिक मध्यस्थता किंवा औद्योगिक मध्यस्थतेसह

मिटविण्यात आलेत. २२०६ कलहात सलोखासंबंधी कार्यवाही अयशस्वी झाली आणि ३३८५ कलह विचाराधिन होते.

अशाप्रकारे सरकार वरील विविध माध्यमातून औद्योगिक कलह मिटविण्यासाठी प्रयत्न करते.

६.८ कर्मचारी निकास धोरण आणि संप अधिकार

(Exit Policy and Right to Strike) :

निकास किंवा नोकरीतून बाहेर पडणे म्हणजे आहे त्या रोजगाराचा स्वेच्छेने किंवा अनिच्छेने त्याग करणे होय.

एक नियोक्ता उद्योगसंस्थेचा मालक असतो. तो जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा कर्मचाऱ्यांना कामावर घेऊ शकतो किंवा कामावरून कमीही करू शकतो. पण हे वाटते तेवढे सोपे नाही. कामावर घेणे किंवा कामावरून काढून टाकणे ही एक कायदेशीर प्रक्रिया आहे.

कर्मचारी निकास म्हणजे काय? (What is Exit) :

सोप्या शब्दात निकास हे एखाद्या कर्मचाऱ्याला एखाद्या कंपनी कामातून योग्य कारणासाठी कामावरून कमी करणे होय किंवा त्याची सेवा समाप्त करणे होय. एकदा का कर्मचाऱ्याला कामावरून कमी केले की मग त्याचे मालकाशी असलेले व्यावसायिक संबंध, काम व वेतन यांच्याशी संबंधित वाढी संपुष्टात येतात.

कर्मचारी निकास हे स्वेच्छिक किंवा अनैच्छिक असू शकते. स्वेच्छिकमध्ये तो स्वतःहून कामाचा राजीनामा देऊन बाहेर पडतो. जेव्हा कंपनी मालक काही कारणांनी सेवा समाप्त करून कर्मचाऱ्यास नोकरी संपल्याची सूचना देतो तेव्हा ते अनैच्छिक बाहेर पडणे असते.

संघटनांकडे आपले निश्चित असे कर्मचारी निकास धोरण असले पाहिजे. यात केंद्र आणि राज्य सरकारच्या कायद्यांचे पालन झाले पाहिजे. निकासमध्ये औपचारिकतेसह एक औपचारिक पत्रही नियमानुसार द्यावे लागते.

महत्त्वपूर्ण अटी/शर्ती :

भारतात दोन प्रकारचे नियोक्ता आणि कर्मचाऱ्यांना मान्यता आहे.

१) **नियोक्ता (Employers) :** नियोक्त्यांमध्ये प्रतिष्ठान/संस्था, कंपन्या सामील असतात. प्रतिष्ठान किंवा संस्थामध्ये एका छताखाली सर्व प्रकारचे नियोक्ता सामील असतात. जर कारखाना/कंपनीत विशेषतः निर्मिती क्षेत्रात नियोक्तांना संदर्भित केले जाते.

२) **कर्मचारी (Employees) :** कोणत्याही प्रकारच्या नोकरीच्या स्थितीत

कर्मचारी सहभागी असतात. कर्मचारी कंपनी कायदानुसार एक शब्द आहे आणि यात कर्मचारी सहभागी असतात व तो शारीरिक श्रम करणारा असो वा बौद्धिक श्रम करणारा असो.

कर्मचारी निकासाचे प्रकार (Types of Labour Exit) :

१) **स्वेच्छिक निकास :** कंपनी किंवा प्रतिष्ठानात काम करणारा कर्मचारी जेव्हा स्वेच्छेने राजीनामा देऊन बाहेर पडतो तेव्हा ते स्वेच्छिक निकास ठरते. याची अनेक कारणे असू शकतात, जसे आहे त्यापेक्षा जास्त चांगली संधी मिळणे, स्वतःचा उद्योग/व्यवसाय सुरू करणे, व्यक्तिगत व इतर कारणे. यात कर्मचार्याला स्वतः राजीनामा द्यावा लागतो. यासाठी किमान ३० दिवस अगोदर मालकाला सूचित करावे लागते. हा कालावधी कमी-जास्त असू शकतो.

कर्मचारी निकासाचे प्रकार

- » स्वेच्छिक निकास
- » अनैच्छिक निकास
- » डाऊनसाइजिंग आणि छटनी
- » गैरवर्तन कारणांनी फायरींग
- » अवैध निकास
- » करारानुसार सेवा समाप्ती
- » हायर अँड फायर

२) **अनैच्छिक निकास :** कंपनी जेव्हा कर्मचार्याला स्वतःहून कामावरून कमी करते तेव्हा ते अनैच्छिक निकास ठरते. समाधानकारक काम नसणे, वागण्यात उद्धटपणा असणे, आरेखावी करणे, कंपनी मालमतेचे नुकसान करणे, कामावर आवश्यकता नसणे, कंपनी तोट्यात जाणे या कारणांनी कर्मचार्याला कामावरून कमी केले जाते. त्यासाठी त्याला ३० दिवस अगोदर सूचना दिली जाते.

३) **डाऊनसाइजिंग आणि छटनी (Downsizing and Layoffs) :** जेव्हा एखादी कंपनी आपल्या श्रमशक्तीत कपात करते तेव्हा तेव्हा त्याला Downsizing and Layoffs म्हणतात. Downsizing सामान्यपणे तेव्हा होते जेव्हा कंपनीकडे कर्मचार्यांचे वेतन देण्यासाठी पुरेसा निधी नसतो किंवा उत्पादन खर्चात कपात करण्यासाठी, दुसऱ्या कंपनीत विलीन करण्यासाठी केले जाते. तर कामगार कपात तेव्हा केली जाते जेव्हा कर्मचार्याच्या कामाची गरज नसते.

४) **गैरवर्तन कारणांनी फायरींग (Firing due to Misconduct) :** कर्मचार्याचे गैरवर्तन, संतोषजनक कार्य न करणे या कारणांनी

कर्मचाऱ्याला कामावरून कमी केले जाते. काही वेळेस गैरवर्तन करणाऱ्या कर्मचाऱ्यास कोणतीही पूर्वसूचना न देता कामावरून कमी केले जाते.

- ५) **अवैध निकास (Illegal Dismissals) :** एका नियोक्त्याकडे कर्मचाऱ्यांना कामावर घेण्याचा वा काढून टाकण्याचा पूर्ण अधिकार असतो. पण सबळ कारणाशिवाय कामावरून काढून टाकता येत नाही. बऱ्याचदा जात, लिंग, नक्सल, आतंकवाद कारणांनी कामावरून काढले जाते. बऱ्याचदा स्त्री कर्मचाऱ्यांना बाळंत काळात कामावरून कमी केले जाते. हे असे करणे अवैध मानले जाते. याविरुद्ध कर्मचारी न्यायालयात जाऊन न्याय मागू शकतो. यात मालक दोषी आढळला तर त्याला नुकसानभरपाई द्यावी लागते, पुन्हा कामावर घ्यावे लागते.
- ६) **करारानुसार सेवा समाप्ती (Termination under Contract) :** कर्मचारी आणि मालक यांच्यात एक करार असतो. किती दिवस रोजगार राहिल आणि सेवा कधी संपेल, वेतन किती असेल. त्यानुसार करार संपल्यावर सेवा आपोआप खंडीत होते.
- ७) **हायर अँड फायर (Hire and Fire) :** कंपनीला जेव्हा कर्मचाऱ्यांची गरज असते तेव्हा त्यांना भाडेतत्वावर कराराने घेतले जाते. करार संपल्यावर त्यांना कामावरून कमी केले जाते. जागतिक पातळीवर माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रात या धोरणाचा अवलंब केला जातो.

भारतात रोजगार समाप्तीसाठी आधार

(Grounds for Termination in India) :

भारतात कर्मचाऱ्याची सेवा समाप्त करण्याचे अनेक आधार व कारणे आहेत.

१. निश्चित कालावधीसाठी केलेला करार समाप्त होणे.
२. कर्मचाऱ्याने स्वतःहून बाहेर पडणे.
३. सेवा निवृत्ती.
४. कामगार कपात/छटणी.
५. गैरवर्तन, अपराध, गुन्हा, मारामारी, नासधूस, जाळफोड इत्यादी.

भारतात रोजगार समाप्ती नियंत्रित करणारे कायदे आहेत. जसे औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) कायदा, १९४६ आणि औद्योगिक संघर्ष/विवाह कायदा, १९४७.

निकासी कर्मचाऱ्याचे अधिकार (Right of Terminated Employees) :

१. किमान ३० दिवस अगोदर नोटिस मिळणे.

२. नोटीस कालावधीतील वेतन प्राप्त करणे.
३. धर्म, जात, लिंग, अपंगत्व कारणांनी/अवैध कारणांनी नोकरीतून मालकाने काढले तर न्यायालयात दाद मागणे.
४. कराराचे उल्लंघन मालकाने केल्यास न्यायालयात दाद मागणे.
५. उर्वरित वेतन, ग्रॅज्युएटी, भविष्य निधी, बोनस, नुकसान भरपाई रक्कम प्राप्त करणे.

कामगारांचा संपाचा अधिकार आणि सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय

(Right to strike of Labour and Supreme Court Judgement) :

ज्यावेळेस आर्थिक कारणांनी नियोक्ता/मालक वर्ग आणि कामगार व कामगार संघटना यांच्यातील वाटा-घाटी संपतात, त्यातून सर्वमान्य असा तोडगा निघत नाही, तेव्हा कामगार व कामगार संघटना धरणे, मोर्चा, काम बंद आणि संप या हत्यारांचा वापर करून मालक वर्गास विरोध करून आपल्या रास्त मागण्या पुन्हा वाटा-घाटीद्वारे मान्य करून घेतात.

संप हा कामगारांकडून अपेक्षित अटीनुसार काम करण्यास सामुहिक नकार असतो. देशात लोकशाही असो वा भांडवलशाही वा समाजवादी अर्थव्यवस्था असो. त्यात कामगारांना संप करण्याचा अधिकार दिला पाहिजे, असा एक मतप्रवाह आहे. पण हा अधिकार अंतिम उपायाचे हत्यार असले पाहिजे म्हणजे त्याचा दुरुपयोग होणार नाही. संप जर वारंवार केलेत तर उद्योगाच्या उत्पादनात आणि वित्तीय लाभात समस्या निर्माण होतात. शेवटी त्याचा प्रभाव संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर पडतो.

भारतात कामगारांना संप करण्याचा अधिकार भारतीय राज्यघटनेतील कलम १९ नुसार एक मौलिक अधिकार आहे. पण संप करण्याचा अधिकार मौलिक अधिकार नसून एक कायदेशीर अधिकार आहे आणि या अधिकारासोबत औद्योगिक विवाह कायदा, १९४७ मध्ये वैधानिक प्रतिबंध जोडला आहे.

तामिळनाडूत १२ लाख सरकारी कर्मचाऱ्यांनी संप केला होता, त्याला प्रत्युत्तर म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या ६ ऑगस्ट २००३ च्या अंतिम निर्णयात ही बाब स्पष्टपणे नमूद केली की, सरकारी कर्मचाऱ्यांना संप करण्याचा कोणताही मौलिक, नैतिक व न्यायोचित अधिकार नाही आणि ते संप मार्गाने सरकारी मशिनरी व नागरिकांना वेठीस धरू शकत नाहीत. १९६२ मध्ये ऑल इंडिया बँक एम्प्लोईज असोसिएशन वर आपला निर्णयाची पुनरावृत्ती करतांना न्यायालयाने स्पष्ट केले की मजूर संघांना सामूहिक सौदाशक्तीचा कोणताही हमीपूर्वक अधिकार दिलेला नाही किंवा संप करण्याचाही अधिकार नाही. न्यायालयाने स्पष्ट केले की कोणताही

राजकीय पक्ष किंवा संस्था संप या अधिकाराचा दावा करू शकत नाही की ते संप मार्गाने राज्य किंवा देशाची आर्थिक व औद्योगिक क्रिया ठप्प करू शकतील आणि नागरिकांना कोणताही असुविधा पोहचवण्याचा अधिकार आहे.

शिक्षकांनीही जो संप केला त्याचा परिणाम म्हणून विद्यार्थी परिक्षेला बसू शकले नाहीत, त्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले. तसाच संप डॉक्टरांनी केला. त्याचा प्रभाव आरोग्य व्यवस्थेवर पडला. परिवहन कर्मचाऱ्यांनी संप केला. त्यामुळे वाहतूक व्यवस्था विस्कळीत झाली. व्यापारी जेव्हा संप करतात तेव्हा जीवनावश्यक वस्तू पुरवण्यात व्यत्यय निर्माण होऊन शेतकरी, उपभोक्ते त्यांना हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागतात. या सर्वांचा विचार करून न्यायालयाने निर्णय दिला की संप करणे ही फक्त कायदेशीर बाब आहे. तो मुलभूत हक्क नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाविरोधात महाभिकर्ता (Attorney General) सोदी सोराबजीने १० ऑगस्ट २००० मध्ये टिका केली. त्यात म्हटले की सामुहिक सौदाशक्ती आणि त्याचा सहाय्यक संपाचा अधिकार हा कामगारांचा एक अमूल्य अधिकार आहे. तो अनेक वर्षांची मेहनत आणि प्रयत्नातून प्राप्त झाला आहे. तो असा हिरावून घेणे योग्य नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय दृष्टीसमोर ठेवून आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना (International Labour Organisation-ILO) ने केंद्र सरकारला विनंती केली की देशातील कामगारांना त्यांचा संप अधिकार बहाल करावा आणि तामिळनाडूत औद्योगिक संबंध पुन्हा सुरळित करावेत.

यात शंकाच नाही की संप हे अंधाधुंद होता कामा नये. अगदी अनावश्यक किंवा किरकोळ कारणांसाठी संप करण्याची आवश्यकता नाही. विशेषतः ज्या आवश्यक सेवा आहेत, त्यात संप होणे खूपच असुविधाजनक आहे. त्यामुळे सरकारच्या कामकाजावर विपरित परिणाम होते. पण हेही तेवढेच सत्य आहे की नियोक्ताही कर्मचाऱ्यांच्या रास्त मागण्याबाबत असंवेदनशील असतात, त्याचे ते निवारण करत नाहीत. संप हे कामगारांचे एक शक्तीशाली साधन आहे. ज्याद्वारे ते मालकाशी वाटाघाटी करू शकतात. कामगार हिताचा विचार करून हा अधिकार मर्यादित स्वरूपात का असेना तो मान्य केला पाहिजे.

भारतात औद्योगिक विकासाचा खरा पाया दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत रचला गेला. आज भारतीय औद्योगिक क्षेत्राने लक्षणीय प्रगती केली आहे. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्त्व वाढत आहे. भारताचा औद्योगिक विकास हा यंत्रनिर्मित वस्तू पर्यंत मर्यादित नसून अभियांत्रिकी, सेवा उद्योग असा विस्तारला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात भारतातील औद्योगिकीकरण, भारतातील सार्वजनिक व खाजगी उद्योग क्षेत्र, औद्योगिक रुग्णता, प्रादेशिक औद्योगिक असमतोल, भारतीय उद्योगांचे नियमन, भारतीय उद्योगांवरील विनियमनाचा भाग म्हणून खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, भारतीय श्रमिक, त्यांची वैशिष्ट्ये, उत्पादकता, वेतन, सामाजिक सुरक्षा, कामगार कल्याण, कामगार संघटना या महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांची विस्तृत आणि मुद्देसूद मांडणी केली आहे. भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा विकास किंवा प्रगती आणि समस्यांचे योग्य आकलन व्हावे म्हणून सांख्यिकीय माहितीचा वापर केला आहे.

वाणिज्य व व्यवस्थापन ₹ 410

ISBN 978-81-970810-7-1

9 788197 081071

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com